

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hicret K. Toprak

MIHRAP, MINBER ve DEVLET

Mihrap Minber ve Devlet

Tek Parti Döneminde
Diyanet İşleri Başkanlığı

HİCRET K. TOPRAK

KURBAN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

MİHRAP, MİNBER VE DEVLET
TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

MİHRAP, MİNBER VE DEVLET TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Hicret K. Toprak

KÜRE YAYINLARI / 224. Kitap

Tarih 14

Mihrap, Minber ve Devlet
Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı

Hicret K. Toprak

© Küre Yayınları, 2018

Yayına Hazırlık **Nermin Tenekeci**

Birinci Basım Mayıs 2019

ISBN 978-605-7646-06-4

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika no: 15813

Kapak fotoğrafı: Ahmet Hamdi Akseki, Cumhuriyet bayramı
törenleri, Ankara (tarihsiz)

Kapak **Zeyd Karaaslan**

Tasarım Uygulama **Sibel Yalcın**

Baskı/Cilt Pasifik Ofset

Sertifika No: 12027

Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1

Baha İş Merkezi A Blok Kat 2

34310 Haramidere/İstanbul

Tel: 0212 412 17 77

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48/3

Fatih / İstanbul

Tel 0212 520 66 41-42

Faks 0212 520 74 00

www.kureyayinlari.com

kure@kureyayinlari.com

facebook.com/kureyayinlari

twitter.com/kureyayinlari

Hicret K. Toprak (1980, Ankara), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (2003). Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünde yüksek lisans (2008) ve doktorasını (2017) tamamladı. 2004-2018 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın çeşitli kademelelerinde görev aldı. 2011-2018 yılları arasında TDV KAGEM (Kadın Aile ve Gençlik Merkezi) Müdürlüğünü yürüttü. Halen Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Din Sosyolojisi alanında öğretim üyesidir.

Merhum babam Hamdi Mert'e...

Kısaltmalar

ALTIA	Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DEM	Değerler Eğitimi Merkezi
EGMA	Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi
HMKD	Heyet-i Müşavere Karar Defteri
İA	İslam Ansiklopedisi
İM	İslam Mecmuası
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SR	Sebilürreşad
SM	Sırat-ı Müstakim
TASAV	Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı
TBMM ZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TESEV	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
VGM	Vakıflar Genel (Umum) Müdürlüğü

İÇİNDEKİLER

Takdim	9
Önsöz	11
Giriş: Türkiye Cumhuriyeti ve İslam	21
Yeni Devlette Dinin Konumu	21
Türk Reformasyonu ve İslam	31
Ulus Devlette Din: Milli Din Yorumuna Doğru	38
1. Geçiş Döneminde Din	47
Araçsal Roller: Kurtuluş Savaşında ve Birinci Mecliste Din Adamları	47
Ser'ıye ve Evkaf Vekaleti: Görevi, Yetki Alanı ve İcraatı	59
3 Mart 1924 Kanunları ve Diyanet İşleri Reisliğinin Kuruluşu	75
2. Dini Hayatın Düzenlenmesi	95
Devrim Kanunları: Laikliğin Uygulama Adımları	95
Dini Müfredatın Tanzimi	108
Türkçe İbadet Denemeleri: "Tanrı'sına Türkçe Söyleyen Türk"	122
Cami ve Mescitlere İlişkin Düzenlemeler	150
Dini Yayınlar	176
Mihrap, Kürsü ve Minber: Millete Dinini Öğretmek	186
Dini Temsil ve İtibar Kaybı	187
Söylem Arayışı: Asri ve Milli	197
"Fetva" ve Hukuki Gerilim	208
Devrim Kanunları ve Din Görevlileri	211
3. Dini Hayatın Denetimi	215
"İrtica" ve "Gericilik"le Mücadele	215
Dini Muhalefeti Bastırmanın Aracı Olarak "İrtica" Söylemi	220
Devrimlere Yönelik Tepkiler	227
Dini Muhalefet ve Din Görevlileri	256

“Batıl İnanç” ve “Hurafe”lerle Mücadele	268
Dini Neşriyatın Denetimi	287
Sonuç	335
Kaynakça	341
Dizin	355

Takdim

Cumhuriyet'in dinle, daha doğrusu İslam'la başlangıcından beri hep sorunlu ve tartışmalı bir ilişkisi olduğu çok iyi bilinir. Yaşanan tartışma günümüze kadar zaman zaman alevlenerek sürdüğü gibi, zamanımızda da çeşitli vesilelerle sürüp gitmektedir. Cumhuriyet'in ilanını takiben saltanat ve hilâfetin kaldırılıp laiklik ilkesinin benimsenmesiyle yeni rejimde İslam siyaset, eğitim ve hukuk alanının dışına çıkarılmış, ona sadece kült (inanç ve ibadet) alanı bırakılmıştır. Bu noktaya gelmek öyle birden bire olmamış, tabiatıyla başlangıcı Tanzimat'a ve sonrasında Meşrutiyet dönemlerine kadar geriye giden bir tartışma sürecinin sonunda, yeni devletin Batılılaşmacı ideolojisi doğrultusunda gelinmiştir. Fakat bu sonucu tatbik mevkiine koyan Cumhuriyet'in kurucu kadrosu ile İslam'a tanınan yeni statüyü içlerine sindiremeyenler arasındaki tartışmaları kazanan elbette yeni rejimi kuran siyasi kadro olmuştur.

İşte Diyanet İşleri Başkanlığı bu kadro tarafından İslam'ı yeni rejime uygun hale getirmenin bir projesi olarak pratiğe geçirildi. Kurumun asıl görevi, inkılapların yavaş yavaş devreye sokulmaya başladığı nazik bir dönemde muhafazakâr toplumu ikna ve kontrol etmektir. İkinci görevi ise inkılaplar çerçevesinde İslam'a nasıl bir statü tayin edilmesi gerektiği, daha doğrusu ona bırakılan tek alan olan kült alanının nasıl düzenleneceği gibi ciddi ve yorucu bir meseleyi kurumsal çerçevede düzenlemek idi.

İşte bu kitap bu sürecin 1924'te nasıl başlayıp 1950 Demokrat Parti İktidarına kadar nasıl geliştiğini bir tarih ve sosyoloji çalışması yöntemiyle ele alıyor. Laik rejimin, kafası hâlâ Osmanlı döneminin hatıralarıyla dolu olan muhafazakâr toplumun nasıl ikna edildiğini ve İslam'a tanınan yeni statüsünün (kült alanının) nasıl düzenlendiğini, adına Diyanet İşleri Başkanlığı denilen kurumun söz konusu süreçteki teşkilat ve icraatını inceliyor. Yazar, adı geçen kurumun bu zor süreci nasıl yönettiğini, daha doğrusu yönetmeye çalıştığını, teşkilat arşiv belgeleri dahil, Meclis zabıtları, kanun teklifleri ile zamanın

basınında çıkan yazıları ve mevcut akademik yayınları da içine alan zengin bir literatür eşliğinde tarihsel ve sosyolojik bir metotla ve başarı ile ele alıyor. Bu yorucu mesai kitabın başından sonuna kadar gerek ilerleyen bölümler, gerekse dipnotlar ve kaynakçasında açıkça görülecektir. Okuyucu, zamanın Türkiye'sinin her bakımdan zorlandığı bir dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bir yandan devlet, diğer yandan muhafazakâr toplum arasında sıkışan ilişkilerini yönetebilmek için ne kadar kılı kırk yararcasına bir mesai sarf etmek zorunda olduğunu bu kitapta adım adım izleyecektir.

Bu zor işi başarıyla neticelendiren Hicret Toprak'ın eldeki çalışmasının, meseleye ilgi duyanlar için iyi bir referans kaynağı olduğu görülecektir.

Ahmet Yaşar Ocak

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar üzerinde en çok tartışılan ve ideolojik-siyasi boyutlarıyla daima gündemde tutulan konular arasında din en başta gelir. Hiç şüphesiz Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin belirleyici problemleri arasında İslam'ın bu yeni düzendeki yerinin ne olacağı meselesi önemli bir yer tutuyordu. Cumhuriyet'in kurucu dinamikleri açısından İslam, bir taraftan geleneksel dünyanın en esaslı parçası hüviyetiyle yeni düzen için bir tehdit unsuru olarak değerlendirilirken, öbür taraftan da rejimin toplumsal meşruiyetini sağlama potansiyeli sayesinde göz ardı edilemeyecek fonksiyonel bir güce sahipti. Bu paradoksal kargaşa Türk siyasi tarihine ve laiklik yorumuna da damgasını vurmuştur. Bilindiği üzere, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde İslam'ın yeni devlet içinde nasıl bir konumda tutulması gerektiği, kurucu kadronun temel meselelerinden birisidir. Osmanlı tecrübesinden esaslı ve kapsamlı bir uzaklaşmayla ortaya çıkan yeni devletin kuruluş dinamikleri açısından dini argümanlar başlangıçta elverişli bir geçiş zemini sağlasa da zamanla kademeli bir reform programı içinde sıkı ve kapsamlı bir tasfiye ve tanzimin konusu haline gelmiştir.

Bu çerçevede yeni rejimde bir taraftan İslam'ın geleneksel ağırlığı ortadan kaldırılırken, öbür taraftan da hızlı bir laikleşme ve millileşme siyasetiyle yeniden yorumlanan ve anlamlandırılan milli bir din anlayışının üretilmesi temel bir politika olarak tek partili yıllara damgasını vuracaktır. Bir yandan mevcut siyasi otorite marifetiyle biçimlendirilen yeni devlet ve yeni toplum projesi gerçekleştirilirken, diğer yandan toplumun önemli bir parçası-

nı oluşturan İslam aidiyetinin bu çerçevede bir kimlik politikası olarak devletin kurucu idealleriyle buluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Böylece geçmişin “yük”lerinden kurtarılmış “laik” bir toplum ideali, tek partili yılların yer yer katı olmakla eleştirilen politikalarına meşruiyet kazandıran bir Batılılaşma hamlesi içinde anlam kazanmıştır.

Tek partili sistemler otoriter ve baskıcı karakterleriyle dikkat çekse de özellikle geçtiğimiz yüzyılda “geri kalmış” ülkeler için genellikle demokrasinin ve “uygarca bir yaşam”ın yolunu açmak üzere “geçici” bir köprü olabilecekleri beklentisiyle, bu tür modellerin, baskıcı karakterlerini görece meşru bir “niyet” üzerine bina ettikleri iddia edilmiştir. Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarını karakterize eden tek parti yönetimi de “gerçek demokrasiye” ulaştıracak bağımsız bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasına imkân vermesi umulan modernleştirici vasfıyla takdir görmüştür.

Öte yandan Tek parti yönetiminin millilik ve laiklik ekseninde modern bir ulus-devlet yaratma ideali, İslam’la bütünleşik pek çok yapıda meydana getirilecek köklü dönüşümlerin muharrik gücüdür. Nitekim 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasını izleyen süreçte kurucu kadronun ilk icraatı, dini kurumların verili sistem içinde yeniden tanımlanmasıydı. Böylece 3 Mart 1924’te Hilafet’in kaldırılması, Şer’iye ve Evkaf Vekaletinin ilgası ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulü, laiklik yanlısı siyasi hareketliliğin en operasyonel adımları arasında yerini almıştır.

Şer’iye ve Evkaf Vekaletinin ilgasıyla birlikte yetkileri büyük ölçüde daraltılarak ihdas edilen; dahası, din ve devlet ilişkilerinin Cumhuriyet’in kurucu tahayyülünde nasıl şekilleneceğini gösteren anahtar bir kurum olarak karşımıza çıkan Diyanet İşleri Başkanlığının, kurucu iradeye eklenerek laikliğin yerleşmesinde ve “milli” din anlayışının oluşturulmasında önemli işlevler üstlenmesi beklenmiştir.

Diyanet’in kuruluş yılları, aynı zamanda yeni devlette din ve dini hayat konusunda yaşanan muhataralı süreci bütün boyutlarıyla içinde barındırır. Dil devriminden soyadı kanununa, kılık-kıyafet düzenlemesinden ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine kadar oldukça kapsamlı ve köklü bir reform projesiyle önceliklerini

ilan eden yeni devletin geliştirdiği din politikalarında Diyanet'in üstlendiği işlevler bugün de araştırmacıların ilgisini çekmeye devam etmektedir.

Elbette dini hayatı düzenleme ve bu yöndeki ladini icraatı meşrulaştırma konusunda devletin yegâne enstrümanı Diyanet İşleri Başkanlığı değildir; aksine –Diyanet'in tek partili yıllar boyunca ürettiği söylem ve icraat takip edildiğinde– din hizmetlerini yürütmek üzere ihdas edilen bu kuruma alan açılırken oldukça temkinli bir siyaset izlenmiştir. Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığının laik rejim içindeki varlığı ve statüsü kuruluşundan bugüne tartışılmaya devam etmekte; laik bir sistemde dinin kamu hizmeti olarak kabul edilip edilemeyeceği, belirli bir din anlayışının devlet otoritesi altındaki bir kurum tarafından topluma sunulmasının beraberinde getirebileceği sorunlar, toplumdaki farklı inanç kesimlerine hizmet götürülüp götürülemeyeceği ve siyasetin dini söylem ve hizmetlerin üretilmesine müdahale ve etkisinin meşruiyeti gibi pek çok konuda varlığı ve meşruiyeti sorgulanmaktadır. Son tahlilde bütün bu tartışmaların laikliğin farklı yorumlarına ve uygulamalarına dayandırıldığı da gözden kaçmamaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiye'de din ve devlet ilişkilerinin konuşulduğu hemen her zeminde toplumsal, dini ve siyasi bir mesele olarak gündemde yer almasına rağmen tarihi açıdan bu konuya eğilen çok az bilimsel çalışma bulunmaktadır.

Kurumun tarihine odaklanan ilk akademik çalışma İstar B. Tarhanlı [Gözyaydın]'nın *Müslüman Toplum Laik Devlet: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*¹ (1993) adıyla kitaplaşan doktora tezidir. Tarhanlı, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından başlayarak din eksenli hukuki düzenlemeler bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığının idari tarihine yoğunlaşmıştır.

Özellikle arşiv malzemesine dayalı olarak din ve devlet ilişkileri ekseninde bu dönemin aydınlatılmasında İsmail Kara'nın *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam* (2008) çalışması önemli bir boşluğu doldurmuştur. Osmanlı modernleşme-

1 Kitap daha sonra genişletilerek *Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* adıyla yeniden yayımlanmıştır.

sinden başlayarak Türkiye’de İslam’a yönelik müdahalelere ve bu alandaki dönüşümlere odaklanan Kara, Diyanet’in bir “devlet” kurumu olarak Türkiye’de üstlendiği rolü dönemin önde gelen aktörlerinin fikriyatını yansıtan metinler ve süreli yayınları kullanarak analiz etmiştir.²

Ayrıca Mete Tunçay’ın *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)* (1981), Dücan Cündioğlu’nun *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet-I* (1999) ve Cemil Koçak’ın *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler* (2011) başlıklı çalışmalarında da tek parti dönemi laiklik uygulamalarının siyasi arka planı ve toplumsal yansımaları arşiv belgeleriyle farklı açılardan ele alınmaktadır.³

Tarihi verilerin ışığında Diyanet İşleri Başkanlığının hangi temel gerekçelerle kurulduğu ve ilk çeyrek asrında din politikalarının hangi protokollerle konumlan(dırıl)dığı meselesinin aydınlatılmaya çalışıldığı bu kitapta ise özellikle teşkilatın tarihi gerçekliğini ortaya çıkarmak, sorgulamak ve tartışmak üzere aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır:

- Kurumsal açıdan dolaylı olarak Şeyhülislamlık geleneğine dayanmakla beraber Diyanet İşleri Başkanlığına –yeni devletin geleneksel tecrübeden ayrılmasında en önemli

2 Kitabın laiklik anlayışı ve politikalarına, irtica edebiyatı, din eğitimi, din merkezli siyasallaşma ve dinî düşünce-dinî yayıncılık konularına odaklanan 2. cildi 2016’da yayımlanmıştır (İstanbul: Dergâh Yayınları).

3 Öte yandan kurumun tarihine ilişkin 1990’lardan itibaren farklı akademik çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin, –kronolojik sıralamayla– Ramazan Boyacıoğlu “Hilafet’ten Diyanet İşleri Başkanlığı’na Geçiş”, Mehmet Bulut “Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri”, Kamil Kaya “Sosyolojik Açıdan Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı”, Mehmet Aksoy “Şeyhülislamlık’tan Diyanet İşleri Başkanlığı’na Geçiş”, Kemalettin Taş “Türk Toplumunun Diyanet İşleri Başkanlığı’na Bakışı: İstanbul Örneği”, Hasan Yavuzer “Dinî Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)” ve Ayşe Yanardağ’ın “Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)” başlıklı doktora tezleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca kurumun laik sistemdeki yerini tartışmaya açmak üzere 2000’lerden itibaren yayınlanan bazı raporlar için bkz. *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (TESEV, 2005) ve *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet’e Bakışı Tartışmalar ve Öneriler* (Helsinki Yurttaşlar Derneği, 2004).

nirengi noktalarından birisi olan– laiklik ilkesi içinde nasıl olup da bir yer bulunabilmiştir?

- Kurucu iradenin laik bir düzen içinde Diyanet'i ihdas ederken dayandığı argümanlardan hareketle, yeni devlet İslam'a sistem içinde nasıl bir statü öngörmüştür?
- Dönem içerisinde Diyanet'in devletin kurucu idealleriyle örtüşen ve onlardan ayrılan söylemleri ve icraatı nelerdir?
- Diyanet'in laik bir devlet ve toplum düzenine geçişte dini problemleri aşma konusunda geliştirdiği kurumsal bir tavır var mıdır?
- Devletin laik bir düzeni tesis ederken uyguladığı radikal tedbirler Diyanet'e nasıl yansımıştır? Bu bağlamda dini hayatın kontrol ve denetimine ne tür katkılar sağlamış, hangi konularda direnç göstermiştir?

Tek partili yılların sosyo-politiğinde İslam'a ve geleneksel İslamî kurumlara yönelik politikaların uygulamadaki etki ve yansımalarının yukarıda sıralanan problemler çerçevesinde ele alındığı bu çalışma, büyük oranda ilk kez açığa çıkarılan birincil kaynaklara ve belgelere dayalı olarak gerçekleştirildi.

Diyanet'in görev alanında yaşanan değişimlerin, bürokraside kurumlar-arası görev ve zihniyet farklılıklarının doğurduğu birtakım çekişmelerin, özellikle laiklik uygulamalarında sahada yaşanan gelişmelerin ve gerilimlerin izlerini sürebilmek için öncelikle ilgili arşiv kayıtlarından hareket etmek gerekiyordu. Bu sebeple ilk olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde kayıtlı bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Bakanlar Kurulu Kararları ve Cumhuriyet Halk Partisi katalogları araştırmanın ham malzemesini oluşturmak üzere taranarak tasnif edildi. İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü⁴ katalogları ise henüz tasnifleri tamamlanmadığından bu malzemeye dâhil edilemedi.

İkinci olarak Diyanet İşleri Başkanlığı ile taşra teşkilatı arasındaki resmi yazışmalar bize kurumun devlet içindeki statüsünden toplum katındaki karşılığına; laiklik uygulamalarının merkez ve taşra örgütlerine ne ölçüde yansıdığına kadar geniş bir çerçevede

4 Ne yazık ki yapılan görüşmeler neticesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki bu döneme ait kayıtların neredeyse tamamının zayıf olduğu anlaşıldı.

önemli veriler sağlayacaktı. Büyük bir bölümü araştırmanın yapıldığı sırada Din İşleri Yüksek Kurulu arşivinde muhafaza edilen (Müşavere Heyeti Karar defterleri) bu malzemenin, bize bu dönemde Diyanet'e ne ölçüde alan açıldığını; kurumun, kendisine tanınan statü ve rolün sınırlarını ne kadar zorladığını ve toplumsal taleplerle laiklik politikaları arasındaki ilişkiyi tespit etmek açısından önemli ipuçları sunacağı açıktı. Dönemin Diyanet İşleri başkanı Mehmet Görmez'in delaletiyle Din İşleri Yüksek Kurulu arşivinde aylar süren inceleme ve tasnif süreci neticesinde bu kıymetli evrak da araştırmanın başlıca arşiv malzemesi arasına dâhil edildi.

Dönemin resmi belgeleri, meclis ve kurultay tutanakları, yıllıklar, gazete ve dergilerin yanı sıra; Mustafa Kemal [Atatürk]'in 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Cumhuriyet Halk Fırkasının ikinci kongresinde okuduğu büyük *Nutuk* başta olmak üzere çeşitli tarihlerde yaptığı konuşmalar ile yakın çevresindeki kişilerin kaleme aldıkları hatırat kitapları Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinin aydınlatılması açısından bu çalışmanın temel referans kaynakları arasında yer aldı. Hem arşiv malzemesi hem de dönemin birincil kaynaklarından yapılan alıntılarda metnin özgün yapısı korunmaya çalışıldı ve anlaşılmasında karışıklığa yol açabilecek bazı zaruri düzeltmeler hariç, ilgili alıntılardaki yazım ve imlâ hatalarına çoğunlukla müdahale edilmedi; bazı düzeltmeler de köşeli parantez içinde gösterildi.

Çalışma, Diyanet'in kuruluş süreci ile çok partili hayatın başlangıç yılları olan 1924-1950 arasını içerse de bu tarih aralığında iki farklı dönem bulunduğu unutulmamalıdır:

- (i) Cumhuriyet Türkiye'si'nin köktenci dışavurumunun somutlaştığı ve sıkı bir tecrit politikasını yansıtan 1924-1945 arası tek partili dönem;
- (ii) Çok partili yıllara geçiş sürecini kapsayan 1946-1950 arasındaki dönem.

Bu ikisi birbirinden kalın çizgilerle ayrılmamakla birlikte, gündelik hayatın düzenlenmesi ve özellikle laiklik uygulamalarının toplumda meydana getirdiği gerilimin, çok partili hayata geçişte siyasi kadrolarca nasıl ele alındığını ve ne gibi tedbirler düşünül-

düğünü göstermesi bakımından 1946-1950 arasının araştırmaya dâhil edilmesi önemliydi.

Giriş bölümünde yeni devlette İslam'ın konumuyla ilgili belli başlı yaklaşım ve adımlar incelendikten sonra Osmanlı modernleşme tecrübesiyle birlikte İslam'ın nasıl bir düzenleme fikriyle ele alındığı, ona çeki-düzen verme düşüncesinin nasıl oluştuğu ve ortaya konulan düzenlemelerin nasıl bir zihni arka plandan beslendiği konusunda bir çerçeve sunulmaya gayret edildi. Ayrıca ulus devlet ideali etrafında geliştirilen yeni din tasavvurunun bir tür "milli din"e dönüştürülmesinde kullanılan temel argümanların tarihi ve kavramsal boyutları tespit edilmeye çalışıldı.

Birinci bölümde dinin ve din adamlarının, geçiş döneminde üstlendikleri araçsal roller, milli mücadele yıllarının temel dinamikleri odağında incelenerek; kurtuluş mücadelesinin kitleselleşmesinde kritik gücünü ve geleneksel ağırlığını koruyan "saltanat" ve "hilafet" in kurtarılması ideali, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte temel motivasyonların başında gelen dini söylem ve argümanlar açısından ele alınmaya çalışıldı. Ayrıca Şeyhülislamlığın yerine ihdas edilen ve geçiş döneminde dini tasavvurun sınırlarını gösteren bir kurum olarak Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin başlıca icraatı eldeki veriler ekseninde değerlendirildi. Son olarak bu bölümde Diyanet İşleri Başkanlığının ihdas edildiği 3 Mart 1924 tarihli TBMM zabıtlarıyla kayıt altına alınan tartışmalar, Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin statüsü ile Diyanet İşleri Başkanlığına tanınan yeni statü karşılaştırılarak bu alandaki dönüşüm ve daralma noktalarının boyutları tespit edilmeye çalışıldı.

İkinci bölümde, Diyanet'in, kuruluşundan 1950'ye kadarki icraatı laikleştirme politikaları bağlamında ele alınarak milli/ulusal bir "din" in oluşturulması idealiyle gerçekleştirilen reformların topluma benimsetilmesinde ve dini muhalefetin ortadan kaldırılmasında kuruma biçilen görev ve bunun ne ölçüde gerçekleşebildiği tartışıldı. Bu amaçla öncelikle laikliğin operasyonel adımlarına yer verildikten sonra dönemin dini hayat açısından devlet eliyle nasıl tanzim edildiği ve bunun nasıl bir düşünce ve siyaset ikliminde gerçekleştiği anlaşılmaya çalışıldı. Yine yönetici elitin gerek yeni devleti gerekse toplumu "laiklik" ülküsü çerçevesinde dönüştürmek üzere kullandığı enstrümanlar, özellikle

kuruma yansıyan boyutlarıyla ele alındı. Aynı şekilde Başkanlığın dini hayatın düzenlenmesine yönelik bütün bu icraatın devletin oluşturmaya çalıştığı milli din politikasının neresinde durduğu ve nihayet bütün bunların kuruma ne şekilde yansıdığı arşiv belgeleri ışığında aydınlatılmaya çalışıldı.

Bir taraftan devlet eliyle yürütülen millileşme politikasının bir parçası olarak ezan, salâ, namaz gibi dini sembol ve ritüellere yönelik düzenlemeler ele alınırken, öbür taraftan bunların hangi kurumlarca yürütüldüğü, Diyanet'in bu uygulamaların neresinde bulunduğu ve bu süreçte nasıl bir tavır sergilediğine bakıldı. Özellikle merkez ve taşra arasındaki bazı resmi yazışmalardan hareketle laiklik uygulamalarının taşradaki toplumsal yansımaları da gün yüzüne çıkarılmaya çalışıldı.

Üçüncü bölümde ise dini hayat üzerindeki takip ve kontrol mekanizmaları özellikle kurumun kendi arşivindeki belgelerden hareketle çözümlenmek istendi. Özellikle resmi tarih kaynaklarında çok sözü edilen fakat hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz din eksenli muhalefetin hangi gerekçelere dayandırıldığı ve bunlarla mücadelede hangi araçların kullanıldığı bugüne kadar yeterince gün yüzüne çıkarılabilmiş değildi. Burada kullanılan bazı belgeler ise bu boşluğa bir nebze olsun ışık tutacak nitelikte.

Ayrıca "hurafe" ve "batıl inanç" olarak tanımlanan geleneksel birtakım uygulamaları kurumun nasıl karşılandığına dair pek çok belge de bu bölümde değerlendirildi. Nihayet dini hayat üzerindeki devlet denetiminin hem bir unsuru hem de muhatabı olan Diyanet İşleri Başkanlığının bu süreçte faaliyetlerini korumak ve meşrulaştırmak için nasıl bir yol takip ettiği anlaşılmaya çalışıldı.

Elinizdeki kitap ilk olarak Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda *Diyanet İşleri Başkanlığı - Türkiye Cumhuriyeti'nde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)* başlığıyla doktora tezi olarak sunuldu. İlk günden itibaren böyle kapsamlı bir mevzuyu çalışırken karşıma çıkabilecek zorluklara ilişkin beni her zaman cesaretlendiren, yüksek lisans sürecimden başlayarak, sadece yöntem ve metot değil, bilimsel etik ve tavır açısından da her zaman örnek almaya gayret ettiğim kıymetli hocam ve tez danışmanım Ahmet Yaşar Ocak'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca araştırma konusunun tespitinden belli

başlı ilerleme adımlarıyla tamamlanmasına kadar akademik ve entelektüel desteğini sürekli yanımda hissettiğim değerli hocam Necdet Subaşı'na minnet borçluyum. Araştırma konusuyla ilgili tespitleri ve sorularıyla ufkumu açan ve Diyanet İşleri Başkanlığı arşivinde talep ettiğim her türlü yardımı sağlayan değerli hocam Mehmet Görmez'e de şükranlarımı sunmalıyım.

Arşiv çalışmalarında ihtiyaç duyduğum belgelere erişmemi kolaylaştıran Diyanet İşleri Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi yetkililerini, özellikle Diyanet İşleri Başkanlığında çalıştığım süreçte adeta ev sahipliği yapan muhterem hocam Raşit Küçük'ün nezaket ve inceliğini unutmam mümkün değil. Her üç kurumda yürüttüğüm araştırmalarda beni daima güler yüz, nezaket ve yardımseverlikle karşılayan, burada isimlerini anamadığım arşiv çalışanlarına da teşekkür etmeliyim.

Bütün bu süreçte yalnızca iyi bir iş arkadaşı olarak yükümü omuzlamakla kalmayıp heyecanıma ve coşkuma ortak olan kıymetli dostum Ayşenur Mutlu'yu ve onun şahsında beni bu yolda destekleyen tüm dostlarımı da yâd etmeliyim, iyi ki varlar. Ayrıca son okuma aşamasındaki kıymetli katkılarını her zaman hatırlayacağım Fevzi Mutlu'ya, Osmanlıca metinlerin transkripsiyonlarına son şeklini veren Uğur Köroğlu'na, araştırmanın eksik bıraktığım bazı yönlerine dikkat çeken Haşim Şahin'e ve Lütfi Sunar'a da minnet borçluyum.

Elbette bana koşulsuz olarak inanan ve asla yalnız bırakmayan, her zaman kahrımı çeken, yükümü hafifleten ailem olmasaydı bu çalışmayı tamamlamam mümkün değildi. Onları da burada mahcubiyet ve şükranla anıyorum.

Son olarak bu araştırmayı okuyucuyla buluşturan Küre Yayınlarına ve kitabın editörlüğünü üstlenen değerli Nermin Tenekeci'ye şükranlarımı sunuyorum.

Bütün bu katkılarla son halini alan eserin tüm kusurları ise elbette müellifine aittir. Gayret bizden, başarı ise ancak Allah'tandır.

Mayıs 2019

Ankara

Yeni Devlette Dinin Konumu

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminin siyasi retoriğinde dinin ağırlığının her zaman ince bir siyaset ve takiyyeye işaret edip etmediği konusunda güçlü bir açıklık yoktur. Zira bu yıllar boyunca dini kurumların ağırlığını sürdürdüğü, hatta ülkenin içinde bulunduğu zorlu koşullara rağmen hükümetin icraatı arasında bu kurumlara verilen ayrıcalık ve önemin bir devamlılık ilişkisi doğurduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına ilişkin siyasi atmosfer, kurucu kadroların yeni devlette dinin "takviye" mi yoksa "tasfiye" mi edileceği konusunda ikiye ayrıldıklarını göstermektedir.

"Devletin dini İslam'dır" ilkesini kabul eden ilk Meclis'in başlangıçta kanun koyucu olarak dinin devlet içindeki ağırlığını büyük ölçüde koruduğu açıktır. Nitekim 1 Aralık 1921'de Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada yeni devletin kurucusu Mustafa Kemal [Atatürk] de mevcut kanunların "ilahi" kaynaklı olması gerektiğini savunmuştu.¹ Bununla birlikte verili sürecin dinamikleri içinde dinin devlet ve toplum içindeki yeni konumuyla ilgili ciddi

¹ "Cenab-ı Hak, riayetkâr kılmaya mecbur tuttuğu insanların esasen kalp ve vicdanındaki ihtiyacat-ı hakikiyesini tamamen bilir. Binaenaleyh, gönderdiği kitap tamamen o ihtiyacata mutabık ahkâmı ihtiva eden bir kitaptır (alkışlar) Ve Efendiler! İlm-i hakikatın en son emrettiği, ihtar ettiği kanun böyle olabilir. Taklit ile, tebdil ile kanun olamaz. Kanun, kanun-u hakikî olmak lazımdır, kanun-u tabii olmak lazımdır. Yani, kanun-u ilahi olmak lazımdır." *TBMM ZC*, Devre 1, c. 14, s. 436.

tartışmalar ve görüş ayrılıkları da sık sık Meclis kürsüsüne ve basın gündemine taşınıyordu.

Türkiye'nin modernleşme tecrübesinde dine mesafe koyanlar ve dinin belirleyici konumunun sürdürülmesini savunan aydınlar arasındaki görüş ayrılıkları Tanzimat dönemine kadar götürülebilir. Batılılaşmanın ilk evrelerinden itibaren siyasi ve toplumsal yapılanmaya her yönüyle nüfuz eden din, Tanzimat'la birlikte reformlar karşısında bir direnç noktası ve kurulu düzenin dayanağı olarak yeniden yorumlanmıştı. Gerileme ve çöküşün sebebini doğrudan doğruya İslam'ın kendisine ya da anlaşılma/yaşanma biçimine yani bir şekilde yorumuna bağlayan çeşitli görüşlerin ortak noktası, devletin içinde bulunduğu olumsuz koşulların ve gerilemenin önüne geçerek sıçrama arzusuydu. Öte yandan dinin kurumsal olarak devlet içindeki statüsü de bu dönemde giderek daraltılmış ve daha denetlenebilir bir hale konulmuştu. Başlangıçtan itibaren aynı zamanda siyasi kararların şer'ileştirilmesi konusunda kritik bir rol üstlenen şeyhülislam, II. Mahmut döneminde yapılan düzenlemelerle adeta devletin bir memuru haline getirilmiş;² onun İlmiye sınıfında oluşturduğu yenilik taraftarı kadro, dini aynı zamanda reformların temel meşrulaştırıcı ve itici gücü haline getirmişti. Örneğin, Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye"nin kuruluş fermanındaki ifadeler bu manada dikkat çekiciydi. Fermanında "din ü devlet-i aliyyenin ihyası ve millet-i İslamiyye'nin ıslahı için kitap ve şeriat hükmünce Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı", "din ü imanı olanların, şeriat ve Allah'ın kitabına itaat edenlerin, kurulan yeni ordunun kadr ü kıymetini bilmeleri, aksi takdirde dünya ve ahrette kahr u hüsrana uğrayacakları" ilan ediliyordu.³ Görünüşte dinin yetki alanının genişlediği izlenimi verilmekle birlikte, şeyhülislam giderek reformların ruhuna uygun dini görüşleri bildiren, karşı çıktığında ise hiçbir yaptırım gücü bulunmayan biri haline geldi. Böylece 20. yüzyıla girerken şeyhülislamlık bir devlet da-

2 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 98. II. Mahmut döneminde daha önce Yeniçeri Ocağına ait olan Ağa Kapısı şeyhülislamlara tahsis edilerek adı "Fetvahane" olarak değiştirildi ve şeyhülislamlık daha sıkı kontrol altında tutuldu.

3 Gürsoy Akça, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar*, s. 259.

iresi olarak ifta [fetva verme] haricindeki fonksiyonlarını neredeyse kaybetmiş; o güne kadar kendi sorumluluğundaki bütün alanlarda Batı tarzı kurumlar yerini almaya ve dahası, meşihat kurumlarına yönelik köklü eleştiriler dile getirilmeye başlamıştı.⁴ II. Abdülhamit'in hilafetin İslam dünyası üzerindeki nüfuzuna dayanarak Batı emperyalizmine karşı yürüttüğü “panislamizm” politikası bile, dinin “mani-i terakki” ve devletin gerilemesinin esas sebebi olarak görülmesini engelleyemedi.⁵

İslam'ın “mani-i terakki” olduğu görüşü, bilindiği üzere, 1883 yılında Ernest Renan'ın İslam ve bilim arasındaki karşıtlığı ele aldığı konferansından sonra İslam dünyasında geniş bir tartışma zemini oluşturmuştu. Tartışmanın kökeninde Batı'da artık hızla ayrılmaya başlayan toplumu açıklamada yetersiz kaldığı düşünülen dinin yeni bir tanımlamayla ele alınması gereği yatıyordu. Pozitivizmin hakimiyeti altına girmeye başlayan İslam dünyasında da din, ilerleme karşısında bir engel olarak sunuluyor, sosyolojik referanslar dolayısıyla gerilemenin ve çöküşün sorumlusu kabul ediliyordu. Bu kabulü “yaşanan İslam” a atfederek çöküşün sebeplerini “gerçek” İslam'da değil, dinin yanlış yorumlarında aramak gerektiğini savunan İslamcı aydınlar göre, bu yorumlara inanan gerici toplumsal hareketler ve siyasi irade sahipleri İslam dünyasını paramparça edecek ortamı kendi elleriyle hazırlamışlardı.⁶ Böylece Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı modernleşme süreci bir taraftan İslam'ı siyasi ve toplumsal alandan uzaklaştırma gayretleri,⁷ diğer taraftan İslam'ın ve geleneksel kurumların muhafaza ve ihyasını savunan muhaliflerin tartışma ve uyuşmazlıklarıyla şekillenmişti.⁸ Bu muhalefet sayesinde İslam'ın bizatihi “mani-i terakki” olmadığını ispatlamak amacıyla saltanat başta olmak üzere mevcut siyasi/dini kurumlara köklü eleştiriler yöneltilerek aynı zamanda yenileşmenin de önü

4 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 70-7.

5 Jacob Landau, “The Politics of Panislamism”

6 Mehmed Şemseddin [Günaltay], *Hurâfattan Hakikata*, s. 354.

7 “Şeyhülislam Meclis-i Mebusan'a Gelmeli mi, Gelmemeli mi?”

8 Ahmet Şirani, “Şeyhülislamın Vezaifi Cümlesinden”, s. 2541. (Elmalılı) Küçük Hamdi, “İslamiyet ve Hilafet ve meşihat-ı İslamiye”, s. 511. “Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin Hükkam-ı Şer'i Kısmı Tarafından Mebusan-ı Kiram'a Takdim Olunan Layiha”.

açılmıştı. Nitekim söz konusu eleştirilerin sahipleri II. Meşrutiyet döneminden itibaren ve hatta Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde aktif siyasetin içinde yer almışlardı. Ancak onların destekledikleri Cumhuriyet fikri, mefhum olarak dini bir içeriğe sahip olup din ve devletin ayrılığından söz edilemeyecekti:

Hükümet ve devleti dinden ayırmaya kail olmak, Saltanat-ı İslamiye'nin kainattan kalkmasına hükmetmek, Şariat-ı İslamiye'yi feshetmek, Müslümanların fasık, zalim, kafir namını verdikleri kimselere ser-furu etmelerini istemektir...Müslümanların kuvvet ve kudret sahibi olabilmeleri için makam-ı hilafetin vazifesini tasnif etmek şöyle dursun, belki onu takviye (etmek) lazımdır. Halbuki din ile devlet yekdiğerinden ayrıldığı takdirde Müslümanları makam-ı hilafet etrafında toplayacak bir vasıta kalmayacağı gibi, o makamın vazettiği ahkam ile amel-i dâî bir kuvve-i maneviye de mevcut olamayacağından Müslümanlar için gerek maddi, gerek manevi hiçbir terakkiye imkan kalmaz.⁹

Öte yandan dinin her koşulda devletten ayrılması fikri, yani mefhum olarak "laiklik" fikri de aynı dönemlerde gündeme taşınmıştı. Örneğin Ahmet Emin Yalman bunun "asrileşme"nin vazgeçilmez koşulu olduğunu, kaza (yargı)yı tek elde toplayarak atılan adımın tamamlanması ve dini kurumlara müstakil bir mevki verilerek devletten ayrılması gerektiğini öne sürüyordu:

Kendi kendimizi böyle asrî bir devlet şekline koymak için esaslı bazı icraat ve hazırlıklar yapmak lazımdır. Bunlardan birincisi ve en mühimi devletimizden teokrasi mahiyetini tamamen ref etmektir. Biz zaten tevhid-i kaza esasını kabul etmek suretiyle bu yolda son derece mühim bir adım attık. Rusya'nın izmihlâ-linden sonra dünya yüzünde tek bir memleket kalmamıştır ki din ile hükümeti tevhid etsin ve müessesat-ı diniyeye tamamıyla müstakil bir mevki vermiş olmasın. Biz bunu tabii görmeye alıştık. Bunun aksini dimağlarımız kolay hazmedemez. Hâlbuki dinî teşkilatın haiz-i istiklal olmaması dinimiz nokta-i

9 Ahmet Hamdi [Akseki]'ye göre hükümet ve devleti "din"den ayırma fikri "Müslümanların fasık, zalim ve kâfirlere baş eğmeleri"ni istemek anlamına gelecek ve hilafetin kaldırılmasıyla Müslümanları bir araya getirecek bir vasıta kalmayacaktı. Bkz. "Din, Devlet yahut Hilafet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?", s. 99.

nazarından hiçbir fayda temin etmedikten başka memlekette müessesat-ı ve efkar-ı diniyenin kuvvetini muhafaza edemesine en büyük sebeptir... Hükümetimiz dine ve onun telkin ettiği içtimaiyat ve hukuk kanunlarına halisane riayet etmediği ve onu bazen zahiren tutarken ekseriya batınen bıraktığı için idare ve siyasetinde muvaffak olamadı. Hal böyle olunca ve din-i İslam'ın en ulvî ve en inhitaî “demokrasi”yi gözümüze, dimağımıza sokan “Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz” ihtar-ı celilinden sonra “teokrasi vücudunu iddia ile mevcut olmayan birşeyi kaldırmak hissi ne kadar gayrı tabii ve yanlışır.¹⁰

Nitekim dinin her hâlükârda toplumun dışına itilmesi gerektiği fikrini savunanlar için “aydınlanma”, dinin modern toplumlar için kaçınılmaz olarak ve bütün kurumlarıyla birlikte ortadan kalkacağını “müjdelemekte”ydi ve bu fikri izleyenler için “artık ömrünü bitirmiş olan” dini onarma fikri, “kurumuş eski bir ağaca hayat vermeye çalışmak gibi beyhude bir çaba”ydı.¹¹ Kurulacak yeni devlet sisteminde İslam’a nasıl bir konum verileceği konusu geçiş döneminin temel soru(n)larından birisi olarak Cumhuriyet dönemine intikal edecekti. Lozan görüşmeleri devam ederken 18 Temmuz 1923’te gerçekleştirilen İntihap Kongresinde Teşkilat-ı Esasiye’nin İslam’ı devletin dini olarak tanımlayan maddesinin kaldırılması gündeme geldiğinde, dönemin İktisat vekili Mahmut Esat [Bozkurt] ve İstanbul vekili Fethi [Okyar] İslamiyet’in terakkiye mani olduğunu, Türklerin de İslam’ı kabul etmeleri sebebiyle geri kaldıklarını öne sürdüler.¹² Okyar’a göre özellikle İngilizler ve müstemlekeci devletler, “İslam kaldıkça” ülkenin aleyhinde olacaktı.¹³ Gerçekten de Lozan görüşmelerinden sonra Meclis yeniden açıldığında vekiller arasındaki ulemanın sayısında ciddi bir düşüş görüldü.¹⁴ Ancak bu konudaki asıl köklü düzenlemele-
rin gerçekleştirildiği 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen –ve laikliğin kurumsal aşamalarını oluşturan– kanunlarla halifelik kaldı-

10 Ahmet Emin Yalman, “Din ile Devletin Tefriki”, s. 295.

11 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, s. 43.

12 Kazım Karabekir, *Günlükler*, II, s. 867.

13 Kazım Karabekir, *Günlükler*, s. 861.

14 Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, s. 407.

rıldı, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti lağvedildi ve daha önceleri bu Vekaletle bağlı medrese ve mektepler Maarif Vekaletine devredildi.¹⁵ Böylece Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra geleneksel dini kurumlar tarihe havale edilirken, yeni Cumhuriyet'in kurucu reformlarının önü açılıyordu.

Ancak laikliğin anayasaya girdiği 1937'ye kadar anayasal düzenlemeler açısından ikili bir yapının sürdürüldüğü göz ardı edilmemelidir. Zira 20 Nisan 1340 [1924] tarihinde yeniden düzenlenen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda "Türkiye devletinin dini, din-i İslam'dır" hükmü muhafaza edilmiş (madde 2), vekillerin ve Cumhurbaşkanının Meclis'teki yeminlerinde söyledikleri "valla-hi" lafzı korunmuş (madde 16 ve 38), "ahkâm-ı Şer'îyenin tenfi-zî" (madde 26) Büyük Millet Meclisinin görevleri arasında sayılmıştı.¹⁶ Ayrıca "Hiç kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefî içtihadından dolayı muaheze edilemez; asayiş, adab-ı muaşeret-i umumiye ve kavânine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir" (madde 75) hükmüne de yer verilmişti. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun din ile ilgili maddeleriyle Şer'îye ve Evkaf Vekaletini lağvedip Diyanet İşleri Reisliğini kuran kanun arasında kimi İslamcı aydınlara göre ciddi bir tenakuz bulunuyordu ve esasen bu maddeler kuruluş aşamasında bir zorunluluk gereği muhafazakar mebuslara verilen muvakkat "taviz"ler olarak anlaşılmalıydı.¹⁷ Bu görüşe göre Cumhuriyet'in kurucu seçkinleri devletin laik niteliğine baştan itibaren karar vermişler, nihayet 9 Nisan 1928'de söz konusu maddeleri anayasadan çıkarmışlardı.

Öte yandan yeni rejimin din ile arasına koyacağı öngörülen mesafe, dine öteden beri mesafeli olanlar nezdinde bir rahatlama ve aleyhte propagandaya yol açmıştı. "Din" ve "dini kurumlar"ı Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının ve çöküşünün başlıca sorumlusu olarak gören bu kişilere göre yeni rejimde "millî" ideal-ler "İslam"ın yerini alacaktı. Örneğin, 1933-1937 arasında Matbu-at Umum Müdürlüğünü yürüten Vedat Nedim Tör, *Dinimiz* adlı kitabında, İslam'ın yerine ikame edilecek bağın "millî bir iman" olması gerektiğini savunuyor ve "yeni ahlak ve yeni insan"ın bu

¹⁵ TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 14 vd.

¹⁶ "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", RG, sy. 71 (24.5.1340 [1924]), sy. 71, s. 4-7.

¹⁷ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 191, 192.

aksiyondan doğacağını öne sürüyordu.¹⁸ Aynı düşünceyi savunan Behçet Kemal Çağlar'ın hayalini kurduğu "yarının Türkiye'si"nde, artık kolaylıkla gözden çıkarılabilecek "din" olgusu yerine "Türkiye sevgisi" ikame edilmeliydi. Zira "eğer varsa" cennetin yolu, "Türkiye'nin cenneti"nden geçecekti.¹⁹ Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağımsızlık ve yeni devletin kuruluş heyecanıyla Mustafa Kemal'in bir "kurtarıcı" (halaskâr) olarak yüceltilmesine dayalı bazı anekdotlara yabancı basında da yer verilmesi dikkat çekiciydi. Örneğin, *L'illustration de Turquie* dergisinde yer alan bir şiirde "Türklerin Tanrısı"²⁰ olarak gösterilen Mustafa Kemal'e ve onun gösterdiği ideallere duyulan inanç, Grace Ellison'ın bir okul müfettişinden naklettiğine göre "din" yerine benimsenmeliydi.²¹

İslam'ın büsbütün gözden çıkarılmasını istemeyen, ancak onun mevcut durumunu da kabullenemeyen kimi aydınlar ise "dinde ıslahat" yapılarak bazı dini konuların yeniden yorumlanmasını talep ediyordu. Örneğin Cenap Şahabettin, çok eşlilik, resim ve heykeltıraşlığın yasaklanması gibi bazı konuların Ba-

18 "Yarının refahlı ve kültürlü Türkiye'si idealini milli bir iman haline koyabildiğimiz ve onu milli bir kütle hareketi haline getirebildiğimiz gün, din ihtiyacını da en mükemmel bir tarzda tatmin etmiş oluruz... Bizim dinimiz, Türkiye'yi cennet yapmaktır. Bizim ibadetimiz, bu ideal için çalışmaktır. Eğer varsa cennetin yolu da Türkiye'nin cennetinden geçer... Yeni ahlak ve yeni insan bu yeni aksiyondan doğacaktır." Vedat Nedim Tör, *Dinimiz*, s. 36.

19 "Yarının Türkiye'si, içimizde öyle bir dindir ki yalnız onun için taassubu mübah ve toleransı günah sayıyoruz. Bizim dinimiz Türkiye'yi cennet yapmaktır. Bizim ibadetimiz bu ideal için çalışmaktır. Eğer varsa ahiretteki cennetin yolu da Türkiye'nin cennetinden geçer." Behçet Kemal Çağlar, "Dinimiz".

20 "En büyük imanım şu: Sen Rabbin yarısısın / Yerin üstünde fakat Türklerin Tanrısısın!" Bkz. *L'illustration de Turquie*, 31 Mart 1937'den nakleden Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, s. 333.

21 "'Bizim peygamberimiz Gazi'dir: Arabistanlı zatla işimiz bitti. Muhammed'in dini Arabistan için gayet iyiydi ama bize göre değil.'

– 'Fakat sizin bir inancınız yok mu?' diye sordum.

– 'Var' dedi. 'Gazi'ye, ilme, ülkemin geleceğine ve kendime inanıyorum.'

– 'Ya Tanrı?' dedim.

– 'Tanrı hakkında kim ne bilebilir ki? İlim vardır, iyinin ve kötünün gücü vardır, geri kalanı hakkında ise kimse kesin bir şey bilemez''

Ellison, 1928'den nakleden Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 333.

tılırlarca tenkit edildiğini, bu sebeple asırlarca kapalı kalan “içti-hat kapısı”nın açılması gerektiğini savunuyor, mevcut yapının ise “medeniyet kafilesi” arasına katılmanın önünde engel olarak durduğunu öne sürüyordu.²²

Dinin toplumsal ve siyasi konumunun korunmasını savunanlarsa dini toplumun dışına atma fikrine şiddetle karşı çıkarak, “ihya” ve “ıslah” düşüncesini öne çıkarıyorlardı. Söz konusu fikirlerin yoğun biçimde işlendiği İslamcı neşriyat içinde dinin hayatın her alanında asli fonksiyonunu sürdürmeye devam etmesi savunuluyordu. Zira “ictimaiyat-ı İslamiyenin terakki ve tekamülde ve milletimizin maddi ve manevi bütün safahat-ı hayatiyesinde asıl olarak kabulü zarurî”ydi.²³ Böylelikle dini kurumların göz ardı edildiği bir sistemin meşruiyetinden hiçbir şekilde söz edilemeyecek; nitekim yeni Türkiye Cumhuriyeti bir “İslam Cumhuriyeti” hüviyetiyle daima “alemdar-ı İslam” kalacaktı.

Sonuçta dini topyekûn dışlayan görüşlerin ve onu geleneksel ağırlığıyla koruyan yaklaşımların yeni rejimde karşılık bulmadığı açıktır. Bununla birlikte toplumun en temel belirleyicileri arasında hayatîyetini koruyan dinin, yeni yönelimlerin hayata geçirilmesinde üstlendiği işlevsel roller azımsanmayacak ölçüdeydi. Bu görüş sahiplerince “dinin istismarı”na karşı bir kontrol ve denetim ihtiyacının her fırsatta altı çiziliyor; böylece “muzır” ve “gerici akımlar”la mücadele, dinin toplum katındaki karşılıklarını dönüştürme konusundaki kararlılığın da bir göstergesi olarak açıklık kazanıyordu.²⁴ Nitekim bir dönem Atatürk’ün iktisat müşavirliğini de yürüten Ahmet Hamdi Başar, bu sürecin arka pla-

22 “Her şeyden ziyade dini saadetimiz için şayan-ı temennidir ki ilk önce içti-hat kapısı artık açılsın. Bir müstebitin keyfi için bu kadar asırdan beri artık kapalı durduğu kâfidir. Esaret, taaddüt-i zevcat, resim ve heykeltıraşlık memnuiyeti gibi şeyler var ki İslamiyete Garp âlemini yan baktırıyor. Ve bizi medeniyet kafilesinden çıkarıyor. Hâlbuki insafla araştırılsa bugün esaretin bilfiil mülga olduğu, taaddüt-i zevcatın amelî kabiliyeti kalmadığı, Lat ve Menat hatıraları taze iken konulan resim ve heykel memnuiyetinin idamesine artık mahal görülemeyeceği teslim edilsin”. Cenap Şahabettin, “Siyasi Hasbihaller”, s. 1-3.

23 Hasan Hikmet, “İctimaiyâtta Garpçılık ve Bozgunculuk: Lâiklik-Asrîlik”, s. 89-91.

24 Krş. B. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 261-270; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 547.

nındaki fikriyatı açıklarken dinin toplum katındaki meşrulaştırıcı gücüne dikkat çekiyordu:

Bizde dini cemiyetin dışına atmak değil, bilakis inkılabın emrine vererek yaşatmak lazımdır. Camileri yıkıp, terk edip onların yerine halkevleri yapmak suretiyle maksadımızda asla muvaffak olamayacağız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak; oraları modern halkevleri yerine koymak; din sınıfını ortadan kaldırmak; herkesi din ve dünya namına konuşturmak mümkündür.²⁵

Laiklik politikalarını eleştirmekle birlikte, dinin belirli ölçülerde muhafazasını savunan görüşler de öne sürülmüştü. Tek parti yönetiminin kısıtlı basın özgürlüğünün görece yumuşamaya başladığı çok partili hayata geçiş sürecinde yayın hayatına başlayan *Selamet* ve *Millet* dergileri bu kapsamda ele alınabilir. *Selamet*'te, özünde laiklik politikaları eleştirilmesine rağmen, derginin kurucusu Ömer Rıza Doğrul hilafetin ve şeyhülislamlığın kaldırılmasını desteklerken, din ile irtibatın büsbütün kesilmesine karşı çıkıyordu:

Fakat hilafeti ve meşihatı kaldırmak ve böylece laiklik esasını gerçekleştirmek, din ile her ilgiyi kesmek demek değildir. Çünkü hilafet de, meşihat da, hakikat-i halde birer dinî müessese olmaktan ziyade dini istismar eden birer siyasi müessese idiler. Bunların ortadan kaldırılmaları ile din, hürriyetine kavuşmuş ve hakikî hüviyeti ile görünmek, hakikî vazifesini ifa etmek imkânını elde etmiştir.²⁶

Cemal Kutay'ın öncülük ettiği ve dinin "milliyet" duygusunun temeline yerleştirildiği *Millet* dergisine göre inkılapların amacı, Müslümanlığı "Türk'ün milli dini" haline getirmektir.²⁷

25 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, s. 45.

26 Ömer Rıza Doğrul, "Hakiki Laikliğe Doğru-II", s. 3.

27 *Millet*, IV/83 (4 Eylül 1947), s. 4. Bununla birlikte aynı dergide 1949'da yayımlanan başka bir yazıda laiklik uygulamalarının Türk manevi hayatını çökme noktasına getirdiği savunuluyordu: "Türk cemiyetinin fert ahlakına ait kıymetleri Allah korkusuna dayanıyordu. Siz, dinle dünya işlerinin ayrılma iddiasının, bu temel varlıkla bağdaşmayacağına inanmayınız. Aksini düşünenler bilerek bilmeyerek, Türk cemiyetine büyük fenalık etmişlerdir." Muhyiddin Razi Pınar, "Çeyrek Asırlık Vatan Hasretinin Muhasebesi", s. 5.

Hilafetin kaldırılacağına yönelik yazıların basında yer bulmaya başladığı günlerde²⁸ Kılıçzade Hakkı, bir mülakat sırasında yeni hükümetin bir dini olup olmayacağını sorduğunda, Mustafa Kemal bu soruya muhatap olmayı hiç arzu etmediğini yıllar sonra açıklamıştı: “Sebebi pek kısa olması lazım gelen cevabın, o günkü şeraite göre ağızdan çıkmasını henüz istemiyordum, hükümetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim.”²⁹ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da 1924 Şubatında Mustafa Kemal’in kendisine yönelttiği “İnkılapçılar için hangi metot tabii, daha normaldir: Efkârı tenvir ettikten sonra emri vakileri ihdas etmek mi, yoksa evvela emri vakileri ihdas edip bilahare efkârı tenvir etmek mi?” sorusuna “Bu vetiyrenin şaheseri bizim inkılap tarihimizde vardır. Önce emri vakileri ihdas etmek...İnkılabımızın bu vetiyresi lâyuhtîdir” şeklinde cevap vermesi üzerine “büyük dâhinin tam emniyet ve teveccühünü” kazandığını naklediyordu.³⁰ Nihayet Cumhuriyet’e geçildikten sonra Başvekil İsmet İnönü, laiklik politikalarının dinsizlikle ilişkilendirilmesini doğru bulmadığını, ancak hayata geçirilen uygulamaların yeni bir dinselliğin habercisi olduğunu şu sözlerle beyan edecekti:

Yaptığımız işi dine münafî görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz ki, yapılan işin dinsizlikle hiçbir münasebeti yoktur. Bu sistemde muvaffak olalım, on sene azimle, muvaffakiyetle tuttuğumuz bu yolda yürüyelim. On sene sonra bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklerdir ki Müslümanlığın asıl en temiz, en safî en hakikî şekli bizde tecelli etmiştir.³¹

28 *Vakit*, 28 Şubat 1924. Ayrıca bkz. “Gazi Reisimiz İçtimai İslahatımız ve He-deflerini Anlatıyor”, *Vakit*, 17 Şubat 1340 [1924].

29 “Cumhuriyetin ilanından sonra da, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapılırken, laik hükümet tabirinden dinsizlik manası çıkarmaya mütemayıl ve vesileci olanlara fırsat vermemek maksadiyle ikinci maddesini bî manâ kılan bir tabirin ithaline müsamaha olunmuştur. Kanunun gerek 2’nci, gerek 26’ncı maddelerinde zaid görünen ve yeni Türkiye devletinin ve idare-i Cumhuriyetimizin asrî karakteriyle kabili telif olmayan tabirat inkılap ve Cumhuriyetin o zaman için beis görmediği tavizlerdir” Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 80.

30 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1644-1645.

31 *Muallimler Birliği Mecmuası*, 4 (1925), s. 149’dan aktaran Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1741-1742.

Türk Reformasyonu ve İslam

Modernleşme kuramı, modern ve geleneksel toplum yapılarının birbiriyle karşılaştırılarak gelenekselliğin modern olanın karşıtı olarak konumlandırılmasına dayanmaktadır.³² Geleneksel yapıların ilerlemeci bir anlayışla “geri kalmış” ilan edildiği geleneksel-modern ikileminde, modern olmayan her şey geleneksellik içine yerleştirilmiştir. Bunlar arasında din, geleneksel zihniyet yapılarını, örf ve âdetleri biçimlendiren, kültürel yapılara ve kamusal örüntülere nüfuz eden yapısıyla modernleşme karşıtı söylemlerin kaynağı görülerek reddedilmiştir.

Batı dışı toplumların modernleşme tecrübesi, Batı toplumlarının aksine çoğunlukla gücünü iç dinamiklerden değil, dış unsurların itici gücünden alan ve içeride de seçkin bir zümrenin sahiplendiği “zorunlu ve emredici” bir restorasyon projesi olarak ortaya çıkmış; dışa bağ(ım)lı bir dönüşümün toplumsal yapılara nüfuzunun çoğunlukla göz ardı edildiği “ithal” bir reform programı içinde gerçekleştirilmiştir. Siyasi düzeni ve gündelik hayatı dinselliğin çekim gücünden koparan Cumhuriyet Türkiye’si’nin “çağdaşlaşma” ideali de ancak “medeniyet”in yegâne ölçüsü ve taşıyıcısı olarak görülen “Batı”ya dönmekle hayata geçirilebilecekti.³³ Böylece siyaset ve toplum hayatına bütün boyutlarıyla nüfuz eden İslam kimliğinden arındırılmış ve Batılı değerler içinde yeniden kurgulanmış bir ülke ve toplum meydana getirmek yeni devletin temel misyonu oldu.³⁴ Cumhuriyet döneminde bir medeniyet projesi olarak hayata geçirilen Batılılaşma, Kurtuluş’a göre Osmanlı modernleşmesinden farklı olarak topyekûn bir girişimdi. Başka bir deyişle Osmanlı’da Batıcılık “kısmen ikrarın kısmen inkârın” konusuyken bu dönemde pozitivizm ve laiklik

32 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 40.

33 Mustafa Kemal 29 Ekim 1923 tarihinde Fransız muhabiri Maurice Pernot’ya verdiği demeçte genç Cumhuriyet’in çağdaşlaşma idealini “Memleketimizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye’de çağdaş, dolayısıyla Batılı bir hükümet meydana getirmektir. Medeniyete girmek arzu edip de, batıya dönmemiş millet hangisidir?” sözleriyle açıklamıştı. Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 91.

34 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, s. 104.

ideolojileriyle bütünleşen bir tutumdan söz etmek gerekecekti.³⁵ Kurucuların topyekûn Batılılaşma ideali, her ikisi de kolektif hafızaya din karşıtlığı olarak yazılacak bu iki ideoloji (pozitivizm ve laiklik) sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma ve kurumsallaşma sürecine *entelektüel despotizm* olarak damgasını vuracaktı. Türkçülüğün temel ideallerini de içine alan Cumhuriyet projesi, böylece İslamcılığı kesin olarak dışarıda bırakan ve “gündelik hayatı İslamsızlaştıran” kararlı bir reform programıyla kendi önceliklerini ilan etmişti.³⁶ Dinin yeni rejimdeki karşılığı bundan böyle ancak pragmatik gerekçelerle açıklanabilecek; laiklik ilkesiyle idealize edilen din-devlet ilişkisi ise, dinin devletin gözetim ve kontrolü altında ve onun ideallerine ket vurmuyacak biçimde yeniden üretilmesini gerektirecekti. Nitekim 1924 yılında Büyük Millet Meclisi “şeriatı tenfiz”le yükümlü kılındığı halde 1927’de henüz bir kavram olarak laiklikten söz edilemese de, Cumhuriyet Halk Fırkası nizamnamesinde “devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmak” temel esaslardan birisi olarak kabul edilmişti:

Fırka, itikadat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilatından kurtararak, milletin, siyasi, içtimai, iktisadi bilcümle kavanin, teşkilat ve ihtiyacatını müsbet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkale tevfikân tahakkuk ettirmeği, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslardan addeyley.³⁷

“Devletin dini İslam’dır” hükmünün 1928 yılında anayasadan çıkarılmasından kısa bir süre önce serdedilen bu yaklaşıma göre dinin yeni devletteki yerinin bundan böyle şahısların vicdanlarıyla sınırlandırılacağı ve devlet düzenindeki örgütlenmenin de “müspet ve tecrübevi ilim”e dayandırılacağı ilan edilmişti. Türk modernleşmesine özgü bu “laiklik” anlayışında her türlü dini inancın korkusuzca müsamaha göreceği modern, “batılı bir öz-

35 Zerrin Kurtoglu, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset: Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslâm’ın Siyasallaşmasına Katkısı”, s. 205.

36 Yasin Aktay, “Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -İslamcılık*, s. 69.

37 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*.

gürlük alanı”ndan ise hiçbir şekilde söz edilemeyecekti.³⁸ Dini bir vicdan hürriyeti mahiyetinde tanımlamak yeni rejimin gerekliliklerini gerçekleştirmede tek başına yeterli görülmediğinden, bu ideale ulaşabilmek için “daha fazlası, bir başka ifadeyle, dinin devlet tarafından denetim altına alınması” bir zorunluluk halini alacaktı.³⁹ Böylece, dini nitelikli geleneksel değerler sisteminin kaldırılıp yenisinin üretilmesinde temel bir istinat noktası olan laiklik yorumu, Cumhuriyet’in en temel ve hassas bileşenlerinden birisi olarak aynı zamanda İslam’ın kurucu niteliğini zayıflatan bir sonuç doğurdu; zira İslam, Batılılaşma karşısında en güçlü ve yaygın karşı-ideoloji olarak varlığını sürdürecekti.⁴⁰

Devletin dinle kurduğu bu yeni ilişkide, toplumdaki prestij ve meşruiyetin dikkate alındığı rahatlıkla söylenebilirse de Diyanet İşleri Reisliği ancak siyasi kaygıların gözetildiği ölçüde sistem içinde varlık alanlarını koruyabilecekti. İslam’ın bireysel ve toplumsal düzeyde ortaya koyduğu gerekliliklerin yeni rejimde bütünlüklü bir şekilde karşılanabileceğini ummak imkansızdır. Artık bu mecrada, Batılı formaliteler eşliğinde dine gündelik hayat içinde yeni bir “yer” tayin etmek ve bu yeri laik ve seküler ilgileri tartışmaya açan bir duruştan özenle uzaklaştırmak söz konusudur. Öte yandan rejimin din politikalarına biçim veren önceliklerinden birisi de dini-toplumsal muhalefetin dini zemin ve kaynaklarını kontrol altında tutmaktır. Sistemi korumak üzere seferber edilen kurumsal yapılar aracılığıyla bir taraftan geleneksel dini yapılar kontrol altına alınırken, öbür taraftan da yeni bir dinselliğin sınırları tayin edilecekti.⁴¹

Bu yeni dinsellik çerçevesinde dinin toplumsal karşılıkları hususunda son derece hassas hareket edildiği anlaşılmaktadır. Böylece kendi özgün koşullarını da içerecek şekilde reforma açık bir dinsellik Türk reformasyonu içinde biçimlendirilebilmiş; devlet tarafından geleneksel kodların kimi zaman müdahalelerle kimi

38 Marshall G. S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* (çev. Ercüment Akar vd.), s. 287.

39 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 166.

40 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 1999.

41 Rejimin İslam’a yönelik düzenlemeleriyle ilgili özgün bir değerlendirme için bkz. C. Leon Ostorog, *Ankara Reformu*, s. 96.

zamansa tahkir ve gözden düşürme gibi daha dolaylı yollarla aşındırıldığı bu süreçte, bireylerin öznel tercihleri, tavırları ve tutumlarıyla sınırlandırılan yeni bir dinselliğin geliştirilmesine çalışılmıştır. Ancak sistemin doğrudan müdahale ettiği alanlarda yaşanan kırılmaların, sonuçta devletle toplum arasında ciddi bir mesafeye yol açtığı ve bunun Türk siyasi hayatını derinden etkilediği de bir gerçektir. Bu belirleyici rol günümüze kadar devam etmiş, Türk siyasi hayatında dinselliğe yükledikleri anlam ve ona açmayı vaat ettikleri alan her zaman siyasi partileri karakterize eden en önemli alametler arasında yer almıştır.⁴² Kurucu fikriyatın İslami reformlar konusundaki kararlı duruşu, reformların toplumsal karşılığını göz ardı etme pahasına uzun bir süre varlığını korumuştur. Rejimin bizatihi İslam'la değil, ona sonradan eklenen geleneksel kalıntılarla mücadele ettiği savunuyla kendisini meşrulaştıran bu retoriğe göre söz konusu yapıların yıkılmasıyla İslam asıl hüviyetiyle tezahür edebilecekti:

Din vardır ve lazımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak, birçok yabancı unsur, binayı daha fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir edilemez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üstünde yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır.⁴³

İslam dünyasının gerilemesine ve Batı toplumları karşısında her bakımdan yenik düşmesine ona sonradan eklendiği düşünülen birtakım yabancı unsurların yol açtığı düşüncesinin, en başta İslamcılığın temel argümanı olmakla birlikte, laik devrimin savunulmasında da kullanılması kurucu fikriyatın eklektik ve pragmatik yapısına işaret ediyordu.⁴⁴ Böylelikle devrimlere aynı

42 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 115.

43 Mustafa Kemal [Atatürk]'den aktaran Muzaffer Erendil, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, s. 153.

44 "Bu yüzden cemiyeti İslamiyeye dahil birtakım kavimler İslam oldukları halde sukûta, sefaletle, inhitata maruz kaldılar. Mazilerinin sakim veya batıl itiyadat ve itikadıyla İslamiyeti teşvik ettikleri ve bu suretle hakikati İslamiyeden uzaklaştıkları için kendilerini düşmanların esiri yaptılar." Mustafa Kemal'in 20 Mart 1923'te Konya'da yaptığı konuşma için bkz. Gazi M. Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 142, 143.

zamanda dini bir meşruiyet kazandırılmış; geleneksel resmi-dini kurumlara yeni rejim içinde yer verilmediği gibi toplumsal karşılıkları çok güçlü olan “popüler” İslami yapılar (tarikatlar ve cemaatler) karşısında da topyekûn bir mücadele yürütülebilmisti. Din politikalarının kurucu “laiklik” ilkesine bağlı olarak gelişimi de devlet ve dinin ayrışmasını değil, reformun amaçlarına hizmet etmek üzere dini hayatın devletçe düzenlenmesini ifade etmekteydi. Bu fikre kaynaklık eden yeni İslam yorumu dönemin ruhuna uygun şekilde monolitik bir karaktere sahipti. Bu doğrultuda başvurulmuş referanslar ise “asri” ve “milli” değerlerin yeni bir ter kibinden oluşacaktı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti’ni ideal toplum yapısına ulaştırması hedeflenen inkılapların temel gayesi “muasır medeniyetler”e yetişmektir. Bu yolda “milli” gayelerin de belirleyici birer dinamik sadedinde seferber edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle, dil reformunun bir uzantısı gibi görünse de esasında yeni bir milli din anlayışını ikame eden ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik düzenlemeler, “asri” ve “milli” ideallerin mezc edildiği uygulamalar arasındaydı.

Hiç kuşkusuz aklın yüceltildiği pozitivist düşünce, Türk reformasyonunun en belirleyici unsurlarından biriydi; ve modernleşme ve akılcılık arasında kurulan ontolojik ilişkinin epistemolojik olarak gelenekten kopuş üzerine inşa edilmesi sonuçta Cumhuriyet’in yönetim ideolojisinin de “pozitivist otoriteryanizm” olarak biçimlenmesine yol açmıştı.⁴⁵ 17. yüzyılın Kartezyen felsefesinden beslenen Aydınlanma düşüncesine göre akıl, toplumsal projelerin de temel ilkesi olarak değerlendirilmişti. Ortaçağ’ın vahiy, gelenek ve otorite üçlemesinin sorgulanabilir ve eleştirilebilir nesnelere dönüştürülmesi ve bütün kutsalların üstünde rasyonel bir dünyanın inşası, aydınlanmacı toplum projelerinin esasını oluşturunuyordu. Buna göre Ortaçağ’ın insanı köleleştiren din boyunduruğundan ancak akıl ve aklileştirilmiş bir din ile kurtulmak mümkündü.⁴⁶ İşte dönemin önde gelen siyasi aktörlerinin beslendiği felsefi temel, Aydınlanmacı düşünürlerin ortaya koyduğu bu “ham akılcı” söylemlerle ilişkilirdi. “Akıl”ın vazgeçilmez temel belirleyici olarak rahatlıkla seferber edildiği

45 Zerrin Kurtoglu, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset”, s. 206.

46 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*.

entelektüel bir zeminde, aktörlerin muhatap olarak değerdendirirdikleri dini de aynı referans kalıbı içinde ele almaları tahmin edilebilir bir tercihti; ki nitekim öyle oldu. İslam'ı akıl dini olarak tasvir eden bir muhayyile, onda rasyonel bulamadığı her şeyi “hurafe” ve “batıl itikat” addederek tahkir ve tezyif etmekten geri durmadı.

Öte yandan dinin medeniyet ölçülerine uygun ve onun gerektirdiği ilkelerle özünde mutabık olduğu düşüncesi, medeni toplumlar karşısında tarihi yüklerinden kurtarılmış bir İslam'ın üreteceği dindarlık tipolojisinin ikame edilmesini gerekli kılmıştı. Buna göre İslam, “en makul ve en tabii” “son” din olarak “akla, fenne, ilme ve mantığa” uygundu.⁴⁷ Nitekim laikliğin esaslı bir ilke olarak kabul edilmesini izleyen süreçlerde dini reformlardan beklenen, daha bireysel ve akılcı bir Müslümanlığın, geleneksel ve “hurafelerle malul” dindarlığın yerine inşa edilmesi idi. Böylece geleneksel popüler kültürün ürettiği yaygın tasavvufi merasimlerin ve tekke kültürünün yerini entelektüel ve felsefi derinliğe sahip bir din tasarımı alacaktı.⁴⁸ Popüler halk kültürü ile kurucu seçkinlerin kültürü arasındaki uçurum, seçkinlerin -kendi dünyalarında dine önem verseler bile- nihayetinde halk İslam'ını kural dışı saymalarına yol açtı.⁴⁹ Dini aynı zamanda bir “iktidar aygıtı” olarak gören yeni rejim, kendi öncelikleri doğrultusunda tanımlanmış bir dini merkeze taşıma gayreti içindeydi.⁵⁰ Böylece halk İslam'ına yönelik her türlü müdahalenin meşruiyeti seçkinlerin onayladığı başka bir İslam idealiyle güçlendirilirken, halka rağmen kararlı bir şekilde uygulanan reformların idealize edilen

47 “Bizim dinimiz, en makul ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa uyması lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur... Hangi şey ki akla, mantığa, menfaate-i ammeye (halkın yararına) muvafıktır (uygundur), biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır (uygundur). Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine, İslam'ın menfaatine muvafık (uygunsa) kimseye sormayın. O şey dindir. Eğer bizim dinimiz aklın mantığın tetabük ettiği (uygun düştüğü) bir din olmasaydı ekmel olmazdı, ahir din olmazdı.” *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 90.

48 Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 31.

49 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 147.

50 Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”, s. 217.

İslam'a geçişte yüklendiği misyon, onu bir şekilde rejimin vazgeçilmez bileşenlerinden birisi haline getirdi. "Laiklik" idealiyle açıklanan bütün reformların, sonuçta idealize edilen toplum yapısına ulaşmak için gelenekle arasına koyduğu mesafe ve esaslı bir kopuşla ancak gerçekleşebileceği varsayılmıştı.

Kurucu kadronun hem devlet hem de toplum yapısını köklü biçimde dönüştürmek istediği laik nitelik, İslam'ın geleneksel işlevlerinin daraltılarak yalnızca inanç ve ibadet alanına indirgenmesi esasıyla sınırlandırılması düşüncesine dayanıyordu. Nitekim din ve vicdan özgürlüğü, dini ancak bireylerin iç dünyalarından dışarıya taşımayan bir inançlar bütünü olarak onaylayacaktı.⁵¹ Bu çerçevede "ilham(lar)ını gökten veya gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan alan" laik devletin dini kurumlarından da, bireylerin vicdanına ve ibadethanelere terk edilmiş bir İslam'ın inşasında ciddi roller üstlenmeleri bekleniyordu. Bunun ne düzeyde karşılanabildiği ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, önde gelen dini aktörlerin genel olarak bu sınırlara sadık kaldıkları söylenebilir. Nitekim Diyanet İşleri'nin ilk reisi Rifat Börekçi, göreve gelişinden kısa bir süre sonra şu beyanatta bulunuyordu:

Din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabii ve mantıklı bir şey olamaz. Din bir emr-i vicdani ve uhrevidir. Bunun alelade dünya işleri gibi çok defa bulaşık ve karışık manzaralarla mümteliz olması onun ulviyet ve ruhaniyetine zarar verir. Yapılan iş pek musibdir.⁵²

Dini temsilin vekalet statüsünden çıkarılarak görece siyasetten uzaklaştırılması ve Başvekaletle bağlanarak yeniden yapılandırılmasından kısa süre sonra yapılan bu açıklamanın Diyanet İşleri reisinden gelmesi anlamlıydı. Nitekim Diyanet İşleri Reisiliği de, İslam'la devletin yeni tercihleri arasında bir bağ kurmak ve olası huzursuzlukları gidermek üzere devletin laik niteliğine rağmen sistem içinde yapılandırılmıştı. Burada din alanındaki toplumsal beklenti ve muhalefete bağlı olarak oluşabilecek gerilimlerin her zaman hesaba katıldığı da hatırlanmalıdır. Geleneksel dini kurumların kısa sürede peş peşe lağvedilmesi neticesinde ortaya çıkabilecek toplumsal muhalefetin kitleselleşmesi tehdi-

51 İhtar Gözaydın, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, 2009.

52 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1924.

dine karşı sınırları yeni rejimin gereklilikleri çerçevesinde belirlenmiş bir dinsellik devrede tutulacaktı.

Ulus Devlette Din: Milli Din Yorumuna Doğru

Kurucu kadronun temel hedeflerinden birisi de yeni bir ulus ve modern bir toplum meydana getirmek üzere siyasi ve toplumsal yapının yeniden kurgulanmasıydı.⁵³ Eşit vatandaşlık aidiyetinin milliyet üzerinden kurgulandığı ulus devlet modelinde milli gayeler; ortak vatan, ortak dil ve bayrak etrafında toplanan “millet”i ifade ediyordu. Osmanlı Devleti’nde ise bu bağ İslam’dı. Dolayısıyla yeni devlet, milliyet bağının ikame edilmesinde doğal olarak “İslam”ın belirleyici ağırlığını azaltmaya çalışırken, aslında din odaklı geleneksel devlet ve toplum kurgusunun savunucularını da karşısına alıyordu.

Osmanlı modernleşmesinin temel bileşenlerinden “ulusçuluk hareketi” içinde biçimlenen İslam ile Türklüğün buluşturulması fikri, 19. yüzyıldan itibaren çöküşün önüne geçme çabasıyla öne çıkarılan bir ideoloji olarak tebarüz etmişti. Şüphesiz ki geleneksel siyasi ve toplumsal ilişki biçimlerini açıklamada yegâne meşruiyet zemini olan İslam’ın, henüz yeşermeye başlayan “milli” öğelerle buluşturulması belirli aşamalardan geçerek gerçekleşecekti. Müslüman toplumların modernleşme tecrübesi çoğunlukla sömürgeci bir talebin yansıması olarak vücut bulmuşken,⁵⁴ Türk modernleşmesinde din yeni bir ulusun inşa edilmesinde seferber edilecekti.

Osmanlı toplumunda ilk kez Fatih döneminde başta İstanbul’da yaşayan Rum Ortodoks ve diğer Hristiyan cemaatlerine verilen birtakım idari ve dini özgürlüklerle gündeme gelen “millet” kavramı geleneksel olarak bir dini topluluğa aidiyeti temsil ediyordu. Toplumsal yapının temelini oluşturan görece bağımsız, parçalı ve içe dönük cemaatler bütününe dayalı Osmanlı millet sistemi, alt kültürel yapıların ve dini cemaatlerin kendi içindeki yoğun ve sağlam ilişkilerinden güç almaktaydı. Nitekim

53 Halil İnalcık, “Büyük Bir Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme”, s. 69-74.

54 J. Obert Voll, *İslam, Süreklilik ve Değişim*.

Osmanlı bürokrasisi de son dönemlere kadar Müslüman olma ve Türkçe bilme şartıyla bütün etnik kimliklerin yükselmesine açık olmuş; hatta devşirme sistemiyle Arnavut, Slav, Macar, Rum ve diğer etnik gruplara mensup çocuklar Enderun'a kabul edilerek İslam ve Osmanlı kültürüne uygun şekilde yetiştirildikten sonra bürokrasi içinde yüksek görevlere getirilmişlerdi. Ancak toplumun ana unsurunu oluşturan Müslümanlar "millet-i hâkime" iken, "millet-i mahkûme" olarak adlandırılan gayrimüslimler millet kavramının dini içeriğine uygun olarak "zimmî" hukukuna göre muamele görmüş, devlet karşısındaki yükümlülüklerini yerine getirdikleri ölçüde bir hareket alanına sahip olmuşlardı; ta ki Tanzimat dönemiyle birlikte artık geri dönülmez bir biçimde girilen Batılılaşma süreci, Fransız İhtilalinin de etkisiyle eşit vatandaşlık taleplerini çoğaltana kadar. Nihayetinde Batı merkezli siyasi baskıların ve bu doğrultuda gelişen toplumsal beklentilerin önü açılmıştı. Nitekim Islahat fermanıyla eşit hak ve görevlere dayalı vatandaşlık esası kabul edilmiş; ancak bağımsızlık taleplerinin önüne geçilememişti. Bundan sonra öncelikle Hristiyan halkların çoğunlukta olduğu bölgelerden başlayarak ulus temelli ayrılıkçı hareketler çöküşü hızlandırdı.

Geleneksel yapıların kırılarak yerel alt kültürler üzerinde tüm kimlikleri kapsayan resmi üst kültürün benimsetilmesine dayalı millet sisteminin çözülüşü,⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin "cihan imparatorluğu" idealinin de sonu anlamına geliyordu. "Osmanlı milleti" tasavvurunun başarısızlığa uğraması üzerine siyaseten Genç Osmanlıların "Panislamizm" projesi öne çıkmış; "ırk üzerine müstenid bir Türk milliyet-i siyasiyesi" ise diğer ikisine göre nispeten daha sonra ortaya çıkmıştı. Yusuf Akçura, 1904 yılında "üç tarz-ı siyaset"ten biri olarak nitelediği Osmanlıcılığın işlevsiz kalışından sonra diğer ikisinden hangisinin Osmanlı Devleti için daha uygulanabilir olacağını soracaktı.⁵⁶ Onun bir kurtuluş ideolojisi olarak işaret ettiği Türkçülük, bir grup aydının öncülüğünde si-

55 Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*.

56 "Hülasa, öteden beri zihnimi işgal edip de kendimi ikna edecek cevabını bulamadığım sual, yine önüme dikilmiş cevap bekliyor. Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Devlet-i Osmaniye için daha nâfi ve kâbil-i tatbiktir?" Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*.

yasi bir yöneliş olarak güçlenerek Türkiye Cumhuriyeti ulus devletinin kurucu ideolojilerinden birisi haline gelecekti.

II. Mahmut döneminden itibaren Osmanlı aydınlarının geliştirerek benimsediği Türkçülük, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle toplumsal meşruiyetini artırdı. Türklerin azınlıkta olduğu İslam topraklarının kaybedilmesi, özellikle aydınlar arasında Türkçülük cereyanının değişik versiyonlarının revaç bulmasını hızlandırmıştı. Öte yandan Avrupa'da Türklere duyulan ilgi ve hayranlığın etkisiyle Batılı Türkologların araştırmalarının da bunda önemli bir payı vardı. Türklere duyulan hayranlık, (Fransızca, "Turquérie") özellikle Pierre La Fayette, Mismar, Auguste Comte gibi yazar ve edebiyatçıların Türklerin yaşam tarzları ve gelenekleri konusunda yazdıkları kitapların da katkısıyla Türk kültürünün Avrupa'da tanınmasını sağladı. 19. yüzyıldan itibaren Batılı tarihçiler ve dilbilimcilerin Türk topluluklarının dil ve kültür kökenlerine ilişkin çalışmaları İslam dünyasında da dikkat çekmeye başladı. De Guignes, Arminius Vambéry, Léon Cahun, Arthur Lumley Davids gibi araştırmacılar Türklerin Asya'daki kökenlerini ve ortaya koydukları uygarlıkları 8. yüzyıla kadar geriye götürdüler. Bu alandaki en çarpıcı gelişme ise şüphesiz Wilhelm Radloff ve Vilhelm Thomsen'in Orhun yazıtlarını çözmeleriydi.⁵⁷ Bundan sonra pek çok yabancı Türkolog, Türk tarih, kültür ve dili üzerine önemli eserler verecek; bütün bunlar Türkçülük ideolojisinin gelişmesine ve kökleşmesine büyük katkı sağlayacaktı.⁵⁸

Öte yandan Osmanlı'da Türk milliyetçiliği düşüncesi iki ana damardan beslenmişti. Bunlardan ilki başlangıçta milliyetçiliği devleti korumak için bir araç olarak gören Osmanlı aydınlarıydı. Meşrutiyet'e kadar Batı'da gelişen milliyetçi akımlardan haberdar olmakla birlikte etnik temele dayalı milliyetçiliğin Osmanlı aydınları arasında itibar kazandığı söylenemese de, Tanzimat'la birlikte "hürriyet", "vatan", "millet", "meşrutiyet" gibi kavramların giderek içinin doldurulması, Osmanlıcılık ve İslamcılığın bir kurtuluş ideolojisi olarak gerilemeye başlamasıyla milliyetçilik

57 François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s. 29.

58 H. Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, 1977, s. 30-40; D. Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, s. 3-14.

düşüncesi aydınlar arasında yüksek sesle konuşulur hale geldi. 1908 yılında Osmanlıcılık henüz resmi bir ideoloji iken İttihat ve Terakki hareketi içinde güç kazanan Türkçülük, çok sayıda örgüt ve yayın organı tarafından yayılmaya başladı; kendisinden sonrakilere de öncülük eden Türk Derneği, daha sonra onu izleyen Türk Yurdu Cemiyeti ile *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* dergileri gibi. Osmanlı Türkçü aydınların öncüleri arasında ise *Genç Kalemler* dergisi etrafında örgütlenerek edebiyat ve dil alanına yoğunlaşan ve Jön Türkler'e yakınlıkları bilinen Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip [Yöntem] gibi Selanik kökenli aydınlar ile Türk kültürü üzerine çalışan Veled Çelebi [İzbuğak], Mehmet Emin [Yurdakul], Munis [Tekinalp] (Moiz Kohen), Ahmet Vefik Paşa, Necip Asım [Yazıksız] gibi isimler yer alıyordu.⁵⁹

İkinci aydın grubu ise milliyetçilik fikrini öncelikle Rusya'da bağımsızlıklarını kazanabilmek için öne sürmüş, daha sonra Osmanlı topraklarına gelerek fikirlerini burada yaymaya çalışmıştı. Yusuf Akçura, İsmail Gaspiralı, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali, Abdürreşid İbrahimov, Ayaz İshaki, Halim Sabit gibi isimlerin öncülük ettiği Kırımli, Tatar ve Azeri aydınlardan oluşan bu grup İstanbul'da göçmen dernekleri kurarak çeşitli gazete ve dergiler çıkardılar. Rusya'da, aldıkları yüksek eğitime rağmen Türk asıllı oldukları için iktidara dahil edilmeyen burjuva ailelere mensup bu kişiler Osmanlı Devleti'ne gelince "hâkim millet"e mensup olmanın verdiği özgüvenle Türkçü fikirlerin yayılmasına öncülük ettiler.⁶⁰ Aralarında özellikle Ziya Gökalp Cumhuriyet döneminde yürütülen dinin millileştirilmesi siyaseti bakımından öne çıkıyordu.

1913 yılında ortaya attığı "üç fikir cereyanı" (Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak) teziyle Batı'nın kazanımlarını içselleştiren ve milli karakterde bir din anlayışının teorik temellerini kurgulayan⁶¹ Gökalp, bunlardan özellikle Türkleşmenin altını çı-

59 Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s. 30.

60 Turgay Uzun, "Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları", s. 253-268.

61 "Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki mütefekkirlerimiz ibtida muasırlaşmak lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılaptan (II. Meşrutiyet'in ilanı ile yürürlüğe konulan reformlar) sonra 'İslamlaşmak' ➡

zerek yeni asrın karşı konulmaz bir biçimde “milliyet asrı” olacağını öne sürüyordu.⁶² Bu teorik çerçeve, kendisi bunların sonuçlarını görmeye yetişemese de, Mustafa Kemal üzerinde derin bir etki bırakacak ve Cumhuriyet devrimleriyle birlikte yeni devletin dini reformlarına ilham kaynağı olacaktı. Özellikle ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi, adeta Gökâlp’in “vatan” idealinde sembolik bir anlama kavuşmuştu.⁶³

Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte milliyetçilik yeni bir ulus devlet idealine götüren en önemli araç-ideoloji olarak seferber ediliyor; böylece muasırlaşmak ve Türkleşmek terkiibinden oluşan modern Türk ulusunun inşası amaçlanıyordu. Bu şekilde Osmanlı’dan kalan birikim dine ait hemen bütün unsurlarıyla dışarıda bırakılacak, yerine Aydınlanma ve Fransız devriminin kültürel ve siyasi mirası yoğun milliyetçi öğelerle tedvin edilerek Batılılaşma hamlesi içinde yeniden anlamlandırılacaktı.

Bu çerçevede doğrudan doğruya İslam öncesi “Türklük”le bağlantı kurularak Osmanlı’dan ve İslam’dan boşalan değerlerin yerine yeni mitler, simgeler ve ritüeller ikame edilmek isteniyor-

emeli iltihak etti; son zamanlarda ortaya bir de ‘Türkleşmek’ cereyanı çıktı. ‘Muasırlaşmak’ fikri, mütefekkirlerce aslî bir akîde hükmünde olduğu için muayyen bir naşire mâlik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafiidir.” Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 1.

62 “Dünyanın şarkı da, garbı da bize celî bir surette gösteriyor ki bu asır milliyet asrıdır; bu asrın vicdanları üzerinde en müessir kuvvet, milliyet mefkûresidir. İçtimaî vicdanların idaresi ile mükellef olan bu devlet, bu mühim içtimaî âmili mevcut değil farz ederse, vazifesini ifa edemez. Devlet adamlarında, fırka racûllerinde bu his mevcut olmazsa, Osmanlılığı terkip eden cemaat ve kavimleri ruhî bir surette idare etmek kabil olamaz... Milliyet hissinin hâkim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilirler.” Gökalp’e göre millet, “Lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümre”; buna göre milleti oluştursansa fertlerin sahip oldukları ortak harstır (kültür). Medeniyet evrenselken hars ulusaldır. Milliyetçilik ise “Fertle bağlı olduğu millet arasındaki hissi bağdır. Ve bu bağı oluşturan yine ortak harstır. Değiştirilmesi ise insanın isteğine bağlı değildir.” Türkçülük ise genel tanımıyla “Türk harsını arayıp bulma çabasıdır. Çünkü toplumlar ancak iradeleri dışında olan vicdan ve zevklerine paralel düşündükçe çelişkiden uzak kalacaktır.” Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 3-10.

63 “Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur / Köylü anlar manasını namazdaki duanın / Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur / Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudanın / Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın” Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, s. 9.

du. Bayrak, ulusal marş, ulusal bayram, seremoni, önder kültür gibi sembol ve ritüellerin içeriğindeki belirsizlik ve kullanılabilirlikten yararlanılarak milli hassasiyet ve tepkiler daha kolaylıkla harekete geçirilebilecekti.⁶⁴ Bir taraftan da Türklüğün tarihi ve dilsel kökenlerinin bilimsel bir araştırma nesnesi sıfatıyla öne çıkarılıp, Türk vatandaşlarının “asil” bir ırkın mensupları olarak geleceğe özgüvenle bakmaları sağlanmaya çalışıldı. Zira artık aidiyet bağlarını, din ve mezhep yerine Türk milliyeti etrafında kurgulayan bir toplum idealinden söz edilecekti.⁶⁵ Buna göre yeryüzünde Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türk milletinden daha büyük, ondan daha eski, ondan daha temiz bir millet yoktu. “Türk milleti kahramanlıkta olduğu kadar istidat ve liyakatte de bütün milletlerden üstündü”.⁶⁶

Müslüman kimliğin yerine ikame edilen Türklük kimliği, dönemin başlıca politikalarında baskın bir öğe olarak öne çıkarılacaktı. Devlet eliyle biçimlendirilen milliyetçilik olgusu, toplumsal yaşamın bütün boyutlarına hakim kılınarak siyasi, toplumsal ve kültürel alanlarda köklü reformlara girildi. Bundan sonra “gelenekleri olmayan bir geleceği karşılamak için geçmişinden kopan Türk ulusçuluğu”, Anadolu’da kurulan yeni devletin hâkim ideolojisi olacaktı.⁶⁷ Bu doğrultuda bir taraftan İslam’a ve dini alana yönelik müdahaleler hakkında çeşitli teoriler geliştirilirken, diğer taraftan bunların uygulama sahasına ne şekilde aktarılacağı konusunda farklı fikirler öne sürülmüştü. Münir Hayri Egelî’nin aktardığına göre Mustafa Kemal’in “milli bir din” yorumu geliştirmek üzere Reşit Galip’e hazırlattığı projenin öncelikli hedefi Müslümanlığın bir “Türk dini” olduğunun ispat edilmesi ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesiydi.⁶⁸ “Milli din” kavramsallaştırması A. İbrahim müstear ismiyle yazılan *Milli Din Duygusu ve Öz Türk Dini* (1934) başlıklı kitapta da tekrarlanarak “gayr-ı milli bir din” olan İslam’ın yerine yeni bir dinin “vücuda getirilmesi” teklif edildi:

64 Ş. Taylan Akman, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, s. 81-86.

65 Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri-I*, s. 240.

66 Atatürkçülük Atatürk’ün *Görüş ve Direktifleri*, s. 96-98.

67 Giacomo Carretto, “1930’larda Kemalizm-Faşizm-Komünizm Üzerine Polemikler”, s. 57.

68 M. Hayri Egelî, *Atatürk’den Bilinmeyen Hatıralar*, s. 77.

Din milletlerin benliğine müessir olan en mühim içtimai hadisedir. Bu vaziyet karşısında, bizim için gayr-ı milli olan İslam dini yerine milli ve mütekamil bir dinin vücuduna çalışmak zarureti hasıl oluyor. İşte ben dinin zaif cihetlerini göstererek, “mütekâmil bir din hangi esasa müstenid olmalıdır?” bunu izaha yelteniyorum. Mütekamil bir dinin milli ve ahlaki esasa ta istinad etmesini en kuvvetli bir fikir ve his mahsulü olarak buluyorum.⁶⁹

Kitabın daha sonra reisicumhur imzalı kararnameyle yasaklanması, bu konuda geliştirilecek fikirlerin İslam'ın “milli” bir çerçevede yorumlanmasıyla sınırlandırıldığını göstermektedir.⁷⁰ Öte yandan Türk tarih tezi çerçevesinde kökenleri bir taraftan Anadolu, öbür taraftan Orta Asya'ya uzanan bir Türk kimliği oluşturulması için, milli tarihin referans alanı İslam tarihinin sınırlarından “millet”in tarihine dönüştürülecek⁷¹ ve bu doğrultudaki tüm çabalar devletin tüm ideolojik propaganda araçlarıyla desteklenecekti. Bu minvalde İslam öncesi Türk inanç ve kültür hayatına ilişkin konulara ağırlık verilirken Türk ırkının özellikleri ve üstünlükleri efsaneleştirilerek adeta bir altın çağ mitosı biçiminde sunulacak; dönemin yönetici kadrolarının da onayladığı resmi söylem haline getirilen bu yeni tarih anlatısında insanlığın ilerlemesine ilişkin hemen her şeyin Türklükle bağlantısı kurulacaktı.⁷² Böylece kesin olarak bilinmeyen ve adeta karanlık dönemlere atıfta bulunularak aksinin kanıtlanması zor bir alanda

69 Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet-I*, s. 269.

70 BCA, 30.18.01.78.76.20.

71 I. Türk Tarih Kongresi Türk tarih tezinin oluşumunda önemli bir dönüm noktasıdır. Akçura'ya göre “Türk Tarih Cemiyetinin kongrede vaz' ve müdafaa ettiği büyük dava, Türklerin, eski ve orta kurunlarda ancak göçebe ve müstevli olarak yaşayan ve yüksek medeniyet seviyesine erişemeyen ikinci derecede insanlardan olmayıp, beşer tarihinde ilk medeniyeti kuran ve ta en eski zamanlardanberi meşalesini ellerinde taşıyan insanlar olduğu davasıdır”. Akçuraoglu Yusuf, “Birinci Türk Tarih Kongresi”, s. 26. Türk tarih tezi H. Reşit Tankut, H. Cemil Çambel, Dr. Reşit Galip gibi Halk fırkasının önde gelen simaları tarafından çizilmiş; içeriği Afet İnan, Y. Hikmet Bayur ve Dr. Reşit Galip gibi partili tarihçiler tarafından doldurulmuştur. Bkz. Suavi Aydın, “Türk Tarih Tezi ve Halkevleri”, s. 107.

72 Tipik bir örnek olarak Afet İnan, eski Türklerin kurduğu Sümer, Elam, Akat ve kurulmasında önemli rol oynadığı iddia edilen Atina, Sparta ve Roma'nın demokrasi prensibiyle yönetildiğini öne sürüyordu.

referansını uzak geçmişten alan yeni bir ulusun inşa edilmesi mümkün hale gelecekti.⁷³

Sonuç olarak dini, ümmet yapısının temel unsuru olarak gören bu tahayyül sonuçta onun yerini almak üzere milli bir etos ve bunu besleyecek yeni bir din algısı üretmeye ihtiyaç duyacak, bu durum giderek devlet katında dinin pragmatik beklentiler içinde seferber edilmeye uygun ve hazır bir vasata çekilmesini gerektirecekti.

73 Akman, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", s. 105.

I. Bölüm

Geçiş Döneminde Din

Araçsal Roller: Kurtuluş Savaşında ve Birinci Mecliste Din Adamları

Ana dinamiklerinden belki de en önemlisi olan vatanın, dolayısıyla hilafetin ve saltanatın kurtarılması için topyekun toplumsal bir direnişi zorunlu kılan Milli Mücadele döneminde İslam, önemli bir siyasi araç ve güç olarak tahkim edilecekti. İslam'ın bir meşruiyet aracı olarak pragmatik bir anlayışla seferber edilmesinin en çarpıcı göstergesi, işgalci Batı güçlerine karşı girişilen mücadelenin “cihat” olarak nitelendirilmesi idi.

Geçiş döneminde cihat vurgusu, bütün geleneksel müktesebatıyla birlikte bağımsızlık mücadelesinin kitleselleşmesini sağlayan en önemli kavramlardan biriydi. En azından saltanatın ve hilafetin kurtarılması etrafında oluşturulan algı, aslında din temeline oturan geleneksel devlet anlayışının siyasi söylemine yaslanıyordu. Böylelikle kısa sürede Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri öncülüğünde gelişen yerel örgütlenmelerle tabana yayılan bir halk seferberliği mümkün olabilmisti. Bu cemiyetlerde din adamlarının ön saflarda yer alıp dini referansları başarılı bir şekilde kullanmaları mücadelenin taban bulmasında önemli bir rol oynadı.¹ Daha sonra Diyanet İş-

1 Milli Mücadelenin örgütlenmesinde din adamlarının rolleri hakkında bkz. N. Hakkı Uluğ, *Hemşehrimiz Atatürk*; Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi -Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*; Cemal Kutay, *Kurtuluşun* ➔

lerinin ilk reisi olan Ankara müftüsü Rifat Efendi [Börekçi] başta olmak üzere, pek çok din adamı aynı gerekçelerle Milli Mücadelede saf tuttular.

Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Sultan Vahdettin'in emriyle Kuzey Anadolu'daki karşı direnişi kırmak için Samsun'a çıktığında, ilkin yerel milis ve cemiyetleri tek bir cemiyete dönüştürmek için bölge komutanlarıyla temasa geçmiş, 21 Haziran'da da Amasya Tamimiyle "Ülkenin tehlikede olduğu, İstanbul'daki hükümetin ülkeyi koruyamadığı, onu sadece milletin azminin kurtarabileceği" ilan edilmişti.² Yerel ölçekte ve kendiliğinden toparlanmaya başlayan örgütlenmeler, Erzurum ve Sivas kongreleriyle birlikte milli bir karaktere kavuştu.

Geleneksel müktesebata ve toplumsal muhayyileye uygun olarak dini argümanlar başlangıçtan itibaren düzenlenen bütün kongrelerde bizzat Mustafa Kemal tarafından kullanıldı.³ 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresinde bütün cemiyetler "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adıyla birleştirildiğinde, cemiyet adına yayımlanan nizamname de de "İslam halifeliği ve Osmanlı sultanlığının bekası için toluca savunma ve direnmenin gerekliliği" vurgulanıyordu. Bundan sonra Büyük Millet Meclisi kurulana kadar yönetim Heyet-i Temsiliye tarafından yürütüldü. Sivas Kongresinin sona erdiği günlerde ulema ve meşayihle bölge halklarına telgraflar gönderilerek "millet efkârı ile hareket etmeyen" ve "dinin emirlerine isyan eden" İstanbul hükümetiyle her türlü bağlantının kesildiği bildirildi.⁴

Kuvvacı Din Adamları; Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi -Üçüncü Meşrutiyet*; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*.

2 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, I, s. 22.

3 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 5.

4 "Ferit Paşa kabinesinin Halife-i muazzam ve Padişah efendimiz hazretleriyle millet arasına girmek cür'etkâranesini gösterdiği için 11 Eylül 1335 (1919) tarihinden itibaren millet efkârı ile hareket etmeyen, Allah ve Resulü'nün emirlerine isyan eden mevcut hükümet ile bağlantıyı kestik". Bkz. Kasta-monu Uleması ve Huffazı ve Meşayih ve Ahali-i Kiramına gönderilen telgraf, *ATASE Arş*, KI: 1386, D: 4A, Fh: 14/1-2.'den nakleden Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, s. 134.

Yunanlıların İzmir'e çıkışıyla başlayan direniş boyunca "cihat" vurgusu öne çıkarıldı. 15 Mayıs 1919'da Denizli müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, saltanatın esaret altına alındığı bu koşullarda padişahın irade ve kararlarının geçersizliğini ilan ederek Milli Mücadelenin bilinen ilk cihat fetvasını vermiş;⁵ fikirlerini yaymak üzere telgraflar göndererek Batı cephesinin örgütlenmesinde büyük bir rol oynamıştı. Benzer şekilde İzmir'de düzenlenen mitingde de İzmir müftüsü Rahmetullah Efendi işgale karşı ilk isyan bayrağını çekenler arasında yer almıştı.⁶

Din adamlarının Milli Mücadeleye verdikleri destek bütün cephelerde benzer şekilde tezahür etti. Nitekim "gavur"a karşı savaşmakla, aslında "din"i kurtarmak murat edilmekteydi.

Dini argümanların camiler başta olmak üzere, Milli Mücadelenin ilk safhalarında sıklıkla kullanılması, aynı zamanda Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin örgütlenmesine de ortam hazırlamıştı. İstanbul hükümetince Anadolu'daki direnişi kırmak üzere gönderilen -ve dini referansları kullanan- "heyet-i nasiha"lar bile bağımsızlık için mücadele fikrinin yayılmasının önüne geçemeyecekti.

Hilafetin Osmanlı Devleti'ne sağladığı siyasi nüfuz ve manevi ağırlığı sayesinde Müslüman ülkeler de Milli Mücadeleyi desteklediler; böylelikle hilafet, bu süreçte gözden çıkarılamayacak bir güç olarak geleneksel ağırlığını koruyabildi.⁷ Öyle ki saltanat kaldırıldığında bile bazı İslam ülkeleri "hasta adam" Osmanlı'ya desteklerini sürdürecektir, örneğin Hint Hilafet Komitesi, "Ankara ve İzmir İanesi" adı altında toplanan paraları Türkiye'ye gönderecekti. Ortak dilek, "halifenin, şeriatın getirdiği iktidar ve itibarı sürdürmesi ve bütün İslam dünyasına danışılmadan statüsünün

5 E. Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, s. 312.

6 Cevat Yularkıran, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 123.

7 1 Ocak 1919'da aralarında Ağa Han ve Emir Ali'nin de bulunduğu 36 kişi tarafından imzalanan dilekçede, bütün dünya Müslümanları arasında hoşnutsuzluk yaratacağı gerekçesiyle "Dört yüz yıldır tam bir dönüşüm geçirmiş olup şimdi artık her bakımdan önemli bir Müslüman şehri" olan İstanbul'un Osmanlıların elinden alınmasına karşı çıktı. Dilekçenin tam metni için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 73.

değiştirilmemesi” idi.⁸ Nitekim 18 Mart 1920’de Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan beyannamede de “Bu tecavüz saltanat-ı Osmaniyeden ziyade makam-ı hilafette hürriyet ve istiklallerin istinatgah-ı yegânesini gören bütün alem-i İslam’a racidir” deniliyordu.⁹

Şer’iye Vekaletince Milli Mücadelenin desteklenmesi için hazırlanan beyanname Birinci Meclis’te okunduğunda, Hamdullah Suphi [Tanrıöver]’nin, beyannamenin sadece Anadolu’ya değil, İslam ülkelerine de hitap edecek şekilde düzenlenmesi teklifi kabul edilmişti. Böylelikle hilafet geçiş döneminde hayli önemli işlevler üstlenmiş; özellikle din adamlarının Milli Mücadeledeki kritik rolleri sayesinde savunma hatlarının bulunduğu bütün cephelerde halkın desteği sağlanabilmişti.¹⁰

Hiç kuşkusuz bu süreçte başta Mustafa Kemal olmak üzere, Milli Mücadelenin önderleri de, konuşmalarında dini referanslara başvurmakta bir beis görmüyorlardı; ki bunun belki de en ilginç örneği, Celal Bayar’ın din adamlarının halk üzerindeki nüfuzunu fark ettiğinde, “hoca” kisvesi ve “Galip Hoca” takma adıyla Anadolu’da taraftar toplamasıydı.¹¹

Alevilerin ve Bektaşilerin de Milli Mücadeleye destek vermesi beklendiğinden Mustafa Kemal, Sivas Kongresinden sonra Ankara’ya gelirken, Hacıbektaş’a uğrayarak dede postu vekili Cemaleddin Efendi’yle görüşmüş ve Kuva-yı Milliye’yi destekleme sözü almayı ihmal etmemişti.¹²

Din adamlarının Milli Mücadeleye verdikleri en önemli destek, hiç kuşkusuz, Damat Ferit Paşa hükümetinin, işgali Anadolu’da meşru hale getirmek için çıkardığı “İstanbul Fetvası”na karşı bir araya gelerek hazırladıkları “Ankara Fetvası” idi. İstanbul hükümeti daha önce de “emr-i sultaniye itaat etmeyen Müslümanlar”a

8 24-27 Aralık 1922’de Hindistan Hilafet Konferansları Örgütü ve Cemiyetü’l-Ulema’nın yaptıkları ortak toplantıda dile getirilen bu temenniyle ilgili bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 75.

9 Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler*, s. 91.

10 Mevhibe Savaş, “Mustafa Kemal Amasya ve İki Din Adamı”, s. 322.

11 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, s. 1753, 1754.

12 Anadolu’da yaygın bulunan Kızılbaş Türklerin dini mercii Hacıbektaş Çelebisi Cemaleddin Efendi’ydi. Bkz. N. Hakkı Uluğ, *Hemşehrîmiz Atatürk*, s. 52.

ceza tehdidinde bulunan fetvalar yayımlatmış,¹³ son olarak işgal güçlerinin de baskısıyla 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah imzasıyla çıkarılan ve Milli Mücadeleyi isyan, ona katılanları ise bâği (asi) olarak niteleyen İstanbul Fetvası'yla Anadolu'daki direnişi bir miktar kayba uğratmayı başarmıştı.¹⁴

Ankara hükümetinin, İstanbul Fetvası'nın etkisini kırmak amacıyla "padişah-halifenin esir olduğunu", dolayısıyla "makam-ı hilafetin ve saltanatın kurtarılması" gerektiğini öne sürerek –başlarında Ankara müftüsü ve Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı Rifat Efendi olmak üzere– beş müftü, dokuz alim ve medrese müdürü ile altı kişilik ilmiye sınıfından oluşan bir heyete hazırlattığı "Ankara Fetvası", 16 Nisan 1920'de yerel müftüler ve din adamlarınca onaylanıp imzalanması için ilgili yerlere gönderildi.¹⁵ Milli Mücadele taraftarı gazetelerde de yayımlanan fetvayı birkaç hafta içinde 152 din adamı tasdik etti.¹⁶ Böylece İstanbul Fetvası'yla bastırılmak istenen mücadele, aynı yolla, yani dini argümanlarla güçlendirilerek toplumsal meşruiyet kazanıyordu. 1919'un sonlarında yapılan son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerinde Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin tam denetimi altında oluşturulan Meclis-i Umumi üyelerinin bir kısmı da İstanbul'un işgaliyle birlikte Mustafa Kemal'in davetiyle Ankara'da kurulan ilk Meclis'in vekilleri arasında yer aldılar.¹⁷

13 Fetvaların siyasi meselelerde kullanılması yeni değildi. Devletin resmî taleplerini karşılamak için ulema tarafından çeşitli teorilerin geliştirilmesi, İslam tarihinin ilk asırlarından itibaren, özellikle ana akım (Ortodoks, Sünni) devlet yönetim anlayışı içinde görülen bir uygulamadır. Bkz. Davut Dursun, *Yönetim ve Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*; Gürsoy Akça, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar*; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*.

14 Fetva metninin orijinali için bkz. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, s. 255.

15 Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler*, s. 105.

16 Fetvayı tasdik eden din adamları için bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Mayıs 1920. Mustafa Kemal onların desteğini "Meclisi açar açmaz Anadolu ulema-yı kıramının fetvasını almakla karşı tedbire geçtik" sözleriyle ifade etti. *Nutuk-II*, s. 443-453.

17 Birinci Mecliste din adamlarının durumu hakkında bkz. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare*; Ahmet Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri*; İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*.

Nihayet Büyük Millet Meclisi,¹⁸ 23 Nisan 1920 Cuma günü büyük bir dini merasimle Hacıbayram Camii'nde kılınan cuma namazının ardından açıldı. Kurucu Meclis, padişah-halifeyi resmen tanımış ve üyelerinin beşte biri seçkin din adamlarından oluşturulmuştu.¹⁹ 24 Nisan 1920'de Ankara vekili sıfatıyla Mustafa Kemal, saltanat ve hilafeti esaretten kurtarmak için "reissiz" geçici bir hükümet kurmanın zorunluluğunu açıkladı ve hilafetin İslam dünyası için birleştirici bir unsur olduğunu dile getirdi.²⁰

İlk mebuslar, "makam-ı hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas (kurtuluş) ve istiklalinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi" yeminiyle görevlerine başladılar.²¹ 2 Mayıs 1920'de İcra Vekilleri Heyetinin 11 vekaletinden birincisi, şeyhülislamlık makamı ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin işlevlerini karşılamak üzere kurulan Şer'îye ve Evkaf Vekaletiydi.²² Jäschke'ye göre Şer'îye Vekaleti, adı değişmekle birlikte, ilk Meclis tarafından Osmanlı Devleti'nin dini teşkilatını muhafaza etmek için kurulmuştu.²³

Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla birlikte yerel örgütler, toplumsal nüfuzlarıyla birlikte geleneksel müktesebatlarını da Ankara'ya taşıdılar. İlk Meclis'te ağırlıklarını koruyan din adamları, "cihat" vurgusunu Meclis kürsüsünde de dile getirdiler.

Geçiş döneminin siyasi aktörleri, söylemlerinde bütün Osmanlı tebaasını dini kimlik altında birleştiren Osmanlı geleneğine sadık

18 "Büyük Millet Meclisi" adı ilk birkaç aydan sonra 8 Şubat 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'nden itibaren "Türkiye Büyük Millet Meclisi" olarak değiştirilmiştir.

19 İlk Meclis'in 378 vekilinden 53'ü din adamı ve ulema sınıfındandı. Bu kişilerin bir kısmı daha sonra müftülük görevini tercih ederek vekillikten ayrıldı. Bkz. Ahmet Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri*.

20 TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 31.

21 Bu yemin şekli 11.08.1923 tarihinde "vatan ve milletin selamet ve saadetinden başka bir gaye takip etmeyeceğime ve milletin bilâ kayd ü şart hâkimiyeti esasına sadık kalacağıma vallahi" olarak değiştirildi. Bkz. TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 3.

22 Oluşturulan diğer vekaletler sırasıyla, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye, İktisat, Maarif, Adliye, Maliye, Nafia, Dâhiliye, Müdafaa-i Milliye, Hariciye, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye idi.

23 Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 123.

kaldılar.²⁴ Örneğin Mustafa Kemal'in de hazır bulunduğu Meclis toplantısında Afyonkarahisar'da Milli Mücadeleyi bir gönüllü birliği kurarak örgütleyen İsmail Şükrü [Çelikalay], "umum Anadolu kuvvetlerini tevhid" ederek "cihad-ı mukaddes"i ilan etmişti.²⁵ 24 Nisan 1920 tarihli Meclis müzakerelerinde Kırşehir vekili Müfit [Kurutluoğlu] de "Bizim için yapılacak şey, milleti ittihad-ı tam halinde bulundurarak, makam-ı hilafete karşı vuku bulan taarruzu defetmek için bir cesaret-i medeniye ve İslamiye göstermek suretiyle hayatımızı tahkir ederek yürümektir" sözleriyle bu birlikteliğin önemine dikkat çekiyordu.²⁶ Meclis'in ilk icraatı arasında yer alan 29 Nisan 1920 tarih ve 2 sayılı Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre Meclis'in amacı "yüce hilafet ve saltanat makamını ve Osmanlı ülkesini yabancı güçlerden kurtarmak" idi. Meclis'in meşruiyetini tanımayanlar ise "vatan haini" sayılacaktı.²⁷

7 Haziran 1920'de İstanbul hükümetince aktedilen Bircümle Mukavelat, Uhudat vesairenin Keenlemyekun Addi Hakkında Kanun kabul edildi.²⁸ 30 Ekim 1922'de saltanat ve hilafetin ayrılması ve saltanatın kaldırılması teklifi, Rıza Nur ve 80 vekilin imzasıyla Meclis gündemine getirildiğinde ilk turda kabul görmedi. Ancak takrirleri görüşmek üzere toplanan anayasa, şer'îye ve adalet komisyonlarının ortak toplantısında Mustafa Kemal, bu konudaki kararlılığını açıklayacaktı.²⁹ Esasen saltanat ve hilafetin kaldırılarak "yeni bir devlet"in kurulması fikri, Meclis'in açıldığı ilk günlerden beri Mustafa Kemal'in zihninde var olan, ancak "efkar ve temalüyatı-ı umumiye"yi gözeterek henüz açıklamadığı bir meseleydi:

24 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 75.

25 Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, s. 46-47.

26 TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 36.

27 Kanunun ilk maddesinde şöyle deniliyordu: "Makam-ı muallay-ı hilafet ve saltanatı ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanibden tahlis ve taarruzatı def maksadına matuf olarak teşekkül eden-Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine isyanı mütezammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesian hain-i vatan ad olunur" TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 137.

28 TBMM ZC, Devre 1, c. 2, s. 144.

29 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, II, s. 182, 183.

Efendiler, Meclise teklif ettiğim mühim bir husus ta, hükümet teşkili meselesiydi. Bu meselenin ve buna dair teklifte bulunmanın, o devir için ne kadar nazik olduğunu takdir buyurursunuz. Hakikat, Osmanlı saltanatının ve hilafetin münkariz ve mülga olduğunu düşünerek yeni esaslara müstenit, yeni bir devlet kurmaktan ibaret idi. Fakat vaziyeti olduğu gibi telaffuz etmek, maksadın büsbütün zıyânı mucip olabilirdi. Çünkü efkâr ve temayülâtı umumiye, henüz padişah ve halifenin mazur mevkiinde bulunduğu merkezinde idi.³⁰

1 Kasım 1922’de sona eren müzakerelerde son söz olarak Mustafa Kemal, saltanat ve hilafetin ayrılmasıyla “istinatgahı Türkiye devleti olan bir hilafetin” daha güçlü bir konuma erişeceğini söyledi.³¹ Bununla birlikte Adliye vekili Seyyid Bey’in “fevka’l hükümet bir makam-ı siyaset değildir”³² dediği hilafetin, saltanat kaldırıldıktan sonra, yetkilerinin ne olacağıyla ilgili hiçbir açıklık yoktu.³³ Bundan sonra halifelik, kaldırılışına kadar ancak “sözde”³⁴ bir makam olarak yaklaşık on altı ay varlığını sürdürebildi. 18 Kasım 1922’de ise Şer’iye vekili Mehmet Vehbi, kendi imzasıyla çıkarılan Sultan Vahdettin’in hal fetvasını Mecliste okudu:

Minettevfık Bu meselede eimme-i Hanefiyeden cevap ne vecihledir? İmam-ı Müslimîn olan Zeyd, düşmanın umum Müslimîn aleyhine mucib-i mahv olan tekâlif-i şedidesini bilâ-zarure kabul ile Hukuk-u İslam’ın müdafaasındaki aczini izhara, Müslimîn müdafaadan mücahedelerinde düşmana muvaffakla Müslimînin ihtilaf ve inkıtasını mucip harekete fiilen teşebbüs ve harekât-ı ihtilalkâraneye devam ve ısrar ve badehu ecnebi himayesine iltica ederek Makam-ı Hilâfeti terk ve firar ile hilafetten bi’l-fiil feragat etmekle şer’an münhal olur mu? El-cevap: Allahü alem bi’s-sevap olur. Bu suretle hukuk-u menafi-i İslamiyeyi sıyaneten makam-ı hilafete layık bir zata erbab-ı hall u

30 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, II, s. 4.

31 TBMM ZC, Devre I, c. 24, s. 331.

32 Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare*, s. 395.

33 Bu belirsizlik, kısa ve uzun vadeli bazı muhalefet akımlarına yol açmıştır. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 70.

34 Bu dönemi anlatan “Osmanlı sözde halifeliği” hakkında bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 115-126.

akd tarafından biat olunmak vacip olur mu? El-cevap: Allahü'l alem olur. Ketebe fakir afa anhü'l Gani. Mehmet Vehbi³⁵

Ne var ki hilafeti bir tehdit olmaktan çıkararak nüfuzunu ortadan kaldırmak üzere en uygun aday olarak görülen Abdülmecit Efendi'nin halife seçilmesi bile, bundan sonra halifenin birtakım dünyevi yetkilerinin olup olmayacağı belirsizliğine bağlı sorunları engelleyemedi. Bu muğlaklık aslında başlangıçtan itibaren mevcuttu. Nitekim halife seçileceği gece yapılan gizli oturumda, Abdülmecit'in Ankara'ya getirilerek devletin başına geçmesi teklif edildiyse de, "Türk milleti ve onun mümessillerinden mürekkep olan Meclis, kendi mevcudiyetini halife unvanını taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline veremezdi ve vermeyecekti".³⁶ Bunun için, Abdülmecit'ten hilafet makamına oturmadan önce, halifelüğün neredeyse tüm yetkilerinden vazgeçtiğini bildiren yazılı bir taahhütname alındı.³⁷ Bundan sonra artık Meclis'in atayacağı halifenin siyasi konumu ise tedirgin edici bir mesele olarak taraftarları ve karşıtlarınca gündemde tutulacaktı.

Görüldüğü gibi Meclis'in tavrı, en azından Cumhuriyet'in ilanına kadar hilafetin korunması yönündeydi. 13 Kasım 1922'de İsmet Paşa, halifelüğün bütün siyasi çatışmaların üzerinde kalacağını bildiren bir beyanat verdi.³⁸ Halifenin durumunun İslam dünyasında da tartışıldığı bu süreçte çeşitli İslam ülkelerinden İstanbul'a gelen heyetlerin Halife Abdülmecit'e biat etmeleri hilafetin İslam dünyasındaki karşılığının kısmen devam ettiğini göstermekteydi.³⁹

Mustafa Kemal, 7 Şubat 1923'te Balıkesir Camii'nde irad ettiği ünlü hutbesinde,⁴⁰ Cumhuriyet'in kuruluşuna yaklaşırken İslam'ı "son ve ekmel" din, Kanun-ı Esasi'yi ise "Kur'an-ı Azimüşşan'daki

35 Bkz. *TBMM ZC*, Devre 1, c. 24, s. 564.

36 Bu teklif Abdülmecit'in 18 Kasım'da seçilmesinden önceki gizli oturumda seslendirildi. Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 118.

37 "İstanbul'da ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti fevkalade memuru Refet Paşa Hazretlerine: Büyük Millet Meclisi'nin hilafet ve saltanat hakkındaki ittihaaz ettiği kararı tamamen tasdik ve tasvip ediyorum". Bkz. Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 180.

38 Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 119.

39 Arnold Toynbee, *1920'lerde Türkiye -Hilafetin İlgası*, 2000, s. 72.

40 *Hakimiyeti Milliye*, 7 Şubat 1923.

nüsüs” olarak tanımlandı ve Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecek dini reformları haber veren birtakım açık ve örtülü ifadeler yer verdi. Örneğin camilerin işlevlerini “camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için değil, din ve dünya için neler yapılmak lazım geldiğini düşünmek, yani meşveret için yapılmıştır”;⁴¹ diye açıklıyor, “hutbelerin halkın anlamayacağı bir lisanda okunması ve bugünkü icabat ve ihtiyaçlarımıza temas etmemesi, halife ve padişah namını taşıyan müstebitlerin arkasından köle gibi gitmeye mecbur etmek içindir. Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır, başka bir şey değildir...Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabat-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır” diyordu.⁴²

Zamanla halifeliğin yetkisizliği fark edildikçe birtakım sorular açıklık kazandı. Başlangıçta Abdülmecit’i halife seçen Büyük Millet Meclisi, bunun siyasi neticesini sorgulamaya başlamış; Karahisar-ı Şarki vekili Mustafa [Serdaroğlu], “hilafet makamına Ankara’da Meclis’in toplandığı gün Gazi seçilmeliydi” tartışmasında, “şimdi reis-i hükümet Gazi mi, Abdülmecit Efendi mi oluyor?”⁴³ sözleriyle bu karmaşaya işaret etmişti. 8 Ocak 1923’te Meclise halifenin haklarının ve yetkilerinin belirtilmesini talep eden bir karar verildi.⁴⁴ 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edildiğinde ise daha önce Büyük Millet Meclisine verilen “ahkam-ı şer’iye”yi tenfiz” yetkisi korundu.⁴⁵

24 Kasım 1923’te Hindistan Halifelik Komitesi adına Ağa Han ve Londra İslam Cemiyeti adına Emir Ali, Başvekil İsmet Paşa’ya, Cumhuriyet’in ilanından sonra halifeliğin yasal durumunun özellikle Sünni Müslümanlar arasında ciddi bir tedirginliğe yol açtığını bildiren ve halifeliğin Müslümanlar arasında bir bağ ola-

41 Camilerin meşveret için yapıldığı söylense de burada kastedilen, hutbenin nihai hedefinin Cumhuriyet’in kazanımlarının halka benimsetilmesiydi. Camilerin erken Cumhuriyet dönemindeki işlevleri için bkz. 2. bölüm.

42 A. Hamdi Akseki’nin yazdığı ilk Türkçe hutbe kitabının (1927) içeriği ise geleneksel konuların yanısıra güncel meseleleri içine alacak şekilde seçildi. Hutbelerin bu dönemdeki işlevleri için bkz. 3. bölüm.

43 Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, s. 396.

44 Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 123.

45 Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri-I*, s. 103.

arak etkili bir statüyle korunmasını talep eden bir mektup yazdılar.⁴⁶ Henüz Ankara'ya ulaşmadan İstanbul'daki bazı gazetelerde yayımlanan mektup Türkiye'nin içişlerine müdahale olarak algılandı. Londra İslam Cemiyeti sekreteri Said Muhammedi ise Dahiliye vekili Fethi Okyar'a yazdığı mektupta, "İslam aleminin dayanışmasını ve ruhani bağlarını korumak için halifenin ruhani imtiyazlarının kesin surette düzenli ve meşru bir esas üzerine tespit edilmesi gereğine işaret ederek İstanbul'un Darülhilafe olarak devletin ikinci başkenti yapılmasını" istiyordu.⁴⁷

1924 yılının başlarında hilafetin akıbetine dair sorular gündemi daha fazla meşgul etmeye başladı. Bazı yayın organlarında hilafetin Türkiye'nin elini güçlendiren manevi bir kuvvet olarak korunması gerektiği yazılırken,⁴⁸ genelde yeni rejimin otoritesini tehdit ettiği kanaati daha ağır basıyordu. Rauf [Orbay], Kazım Karabekir ve Ali Fuat [Cebesoy]'ın da aralarında bulunduğu bir grubun İstanbul'da halifeyi ziyaret etmeleri üzerine İsmet [İnönü] Bey'in sarf ettiği sözler, bu rahatsızlığı açık bir şekilde ortaya koyuyordu: "Tarihin herhangi bir devrinde bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehal koparacağız".⁴⁹

İsmet İnönü ile Mustafa Kemal arasında geçen şifreli telgraf görüşmeleri de, yakın bir zamanda hilafetin kaldırılacağını işaretini veriyordu. İsmet Paşa, "Bir müddetten beri gazetelerde makam-ı hilafetin vaziyeti ve halifenin şahısları hakkında suite-lakkiyata müsait neşriyata tesadüf edilmekte olduğundan ve bilasebep vaki olan neşriyatı hürmetşikananeden ve hassaten ara sıra

46 Mektup 5 Aralık 1923'te *İkdam* ve *Tanin*, 6 Aralık 1923'te *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinde yayımlandı. Ağa Han, Sünni olmadığı halde, hilafeti savunan görüşleri için "İngiliz telkini" ve "Padişahçıları teşvik" suçlamalarını reddetti. Söz konusu gazeteler açılan beş davada yargılansalar da sonunda beraat ettiler. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 77-85.

47 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 79.

48 Örneğin İstanbul Barosu başkanı Ali Şükrü, halifenin çekileceğine ilişkin söylentiler gerçekleşirse bunun hem Türkler hem de tüm dünya için bir felaket olacağını yazıyordu. Nitekim hilafet makamı Türkler için manevi bir hazineydi. Bkz. *Tanin*, 15 Kasım 1923.

49 İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri: 1919-1946*, s. 8.

İstanbul'a giden erkanı hükümetin ve resmi heyetin kendisile temastan mütebait ve müçtenip bulunmalarından halifenin büyük bir teessür duyduğu"nu söylediğinde; Mustafa Kemal kendisine cevaben, "halife ve bütün cihan, kat'i olarak bilmek lazımdır ki, mevcut ve mahfuz olan halife ve hilafet makamının, hakikatte ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve hikmeti mevcudiyeti yoktur...Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini istiklalini tehlikeye maruz bırakamaz. hilafet makamı, bizce en nihayet tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz" diyecekti.⁵⁰

Neticede Anadolu sathında yeni bir cephe olarak örgütlenen Milli Mücadele hareketinde dinin meşrulaştırıcı bir rol üstlendiğinde hiçbir şüphe yoktu. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele etrafında temerküz eden yeni hareketin hem payitahta hem de genelde müstevlilere karşı geliştirdiği muhalefet ve mukavemet söyleminde dini argümanlar sık sık başvuru birer açıklayıcı tema olarak dikkat çekmekteydi.

Osmanlı müesses nizamının hilafet ve saltanat temelinde işleyen meşruiyeti, Anadolu hükümetince tartışmaya açılırken bile, başlangıçta her iki kurumun korunacağına dair vaatlere sürekli yer verilmiş; Milli Mücadele hareketi bu beklenti ve talep içinde kendine bir mecra bulabilmişti.

İstanbul'un işgaliyle ve genişleyen muhasara süreçleriyle İslam'ın "bahtına" yönelik endişelerdeki artış, Ankara'da kurulan yeni rejimin sıklıkla başvuracağı bir hareket noktası oldu. Milli Mücadeleyi ilk safhalarından itibaren destekleyen din adamları, "din-i mübin-i İslam"ın korunması, hilafet ve saltanatın tekrar eski statüsüne ulaştırılması gayesiyle direnişin örgütlenmesinde önemli roller üstlendiler. Böylece din, çoklukla araçsal rolleriyle hatırlanan bir bakiye olarak ulemayı da yanına almayı başaran bir strateji içinde yeni kurulan devlete bir hayli mesafe aldırdı.

Yeni Türkiye'nin din ve devlet ilişkilerini hangi prosedürler etrafında şekillendireceğinin henüz açıklık kazanmadığı bu ara dönemde devlet, tasarlanmış hedeflere ulaşabilmek için dinle ve popüler dini söylemlerle hiçbir şekilde çatışma içine girmediği gibi, bunları büyük ölçüde hilafet ve saltanattan yana inşa etmiş-

50 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, II, s. 209.

ti. Bu minvaldeki radikal adımları gerçekleştirene kadar, dinle olan ilişki ve bağlarını ulema aracılığıyla araçsal/pragmatik bir düzlemde sürdürmekte başarılı bir politika uyguladı.

Şer'îye ve Evkaf Vekaleti: Görevi, Yetki Alanı ve İcraatı

1. Kurucu Yapılanma

Geçiş döneminde bir İhtilal Meclisi olarak kurulan Birinci Büyük Millet Meclisini, gerek kadro gerekse kurumsal yapısı itibarıyla tanımlamak bir hayli güçtür; zira bu Meclis, Milli Mücadeleyi destekleyen fakat siyasi beklentiler bakımından birbirinden farklı arayışlara sahip kişilerden oluşmaktadır. Bununla birlikte, geçiş döneminin olağanüstü koşulları ve dönemin ruhunu yansıtan ideolojik ayrışmalar bağlamında ilk Meclis'in gündemine taşınan tartışmalar, aynı zamanda Cumhuriyet'e geçişin temel gerilimlerini de yansıtmaktaydı.

Birinci Meclis 23 Nisan 1920'de dualarla açıldığında, ilk vekiller arasında son Meclis-i Mebusan'da görev almış ulema sınıfına mensup kişiler önemli bir yer tutuyordu.⁵¹ Şeyhülislamlık makamı ve II. Mahmut döneminde ihdas edilen Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin yerine ikame edilen Şer'îye ve Evkaf Vekaleti de, geçiş döneminin dini tasavvurunu yansıtan bir yapı olarak İcra Vekilleri Heyeti'nde yerini almıştı.

2 Mayıs 1920'de kabul edilen kanunla, gücü ve nüfuzu yüksek din adamlarından oluşturulan Şer'îye ve Evkaf Vekaleti, dini ve uhrevi işlerin makamı olmanın yanısıra daha önce Evkaf Nezaretine bağlı bulunan vakıfların idaresini de üstlenmişti. Şeyhülislamlığın uhdesinde bulunan eğitim ve hukuk alanları ise diğer müstakil vekaletlere bağlanmıştı. Oldukça kısa sayılabilecek bir süre (dört yıl) varlığını sürdüren Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin başlıca vekilleri, Mustafa Fehmi [Gerçekler],⁵² Abdullah Azmi

51 Esasen Son Meclis-i Mebusan'a seçilen 169 vekilin %92'si Birinci Mecliste görev almıştı. Tek parti döneminin genel ortalamasına göre, Cumhuriyet'in ilanına kadar vekillerinin %10.5'i din adamlarından oluşurken, tek parti döneminde bu oran %1.4'e düştü. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler*.

52 İlk Şer'îye vekili Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi [Gerçekler], 23 Nisan 1920'de Meclis'e katıldı. 137 oyun 82'sini alarak 3 Mayıs 1920'de Şer'îye ➤

[Torun],⁵³ Mehmet Vehbi [Çelik],⁵⁴ Musa Kazım [Onar]⁵⁵ ve Mustafa Fevzi [Sarhan] idi.⁵⁶ Bunlardan Bursa vekili Mustafa Fehmi, Hacıbektaş-ı Veli zaviyesi postnişinliği görevinden alınan Hasan Efendi'nin Meclis tarafından yeniden göreve getirilmesi üzerine istifa etti.⁵⁷ 11 Mayıs 1922'de onun yerine getirilen Eskişehir vekili Abdullah Azmi ise çok geçmeden 3 Kasım 1922'de hastalığı sebebiyle görevinden ayrıldı.⁵⁸ Onun ardından bu göreve seçilen Konya vekili Mehmet Vehbi ise kısa süre sonra, yakınlarına çıkar sağladığı gerekçesiyle 11 Nisan 1923'te vekillikten düşürülerek⁵⁹ yerine 15 Nisan 1923'te Konya vekili Musa Kazım getirildi.⁶⁰ Yaklaşık beş ay sonra, 30 Ekim 1923'te görevi devralan Mustafa Fevzi ise dini reformlar konusunda, geçiş devrinin yenilikçi kadrolarıyla birlikte hareket eden son Şer'îye vekiliydi.

Bu hayli kısa bir zaman diliminde gerçekleşen göreve gelişler ve gidişlerden, sorumluluk üstlenen vekillerin geçiş döneminin niyetlerine uygun bir temsil sağlayamadıkları anlaşılıyor. Nitekim bir yapı ve üslup oluşturmaktan şimdilik uzak sayılan Veka-

Vekilliğine seçildi. Bkz. *TBMM ZC*, Devre I, c. 1, s. 230. Vekilliği dönem sonuna kadar devam etti, ancak 1922 Nisanında istifa etti. 1923-1946 arasında ise miller vekilliğini sürdürdü.

53 Abdullah Azmi Efendi, Mustafa Fehmi [Gerçekler]'nin istifası üzerine 210 vekilin katıldığı seçimde 116 oy alarak 11 Mayıs 1922'de bu göreve getirildi. 12 Temmuz 1922'de ise 186 oyla tekrar seçildi. Bkz. *TBMM ZC*, Devre I, c. 21, s. 438, 369.

54 Son Meclis-i Mebusan'a mensup vekillerden Konya vekili Mehmet Vehbi [Çelik], 24 Temmuz 1920'de Meclis'e katılarak dönem sonuna kadar vekilliğini sürdürdü. Abdullah Azmi Efendi'nin sağlık sorunları nedeniyle istifası üzerine ikinci turda aldığı 102 oyla Şer'îye Vekilliğine seçildi. Bkz. *TBMM ZC*, Devre I, c. 29, s. 146.

55 Son Meclisi Mebusan'da görev almış Konya vekili Musa Kazım [Onar], 2 Haziran 1920'de Meclis'e katıldı ve dönem sonuna kadar görevine devam etti. Mehmet Vehbi Efendi'nin düşürülmesi üzerine 15 Nisan 1923 tarihinde oylamaya katılan 175 kişinin 154'ünün oyunu alarak Şer'îye vekili oldu. *TBMM ZC*, Devre I, c. 29, s. 159.

56 Meclis-i Mebusan'da çeşitli görevlerde bulunan Mustafa Fevzi [Sarhan], 30 Ekim 1923 tarihinden Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin ilgasına kadar görev alan son Şer'îye ve Evkaf vekiliydi.

57 *TBMM ZC*, Devre I, c. 19, s. 437.

58 *TBMM ZC*, Devre I, c. 24, s. 334.

59 *TBMM ZC*, Devre I, c. 29, s. 24.

60 *TBMM ZC*, Devre I, c. 29, s. 159.

let kısmi yalpalanmalarla maluldü. Öte yandan Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin kadro ve teşkilat yapısı da başlangıçta kendisine yüklenen görev alanına nispetle oldukça zayıftı.

1922 yılına kadar Şer'îye vekili, Tedrisat müdürü, Memurin müdürü ve memurlarından ibaret olan Vekaletın merkez kadrosu, 25 Ağustos 1922'de güçlendirilerek görev ve çalışma alanı yeniden tanımlandı. Bu bağlamda, eğitim, yayın ve fetva alanlarındaki talepleri karşılamak üzere "İfta Heyeti", "Tedrisat ve Teftişat Heyeti", "Tetkikat ve Telifat-ı İslamiyye Heyeti" adıyla üç ayrı birim ihdas edildi.⁶¹

2. Dini Neşriyat

24 Ağustos 1922 tarihli bütçe müzakerelerinde Vekaletın neşriyat çalışmalarının önemine dikkat çeken Şer'îye vekili Abdullah Azmi [Torun], toplumu bir arada tutan dini toplumsal rabitanın giderek zayıfladığını ve çeşitli cereyanların etkisiyle dini esaslara karşı birtakım tereddüt ve şüpheler uyandığını, bunun sonucunda da başta aile bağları olmak üzere dini ve ahlaki esasların gevşemeye başladığını söylüyordu:

İnkâr edilemez bir hakikattir ki, bugün icra-yı hadisat ile bütün cihanda azim buhranlar, mühim inkılaplar vücuda geldi. Medeniyet-i hazıranın hayat-ı beşerde açtığı rahneler, halkın omuzlarına tahmil ettiği şedaid-i içtimaiye müthiş aksülamel-ler husule getirdi. Her tarafta dinî, siyasi, ictimai, iktisadi, teşet-tütler, ızdıraplar yüz gösterdi. Saha-i alem büyük sarsıntılarla muvazenesini kaybederek nizam-ı içtimaiye, inhidam buhranlarına maruz bulunuyor. İfrat ve tefrit cereyanları beşeriyet-i hazırayı meçhul ummanlara ve belki girdaplara sürüklüyor. Bu cereyanlardan memleketimizin de müteessir olduğunu söylemek mecburiyetindeyiz. Asr-ı ahiredeki cereyanlar maatteessüf

61 Vekaletın merkez kadrosu; vekil, fetva emini, müsteşar, fetva emaneti azaları ve müsevvidleri, Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti reisi ve azaları, Tedrisat-ı Umumiye müdürü, Medaris kâtibi, Sicil ve Memurin müdürü, Sicil ve Evrak mümeyyizi, Memurin kâtibi, odacılar ve Müstahikkîn-i İlmiye mensuplarından; taşra kadrosu ise, medreselerin idaresinde dersiamlar, Mülhekat ve Darülhilafe medreseleri personeli ile Medaris-i İlmiye müderislerinden; vilayet idaresinde Memurin-i İlmiye (55 vilayet ve liva, 258 kaza müftüsü) ile vilayet ve liva müftülük müsevvidlerinden oluşuyordu..

memleketimize de sirayet etmiş olduğundan esasat-ı diniyeye karşı birtakım tereddüt ve şüpheler uyandırmış ve bu suretle ahlak esasları, aile hisleri yavaş yavaş gevşemeye başlamıştır. Bütün sunuf-i halk arasında revabıt-ı diniye ve ictimaiyenin gevşemeye başladığı, dinî duyguların zayıfladığı kemal-i tees-süfle müşahede olunmaktadır. Bu halin devamı heyet-i içti-maiyemiz için de pek vahim neticeler tevliid edeceğinde şüphe yoktur.⁶²

“Asırlardan beri dalmış olduğu uykudan uyanmak azminde bulunan” Müslümanlar, “ihtiyacı insaniyenin her nev’ini meş-ru bir surette tatmin ile hem ferdin, hem de cemiyetin saadet-i haliye ve istikbaliyesini istihdaf eden Müslümanlık esaslarını” iyi telkin etmeliydi.⁶³

Torun’a göre Şer’iye Vekaletinin dini neşriyata yüklediği mis-yon ise insanlığı düştüğü inanç buhranından kurtarmak ve ona “beka” ve “ebediyet” fikirlerini yeniden yaşatmaktır:

Yapılacak telkinat ile yazılacak dinî ve ahlaki eserlerle, mevâiz ve irşâdât ile Müslümanlık duygularını canlandırmak, kalplere arız olan şüphe ve tereddütleri ve bunun îras ettiği âlâmı yürek-lerinden söküp çıkarmak, şûle-i ümidi parlatan ve bizi daima istikbale hazırlayan beka ve ebediyet fikirlerini en kuvvetli bir surette yaşatmak lazımdır. Beşeriyetin saadetini istihdaf eden Müslümanlık esaslarını neşir ve telkin etmekledir ki, hem kendi milletimizi, hem de beşeriyeti bu buhran-ı itikadî ve tezebzüb-i ictimaiden kurtarabileceğiz.⁶⁴

Bu görevi deruhte edecek kişiler ise “İslami bilimlere ve çağdaş felsefî akımlara vâkıf, Doğu ve Batı’yı bilen bilim adamları”ydı.⁶⁵ Gerçekten de Vekaletin başlıca neşriyatı incelendiğinde, Abdul-lah Azmi Efendi’nin özetlediği bu misyonu gerçekleştirmek için kısa zamanda İslam tarihi, felsefe ve kelam ağırlıklı eserler art arda neşredilecekti. 1 Mart 1923’te Büyük Millet Meclisi dördün-cü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada Mustafa Kemal de Vekaletin yayınlarına İslam’ın hikmetlerini, Batı’nın bilimsel

62 Bkz. *TBMM ZC*, Devre 1, c. 22, s. 336.

63 *TBMM ZC*, Devre 1, c. 22, s. 336.

64 *TBMM ZC*, Devre 1, c. 22, s. 336.

65 *TBMM ZC*, Devre I, c. 22, s. 337.

teori ve felsefeleriyle karşılaştırma ve Müslüman toplumların hayatlarına ait olayları araştırarak sonuçlarını neşretme misyonunu yüklemişti.⁶⁶

Şer'îye ve Evkaf Vekaleti 1923-1924 yıllarında bünyesindeki Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti marifetiyle, bir kısmını daha önce Darü'l-Hikmeti'l İslamiyye'nin hazırladığı on eser neşretti; birçoğu kaynak niteliğindeki söz konusu eserleri, geçiş döneminde bu kurumun üstlenmesi dikkate değerdi. Örneğin M. Şemseddin Günaltay'ın *İslam'da Tarih ve Müverrihler* kitabında İslam tarihinin başlıca kaynakları ve müverrihleri kronolojik olarak ele alınırken,⁶⁷ *Felsefe-i Ülâ -İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*'nde insanlığın geçirdiği evrelerin "insanın nereden gelip nereye gittiği" sorusuna verilen cevaplar açısından Allah'ın varlığının delilleri ve özellikle ruh hakkında ortaya konulan çeşitli teoriler tahlil ediliyordu.⁶⁸ İsmail Hakkı [İzmirli]'nin kaleme aldığı *Yeni İlm-i Kelam*'da kelam ilmi Avrupa'da Rönesans'tan sonra gelişen çağdaş Batı felsefesi çerçevesinde değerlendirilirken, İslam'a yöneltilen bazı eleştiri ve saldırılara da cevap veriliyordu.⁶⁹ İzmirli'nin Külliyyat-ı Edyan Cemiyetinin İslam hakkındaki dört ayrı sorusuna cevap niteliğindeki *el-Cevabü's-Sedid fî Beyani Dini't-Tevhid* de yine Vekaletçe neşredilen eserler arasında bulunuyordu.⁷⁰ Benzer şekilde Abdilaziz Çaviş'in, İngiliz Anglikan Kilisesinin şeyhülislamlık makamına yönelttiği İslam'la ilgili sorulara cevap niteliğindeki *Ecvibetü fi'l-İslam 'an es'ileti'l-kenüseti'l-Ancîlikâniyye* adlı eserinde de İslam'ın mahiyeti, doğuşundan itibaren medeni hayat ve insan düşüncesi üzerindeki tesirleri, çeşitli dönemlerde ortaya çıkan problemleri nasıl çözümlediği gibi konular ele alını-

66 "Tetkikat ve Te'lifat-ı İslamiye Hey'etinin vezaifi meyanında İslami hikmet-i İslamiyeyi Garb nazariyat-ı ilmiye ve felsefeleriyle mukayese ve akvam-ı İslamiyenin itikadi, ilmi, ihsai, iktisadi hayatlarına ait şuunatı tetkik ve neta-yicini neşreylemek, zikre şayan ehemmiyeti haizdir." Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-I*, s. 317, 318.

67 Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1924. Günaltay'ın İslam tarihinin İslam'ın doğuşuna kadarki bölümünü ele alan giriş niteliğindeki kitabı için bkz. *İslam Tarihi*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923.

68 Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923.

69 Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaasında basılan (1923) eserin ikinci cildi aynı yıl içinde Darülfünun İlahiyat Fakültesi tarafından yayımlandı.

70 Ali Şükrü Matbaası, 1923.

yordu.⁷¹ Ferid [Kam]'ın *Mebadi-i Felsefeden İlm-i Ahlak* kitabı ise Emile Boirac'ın *Felsefenin İlkeleri*'nden "İlm-i Ahlak" bölümünün bazı ilavelerle Türkçeye tercümesi niteliğindedir.⁷²

Görüldüğü gibi Vekalet özellikle İslam'a yönelik eleştirilere cevap niteliğinde ilmi eserlerin neşrine ağırlık vermiş ve bunların önemli bir kısmı Cumhuriyet döneminde de yayımlanmıştı.

3. Din Eğitimi

Geçiş döneminin eğitim politikası geleneksel eğitim kurumlarının "ıslah" edilmesi yönünde tecelli etmiş, buna yönelik düzenlemeler de dini ve milli eğitim ile hayatı kolaylaştıracak öğretim esaslarının birleştirmesi esasına dayandırılmıştı. Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin uhdesine teslim edilen ıslah meselesi de Vekaletin başlıca çalışma alanlarından birisiydi. Ancak kimi vekillere göre medreseler maarif meselesi içinde değerlendirilmeli, kimilerine göre "medrese" ve "mektep" ayrı tutulmalıydı;⁷³ bazı vekiller ise bu ayrımın yol açacağı ikiliğe dikkat çekiyordu.⁷⁴ 9 Mayıs 1920'de okunan hükümet programında Rıza Nur, Maarif vekili sıfatıyla eğitim politikasının temel hedefinin "dini" ve "milli" terbiye olacağını açıkladı.⁷⁵ Hükümet programında medreselerle ilgili bir açıklamanın yer almaması ise ciddi tartışmalara yol açtı. İtiraz sahipleri, medreselerin kökten kaldırılması fikrine karşı çıkarak "ıslah"ına çalışılması gerektiğini savundular. Örneğin Karahisar-ı Sahip vekili İsmail Şükrü [Çelikalay], maarif ve medarisin birbirine karıştırılmaması gerektiğini öne sürerek o güne kadar medreselerin ıslahı için atılan adımların ilerletilmesini teklif ediyor-

71 1916'da hazırlanan bu eser Mehmet Akif tarafından tercüme edilerek 1923'te Evkaf-ı İslamiye Matbaası tarafından basıldı. Vekalet Abdilaziz Çaviş'in Amerika ve Batı ülkelerinde içki konusunda alınan tedbirleri anlatan *Âsârul-Hamr* (Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923) ve *İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler* (çev. Mehmet Akif [Ersoy], Ali Şükrü Matbaası, 1923) isimli kitaplarını da neşretti.

72 Ankara Vilayet Matbaası, 1923.

73 TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 244.

74 TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 244.

75 "Maarif işlerindeki gayemiz, çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasıyla dini ve milli bir hale koymaktır" TBMM ZC, Devre 1, c. 1, s. 241.

du.⁷⁶ Şer'îye vekili Mustafa Fehmi [Gerçeker] de “medreselerin yıkılması” fikrine karşı çıkarak “böyle dar bir zamanda” onların yerine daha iyisinin getirilemeyeceğini savunuyor; bu minvaldeki ıslah çalışmalarının son noktaya geldiğini ve Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'de yapılacak son bir düzenlemeyle ihtiyaç duyulan faydanın elde edileceğini öne sürüyordu.⁷⁷

Esasen bu konuda atılan adımlar, II. Meşrutiyet dönemine kadar geriye götürülebilir. Bu çerçevede, yenileşmenin önündeki engeller arasında en başta gösterilen medreselerin kapatılması fikri, *İçtiḥad* dergisi gibi dönemin “yenilikçi” neşriyatında sık sık gündeme getiriliyordu.⁷⁸ Tevhid-i tedrisata öncülük edebilecek bir erken dönem tasavvuru olarak medrese ve mekteplerin birleştirilmesi fikri ise, daha o yıllarda İslamcı neşriyat içinde bile kendine yer bulabilmişti.⁷⁹ Bu çerçevede o döneme kadar sürdürülen birtakım uygulama ve usullerde değişikliğe gidilmesine ihtiyaç duyulmuş; birtakım yasal düzenlemelerle medreselerde yeni eğitim-öğretim usullerinin ikame edilmesi sağlanmıştı. Bu konuda atılan ilk resmi adım ise 1909'da meşihat bünyesinde bir

76 “Medreselerin ıslahı ve geliştirilmesi için daha önceki dönemlerde kabine arasında adam tayin olunuyordu. Unutulmasın ki, 'Maarif' başkadır, 'Medaris' başkadır. Ümit ediyorum ki, muhterem hey'et-i icraiye bunu da layık-ı vechile derpiş eder. Bu konuda medreselerin ıslahında atılmış adımlar var. Bu adımları ilerletir, terakki ettirir ve neticeyi müsmir bir hale getirir” *TBMM ZC*, Devre 1, c. 1, s. 244.

77 “Böyle dar bir zamanda (önceden) teessüs etmiş bir şeyi yıkmak ve onun yerine daha iyi bir şey getirmek mümkün değildir. Medaris meselesi gerçekte pek mühim bir meseledir. Birkaç defa istihaleye uğramıştır. Şimdi son bir teşkilatı vardır ve fikr-i daiyemce o teşkilat pek mühim bir teşkilattır. Eğer programda farklı bir ıslah mümkün olursa, hakikatte medaris için pek feydar bir menbadır” *TBMM ZC*, Devre 1, c. 1, s. 245.

78 Haşim Nahit [Erbil], *Türkiye İçin Necat ve İ'tila Yolları*, s. 134-232. Hemenizade Ali Naci, *Softalar ve Medreseler*, s. 9-12; Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, s. 1303-1306; Kılıçzade Hakkı, “Dervişlik Softalık Meselesi”, s. 1349-1352; Haşim Nahit, *Türkiye için Necat ve İ'tila Yolları*, s. 134-232.

79 Mehmed Şükrü, “Medrese Mektep Birleşmeli”, s. 399. Bu fikirler medrese öğrencileri arasında yayıldı ve *Sebilürreşad*'da 200 öğrencinin imzaladığı, geleneksel eğitim metotlarından müderrislerin ilmi formasyonlarına kadar birçok konuda yapılan eleştirilere ve medreselerde kapsamlı bir reform ihtiyacına dair bir dilekçe yayınladı. Bkz. “Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına”, *SR*, X/242 (1331), s. 135.

“İslah-ı Medaris encümeni”nin ihdas edilmesi idi. 1910’da çıkarılan ilk İslah-ı Medaris nizamnamesi ile öğrencilerin medreselere giriş şartları tespit edilerek “mektep” mezunu olma şartı getirildi. Öğrenim süresi 12 yıl ile sınırlandırılan medreselerin eğitim müfredatına fen, matematik, astronomi, tarih ve coğrafya gibi dersler de dahil edilmiş; ayrıca din hizmeti kadroları yetiştirmek üzere meslek ve ihtisas kurumları açılarak tüm bunlar medreselerce de desteklenmişti.

1913’ten itibaren özellikle Şeyhülislam Mustafa Hayri’nin girişimleriyle daha kapsamlı reformlar hayata geçirildi⁸⁰ ve bu amaçla hazırlanan İslah-ı Medaris nizamnamesi⁸¹ (18 Eylül 1330 [1914]) ile İstanbul’daki bütün medreseler “Darü’l-hilafeti’l-Aliyye Medresesi” adı altında birleştirildi. 1913’te yayımlanan Tevcih-i Cihat nizamnamesi ile din adamlarının yetiştirilme usul ve esasları belirlendi. Ayrıca 1917’de yüksek din alimleri yetiştirmek amacıyla Medresetü’l-Mütehassısın açıldı ve daha sonra Süleymaniye Medresesi adını aldı. Din adamı yetiştirilmesi için açılan Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutaba ile Medresetü’l-Vaizin bu usul ve esaslara bağlı olarak çalışacaktı. Medresetü’l-Vaizin’in kuruluş gerekçesi; “ahkam-ı aliye-i Kur’aniye ve sünnet-i seniyye-i nebeviyye dairesinde mevaiz-i hasene-i içtimaiyye icrasiyle din-i mübin-i İslamın, müessisi medeniyet ve fazilet olduğunu cihanı insaniyete neşredebilecek erbab-ı kemali yetiştirmek”ti.⁸² Aynı yıl açılan Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutaba’da imamların ve hatiplerin eğitimlerinde kaliteyi artırmak ve çalışma koşullarını iyileştirmek hedeflenmişti. Fakat I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle, öngörülen yüksek ideale ulaşamadı ve nihayet her iki

80 İslah çalışmaları neticesinde İstanbul’daki bütün medreseler Darü’l Hilafeti’l-Aliyye Medresesi adı altında birleştirilerek üç kısma ayrıldı. Ortaokuldan başlayarak yükseköğretimi de içine alacak şekilde 4 yıllık üç dönemden meydana gelen bu medrese mezunlarından ihtisas eğitimi alacak olanlar (12 yıl süren bu eğitimden sonra) Medresetü’l-Mütehassısın’e devam edeceklerdi. Burası “Tefsir ve Hadis”, “Fıkıh” ve “Kelam, Felsefe, Tasavvuf” olmak üzere üç şubeden meydana geliyordu. İstanbul dışındaki tüm medreseler ise “Taşra Medreseleri” olarak adlandırıldı. 1914-1915 yıllarında öğretime geçen bu medreseler beş yıl süreliydi.

81 İslah-ı Medaris nizamnamesi hakkında bkz. Nahit Dinçer, *1913’ten Bugüne İmam Hatip Okulları Meselesi*, s. 16.

82 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I, s. 160.

okul 1919'da Medresetü'l-İrşad adı altında birleştirilerek Darü'l-Hikmeti'l İslamiyye'ye bağlandı.⁸³

Şer'iye ve Evkaf Vekaletinin hazırladığı İslah-ı Medaris nizamnamesi 8 Mayıs 1921'de Büyük Millet Meclisince kabul edildi. Aynı zamanda Darü'l-Hilafe medreselerinin programları yeniden düzenlenerek sayıları artırıldı.

15 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan Maarif Kongresinde, geleneksel eğitim yöntemleri gerilemenin en önemli sebeplerinden birisi olarak gösterilirken, yeni eğitim sisteminin öncelikli hedefi "millilik" olarak belirlendi:

Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir amil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken eski devrin hurafatından ve evsafı fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garbden gelen bilcümle tesirlerden tamamen uzak seciye-i milliye ve tarihimizle mütenasip bir kültür kast ediyorum.⁸⁴

Savaş koşulları yüzünden tamamlanamayan bu ilk Maarif Kongresi, Cumhuriyet'in eğitim politikasının öncelikle geleneksel eğitim kurumlarının tasfiye edilmesiyle şekilleneceğini haber veriyordu. Nitekim Tevcih-i Cihat nizamnamesinden (1913) itibaren din eğitimi alanındaki düzenlemeler, eğitimin giderek devlet kontrolü altına girmesinin hukuki adımlarını oluşturmuştu.⁸⁵ Bununla birlikte Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) kabul edildiğinde bile, medreselerin kapatılacağına dair iddialar, konuya duyarlı pek çok kişi nezdinde hâlâ bir söylenti olarak kabul ediliyordu. Nitekim geçiş döneminde Şer'iye ve Evkaf Vekaletince medreselerin sayısı artırılmış, eğitimin Batılılaştırılması yönündeki genel eğilimlere rağmen ıslahlarına yönelik önemli adımlar atılmıştı. Bunlardan en önemlisi olan Medaris-i İlmiye nizamnamesine (8 Mayıs 1921) bağlı olarak medreselerin idaresi, öğrencilerin ve öğretmenlerin görevleri, ders programları gibi

83 Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi Daru'l Hikmeti'l-İslamiye*.

84 *Maarif Vekaleti Mecmuası*, 11 (1927), s. 113.

85 Ayrıca 1910, 1914 ve 1917 yıllarında da İslah-ı Medaris nizamnameleri çıkarıldı.

konular ayrıntılı şekilde ele alındı. Darülhilafe ve İlmiye medreselerinin sayıları da “irşad ihtiyacı” gerekçesiyle artırıldı. Nizamnamenin gerekçesinde seferberlik sebebiyle pek çok müderris ve öğrenci silah altına alındığından pek çok medresenin kapandığı ve Anadolu’nun birçok yerinde imam bulunamadığı için bazı dini yükümlülüklerin yerine getirilemediği vurgulanıyor, ayrıca dini konularda “cehalet”in giderek yaygınlaştığı, dini ve toplumsal esasların sarsılacağından korkulduğu ifade edilerek mevcut İlmiye medreselerinin yaygınlaştırılmasına ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyordu:

Anadolu’nun birçok yerinde imam bulunmaması sebebiyle birçok yerde cenazeler namazı kılınmadan defnedilmektedir. Zaruri dinî vecibeleri halledecek âlim bulunmadığından, cehalet yaygınlaşmakta ve Allah korusun, esasat-i diniye ve ictimaiyemiz kökünden sarsılacağından korkulmaktadır. Vaktiyle Müslümanların dinî ihtiyaçlarına dair her hususun imam, kadı, medrese ve diğer dinî müesseselerce karşılanması devlete yük değildi. Seferberlik dolayısıyla talebe ve müderrisler silah altına alındığından, müessesat-ı ma’ruza kapanarak, yok olmaya maruz kalmış ve artık milletin böyle pek vasi mikyastaki ihtiyacat-ı diniyesini halihazırda izaleye kâfi derecede bir menba-ı irfanımız bulunmadığından, yalnız el-yevm taht-ı hükmümüzde bulunan yerlerde Darü’l-Hilafe medresesi bulunmaktadır. Darü’l-Hilafe medreseleri ise ihtiyaçlarımıza nisbetle yok hükmünde olmakla, şimdilik Darü’l-Hilafe medreselerinin her tarafa tazmim ve teşmiline mali gücümüzün yetmemesi sebebiyle eimme, ulema ve vaiz yetiştirmek üzere “Medrese-i İlmiye” adıyla bir medresenin ihya ve küşadına teşebbüs ve bu hususta bir nizamname kaleme alınmıştır.⁸⁶

Nizamnameyle Şer’iye Vekaletinin uygun gördüğü yerlerde Medrese-i İlmiye açılabilmesi hükme bağlanıyor, buna göre 12 senelik Medrese-i İlmiyeler, 6’şar senelik iki kısma ayrılıyordu. Bu hükme dayanarak açılan medreselerin sayısı 1922 yılında 125’e,⁸⁷ 1924’te ise 479’a ulaştı.

86 “Medaris-i İlmiye Nizamnamesi”, SR, c. XIX/481 (1339), s. 135-136.

87 Dönemin Şer’iye vekili Mustafa Fehmi [Gerçeker] nizamnamenin halk nezdinde memnuniyetle karşılandığını 12 Ocak 1922 tarihli Meclis görüşmelerinde şu sözlerle ifade etti: “Mahv-u inkıza yüz tutan medaris-i atikanın ıslahı hakkındaki nizamname, ahalinin TBMM hükümetine karşı olan ➤

Medreselerin kapatılmasına ilişkin görüşler II. Meşrutiyet dönemine kadar geri götürülebilirse de, Şer'îye Vekaleti döneminde medreselerin ıslahı konusunda atılan ciddi adımlar ve sayıca artışın, Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte girilen köklü değişikliklerle bağlantısını kurmak zor görünmektedir. Nitekim 5 Şubat 1923'te Konya Darü'l Hilafeti'l Aliyye Medresesini ziyaret eden Mustafa Kemal de, medreselerdeki reformlardan duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, hakiki ulemanın aynı zamanda "asrın tekamülatıyla mücehhez" olarak dinin hakikatini ihya edeceğini ifade etmişti:

Memnuniyetle görüyorum ki tedris ve tederrüs cidden hakikat-i diniyye dairesindedir. İnşallah memleketimizi, milletimizi ihya edecek asrî ve hakikî ulema -faziletkar müderrislerimiz sayesinde- siz olacaksınız. Kıymetli ve hakiki ulemamızın mevkii yüksektir. Ulemamızın ve erbab-ı ilim ve irfanımızın himmeti ve irşadları ile inşallah İbni Rüşdler, İbni Sinalar, Farabiler, İmam Gazaliler milletimizin içinden çıkarak, bu asrın tekamülatıyla mücehhez olarak ihya-ı hakikati diniyye eyleyeceklerdir.⁸⁸

Artık büyük mütefekkirlerin yetişmediği açık olan medreselerin yeniden canlanması için farklı düşünceler öne sürülse de hepsinin ortak noktası, ciddi bir ıslah çabasının gerekli olduğuydu. Nitekim bu çaba Meclis görüşmelerinde de dile getiriliyordu. Örneğin Kastamonu vekili Mazhar Müfit [Kansu], "fikrin mahall-i inkişafı" olan medreselerin gerilemesinin arka planında felsefe derslerinin müfredattan çıkarılmasının yattığını savunmuş, ayrıca müderrisliğin babadan oğula geçmesi sebebiyle ehil olmayanların medreselerin başına geçtiğine dikkat çekmişti:

Efendiler! Malum-u ihsanınızdır ki; fikrin mahall-i inkişafı medreselerdir. Bu neden bozuldu? Efendiler! O zamanlar, yani müterakki medrese zamanında, kimin eserleri okunurdu? Bunu tetkik buyurunuz! Görürsünüz ki, felsefe namına Gazali'lerin, Farabi'lerin, İbni Sina'ların, İbn Rüş'tlerin eserleri okunurdu. Bu isimler medreselerin içinde böyle tanin-endaz oluyordu. Fakat ne yazık, mürur-i zamanla bu felsefe bırakılıyor. Sebebi?

hiss-i mefharatini tezyide baiz olmuş ve bugüne kadar 125 mahalde medrese küşad olmuştur." *TBMM ZC*, Devre 1, c. 16, s. 38.

88 *Hakimiyeti Milliye*, 5 Şubat 1923.

Bu terakki etmiş medreseleri idare edenlerin yerine na-ehiller geliyor. Kimdir bunlar? Bence bu medreselerin gerilemesine sebebiyet veren, son derece kızdığım zadeğânlık usulüdür. Bir zadeğânlık usulü çıkmıştır. Müderris olmak için arz ettiğim tertibat dairesinde tâ bâlâya çıkıp ve tahsil görüp de müderrislik rütbesini alan ve sonra “kidvetü’l ulema” olmak için bu kadar mertebeleri atlayan, bu kadar emekler çeken zatın yerine anasının karnından müderris olarak doğan, ilim ve nıarifetten bî-behre, yalnız babasının asaletinden, mevkî’inden dolayı nî-derris adını alanların ellerine bu mektepler, medreseler geçerse ne olur? Ne beklenir. Tabiatıyla bozulur.⁸⁹

Öte yandan medreselerin askere gitmek istemeyenlerce bir kaçış noktası olarak kullanıldığı söylentilerinin yaygınlaşmasıyla 21 Şubat 1337 [1921] tarihinde Talebe ve Muallimlerin Askerlik Tecilleri Hakkındaki Kanun’un kapsamı genişletildi. Ancak buna rağmen 1924’te medreselerin kapatılmasının ardından dönemin Maarif vekili Vasıf [Çınar] “On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm. Bundan duyduğum zevk, Milli Mücadelenin o heyecanlı devirlerinde duyduğum en yüksek zevklerden daha büyüktür” sözleriyle medrese öğrencilerini asker kaçağı olmakla suçlayacak, onun bu ifadesi daha sonra medrese karşıtlığının bir sembolü olarak gösterilecekti.⁹⁰

4. Şer’iye ve Evkaf Vekaleti Üzerine Tartışmalar

Şer’iye ve Evkaf Vekaletinin ihdasından itibaren ne gibi yetkilerle donatılacağı veya şeyhülislamlığın geleneksel fonksiyonlarının ne kadarını üstleneceği ve bu çerçevede Vekalet hükümet içinde tanınan statü, görev ve yetki alanı etrafında yaşanan münakaşalar, geçiş döneminin huzursuzluklarını yansıtıyordu.⁹¹

89 TBMM ZC, Devre 1, c. 22, s. 401.

90 Bkz. Eşref Edib, *İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, 1947, s. 87.

91 Vekaletin kadro yapılanmasında şeyhülislamlık esas alındı. İlk iki yılında sınırlı bir düzeyde ve ancak merkezde örgütlenen Vekalet 1922 yılı bütçe görüşmelerinden sonra taşra örgütlenmesiyle alanını genişletti. Merkezde Şer’iye vekilinin başkanlığında Fetva Eminliği, dini konularda incelemeler ve yayınlar yapmak üzere Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti; medreselerin idaresi için Tedrisat-ı Umumiye Müdürlüğü ihdas edildi. İlmiye mensupları ise Müstahhikin-i İlmiye içinde yer aldılar. Taşra örgütlenmesi vilayet ve kazalarda müftü ve müsevvidlerden oluşturuldu.

Aslında bunun temelinde dinin bizatihi kendisi ve devlet içindeki konumu meselesi yer alıyor; bazı vekillerin Vekaletin görev alanına ilişkin Meclis'e sundukları teklifler bu konudaki muğlaklığı gösteriyordu. Örneğin 26 Nisan 1920'de Bozok [Yozgat] vekili Mehmet Hulusi [Akyol] ve arkadaşlarının sundukları takrime göre İcra Vekilleri Heyeti içinde teşkil edilecek Umur-u Şer'îye ve Evkaf encümeni, Maarif Vekaletinin hazırlayacağı eğitim programını onaylama yetkisine sahip olacaktı.⁹² Aynı gün Sivas vekili Mustafa Taki [Doğruyol]'nin Umur-u Şer'îye, Evkaf, Maarif ve Adliye işlerinin aynı encümene tevdi edilmesiyle ilgili teklifi ise henüz şer'î işler ile eğitim ve hukuk gibi alanların kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığını gösteriyordu.⁹³ Müftülerin ve din adamlarının görev alanlarına dair teklifler de aynı tereddütlere işaret etmekteydi. Örneğin, 1922'de müftülerin görevlerine fetvanın yanı sıra imamlık ile hatipliğin de eklenmesi ve kanuna açıklık getirilmesi için bir takrir verilmişti.⁹⁴ Yine bu bağlamda 29 Haziran 1922'de ilmiye mensuplarına özel kıyafetlerin belirlenmesiyle ilgili tartışmada Çorum vekili Dursun [Yalvaç], ilmiye sınıfının İslam tarihinde ortaya çıkışlarını anlattıktan sonra hükümet idaresinden uzak bulundurulmaları ve tanzimlerinin İslam cemaatine bırakılmaları gerektiğini savunuyordu.⁹⁵ İlginç bir tartışma da 8 Ocak 1924'te Ziraat Müdürlüğünün Vilayet Meclisine sunduğu bir müzekkereyle gündeme gelmiş; Müdürlüğün, Çorum'da kargaların çoğalması ve tarlalardaki tohumları toplayarak zarara yol açmaları sebebiyle itlaflarına müsaade edilmesi talebi üzerine,

92 Erzurum vekili Necati Bey'in, uzmanlık isteyen eğitim meselelerine dinî işlerle meşgul olanların onay makamı olamayacağı gerekçesiyle, teklife karşı çıkması üzerine yaşanan tartışmaların ardından teklifrededildi. Bkz. *TBMM ZC*, Devre 1, c. 1, s. 74 vd.

93 Antalya vekili Hamdullah Suphi [Tanrıöver], dinî eğitim ile maarif içinde değerlendirilen derslerin birbirine karıştırılmaması gerektiğini öne sürdü ve Şer'îye encümeninin bu konuda kendi görüşüne göre hareket etmesi gerektiğini savundu. *TBMM ZC*, Devre 1, c. 1, s. 77.

94 Tevcih-i Cihat nizamnamesinin 49. maddesinde yapılması istenen değişiklik hakkında bkz. *TBMM ZC*, Devre 1, c. 19, s. 81.

95 "Şer'iyyeyi, meşihat-ı İslamiye'yi hükümet kadrosundan büsbütün çıkarmalı. Milletın kendisine, milletin teşkilatına terk etmeli. Bunlar milletin islahıyla uğraşmalı, milletin evkafı ile uğraşmalı. Hükümet bu gibi mesail-i hayriyeyi kendi idaresine aldıkça zararı günden güne artırıyor", *TBMM ZC*, Devre 1, c. 21, s. 147.

Meclis müftünün görüşüne de başvurarak “Bunların itlafı gayri caizdir” cevabı üzerine öneriyi reddetmişti. Bu karar bazı millet-vekillerinin “Vilayet Meclisini müftü mü idare ediyor?” tepkilerine yol açtı⁹⁶ ve dönemin Şer’iye vekili Mustafa Fevzi Efendi bu hususta fıkhi bir değerlendirme için Heyet-i İfta’nın görüşüne başvurdu. Müftünün aksine, Heyet-i İfta, mütalaanın şer’i şerife uygun olmadığını bildirince Mustafa Fevzi Efendi ilgili müftüyü görevinden azletti. Bu hadise Vekaletin ilgasından kısa süre önce gerçekleşmişti.⁹⁷

Yeni hükümette Şer’iye Vekaletinin yetkileri şeyhülislamlığın yetki alanına kıyasla daralsa da, henüz varlığını sürdüren medreselerin, tekkelerin ve vakıfların idaresini üstlenmesi bakımından geniş bir etki alanına sahipti. Geçiş döneminin dinamikleri ve Vekaletin fiili statüsü dikkate alındığında, yaşanan bütün muğlaklığa rağmen, kurumun siyasi temsilinin bir hayli güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Vekalet ilk bakışta şeyhülislamlığın yeni devletteki karşılığı gibi görülse de, bunun sınırları geçiş döneminin gereklilikleri çerçevesinde belirlenmişti. Buna göre Vekaletin zaman zaman hükümetin icraatını halk nezdinde meşrulaştırması beklenirken, hilafetin gücünü pekiştirecek icraatlarına fırsat verilmeyecekti. Vekaletin dört yıllık safahatında beş Şer’iye vekilinin görevlendirilmesi de bunu gösteriyordu. Bunlardan Mehmet Vehbi, muhalefeti teşvik gerekçesiyle görevinden istifaya zorlandığında, “Halifenin siyasi gücünü iade etmek için tahrik”le suçlanmıştı.⁹⁸ Oysa 18 Kasım 1922’de Şer’iye vekili Mehmet Vehbi adına Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanından okutulan fetvada “halifenin hal’ ve akdine bugün memur olan Meclis-i aliyyenizdir”

96 *TBMMZC*, Devre 2, c. 4, s. 705.

97 *TBMMZC*, Devre 2, c. 4, s. 706.

98 Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 123. Meclis zabıtlarına göre Mehmet Vehbi Efendi makamını suistimal ettiği gerekçesiyle görevden alınmıştı. Hakkında Isparta vekili Hüseyin Hüsnü ve arkadaşları tarafından verilen istizah takririnde şöyle deniliyordu: “Şer’iye vekili Vehbi Efendinin müstahikkîn-i ilmiye tahsisatını usul ve kavanin haricinde kendi daire-i intihabiyesindeki ulemaya tercihan ita ve sair mahallerdeki müstahikleri mağdur ve kayınbiraderini evvelâ Tetkikat ve Telifata sonra da Şuray-ı Evkafa tâyin ile hukuku müktesebe ve mevzuayı nazarı itibara almadan kavanini ihlâl gibi birçok harekâtından dolayı müstacelen istizah edilmesini arz ve teklif eyleriz.” *TBMMZC*, Devre 1, c. 29, s. 107.

denilmiş,⁹⁹ bu fetvaya dayanarak Vahdettin'in hal'i gerçekleştirilmiş ve yerine son halife Abdülmecit Efendi getirilmişti.¹⁰⁰

Vekalet, Milli Mücadelenin meşruiyetinin sağlanmasında da önemli roller üstlenmiş; İstanbul hükümetinin Milli Mücadele aleyhtarı İstanbul Fetvası'na karşılık Ankara Fetvası'nın çıkarılması için bir mazbata hazırlanmıştı.¹⁰¹ Ayrıca "ordunun muzafferiyeti için dua edilmesi" konusunda her fırsatta vatandaşlara yapılan çağrılar da bir taraftan toplumun yeni hükümeti benimsemesine, diğer taraftan direnişin toplumsal meşruiyet kazanmasına hizmet ediyordu.¹⁰² Vekaletin siyasi nüfuzu ve ağırlığını yansıtan oldukça ilginç tekliflerden birisi de, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'yla bağlantılı olarak 18 Ağustos 1922'de Menteşe [Muğla] vekili Tevfik Rüştü [Aras] ve arkadaşlarının verdiği Telkin ve Tedhiş Kanunu Layihası'ydı. Teklife göre sivil ve askeri memurlar, camilerde ve insanların toplu bulundukları diğer mahallerde öğütte bulunacak, vaaz ve nasihatlerle halkı aydınlatacaklardı. Heyet aynı zamanda inkılap ve bağımsızlık mücadelesine aykırı davranışları ve yayın yapanları yargılayabilecek, hatta idam cezası verebilecekti.¹⁰³

Cumhuriyet'in ilanından sonra artık Vekaletin meşruiyetiyle ilgili ciddi tartışmalar Meclis gündemine taşındı. 25 Şubat 1924'te Şer'ie Vekaleti bütçe müzakereleri sırasında İzmir vekili Şükrü [Saracoğlu], din ve siyaseti birbirine karıştırmama iddiasıyla kurulan yeni hükümet içinde bu Vekaletin açık bir çelişki doğurduğunu, Şer'ie vekilinin bu "kıpkızıl siyaset sandalyesi"ne

99 *TBMM Gizli Celse Zabutları*, Devre 1, c. 3, s. 1046.

100 Oylamaya katılan 163 kişiden 148'i Abdülmecit'i halife seçti. Bkz. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare*, s. 395.

101 *TBMM ZC*, Devre 1, c. 2, s. 123.

102 Örneğin Şer'ie Vekaletinin, müftüler vasıtasıyla vatandaşları Sevr anlaşmasının hükümlerinden haberdar etmesi konusunda Antalya vekili Tahsin [Sürenkök] tarafından verilen taktir için bkz. *TBMM ZC*, Devre I, c. 3, s. 304-5.

103 Müzakereler neticesinde öngörülen cezaların ağırlığı sebebiyle öneri reddedildi. Karahisar-ı Şarki vekili Ali Süruri [Tönük]'nin "şiddetle adalet olmaz" itirazı ve Çorum vekili İsmet [Eker]'in "Bu millet aşk ve muhabbetle memleketini kurtaracaktır, mücazatla memleket kurtulmaz" sözleri dikkat çekicidir. Bkz. *TBMM ZC*, Devre 1, c. 3, s. 304.

oturtulması doğru olmayıp Vekaletin siyasetten “kurtarılması” gerektiğini öne sürmüştü:

Siyasetle dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağıyoruz ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz. Kıp kızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekalet sandalyesine oturuyoruz...Kavillerimizde ve fiillerimizde ahenkdar olalım, samimi olalım. Şer’iye Vekaletinin mevkii bence çok muhteremdir. O kadar muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu Vekalette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu Vekalet’ten ayırmak, onu siyaset oyuncağı olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu Meclisin vazifesidir (bravo sesleri). Beyefendiler! Bu müessese çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla bu memleketin mukadderatında, dini inkılabatında birçok iyilikler yapabilecek bir müessesedir. Nasıl istersiniz böyle bir müessese, Maliye Vekaletinin falan hatasından dolayı yuvarlanan kabine ile beraber yuvarlansın, nasıl istersiniz ki Hariciye Vekaletinin yaptığı herhangi bir hatadan naşı araya araya bulup mevkie isad ettiğimiz bir adam o kabine ile beraber yuvarlansın?¹⁰⁴

Bu konuşma üzerine yapılan müzakereler, aynı zamanda vekillerin yeni rejimde dinin konumuyla ilgili kanaatlerini de yansıtıyordu. Örneğin Erzurum vekili Ziyaeddin [Gözübüyük], Saracoğlu’nun teklifine cevaben, “Mukaddes ise imtiyaz verelim, dokunmasınlar” sözleriyle Vekaletin özerkliğini savunuyor;¹⁰⁵ Isparta vekili Hafız İbrahim [Demiralay] İslamiyet’te ruhbanîyet olmadığını, “din-i mübin-i İslam”ın kıyamete kadar baki kalacağını, Vekaletin ise hükümetle yatıp hükümetle kalkacağını belirterek “Hükümetin dini din-i İslam’dır. Onu üç beş şahsın kanaati yıkamaz” sözleriyle Saracoğlu’na itiraz ediyordu. Bunun üzerine Isparta vekili Hüseyin Hüsnü [Özdamar]’nın “Onu üç beş kişi yıkamaz. Ona tecavüz edenler yıkılır” sözleri üzerine tartışmaların harareti arttı ve Saracoğlu sık sık itirazlarla bölünen konuşmasının devamında önce vakıfların gelirlerini hükümetin devralmasını, sonra da mahkemelerdeki ikiliği kaldırılmasını istedi.¹⁰⁶

104 TBMMZC, Devre 2, c. 6, s. 334.

105 TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 334.

106 TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 335, 336.

26 Şubat 1924'te Mustafa Kemal, Şer'îye vekili Mustafa Fevzi'yle uzun süren görüşmesinde Şer'îye Vekaletinin hükümetten ayrılmasını gündeme getirdi.¹⁰⁷ Kısa süre sonra, 1 Mart 1924'te Büyük Millet Meclisinin 2. yasama yılı açılışında ise "Diyaneti İslamiye"yi her türlü menfaat ve ihtirasların sahnesi olan siyasetten bir an önce "tenzih ve i'la" etmenin bir zaruret haline geldiğini söyleyecekti:

İntisabiyle mutmein ve mesud bulunduğumuz Diyanet-i İslamiyeyi, asırlardan beri müteamel olduğu vechile bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenzih ve i'la etmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz. Mukaddes ve lahuti olan itikadat ve vicdaniyatımızı muğlak ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ve ihtirasata sahne-i tecelliyet olan siyasetten ve siyasetin bütün uzviyatından bir an evvel ve katiyen tahlis etmek milletin dünyevi ve uhrevi saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle Diyanet-i İslamiyenin maâliyatı tecelli eder.¹⁰⁸

Neticede Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin kısa süreli varlığı, öncelikle, ortaya çıkan birikimin hem Osmanlı hem de yeni rejimin insiyatiflerini dikkate almak zorunda olduğunu gösteriyordu. Verili bakiyeden aldığı birikimi yeni dönemin beklentileriyle ilişkilendirirken bihakkın zorluklar yaşayan Vekalet, son tahlilde İstanbul hükümetinin hegemonik ağını yararak kendi müstakil yapılanmasını gerçekleştirme saikiyle birtakım adımlar atmayı gerekli görüyor; aynı zamanda dinin temel iddia ve sabitelerinin korunması ve gündelik hayatta gerçek karşılıklarla yürüyebilmesi adına zaman zaman yeni rejimin hedefleriyle bilerek ya da bil-meyerek karşı karşıya geliyordu.

3 Mart 1924 Kanunları ve Diyanet İşleri Reisliğinin Kuruluşu

Türkiye Cumhuriyeti'nin laik kimliğini kazanmasında en önemli aşamayı oluşturan 3 Mart 1924 kanunlarının başında hilafetin kaldırılması geliyordu. Aynı gün Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ilga edilerek yerine Diyanet İşleri Reisliği kuruldu; ayrıca Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarıldı.

¹⁰⁷ *Vatan*, 27 Şubat 1924, s. 1.

¹⁰⁸ *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 5, 6.

Saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılması, geçiş sürecinin en önemli gelişmelerinden birisi ve hilafeti ortadan kaldıran sürecin de başlangıcıydı. Mustafa Kemal, 2 Kasım 1922'de *Petit Parisien* muhabirine verdiği demeçte hilafetin geleceğiyle ilgili soruyu, bundan sonra ancak Büyük Millet Meclisi ve millete dayanarak meşruiyetini koruyacağı şeklinde cevaplamıştı.¹⁰⁹ Birkaç ay sonra 18 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te halka yaptığı konuşmada bu makamın devletin istiklali, idaresi ve hakimiyeti bakımından zıtlık teşkil etmemekle birlikte "herhangi bir makam ve şahıs tarafından bir mahzur tevliid edildiği gün orada nazariyat biter, ameliyat ve tatbikat başlar" sözleriyle yeni devletin önceliklerini ortaya koydu.¹¹⁰ Nihayet 29 Ekim 1923'te Fransız muhabiri Maurice Pernot'ya verdiği bir demeçte ise "hilafet" in gerçekte dinde yeri olmadığını, ancak tarih içinde hükümdarların güçlerini kullanarak onu kendilerine mal ettiklerini ifade ediyordu.¹¹¹

Bu süreçte artık açık bir meşruiyet krizine dönüşen hilafetin ilgasına kadar yalnızca 16 ay beklemek gerekti. Saltanatla birlikte niçin hilafetin de kaldırılmadığı hususunda o günden bugüne kadar yapılan yorumlar tatminkar bir cevap sunmasa da en azından bu süreçte devletin birtakım maslahatı gözetttiği söylenebilir. Örneğin bu sayede İslam devletleri yeni kurulan devleti tanıyarak maddi-manevi yardımlarını bir süre daha sürdürmüş, hilafetin bir güç olarak Türkiye dışında bir nüfuz kaynağı haline gelmesi önlenmişti. Ayrıca ülke içindeki hilafet taraftarlarının henüz yeni filizlenen devletin karşısında bir muhalefet odağı haline gelmesinin önüne geçilmiş ve geçiş sürecinin ılımlı atmosferinden Cumhuriyet'in radikal düzenlemelerine doğru bir güzergah oluş-

109 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 73.

110 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 67.

111 "Tarihimizin en mesut devri hükümdarlarımızın halife olmadıkları zamandır. Bir Türk padişahı, her nasılsa hilafeti kendine maletmek için nüfuzunu, itiyadını, servetini kullandı. Bu sırf bir tesadüf eserdir. Peygamberimiz, öğrencilerine dünya milletlerine İslamiyeti kabul ettirmelerini emretti, bu milletlerin hükümeti başına geçmelerini emretmedi. Peygamberin zihninden asla böyle bir fikir geçmemiştir. Hilafet demek, idare, hükümet demektir. Hakikaten vazifesini yapmak, bütün Müslüman milletlerini idare etmek isteyen halife, buna nasıl muvaffak olur?" Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 92.

turulabilmişti.¹¹² Cumhuriyet'in ilanıyla ise eski yetkilerini artık kaybeden halife açık bir meşruiyet sorunuyla yüz yüze geldi.¹¹³ Mustafa Kemal, bu hususta gerekli kamuoyu oluşturarak basını, üniversiteyi ve orduyu yanına çekmek için bir dizi görüşmede bulundu.¹¹⁴ 5 Şubat 1924'te gazetecilere verdiği mülakatta onları "bir fikir ve zihniyet kalesi" olarak tasvir ediyor ve basın mensuplarından "Cumhuriyet'in etrafında çelikten bir kale" vücuda getirmelerini istiyordu.¹¹⁵

27 Şubat 1924'teki Cumhuriyet'in ilk bütçe görüşmelerinde hilafete bütçeden pay ayrılıp ayrılmayacağı tartışılmış; Manisa vekili Vasıf [Çınar], Cumhuriyet ilan edildiğinde onun ruhunu ve varlığını tehlikeye atan hilafeti ortadan kaldırmamakla hata yapıldığını ileri sürerek, "asırlardan beri bu milletin başına bir bela olarak yaşıyan, sefahat içinde, zevk içinde yaşayan bu müessese"nin Cumhuriyet'in ilanından sonra da yine harekete geçerek "eski saltanatı" elde etme arzusuna kapıldığını öne sürmüştü.¹¹⁶ İstanbul vekili Yusuf [Akçura] da Vasıf [Çınar]'a katılarak Meclis bütçesinde hilafetin yeri olmadığını savunmuştu:

Yarın bizi yıkmak için en matemli zamanımızda düşmanlarla beraber olabilecek bir kurumu, yani hilafeti kendimiz hayat vererek yaşıyoruz...İslam dininde mevcut olmıyan bir esası, yalnız tarihi bir ananeyi takibederek devam eden bir şekli kabul ederek, kendimizi aldatarak hakikati feda etmeyelim, varlığımızı tehlikeye düşürmeyelim ve bu zavallı Türk Milletini tekrar kanlı ihtilaller ve iğtişaş (karışıklık/kaos) karşısında bırakmayalım.

112 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 153; Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 119.

113 Esasen II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte başlayan, hilafetin statüsünün zayıflatılması sürecinde dönemin İslamcıları dahil genel temayül, iç politikada bu makamın birtakım kısıtlamalara maruz bırakılmasıydı. Fiilen Tanzimat Fermanı ve Sened-i İttifak'la başlayan bu süreçte gayrimüslimler hilafet kurumu sahasının dışında kalmışlar; Kanun-ı Esasi'nin 4. maddesiyle hilafetteki bölünme, halifelik ve padişahlık şeklinde hukukileşmiştir. Bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, s. 146. Ayrıca Mustafa Kemal'in bu süreçte matbuat alemindeki tartışmalara ilişkin değerlendirmesi için bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, II, s. 286-290.

114 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 90.

115 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri-II*, s. 171.

116 TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 414.

Hilafet için bir tek tahsisat bu Türk Milletinden alınarak verilemez. O hilafet ki, bugün saltanatı ile sarayı ile yaşıyor. Yarın tekrar milleti tahkim etmek için, tekrar esir yapmak için bütün kuvvetiyle harekete geçecek ve birçok Türk kanlarının dökülmesine sebep olacaktır. Arkadaşlar sizi, bu inkılâbı yapan Büyük Millet Meclisinin fedakâr mebusları sıfatıyla hakikate davet ediyorum. Milletın karşısında sarıh bir yol çizelim ve diyelim ki: Bundan sonra Türk Milletinin Türk Cumhuriyetinin bütçesinde hilafet için verilecek hiçbir tahsisat yoktur. Cumhuriyeti senelerden beri tesis ve ilân eden milletler, mefkûrelerinin aşkı için, mefkûrelerinin her hangi bir tehlike ihtimalinden kurtulması için eski yıktıkları hanedanın azasını kendi hududu millileri dâhilinde ikamet etmekten meneden kanunlar vazettiler¹¹⁷

Yusuf Bey'e göre din ve dünya işleri ayrılmalı ve dinin reisi siyasi hayat içine konulmamalıydı. Dünya işleri ihtiyaç ve zorunluluklar neyi gerektiriyorsa o şekilde yürütülmeli, din "kudsi kuvveti"yle dünya işlerine karışmamalıydı.¹¹⁸ Karahisar-ı Şarki vekili Mehmet Emin [Yurdakul]'e göre ise İslam'da hilafetin yeri yoktu; ayrıca dini koruyacak olan ruh "milletin her ferdinde" vardı:

Allah, Muhammet varken bunların vekillerine lüzum yok. Müslümanlık; Hristiyanlık gibi Allah'ın vekili olmak suretiyle Müslümanlara Papalığı emretmemiştir. Benim dinim, akıl ve hikmetin dinidir. Akıl ve hikmet dininin esası ve gayesi böyle şey kabul etmez. Onun içindir ki, ben dinimin hâmisî ve nigâhbanı olacak bir fert bilmiyorum. Bu vazifeyi yapacak olan ruhu mukaddes çatının altında bulunan kardeşlerimde görüyorum, milletimin ulemasında, mütefekkirlerinde görüyorum, milletimin her ferdinde görüyorum. Bundan başka hiçbir şey kabul etmiyorum. Ya hep ya hiç efendiler? (Bravo sesleri, alkışlar)¹¹⁹

1 Mart 1924'te reisicumhur sıfatıyla Mustafa Kemal, milletın dünyevi ve uhrevi saadeti için din işlerinin siyasetten ayrılması

117 TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 415.

118 "Aynı zamanda arkadaşlar, icabında bizi Allahın emriyle doğru yola sevk edecek olan, dinimizin reisini de hiçbir zaman siyasi hayat içerisine koymayız. Din, kudsi kuvvetiyle dünya işlerine karışamaz. Dünya işleri, müstakil ayrı ve bugünkü ihtiyaç ve zaruretin icabettirdiği şekilde yürür ve devam eder" TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 417.

119 TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 431.

gerektiğini açıkladı.¹²⁰ Bu minvalde, ertesi gün toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası İçtimalı'nda Urfa vekili (Şeyh) Safvet Kemalettin [Yetkin] ve arkadaşlarınca hazırlanan yasa teklifi ciddi tartışmalara yol açtı:

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde makam-ı hilafetin vücudu Türkiye'yi dahili ve harici siyasette iki başlı olmaktan kurtarmadı. İstiklalinde ve hayat-ı milliyesinde müşareket kabul etmeyen Türkiye'nin zahiren ve zımnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk milletinin sebab-i felaketi vennihaye fiilen ve ahden bir Türk imparatorluğunun vasıta-ı inkırazı olan hanedanın hilafet kisvesi altında Türkiye'nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarib-i mütehammilane ile kat'iyen sabit olmuştur. Bu hanedanın Türk milleti ile münasebetdar olan her vaziyet ve kuvvet-i mevcudiyet-i milliyemiz için mahza tehlikedir. Esasen hilafet, emaret evail-i İslam'da hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bilcümle vezaif-i müteveccihayı ifa ile mükellef olan zaman-ı hazır hükümat-ı İslamiyyesinin yanında ayrıca bir hilafetin sebab-i mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk milleti selametini muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hatt-ı hareket ihtiyar edemez. Teraküm edegelen teşevvüşatın vazih ve kat'i surette halli için mevadd-ı atıyyenin derakap ve müta'celen müzakeret ile kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz.¹²¹

Teklif ilk itiraz eden Karesi vekili Süreyya [Örgeevren] Bey, hilafetin ilgasına taraftardı ancak, "imamet" ve "emaret"ın bundan böyle ne olacağı konusunda bir açıklık bulunmadığını öne sürüyordu.¹²² Eskişehir vekili Abdullah Azmi [Torun]'ye göre ise hilafet, "Müslümanlar arasındaki nifak ve şikakın izalesi için" vaz' edilmişti ve "İslamiyet herhangi bir esası vaz' etmişse mutlaka onun İslamların (Müslümanların) menfaati hakkında bir hikmeti vardı". Abdullah Azmi Bey, "Kuvvet nerede ise hilafet oradadır" sözünü naklettikten sonra, tarihi olarak Osmanlı Devleti'ne geçen hilafeti bir "emanet" şeklinde niteledi; ayrıca İslam alemi

¹²⁰ TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 6.

¹²¹ CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), s. 393, 394.

¹²² CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), s. 397.

de ancak onun sayesinde yeni devletin “etrafında pervaneler gibi dönecek”ti.¹²³ Konya vekili Musa Kazım [Onar] ise Kurtuluş Savaşı’nın hilafet ve saltanatı kurtarma vaadiyle kazanıldığını hatırlatarak hilafet makamının muhafaza edilmesini savundu. Meclis’in teşekkül ettiği gün çıkarılan beyannamede “hilafet ve saltanatın esaretten mahfuziyeti ve makam-ı hilafetin İngiliz esaretinden tahlisi”nin amaçlandığını hatırlatan Musa Kazım Efendi, reisicumhura halife denilmesini teklif ediyordu. Mevcut halife görevinden alındığına göre manevi bir kuvvet olan hilafet makamı “efkar-ı amme”ye uygun şekilde muhafaza edilmeliydi.¹²⁴

3 Mart 1924’te Meclis gündemine getirilen teklifin gerekçesi de ciddi tartışmalara yol açtı. On iki maddeden oluşan teklifin oldukça gergin geçen müzakereleri Rize vekili Ekrem [Rize]’in konuşmasıyla başladı. Ekrem Bey “hilafetin İslam dininin hükümetinde mündemiç olduğunu” söylerken, geri kalmışlığın başlıca sebebi olarak padişahlığı gösteriyor ve hanedan mensuplarının yurtdışına çıkarılmalarını destekliyordu.¹²⁵ Bu teklife ilk itiraz eden Gümüşhane vekili Zeki [Kadirbeyoğlu] Bey, tarihte büyük bir misyona sahip olan hilafeti kaldırmanın sadece Türkiye’yi değil, bütün İslam ülkelerini etkileyeceğini ve şayet kaldırılırsa tarihi manada da son bulacağını öne sürdü.¹²⁶ Ona göre Meclis hilafeti kaldırmakla değil, yaşatmakla mükellefti. Kastamonu vekili Halit [Akmansü], hilafetin hükümetin “şahs-ı maneviyesinde” kalmasını önerdi.¹²⁷ Zonguldak vekili Tunalı Hilmi, Urfa vekili Safvet Kemalettin [Yetkin] ve Adliye vekili Mehmet Seyyid Bey ise “hilafetin ömrünün peygamberden sonra otuz yıl olduğu” şeklindeki hadis rivayetini hatırlatarak gerçek halifelüğün artık Meclis’in bünyesinde olup bunun dışındaki halifelik kavramının Cumhuriyet’le bağdaşmayacağını öne sürdüler.¹²⁸

Müzakerelerin devamında Osmanlı hilafet sistemi üzerine tarihi bir konuşma yapan Adliye vekili Mehmet Seyyid Bey, ha-

123 *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, s. 399, 400.

124 *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, s. 402.

125 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 29.

126 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 29, 30.

127 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 36.

128 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 33-44.

lifeliliğin kaldırılmasını İslam tarihindeki en büyük sosyal olay ve inkılap şeklinde niteleyerek, hilafetin dini ve siyasi bir kurum olarak işlevini yitirdiğini öne sürüyordu.¹²⁹ Konuşması Meclis'te büyük heyecan uyandıran Seyyid Bey, kanunların İsviçre Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek alınmasına ise karşı çıkarak, örf ve âdetlere uygun yeni yasalar yapılmasını savundu.¹³⁰

Esasen Seyyid Bey'in, kurulacak yeni hükümetin hilafet kurumunu zımnen karşıladığı fikri Osmanlı son dönem İslamcı aydınlarının entelektüel birikimini yansıtır;¹³¹ M. Reşid Rıza ve Ali Abdürrazık başta olmak üzere onların da desteklediği bu eleştirel yaklaşım, hilafetin ilgasına ve onun yerine başlangıçta bir "İslam devleti" ve "Cumhuriyet" rejiminin kurulmasına fıkhi bir temel oluşturunuyordu. Böylece bu girişime karşı gelişebilecek dini muhalefet peşinen ortadan kaldırılmış;¹³² öte yandan hilafetin son dönemde kullanılma biçimi ve bu makamı işgal edenlere ilişkin ağır eleştiriler İslamcı aydınlarca da her fırsatta dile getirildiğinden¹³³ bu zımni mutabakatın desteğiyle sonradan büyük tepkilere yol açan bu hususta ciddi bir muhalefetle karşılaşılmaııştı. Nitekim aynı gün müzakerelere son vermek üzere Başvekil sıfatıyla konuşan İsmet (İnönü) de hilafet ilga edilse bile dini kurallarının

129 TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 41.

130 Seyyid Bey daha sonra bu konuşmayı *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi* adıyla kitaplaştırdı. Onun İslam dininin yönetim biçimine dair görüşleri İslam dünyasında ciddi tartışmalara yol açtı. Örneğin Mısır'da Ali Abdürrazık hilafetle olarak *el-İslam ve Usulu'l-Hüküm* başlıklı bir kitap yazdı.

131 Yasin Aktay, "Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı", s. 69.

132 Seyyid Bey, her şeyden önce hilafetin itikadi bir mesele olmadığını izah etti. Ona göre dini olmaktan ziyade dünyevi bir mesele olan hilafet, "millele ait hukuk ve mesalih-i amme cümlesinden"di. Bu meselenin Ehl-i Sünnet kitaplarında Şia'daki "imamet" anlayışını çürütmek için geniş bir şekilde ele alındığını öne süren Seyyid Bey, hilafetin mahiyeti itibarıyla hükümet demek olduğunu, yoksa Kur'an-ı Kerim'de hilafetle ilgili bir ayet bulunmadığını ancak idare-i memleket konusunda iki düstura işaret etmekle yetindiğini söylüyordu. Bu düsturlardan ilki "meşveret", bütün alem-i medeniyetin kabul ettiği bir uygulamaydı; diğeri "ulu'l-emre itaat"e gelince, Kur'an-ı Kerim'deki "Allah'a, Peygamber'ine ve sizin içinizden emir sahibi olanlara itaat ediniz" ayeti zaten anarşiyi, hükümeteşizliği def ve ref etmek içindi. TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 40.

133 Yasin Aktay, "Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı", s. 69.

yürürlükte kalacağını ve yalnızca hutbelerde okunan “halifelik” unvanının kaldırıldığını beyan ediyordu.¹³⁴

Aynı gün kabul edilen 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla “Şer’iye ve Evkaf Vekaleti yahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bi’l-cümle medreseler ve mektepler Maarif Vekaletine devir ve rapt edildi.”¹³⁵ Böylece daha önce Şer’iye ve Evkaf Vekaletine ya da özel vakıflara bağlı bütün okullar Maarif Vekaletinin uhdesine teslim ediliyordu. Ancak kanunun kabulünden yalnızca bir hafta sonra 11 Mart 1924’te bütün ilmiye medreseleri kapatıldı.

4 Mart 1924 tarihinde *Tanin*, *Vakit* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerine bir açıklama yapan Mustafa Kemal son günlerde Meclis’te alınan bazı kararları milletin “tabii ve hakiki bir surette” zaten arzu ettiğini söyledi.¹³⁶ Aynı gün *İleri* gazetesine konuşan İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi [Ülgener] de reisicumhurun ve Heyet-i Vekilenin verdiği kararlara tabi olmak gerektiğini söyleyerek bundan böyle hutbelerde halife yerine hükümete dua edilmesini istedi:

Biz mademki bütün hukukumuzu Heyet-i Vekile’ye vermişiz, onların mukarreratını başımızın üstünde tutmaya mecburuz. Eğer Heyet “hilafeti ilga edeceğiz” derse biz de o karara tabi olarak hilafetin ilgasına ses çıkarmayacağız. Binaenaleyh Heyet-i Vekile’mizin verdiği mukarrerata hepimiz kemal-i itminan ve ittiba edeceğiz. Eğer şimdi halife kalkarsa Cuma ve bayram hutbelerinde “Allahumme’nsur hükümetenâ ve’l-ümmete’l-İslamiyye” [Allahım hükümetimize ve İslam ümmetine yardım et] demek çok doğru ve musib bir fikir olacağına kaniim.¹³⁷

134 “Halife hal’ edilmiştir. Hilafet, hükümet ve Cumhuriyet ma’na ve mefhumunda mündemiç olduğundan hilafet makamı mülğadır.” *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 61.

135 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 25.

136 “Bunları fevkalade olarak telakkiye mahal yoktur. Millet bunları lisan-ı halile ve tabii bir tarzda istiyordu. Hakiki halas ve selamete karar vermiş olan bir millettten de başka türlü temayüle intizar edilemezdi. Bu mukarrerat millet ve memleket için herhalde çok hayırlıdır ve pek az zamanda bütün bu iyilikler tebarüz edecektir. Mazideki tarz-ı harekete ait nedametler bu suretle telafi olunacaktır.” Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri- I*, s. 97.

137 *İleri*, 4 Mart 1340 [1924]. Aktaran İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 119.

Hilafetin kaldırılması Mustafa Kemal'in halife olacağı yönünde bazı söylentilere ve beklentilere de yol açmıştı. Mustafa Kemal ise halifenin aynı zamanda devlet başkanı anlamına geldiğini ve İslam ülkelerinde ne halkların ne de yöneticilerin buna razı olacaklarını düşünüyor, dolayısıyla hiçbir yaptırım yetkisi bulunmayan bir sıfatı açıkça "gülünç" bulduğunu saklamıyordu. Nitekim söylentiler üzerine yaptığı açıklamada da, hilafeti savunanların gerçekte "cehil" ve "gaflet" eseri olarak "ehl-i İslam"a ve Türkiye'ye düşmanlık ettiklerini söyledi.¹³⁸ Hilafetin siyasi bir kuruma indirgenerek yeni devletin merkezine "millet"in yerleştirilmesi, siyasi otoritenin kaynağını din yerine "millet" esasına dayandıran sürecin esaslı bir parçası oldu; böylece artık İslam dünyasıyla bağlarını koparmış bir ulus devletin varlığı mümkün hale gelecekti.¹³⁹ Gerçekten de İslam dünyasının en köklü ve biricik bağı olarak geçmişin yüklerinden kurtulmanın en etkili yolu olan bu seçim, aynı zamanda Batılılaşmanın önündeki en büyük engelin kaldırılması anlamını taşıyordu. Toynbee'ye göre bu engel İslam'ın ta kendisiydi:

Halifeliliğin kaldırılmasıyla Türkiye, İslam dünyasının merkezi olmaktan çıkmıştır. Türkiye, İslam'ın manevi önderliğini bırakıp, köşe başını dönüp, dünyevi bir hükümet kurup halifeyi sınırdışı edince, Batılılaşmanın nimetlerine karşılık, İslam birliği ve İslam'ın desteğinden vazgeçer olmuştur. Ne olursa olsun halifelik İslam toplumunun en birleştirici ve İslam'ın geçmişi ile en güçlü bağı sayılmıştır.¹⁴⁰

Nitekim 3 Mart 1924'te Meclis'e verilen kanun tekliflerinden birisi de Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye vekaletlerinin ilgasıyla ilgiliydi.¹⁴¹ Siirt vekili Halil Hulki [Ayrım] ve arka-

138 "Efendiler, açık ve kat'i söylemeliyim ki ehl-i İslam'ı bir halife heyulasıyla hala işgal ve ığfal gayretinde bulunanlar, yalnız ve ancak ehl-i İslam'ın ve bilhassa Türkiye'nin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna rapt-ı hayal etmek de ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir." Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, II, s. 303.

139 Bu konu hakkında bkz. Halil İnalçık, "Büyük bir Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme", *Doğu Batı*, s. 9, 10. Ayrıca krş. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 65; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 163.

140 Arnold Toynbee, *1920'lerde Türkiye -Hilafetin İlgası*, s. 40.

141 "Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair 429 Sayılı Kanun teklifi", *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 21.

daşlarının verdiği teklife göre, “din ve ordu siyaset cereyanlarından uzak tutulmalı; vakıflar ise millete intikal etmeliydi:

Din ve ordunun siyaset cereyanları ile alakadar olması birçok mehaziri [mahzurları] daidir [davet eder]. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-ı esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti Teşkilat-ı Esasiyesi’nde zaten muhaddes [sonradan ortaya çıkarılmış] olan Şer’iye ve Evkaf Vekaleti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletinin mevcut olması muvafık olamaz. Şer’iye ve Evkaf Vekaletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir.¹⁴²

Bu kanunla birlikte, “muamelat-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri’ ve infazı” Türkiye Büyük Millet Meclisine verilirken, “Din-i mübin-i İslâmın bundan mâ’adâ i’tikâdât ve ibadâta da’ir bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyyenin idaresi” de Diyanet İşleri Reisliğinin uhdesine teslim edilecekti.¹⁴³

Başlangıçta “din işleri” adıyla verilen teklifin, Zonguldak vekili Tunalı Hilmi’nin önerisiyle “diyanet işleri” olarak değiştirilmesi, doğrudan doğruya yeni kurumun görevini belirlemekle ilgiliydi. “Din işleri” kazai¹⁴⁴ ve iftai¹⁴⁵ insan ilişkilerine dair her konuyu kapsadığı halde, “diyanet”in yalnızca ‘itikât’ ve ‘ibadet’ alanını ifade etmesi, esasen “umur-ı diniyye” ve “umur-ı diyaniiyye” tartışmasının sadece kavramsal düzeyde kalmayıp, temelinde İslam’ın hukuka dayalı geleneksel işlevlerinin bundan böyle söz konusu edilmemesi ve Diyanet’in görev alanının sınırlandırılması meselesi yatıyordu:

Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulum-ı hukukiye ile iştigal etmiş olan zevatça malumdur ki din ile diyanet arasında fıkhi bir fark

¹⁴² TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 21.

¹⁴³ “Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelat-ı nâsa dair ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup, din-i Mübin-i İslam’ın bundan maada itikadât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir” TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 22.

¹⁴⁴ Kaza (yargı) ile ilgili.

¹⁴⁵ Fetva ile ilgili.

vardır. Din kazai, üftai, muamelat-ı nas'a dair olan her şeyi ibadatı, ahkâmı ve itikadatı camidir. Hâlbuki kazaya dâhil olmayan ahkâmı, üftayı, ibadatı, itikadatı kendi mana ve mefhumu altında cemedan bir tabir-i fıkhi vardır ki o da diyanettir. Efendim bütün kütüb-i fıkhiye ve İslamiye'de "kazaen ve diyaneten" tabiri müsta'meldir. İmarat ve hükümet manasını cemedan kelimede iktisadiyat, içtimaiyat, inzibat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların herbiri hükümetin münkasem olduğu şuaabata taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadat, itikadatı üftaya ait olan ahkâmdır ki, Umur-ı Diyaniye Risayeti'ne aittir ve Diyanet kelimesi tamamıyla bu manaya mevzudur. Bunun sığa-i nispetle ifade olunup olunmaması caiz olup olmadığına gelince ismi masdardırlar sığa-i nispet haline gelebilirler. Düveli, hükmi gibi kelimeler göstermektedir ki devlet ve hükümet kelimeleri nispet haline intikal edebilir. Binaelenalyh Meclis-i âlimiz diyanet işleri kelimesini kabul edebilir veyahut umur-ı diniye tabirini kabul eder, o başkadır. Yalnız, diyanet kelimesini kast ettiğimiz manayı bütün şümülüyle ifade ettiğinden bunun ipkasını rica ederim.¹⁴⁶

"Şeriatı tenfiz" yetkisi her ne kadar Büyük Millet Meclisine verilmişse de uygulamada "şeriat hukuku" aşamalı olarak tasfiye edilmiş; daha önce Şer'îye Vekaletine bağlı bulunan ve şeyhülislamlığın en önemli gelir kaynaklarını oluşturan vakıfların idaresi ise aynı kanunla Başvekalete devredilmişti. Bu son düzenlemeyle, artık devlet içinde sınırlı bir alanda hükümetin kararları doğrultusunda icrada bulunan ve saygınlığı ancak simgesel sermayeden ibaret bir kurum (Diyanet İşleri Reisliği) doğuyordu.

Müzakerelerin ardından kabul edilen Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-i Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair 14 maddeden oluşan kanun teklifinin ilk yedi maddesi Şer'îye Vekaletinin ilgası ve Diyanet İşleri Reisliğinin ihdasıyla ilgiliydi:

Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelat-ı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup Din-i mübin-i İslam'ın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin nakkârında bir Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir.

146 TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 23.

Madde 2: Şer'îye ve Evkaf Vekaleti mülğadır.

Madde 3: Diyanet İşleri Reisi, Başvekilin inhası üzerine Reisi-cumhur tarafından nasbolunur.

Madde 4: Diyanet İşleri Reisliği Başvekaletle merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekalet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5: Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde bilcümle cevami' ve mesacid-i şerifenin ve tekaya ve zevayanın idaresine; imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve karyumların ve sair müstahideminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6: Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7: Evkaf umuru, milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdiriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekaletle tevdi edilmiştir.¹⁴⁷

Yaklaşık iki ay sonra kabul edilen 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı kanunun 2. maddesinde “Devletin dini İslam’dır” ile 26. maddesinde TBMM’nin “ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi ile yükümlü olduğu” hükümleri tekrarlandı;¹⁴⁸ ki bu ikisi 1928 yılına kadar korunacaktı.

12 Mart 1924’te Diyanet İşleri Reisliğinin teşkilat yapısı, özellikle riyaset makamının kimliği, gayesi ve alt birimlerin görevleriyle Vekaletten Başkanlığa devredilecek ya da kaldırılacak kalem, birim ve görevlere ilişkin hazırlanan 17 maddelik rapora¹⁴⁹ göre Diyanet İşleri Reisliğine, dini ilimlerde ihtisas sahibi, İslam’ın maddi ve manevi cihetlerini derin bir şekilde değerlendirebilen bir kişi Başvekaletin teklifiyle atanacak ve azlolunamayacaktı. Müftüler, dersiamlar, müderrisler ve vaizler Diyanet’e bağlanacak; lağvedilen Evkaf Vekaletine bağlı bazı birimler de Başkan-

147 TBMM ZC, Devre 2, c. 7, s. 24. Beşinci madde ile Diyanet İşleri Reisliğine bağlanan tekke ve zaviyeler 30 Kasım 1925 tarihli kanunla kapatılınca bu maddenin geçerliliği ortadan kalktı. 4 Ocak 1932’de ise resmen yürürlükten kaldırıldı.

148 Jäschke’ye göre bu, 9 Eylül 1923’teki CHF programında laikliğin dinsizlik olarak yorumlanmasının önüne geçmek için düşünülmüş olmalıdır. Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 96.

149 BCA, 30.10.26.149.9.

lığa devredilecekti.¹⁵⁰ Diyanet İşleri Reisliğinin Teşkilat Kanunu ise kuruluşundan yaklaşık on bir yıl sonra 14 Haziran 1935'te çıkarılabildi. Beş maddelik 2800 sayılı kanunla teşkilat, merkezde başkanın idaresi altında Müşavere Heyeti, Zat İşleri Müdürlüğü, Yazı İşleri Müdürlüğü ile Mushafları Tetkik Heyeti, taşrada ise müftü, müsevvit, vaiz ve dersiamlardan kurulmuş; Diyanet İşleri Reisliğine (merkezde 29, taşrada 451) toplam 480 kadro tahsis edilmişti.¹⁵¹

Diyanet İşleri Reisliğinin ihdas edilmesi aslında Türk devlet geleneği ve laik sistem içinde yeni bir düzenleme fikrini ifade ediyordu. Dinin devletten ayrı ve müstakil bir yapı olarak tanzim edilmesi düşüncesine dayanan laiklik, Türkiye örneğinde kısmi müdahalelerle farklı bir şekil almış ve dini, devlet gerekliliklerinin hem parçası sayan hem de onu genel yapıdan ayırarak statüsünü tartışılır kılan bu yapı bir şekilde Diyanet İşleri Reisliğine yeni düzenleme içinde yer açabilmişti.

Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık dört ay sonra 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen kanunlar, devletin din alanı için tasarladığı yeni örgütlenme modelini ana hatlarıyla belirlemiş, dinin siyasi ve toplumsal ağırlığını ortadan kaldırmak üzere, henüz adı konulmayan laikliğin de en temel ve öncül halkalarını oluşturmuştu. Bu kanunlar yeni devletin dinle kuracağı ilişkide geçiş dönemine göre daha kesin tavır alacağını açık bir şekilde gösteriyordu. Nitekim hilafetin kaldırılması ve Şer'îye Vekaletinin yeri-

150 Evkaf-ı Mebani-i Hayriye Müdiriyeti, Evkaf-ı Cihat Müdiriyeti, Memurin ve Sicil Müdiriyeti, Tahrirat ve Evrak Müdiriyeti, Muhasebe Mutemet ve Levazım Müdiriyetleri Diyanet İşleri Reisliğine devredilecek birimler arasındaydı. Bkz. *BCA*, 30.10.26.149.9. Ayrıca Şer'îye ve Evkaf Vekaletine bağlı bulunan 1200 Müstahikkin-i İlmiye mensubu Diyanet İşleri Reisliğine devredildi. Bkz. Mehmet Temel, *Atatürk Dönemi Din Hizmetleri*, s. 82.

151 "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında 2800 No'lu Kanun", *RG*, sy. 3035 (22.6.1935), s. 5376-7. Diyanet'in bu ilk teşkilat kanunu 1965'e kadar yürürlükte kaldı. 11 Kasım 1937'de ise 7647 sayılı kararnameyle "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatının Vazifelerini Gösterir Nizamname" yürürlüğe konuldu. Diyanet'in kuruluş amacı ve görevi nizamnamede "İslam dininin itikadat ve ibadatına dair bütün ahkam ve mesalihinin tedviri vazifesiyle mükellef ve müftilerin mercii" olarak ifade ediliyordu. *RG*, sy. 3760 (16.11.1937), s. 8968-70. 23 Mart 1950'de çıkarılan ek bir kanunla adı 'Diyanet İşleri Başkanlığı' olarak değiştirildi.

ne Diyanet İşleri Reisliğinin ihdas edilmesinin yanısıra Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na bağlı olarak kısa zamanda medreseler kapatılmış, şer'îye mahkemelerine son verilmiş, daha önce Şer'îye ve Evkaf Vekaletine bağlı vakıflar için ayrı bir idare oluşturulmuş, nihayet 30 Kasım 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla bütün geleneksel dini kurumlar ve bağlı unsurları devre dışı bırakılmıştı.

Meclis içinde karar süreçlerine dahil olan Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin yerine kurulan Diyanet İşleri Reisliğinin Başvekaletine bağlanarak siyasetin kontrol ve müdahale alanında tutulması, din ve siyaset ilişkisinde bir ayrışmanın aksine, dinin siyasetin müdahalesine açık ve onun kontrolünde şekilleneceğini gösteriyordu.

Yeni devlet nezdinde din işlerinin (şeriatı tenfiz sorumluluğunun) TBMM'nin görev alanı içinde bırakılması,¹⁵² ilk bakışta anayasada yer alan "Devletin dini İslamdır" hükmü gereği Meclis'in "şer'i-şerife" uygun yasaları çıkaracağı biçiminde yorumlanmaya da açıktı. Geçiş döneminde, yasalar yapılırken Meclis bünyesindeki bir "Şer'îye encümeni"nin de görüşü alındığı halde, yeni dönemde hayata geçirilen yasaların tamamının tercüme yasalardan oluşması ve "şer'i şerife" uygunlukları bakımından herhangi bir çalışma yapılmaması, söz konusu maddenin muvakkat bir zaman için yürürlükte bırakıldığını düşündürüyor. Bu dönemde daha çok pragmatik gerekçelerle devrede tutulan dinselliğin Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren aşamalı olarak tasfiyesine, özellikle kamusal alanın tanziminde dini öğelerin büsbütün ortadan kaldırıldığına ya da reforma tabi tutulduğuna dikkat etmek gerekir. Toplumda büsbütün bir kırılmaya yol açmaması için bu sürecin kimileyin yoklama ve denemelerle yürütüldüğü; devrimlere konu olan yasalar uygulanırken daha radikal yöntemlerin izlendiği anlaşıyor.

Diyanet İşleri Reisliğinin görev ve yetki alanındaki -Şer'îye ve Evkaf Vekaletine göre- ciddi daralmaya bağlı olarak, özellikle Vakıfların "Evkaf Umum Müdürlüğü" adlı ayrı bir idare altında yapılandırılmasıyla dini ve hayri kurumların gelir kaynakları tümüyle ortadan kaldırıldı. Diyanet'in bütçesini ise bundan sonra

152 "Şer'îye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun", madde 1, *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 22.

Meclis yıllık olarak belirleyecekti. Ayrıca 8 Haziran 1931 tarih ve 1927 sayılı kanunla, cami ve mescitlerin idaresi –dolayısıyla cami görevlilerinin atama, azıl, nakil ve emeklilik işlemleri– Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilecek; 19 yıl buraya bağlı olarak çalışan din görevlisi kadroları 29 Mart 1950’de yeniden Diyanet İşleri Reisliğine bağlanacaktı.¹⁵³

Kuruluşundan itibaren devlet teşkilatı içindeki varlığı ve işlevi tartışıl原因en Diyanet İşleri Reisliği, laik düzene geçiş bakımından hayli kritik geçen bu yıllarda “din ve vicdan özgürlüğü”, “laiklik ilkesine aykırılık” gibi gerekçelerle sorgulanmakta; her ne kadar “Devletin dini İslam’dır” maddesi korunmuş ve laiklik ilkesi henüz anayasaya girmemişse de devletin laik niteliği Meclis’te konu edilmekteydi. Diyanet İşleri’nin kamu hizmeti yürütmesi ve devletin resmi dininin “İslam” olması varlığının en önemli gerekçesiydi. Nitekim 1925 bütçe müzakerelerinde Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak], Diyanet’in varlığına yönelik itirazlara karşı çıkarken herkesin inancında hür olduğunu söylüyor ancak toplumun neredeyse tamamı Müslüman olduğundan devletin onu “resmi din” kabul ederek böyle bir kurumu ihdas etmesini meşru buluyordu:

Kimse başkası için, “niçin Müslüman değilsin”, “niçin mu’tekid değilsin”, ‘niçin zındıksın”, “niçin Hristiyan’sın” demeye seilahiyattar değildir. Türkiye’de her fert kendi aleminde, kendi ayininde; asayiş-i umumiyyeye, adab ve kavanin-i umumiyyeye riayet şartıyla serbesttir. Fakat buna mukabil, bir cemiyetin ekseriyet-i azimesi ve belki yüzde doksanbeşi bir din saliki olduğu için o din resmî olarak kabul edilmiş ve bu sebeple Diyanet İşleri Reisliği teşkil olunmuştur.¹⁵⁴

Diyanet İşleri Reisliğini “laik” devletin din işlerine ve “cemaat-ı İslamiye”ye müdahalesi olarak gören bazı İslamcı aydınlar, bu kuruma özerklik verilmesini savundular. Örneğin *Sebilürreşad*’daki bir yazıda söz konusu kurumun, mevcut statüsüyle devletin “umur ve mesalih-i diniye” sorumluluğunu ortadan kal-

153 “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun’a Ek 5634 No’lu Kanun”, Bkz. RG, sy. 7469 (29.3.1950)

154 TBMM ZC, Devre 2, c. 14, s. 212.

Başvekil	Ser'İye Vekili	Diyanet İşleri Reisi
Mustafa Kemal [Atatürk] 03.05.1920 – 24.01.1921	Mustafa Fehmi [Gerceker] 03.05.1920 – 27.04.1922	
Fevzi [Çakmak] 24.01.1921 – 09.07.1922	Abdullah Azmi [Torun] 11.05.1922 – 06.11.1922	
Rauf [Orbay] 12.07.1922 – 04.08.1923	Mehmet Vehbi [Çelik] 06.11.1922 – 12.04.1923	
Fethi [Okyar] 14.08.1923 – 27.10.1923	Musa Kazım [Onar] 15.04.1923 – 27.10.1923	
İsmet [İnönü] 30.11.1923 – 22.11.1924	Mustafa Fevzi [Sarhan] 30.10.1923 – 03.03.1924	
Fethi [Okyar] 22.11.1924 – 06.03.1925		Rifat [Börekçi] 04.04.1924 – 05.03.1941
İsmet [İnönü] 03.03.1925 – 01.11.1937		
Celal Bayar 01.11.1937 – 25.01.1939		
Refik Saydam 25.01.1939 – 09.07.1942		
Refik Saydam 25.01.1939 – 09.07.1942		Serefeddin Yaltkaya 14.01.1942 – 19.04.1947
Sükrü Saracoğlu 09.07.1942 – 07.08.1946		
Recep Peker 07.08.1946 – 09.09.1947		
Recep Peker 07.08.1946 – 09.09.1947		Ahmet Hamdi Akseki 19.04.1947 – 09.01.1951
Hasan Saka 10.09.1947 – 16.01.1949		
Semsetdin Günaltay 16.01.1949 – 22.05.1950		
Adnan Menderes 22.05.1950 – 27.05.1960		

Tablo 1 Başvekilleri, Ser'İye ve Evkaf Vekilleri, Diyanet İşleri Reisleri (1920-1951)

dırmadığı; ancak Diyanet İşleri reisinin “cemaat-i İslamiye” tarafından seçildiğinde ve devletin din işlerine karışmaması halinde laik bir düzenden söz edilebileceği öne sürülüyordu:

Vakıa Umur-ı Şer’iye ve Evkaf Vekaleti, müdiriyet-i umumiye kalbedildi; fakat Kuvve-i İcraiye Umur-ı Şer’iye ve Evkaf’tan dolayı Meclise karşı yine mesuldür...Diyanet Reisi cemaat-i İslamiye tarafından intihab olunsaydı ve Müslümanları umur-ı diniyeleri hakkında hükümetin hiçbir alakası olmasaydı o vakit laiklik oldu denebilirdi. Bugün umur ve mesalih-i diniyenin yolunda cereyan edip etmediğinden dolayı Meclise ve millete karşı mesul olan hükümettir. Evet, Diyanet Reisinin de mesuliyeti var; fakat o yalnız manevi bir mesuliyettir. Asıl mesuliyet-i siyasiye ve maddiye hükümete aittir. O halde laiklik hükümetin neresindedir?¹⁵⁵

Diyanet İşleri Reisliğinin ihdasında ortaya çıkan en önemli sorunlardan birisi de daha önce Şer’iye ve Evkaf Vekaletine bağlı vakıfların gelirlerinden mahrum bırakılmasıydı. Vekalet kaldırılınca bütün vakıfların “millete intikal etmesi” teklif edilmiş, çıkarılan kanunla hepsi Başvekalet’e bağlı ayrı bir müdürlüğe bağlanmıştı.¹⁵⁶ Bu kanunla aynı zamanda vakıfların vakfedilme şartları dışında kullanılmasının yolu açılıyor; bundan böyle Başvekaletin belirleyeceği bütçeyle ilgili sıkıntılar din, devlet ve laiklik eksenli görüş farklılıklarını da açığa çıkarıyordu. Özellikle Diyanet’e ayrılan meblağın yetersizliği sebebiyle kuruluş yıllarının bütçe müzakerelerine damga vuran yoğun tartışmalar hem vekillerin görüşlerini hem de din görevlilerinin durumlarını göstermesi bakımından bir hayli dikkat çekiciydi:

Makamın vazifesi din-i mübin-i İslamın itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihini ru’yet edecektir; bazı müessesat-ı diniyenin idaresine bakmakla beraber- yani milletin itikadına, âdâtına müteallık olan ahkâm-ı İslamiyeyi milletin anlayabileceği derecede bir takım resail neşrederek onlara okuttur-

¹⁵⁵ “Devletimiz laik-lâdi i midir?”, s. 301, 302.

¹⁵⁶ “Evkaf umuru, milletin hakikî menâfi’ine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdiriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekalet’e tevdi’ edilmiştir.” Bkz. “Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekaletlerinin İlğasına Da’ir Teklif-i Kanuni” (21 Şubat 1925), *TBMM ZC*, Devre 2, c. 7, s. 23.

mak ve onların İslami olan maneviyatını yükseltmek lazım geliyor. Şimdiye kadar, bir seneden beri bu muamelattan hiçbirşey yapılamamıştır. “Yapılmıştır” dersek kendi kendimizi aldatmış oluruz. Bunu yapabilmek için esasen bütçesinde bir karşılık mevcut değildir... Madem ki bu müessese-i diniye müessesat-ı devlet arasında mevcuttur. Bunun da diğer devair gibi işlemesi lazım gelir. Bittabi bunun işleyebilmesi için bunu işletecek olan bir kuvvete lüzum vardır ki o da tahsisattır. (Eskişehir vekili Abdullah Azmi [Torun])¹⁵⁷

Cevami-i şerifenin hademe maaşı bugün iki kuruştan yüz kuruşa kadar vazife alıyor. Bu iki kuruştan yüz kuruşa kadar vazifesi olan bir hademenin cevami ve mesacid-i şerifede hizmeti ne olabilir?... Nasıl olur? Hizmet bekleyebilir misiniz? Beş vakitte ezan bekleyebilir misiniz? ... Burada bir nokta var: Her kimse hatip olamaz. Yirmi sene medreselerde veya darülimlerde okumalı; dini, ahkâm-ı dini, ibadetin derecesini bilmeli de mihraba öyle gelmeli. 40 yaşına gelmiş, okumuş, yazmış, mihraba geçmiş. Ayda 150 kuruş maaşı var. Nasıl geçinir ve nasıl vazife ifa eder? (Kastamonu vekili Ahmet Mahir Efendi)¹⁵⁸

Birçok müftü dairesini bıraktık... Müftülerin medreselerde oturmaya hakları yoktur. Çünkü medreseler onlara ait değildir. Medreselerde oturmasınlar. Nerede oturacaktır? Her memurun oturacak yeri vardır. (han köşelerinde oturuyorlar sesleri). Han köşelerinde ve en pespaye yerlerde oturmak ızdırarında kalıyorlar. Sonra köylü de gelip, bilmem nikâhını soracak, abdestini soracak, namazını soracak. Başka soracak şey yok ya, tasarruf ve münakahat ve müfarakat vesaire Meclis-i aliden geçmediği için onları da onların iş’ar ve işaretine bağlamışlar. Arayıp duracak. Müftü efendinin yanında ya müsevvidi var yahut yok. Odacısı hiç yok, arkasından dolaşıyorlar. Filan dükkanda oturacaklar. Efendiyi bulacaklar, bir şey yazacaklar. Bir parça kağıt ve bir kalem getirin. Bu vaziyet çok fecidir. Onun için rica ederim, boş kalan metropolit haneler, bıraktığımız birçok binalara mukabil bunlar verilsin, yerleşsinler. Veyahut münasip binalar tahsis edilsin. Onlar da bizim en hassas bir noktamız olan din işinde temiz bir vaziyette bulunur. (Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak])¹⁵⁹

157 TBMMZC, Devre 2, c. 14, s. 211.

158 TBMMZC, Devre 2, c. 14, s. 213.

159 TBMMZC, Devre 2, c. 14, s. 215.

Kimi vekillerin bütçenin arttırılması ve kadro taleplerine yönelik itirazları aynı zamanda Diyanet İşleri Reisliğinin statüsüyle ilgili beklenti ve rahatsızlıkları da açığa çıkarmıştı. 1927 bütçe müzakerelerinde Ergani vekili Kazım [Oral], din ile dünya esasını birbirinden ayıran Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet'e taalluk eden bütçenin umumi bütçe içinde bulunmasına itiraz ederek bütçenin doğrudan doğruya cemaat-i İslamiye'ye terk edilmesini teklif etti.¹⁶⁰ Benzer şekilde 1933'te Arif Oruç'un yayımladığı *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası Programı*'nda da Diyanet'in devlet bütçesinden pay almaması savunulacaktı. Fırka laiklik esasına göre her vatandaşın din hürriyetini kabul ediyor; hükümetin hiçbir din memuruna kendi bütçesinden maaş veremeyeceğini savunuyordu. Din İşlerinin örgütlenmesi ve idaresinin bütünüyle cemaatlere bırakılmasını teklif eden Fırka programına göre cemaatler din eğitimini de üstlenmeliydi.¹⁶¹

5 Şubat 1937'de ise Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan değişiklikle "laiklik" ilkesi anayasaya giriyor; müzakereler sırasında hükümet adına konuşan Dahiliye vekili Şükrü Kaya "Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmıyacağız" sözleriyle toplumsal hafızaya "din karşıtlığı" olarak yansıyan laiklik politikasını özetliyordu.¹⁶²

160 "Efendim; malumdur ki, Türkiye Cumhuriyeti, din ile dünya esasını tefrik etmiştir. Binaenaleyh, Diyanet İşlerine taalluk eden bütçenin umumi bütçe arasında yer bulmasında mana yoktur. Bunu doğrudan doğruya cemaat-i İslamiyeye terketsek daha muvafık olmaz mı?" "Diyanet İşleri Riyasetinin 1926 Senesi Bütçesinde Münakale İcrasına Dair Kanun Lâyihası" teklifi üzerine yapılan müzakere, *TBMM ZC*, Devre 2, c. 31, s. 203.

161 Arif Oruç'un, 1929'da İstanbul'da neşretmeye başladığı *Yarın* mecmuası yayın hayatına 1931'e kadar devam etti. İrticayı desteklediği iddiasıyla vatana hıyanet suçuyla itham edilen Oruç, herhangi bir mahkeme kararı bulunmaksızın 1933'te Bulgaristan'a sürüldü. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 202.

162 *TBMM ZC*, Devre 5, c. 16, s. 61.

II. Bölüm

Dini Hayatın Düzenlenmesi

Devrim Kanunları: Laikliğin Uygulama Adımları

Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun yeni bir "ulus" devlet ve "asrı" bir toplum idealini hayata geçirebilmelerini sağlayan köklü değişimler, "devrim kanunları" da denilen radikal bir reform programına göre yürütülecek; büyük bir bölümü Tanzimat döneminden itibaren Batılılaşma taraftarlarınınca geliştirilen bu kanunlar, aynı zamanda Mustafa Kemal'in şahsında yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kimliğinin ana bileşenlerini oluşturacaktı. Yeni devlet, en kısa sürede ulaşılması hedeflenen "ulusal", "asri" ve dolayısıyla "laik" bir devlet ve toplum düzenine göre karakterize edilirken, dinde reform teklifleri de bu bağlamda bir kimlik siyasetine dönüşen devrimlerin ana bileşenlerinden birisiydi.

Bu hedeflerin gerçekleşmesi için gereken toplumsal destek pek kolay sağlanamadı. Zira Milli Mücadele topyekun bir halk direnişini yansıtmaya rağmen, Cumhuriyet'in ilanından sonra modernleşme adına atılan adımlar modern bir ulus devlet ideali üzerine bina edilmiş; yeni rejimin eskisinin bir devamı niteliğinde kurgulanamayacağına inanan kurucu kadro, onu hatırlatan her türlü sembolü en başından devre dışı bırakmak üzere harekete geçmişti.¹ Çoğunlukla dönemsel koşulların belirleyici etkisiyle açıklanan bu durum, "halka rağmen halk için" sloganıyla bir paradoksa dönüştü. Ulusal, bağımsız, laik ve demokratik bir hukuk

1 Zerrin Kurtoglu, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset", s. 210.

devletine ulaşmak için, varılmak istenen ideallerin ‘geçici olarak’ askıya alınması gerekli görülüyor;² toplumun henüz demokratik bir düzene hazır olmadığı gerekçesiyle devrimler uygulanırken “tepeden inme” bir yol izleniyordu. Böylece pozitivist ve aydınlanmacı bir fikrîsel arka plandan beslenen devrimler çeşitli denemelerle plansızca şekillenmiş; sonrasında gelişen politik ve toplumsal muhalefete karşı zoraki yaptırımlardan çekinilmemişti. Örneğin Şeyh Sait Ayaklanması öne sürülerek ilan edilen olağanüstü hal ve İstiklal Mahkemeleriyle şiddetli bir şekilde bastırılan muhalefet, devletin varlığını tehdit ve vatana ihanetle suçlanabilmişti.

Fikir ve uygulama aşamalarında Mustafa Kemal’in belirleyiciliği kuşkusuz büyük olan devrimler onunla özdeşleşerek “Atatürk devrimleri” adıyla da anılacaktı. “Millî irade” ve “Batı uygarlığı” kültürleri üzerine inşa edilerek “bağımsız Türk Devleti” formülüyle birbirine bağlanan devrimlerin sürekliliği ise “safha safha varılan aşamalarla korunmuştu”.³ 1930’da Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi bir dininin olmadığını açıkladı. Buna göre devlet idaresinde bütün düzenlemeler “çağdaş medeniyet”in ölçülerıyla uyumlu hale getirilecekti.⁴

Dinin yeni devlet ve toplum düzeninde siyasi ve toplumsal hayattan koparılması fikri aynı zamanda devrimlerin temel meselelerinden birisiydi.⁵ “Laiklik” idealiyle tanımlanan bu temel hedefin uygulamaları, kendine özgü bir içerikle dinin devlet yanında denetlenebilir bir vasata çekilmesini, toplumsal hayattaki yansımalarının ise büsbütün ortadan kaldırılarak yerinin pozitivist dünya görüşüyle doldurulmasını içeriyordu. Böylece yeni

2 Krş. Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 37-81; B. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 265-267; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 521 vd.

3 Tarık Zafer Tunaya, “Atatürkçülük”, s. 90.

4 “Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin çağdaş medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca muvaffakiyet etkeni görür.” Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s. 464.

5 Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, s. 360, 361.

devletin din tanımı “asri” ve “milli” bir karakterle açıklanacak, bu amaçla dini kurumlar ve ibadetlerde de reform arayışına gidecekti. Ancak yeni Türkiye’nin laiklik ideali, ilhamını aldığı Batı’daki gibi dar anlamda yalnızca din-devlet ya da devlet-kilise ayrımına dayanmadığı gibi, asıl amaç, pozitivist bir devlet ve toplum düzeni içinde İslam’ı –devletten bağımsız bir çerçeve içine oturtmak değil– kişisel vicdan ve mabedle sınırlayarak devletin kontrolünde hatta hizmetinde bir kurum haline getirmektir. Laikliğin ona erişmek için araç olarak kullanıldığı⁶ bu ideali yansıtan tipik bir örnek olarak Mustafa Kemal’in İktisat müşaviri Ahmet Hamdi Başar, dini büsbütün devre dışı bırakmak yerine “inkılabın emrine vererek” yaşatmayı teklif ediyordu. Başar’a göre camilerin yerine “halkevleri” yapmaktansa camileri “modern halkevleri” haline getirmek hedefe ulaşmada daha tesirli bir yoldu.⁷ Böylece verili dinin kodları dönüştürülerek ortaya konulan yeni bir din anlayışının topluma empoze edildiği camiler de toplumu reformlara ikna etmeye elverişli hale getirilecekti.

1 Kasım 1922’de saltanatın, 3 Mart 1924’te de hilafetin resmen kaldırılmasından sonra Halife Abdülmecit ve hanedan üyeleri ülke sınırlarının dışına sürülmüş; kısa sürede önce medreseler, ardından şer’iye mahkemeleri kapatılmış, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti lağvedilmiş, “din namına ne kadar müessese varsa” ortadan kaldırılmıştı. Bu kanunların kısa sürede meydana getirdiği değişimi Zekeriya [Sertel] 1925 yılı başında “büyük inkılab”ın başarısı olarak gösterecekti:

Bir hafta zarfında memleket büyük bir inkılabı şahit olmuş bulunuyordu. Din namına ne kadar müessese varsa hepsi bir hafta zarfında yıkılmış bulunuyordu. Ne Şer’iye ve Evkaf vekaletleri kalıyor, ne mehakim-i şer’iye ve medreseler yaşayabiliyor, ne de hilafet yerinde kalabiliyordu. Bu yıkma ameliyesi içtimai ve

6 H. Emrah Beriş, “Cumhuriyet’in ilk Yıllarında Din-Devlet İlişkileri”, s. 31.

7 “Bizde dini cemiyetin dışına atmak değil, bilakis, inkılabın emrine vererek yaşatmak lazımdır. Camileri yıkıp, terk edip onların yerine halkevleri yapmak suretiyle hedefimize varamayız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak, oraları modern halk evleri yerine koymak, din sınıfını ortadan kaldırmak, herkesi din ve dünya namına konuşturmak mümkündür.” Bkz. A. Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, s. 43.

siyasi hayatımızda bir sarsıntı vücuda getirmekten hali kalmadı. Fakat bu büyük bir ameliyattan çıkan ağır bir hastanın geçirmeye mecbur kaldığı hafif bir hummadan farklı değildi. Daha küçük inkılaplar için dökülen kanlar nazar-ı dikkate alındığı zaman bu muazzam inkılabın ne kadar buhransız ve zararsız meydana geldiği anlaşılabilir.⁸

20 Nisan 1924 anayasasında muhafaza edilen “Türkiye devletinin dini İslam’dır” maddesi 1928’de kaldırılmış, “laiklik” ilkesi ise anayasaya ancak 1937’de girmişti. Bu süre içinde gerçekleştirilen devrimler, laikliğin yerleşmesinin operasyonel aşamalarını oluşturunuyordu.

Öncelikle “asri toplum” görüntüsüne kavuşmanın hedeflendiği kılık kıyafet devrimlerinde, –sembolik olarak üzerinde en fazla ısrar edilen– Şapka Kanunu’yla ilgili ilk adım, 1925’te askeri üniformalarda atıldı. Öncelikle donanmada, ardından Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği ve son olarak Kara Kuvvetlerinde “kep” kullanılmış, Mustafa Kemal de halkın karşısına zaman zaman kasketli mareşal üniformasıyla çıkmıştı.⁹ Onun bu tercihini Sultan Mahmut’un yolundan gitmek şeklinde yorumlayanlar varsa da,¹⁰ farklı türlerde şapkaların artık sokaklarda görülmeye başlamasıyla birlikte, konunun dini boyutu da merak konusu haline geldi. Rifat Börekçi 6 Temmuz 1925’te bir gazetecinin şapkanın dindeki yeriyle ilgili sorusu üzerine, dinin ve Müslümanlığın özel bir kıyafet şeklinin bulunmadığını, Müslümanların dünya işlerinde serbest olduklarını ve “teşebbüh” [gayrimüslimlere benzetmek] kasdı hariç şapka takmalarında bir mahzur görülmediğini açıkladı.¹¹

8 Sertel’in Şer’iye ve Evlaf Vekaletinin ilgasından söz ederken aynı kanunla ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliğini “dini kurum” olarak görmemesi dikkat çekicidir. Bkz. Zekeriya Sertel, “Türkiye’nin Siyasi Tarihi”, s. 12’den aktaran Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 129.

9 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 156.

10 Orhan Koloğlu, *İslam’da Başlık*, s. 79.

11 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1341 [1925], s. 2. Ayrıca bazı müftüler de şapka giyerek ve konuyla ilgili açıklamalar yaparak Şapka Kanunu’nu destekledi. Bu konuda gazetelere yansıyan birkaç örnek için bkz. *Vakit*, 10 Ekim 1926, *Cumhuriyet* 2 Mart 1926.

25 Ağustos 1925'te çıktığı Kastamonu seyahatinde halkı “panama şapkası” ile selamlayan Mustafa Kemal, pek yakında yasa-
laşacak kılık kıyafet devrimlerinin sebebini, Türkiye Cumhuriyeti halkının “medeni” olduğunu göstermek ve ispat etmek üzere
“medeni” ve “beynelmilel” kıyafeti benimsemek zorunda olma-
sıyla açıklıyordu:

Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için, çok cevherli milleti-
miz için layık bir kıyafetti. Onu iksa edeceğiz. Ayakta iskarpın
veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kıravat, yakalılık,
ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siper-i
şemslî serpuş. Bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine
'Şapka' denir. Redongot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi.
İşte şapkamız.¹²

2 Eylül 1925'te memurların kılık kıyafet düzenlemeleriyle il-
gili çıkarılan kararnamenin ardından, 16 Ekim'de Konya vekili
Refik [Koraltan] ve arkadaşları, şapkanın mebuslar ve memur-
lar için zorunlu tutulmasını öngören bir yasa teklifi verdiler. 25
Kasım 1925 tarih¹³ ve 671 sayılı Şapka Kanunu ile –din görevlileri
de dahil– tüm memurlar için şapka zorunlu hale geliyor; böyle-
ce, erkeklerin kamusal alanda şapka dışında herhangi bir başlık
kullanmaları yasaklanıyordu. Kanunla şapka imalatında büyük
bir sıkıntı ortaya çıkınca “gemiler dolusu fötr, panama, kasket ne
varsa İstanbul'a koşturulmuş”; çoğunluğu ithal ve pahalı olmak
üzere hemen tamamı İtalyan, İngiliz, Rum ve Yahudi imalatçı-

12 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 220. Münir Hayri Egeli, Mustafa
Kemal'in konuşmasından sonra kendisini dinleyenlerin fes ve abanilerini
yere attığını, ayrıca aynı akşam Kastamonu'nun meşhur şeyhinin, sakalını
tırış ederek başında şapkasıyla Mustafa Kemal'i ziyaret ettiğini naklediyor.
Bkz. Egeli, *Atatürk'den Bilinmeyen Hatıralar*, s. 59.

13 “TBMM âzâları ile idâre-i umumiye ve hususiye ve mahalliye ve bilumum
müessesata mensup memurin ve müstahdemin Türk milletinin iksa etmiş
olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi
serpuşu şapka olup, buna münafi itiyadın devamını hükümet men' eder”
“Şapka İktisası Hakkında 671 Sayılı Kanun”, *TBMM ZC*, Devre 2, c. 19, s. 221.
Bursa vekili Nureddin İbrahim [Konyar] bir önerge vererek kanunun anaya-
sanın 3, 68, 70, 71, 73 ve 74. maddeleriyle çeliştiğini ve 2 Eylül 1925 tarihli
kararnamenin de İcra Vekilleri Heyetinin yetkisi dışında olması sebebiyle
yok sayılması gerektiğini öne sürdüyse de, bu önerge kabul görmedi. Bkz.
TBMM ZC, Devre 2, c. 19, s. 223.

lardan satın alınarak ilk elden memurların kanuna uymaları sağlanmıştı.¹⁴ Üstelik kanuna hazırlıksız yakalanan halkın büyük çoğunluğu bir şapkanın maliyetini karşılayacak gelire sahip değildi.

En çok karşı çıkılan devrimler arasındaki Şapka Kanunu'na muhalefet gerekçelerinin başında dini kaygılar geliyordu; nitekim çeşitli yerlerdeki irili ufaklı gösterilerin ana teması da hükümetin dinsizliğe doğru gittiği yönündeki endişeydi. Mustafa Kemal'in kişisel çabasına rağmen istenen toplumsal desteğin sağlanamaması üzerine direnişler şiddetle bastırılırken ağır ve zorlayıcı tedbirlere başvurulmaktan çekinilmedi. 30 Kasım 1925'te dini kisveleri ancak Diyanet İşleri memurlarının giyilebilmesi, yasağa uymayanlar için para ve üç aydan başlayan hapis cezası verilmesi karara bağlandı.¹⁵ 13 Aralık 1934'te ise yalnızca din adamlarına verilen dini kisve giyme hakkı mabedlerle sınırlandırılarak, bu mekanların dışında her mezhepten ancak birer ruhaninin kisveyle gezmesine müsaade edilecekti.¹⁶

Şapka Kanunu'ndan birkaç gün sonra tekke, zaviye ve türbele-
rin kapatılmasına dair kanun Meclis gündemine gelecekti.¹⁷ Dört ay önce Şark İstiklal Mahkemesi Şeyh Sait isyanı üzerine “birer

14 Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, s. 99.

15 30.11.1925 tarih ve 676 sayılı “Ceza Kanunu’nun 131’inci maddesini Muadil Kanun”. Konya vekili Refik Bey ve arkadaşları tarafından yapılan teklif üzerine 676 no’lu kanun şu şekilde değiştirildi: “Diyanet İşleri Reisliğine bağlı dini memurlar için hükümet tarafından tespit edilen kılığı yetkisiz ve izinsiz giyenler ile Türkiye devletince verilmeyen ve müsaade edilmeyen nişanı takan ve kendi rütbesinin üstünde resmî elbise giyen ya da hiçbir rütbe ve memuriyeti olmadığı halde üniforma kuşananlar, üç aydan bir yıla kadar hapsolunurlar.”

16 *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1934, 13 Aralık 1934. Kılık ve kıyafetle ilgili olarak arzu edilen “medeni kılığa” girilmesi konusu şapka ve dini kisveler dışında teşvik sadedinde yürütüldü. Örneğin kadınların kullandıkları “peçe” konusunda bir yaptırıma gidilmedi. Mustafa Kemal çeşitli konuşmalarında kadını sosyal hayattan uzaklaştıracak bir tesettürün dinin emri olmadığını beyan etmekle yetindi. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 153-154. 1935 yılı Halk Partisi Kongresinde peçenin yasaklanması konuşulsa da bu konu belediyelere bırakıldı. Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 29.

17 677 sayılı “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birlikte Unvanların Men’ ve İlgasına Dair Kanun”, *TBMM ZC*, Devre 2, c. 19, s. 283.

fitne ve fesat ocağı haline gelen” bütün tekke ve zaviyeleri kapatma kararı almış;¹⁸ bir süre sonra Mustafa Kemal Kastamonu’da, Diyanet’in resmi din görevlileri dışında kalan tüm oluşumları gayrimeşru ilan ederek bu yönde bir işaret vermiş;¹⁹ 31 Ağustos 1925’te Çankırı’da İskilip’ten gelen bir heyetle yaptığı görüşmede ise “uygarlık, bilim ve fen çerçevesinde yürüyerek her bakımdan uygarlığın gereklerini” yerine getirmek üzere tekkelerin kapatılması gerektiğini söylemişti.²⁰ Konya vekili Refik [Koraltan] ve arkadaşlarınca Meclis’e taşınan Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Hakkında Kanun teklifiyle ilgili komisyon raporunda, Şapka Kanunu’nun yarattığı “gericilik olayları”na dayanılarak, Şark İstiklal Mahkemelerinin kendi yetki alanlarındaki tekke ve zaviyeleri kapatması emsal gösterilmiş ve bunların “hak yolundan sapmışlar elinde, düşüncelerin karışımına ve siyasi amaçların desteklenmesine ne kadar elverişli oldukları”nın anlaşıldığı vurgulanmıştı.²¹ Aynı gün, daha önce Şapka Kanunu’na itiraz et-

18 *Hakimiyeti Milliye*, 30 Haziran 1925.

19 “Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mezcuplar memleketi olamaz. En doğru ve en hakikî tarikat, tarikatı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesayı tarikat bu dediğim hakikatı bütün vüzuhiyle idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapayacak, müritlerinin artık vasılı rüşd olduklarını elbette kabul edeceklerdir. Arkadaşlar; huzurunuzda muvacehei millete beyanı teşekkür ederken hissettiğim ve gördüğüm hususatı olduğu gibi söylemeyi tarih ve vicdan karşısında vazife bilirim” (30 Ağustos 1925). Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 225.

20 “Tekkeler kesinlikle kapatılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti her şubede doğru yolu gösterecek güce sahiptir. Hiçbirimiz tekkelerin yol göstermesine muhtaç değiliz. Biz uygarlıktan, bilimden, fenden güç alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımayız. Doğru yoldan şaşmışların amacı, halkı çılgın ve aptal yapmaktır. Oysaki halkımız, aptal ve çılgın olmamaya karar vermişti. Bunlar basit haller gibi görünür, fakat önemi vardır. Biz dünya ailesi içinde uygarız. Her bakımdan uygarlığın gereklerini uygulayacağız.” M. Selim İmece, *Atatürk’ün Şapka Devrimi’nde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, s. 68.

21 “Tekkeler ve Zaviyeler gibi İslam dininin zorunlu kılmadığı kuruluşların, hak yolundan sapmışlar elinde, düşüncelerin karışımına ve siyasi amaçların desteklenmesine ne kadar elverişli olduklarını, mal ve canca, birçok fedakârlıkları gerektiren son gericilik olayı açıkça anlattı, uyanıklık yarattı, vatan ve devletin esenliği ve huzuru için kuşkulananların dikkatini çekti. Doğu İstiklal Mahkemesinin bu nedenle kendi yargı çevresindeki tekkelere ve zaviyelerin kapatılmasına karar verdiği bilinmektedir. Ankara ➤

mesi sebebiyle Bursa vekili [Sakallı] Nureddin Paşa ağır sözlerle eleştirilmiş ve vatana ihanetle suçlanmıştı.²² Tartışmaların ardından Meclis'in oyuna sunulan kanun kabul edildi.

Türkiye Cumhuriyeti içinde gerek vakıf suretiyle, gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda, gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer hakkı temellük edinme tasarrufları baki kalmak üzere kâmilten sed edilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir. Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müridlik gibi unvan ve sıfatlar ve bu sıfatlara ait hizmet ifa ve hizmet iktisası memnurdur. Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde salatine ait veya bir tarikata veyahut cerri menfaate müstenit olan türbeler dahi dâhil olduğu halde bilumum türbeler mesdud ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayini tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler şeyh, derviş, mürid, türbedar unvanlarını taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdi ile cezalandırılır.²³

Çağdaşlaşmanın önünde engel görülen geçmiş kalıntıların sökülüp atılabilmesi bakımından en etkili reformlardan biri de dil devrimiydi ki; önemli bir parçası olan Latin harflerinin kabulüyle ilgili öneriler ilk olarak Tanzimat döneminde gündeme getirilmiş, ancak herhangi bir resmi düzenleme için henüz gerekli ortam oluşmamıştı. 1910'a gelindiğinde bile Arnavutluk'ta Latin harflerinin kullanılmasına yönelik eğilime karşı meşihat, değişikliğin şer'an caiz olmadığı kararını bir fetva çıkarak hükme bağlamıştı. Buna göre eğitimin toplum katına yayılmasının önünde-

İstiklal Mahkemesi de tekke ve zaviyelerin kapatılması gereğine Hükümet'in dikkatini çekmişti." *TBMM ZC*, Devre 2, c. 19, s. 283 vd.

22 "Birkaç kişi şapka giymedi, ayaklanma oldu diye kışkırtıcıları asıldı. O adamlarla bu kışkırtmayı sizin karşınızda yapan adam arasındaki fark, onların cahil köylü, bunun okumuş paşa olmasıdır." *TBMM ZC*, Devre 2, c. 19, s. 283.

23 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 19, s. 283-4.

ki asıl engel dini ve resmi harflerin öğretilmesinin zorluğu değil, okullaşmanın ve öğretmenlerin yetersizliği idi.²⁴

Dilde sadeleşme hareketleri ise II. Meşrutiyet'ten itibaren özellikle Ziya Gökalp'in çıkardığı *Genç Kalemler* dergisinin öncülüğünde Türkçü aydınların desteğini almayı başarmıştı. Cumhuriyet'in ilanından bir süre sonra Tunalı Hilmi Bey bir dil komisyonu kurularak Türkçe terimlerin sadeleştirilmesi ve okul kitapları, resmi belgeler ve yeni kanunların buna göre yazılması için bir önerge verdiyse de öneri kabul edilmedi.²⁵ 1924'te Bekir Sıtkı [Çobanzade] ve arkadaşları dokuzu sesli yirmi biri sessiz olmak üzere otuz harfli bir Latin alfabesini kullanarak Berlin'de *Yeni Yazı* adlı bir dergi çıkarmaya başladılar.²⁶

1928'de dokuz kişilik bir alfabe komisyonu kurularak yeni Türk harfleri üzerine çalışmalar başlatıldı. Falih Rıfkı [Atay], Ruşen Eşref [Ünaydın] ve Yakup Kadri [Karaosmanoğlu]'nin mebus; Mehmet Emin [Erişirgil], İhsan [Sungu] ve Avni'nin eğitimci; Ragıp Hulusi [Özdem], İbrahim Grandi [Grantay] ve Ahmet Cevat [Emre]'nin ise uzman sıfatıyla yer aldığı²⁷ komisyonun hazırladığı taslağa göre devrimin uygulanma süresiyle ilgili on beş yıl ve beş yıl olmak üzere iki teklif öne çıkıyordu:

Bir on beş yıllık, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var dedim. Teklif sahiplerine göre ilk devirler iki yazı bir arada öğretilecekti. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı arttıracaklardı. Yüzüme baktı. - "Bu ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz, dedi. Hayli radikal bir inkılapçı olarak ben bile yüzüne bakakalmıştım. "Çocuğum" dedi, "gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktı. Arada bir harb, bir iç buhran, bir terslik oldu mu,

24 "Maarifin yayılmasının engelini, amiyane olarak dini ve resmî harflerimizin tahsil güçlüğünde aramaktan ziyade, köylülerimizin mektepsizliğinde, kasaba ve şehir mekteplerimizin intizamsızlığı, muallimlerin iktidar ve ihtimamsızlığında aramak daha doğrudur." *SM* (28 Şubat 1911), s. 94.

25 Geoffrey Lewis, *Trajik Başarı Türk Dil Reformu*, s. 54.

26 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1932 Devrimler ve Tepkileri*, s. 275.

27 Çekirdeğini bu 9 kişinin oluşturduğu grup daha sonra "Dil Komisyonu" adını aldı. 12 Temmuz 1932'de ise Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruldu. Bkz. Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1932*, s. 275.

bizim yazı da Enver'in yazısına²⁸ döner. Hemen terk olunur.²⁹

Böylece, kendisinin de öncülük ettiği alfabe çalışmalarını bir seferberliğe dönüştüren Mustafa Kemal'in, milletin "yazısıyla, kafasıyla, bütün alem-i medeniyetin yanında olduğunu" göstermesi gerekiyordu:

Çok işler yapılmıştır ama bugün yapmak zorunda bulunduğu-muz çok değerli bir iş daha vardır: Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Her vatandaşa, kadına erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik, milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu görevi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu, yirmisi okuma-yazma bilir, yüzde sekseni doksanı bilmezse bu, ayıptır... Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir; Türkün seciyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Bu hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyet-i içtimaiyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısıyla, kafasıyla bütün âlem-i medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir.³⁰

9 Ağustos 1928'de ise Batı kültürünün benimsenmesi hususundaki kararlılığın bir göstergesi olarak Latin harflerinin kabul edildiğini açıkladı. Özellikle Avrupa'da övgüyle karşılanan bu reformla ilgili, *The Times* gazetesinin 31 Ağustos 1928 tarihli başyazısında Türklerin Batı'ya hiç olmadıkları kadar yaklaştıkları söyleniyordu.³¹

Nihayet 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanunla yeni Türk harfleri kabul edildi.³² Maarif Vekaletine ayrılan 400 bin liralık

28 I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa'nın yeni alfabe teklifi gündemi uzun süre işgal etmiş, ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

29 F. Rıfkı Atay, Çankaya, s. 440.

30 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 274.

31 "Bu adımla, yüzyıllardır Avrupa tarafından tuhaf ve tek başına kalmış bir halk olarak telakki edilen Türkler, Batı'ya hiç olmadığı kadar yaklaşmışlardır. Bu, Türk halkının kaderini emanet ettiği olağanüstü şefe layık büyük bir reformdur."

32 *RG*, sy. 1030 (3.11.1928), s. 6001-6004.

olağanüstü ödenek desteğiyle 11 Kasım 1928'de Millet Mektepleri kurularak, çıkarılan talimatnameye göre kadın-erkek her Türk vatandaşı buraya üye kabul edildi. Kanun özel kuruluşlar, fabrika çalışanları ve hapishanedekileri de kapsıyordu. Öğretimin elli kişilik sınıflarda, sınıf olmayan yerlerde gezici öğretmenlerce yapılacağı Millet Mekteplerinin genel başkanı ve başöğretmeni ise Mustafa Kemal'di.³³ Birkaç gün içinde uygulamaya geçirilen kanunla okullarda öğretim için eski harfli kitapların kullanılması ve yılsonu itibarıyla eski harflerle Türkçe kitaplar basılması yasaklandı. 1 Haziran 1929'dan itibaren ise tüm resmi yazışmalar yeni harflerle yazılacak, kanuna aykırı hareket edenler ise Ceza Kanunu'nun 526. maddesi gereğince cezalandırılacaktı.³⁴

Harf devriminin tamamlayıcıları olarak 29 Ağustos 1929'da yüksek dereceli okullardan Arapça ve Farsça dersleri çıkarıldı; 1940'ta ise Ankara ve İstanbul'da üç Latince sınıfı kurularak Arapça dersleri –özel okullar dahil– tüm ders programlarından çıkarıldı.

12 Haziran 1932'de kurulan –ve dört yıl sonra Türk Dil Kurumu adını alan– Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Türkçe kelimelerin tespit ve neşriyle ilgili çalışmalarından biri de, Türk tarih tezin-den hareketle bütün kültür dillerinin ana Türk dilinden çıktığı tezine dayanan “Güneş Dil Teorisi” idi.³⁵

10 Mayıs 1939'da Büyük Millet Meclisi, kanunun kütüphanelerde Arap harfleriyle yazılmış kitaplar ve belgelerin toplanmasına ve bunlardan inceleme amacıyla faydalanılmasına” bir engel teşkil etmediğini açıkladı.³⁶ Ancak bu tarihe kadar yasak kapsamında ele alınan Arap harfleriyle yazılmış kaynak eserlerin korunması mümkün olmadığı gibi, söz konusu açıklama kişisel kütüphaneleri ve şahıslar elindeki kaynak eserleri kapsıyordu.

Şüphesiz, harf devriminin hemen her fırsatta öne sürülen yegâne amacı okuma yazmayla sınırlı değildi. Başvekil İsmet İnönü'ye göre devrimin temel gayelerinden biri de “yeni nesille-

33 “Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi”, *RG*, sy. 1048 (24.11.1928), s. 6101-6108.

34 *Vakit*, 1 Haziran 1929.

35 Güneş Dil Teorisi için Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1748.

36 Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 31.

re geçmişin kapılarını kapatmak, Arap-İslam dünyasıyla bağlarını kopartmak ve dinin etkisini zayıflatmaktır.”³⁷ Gerçekten de dil devrimi, bu hedefle atılan adımların en etkilisiydi. Nihayetinde “geriliğin” ve “cehaletin” belirleyici nedenleri arasında yer alan yaşayan dilin ıslah edilmesi ve tüm reformların yatağı haline gelebilmesi için en radikal adımların atılmasından çekinilmedi. Bu bağlamda ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi ise dil ve din reformunun kesiştiği kritik bir alan olarak ortaya çıkıyordu.

Öte yandan anayasanın laikleştirilmesi konusunda atılan adımlar inkılapların yerleşmesine paralel olarak genişletilecekti. 20 Ocak 1921 tarihli Birinci Büyük Millet Meclisinin ilk anayasasında, “Şer’i hükümlerin yürürlüğünü sağlamak”³⁸ Meclis’in görevleri arasında zikrediliyordu. 3 Mart 1924’te hilafetin kaldırılmasından sonra şer’i konularda tenfiz yetkisi yine Meclis’in uhdesine teslim edilse de, bu uzun süre devam etmedi. 10 Nisan 1928’de “Türkiye devletinin dini, din-i İslam’dır” hükmü anayasadan çıkarıldı;³⁹ ve nihayet 5 Şubat 1937’de anayasanın 2. maddesinde yapılan değişiklikle devletin laik niteliği anayasa hükmü haline getirildi.⁴⁰ 11 Şubat 1926’da, yaklaşık dört yüz maddeden oluşan İsviçre Medeni Kanunu’nun bir komisyon marifetiyle incelenerek Meclis’e sunulması kararlaştırılmış, teklifin gerekçesinde dinlerin değişmez hükümlere sahip olduğu ve hayatın dinamizmi karşısında çözüm üretemediği belirtilmişti:

Mecellenin kaidesi ve ana hatları, dindir. Hâlbuki hayat-ı beşer, her gün, hatta her an esaslı tahavvüllere maruzdur...Dinler lâyetegayyer hükümler ifade ederler. Hayat yürür; ihtiyaç sür’atle değişir, din kanunları, mutlaka ilerliyen hayatın huzurunda şekilden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mana ifade edemezler. Değişmemek dinler için zarurettir.⁴¹

37 İsmet İnönü, *Hatıralar*, s. 223.

38 “Teşkilât-ı Esâsiyye Kânunu”, *Cerîde-i Resmîyye*, 7.2.1337 (1921), sy. 1, s. 1-3.

39 “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerini Muaddil 1222 No’lu Kanun”, *RG*, sy. 863 (14.4.1928), s. 5002.

40 “Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır.” Bkz. “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair 3115 No’lu Kanun”, *RG*, sy. 3533 (13.2.1937), s. 7659.

41 Andrew Davison, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, s. 315.

17 Şubat 1926'da komisyon sözcüsü ve Menteşe vekili Şükrü [Kaya] "irtıcaı besleyen" kanunların kaldırılmasını istedi:

Efendiler! Her kanun kendi devrini yaşar ve her devrin kendi kanunu vardır. İstibdat din namına batıl ve zayıf akidelerin vicdanlarda hâkim olmasını ister ve onun kanunları da bu esaslardan mülhemdir. İstibdatta bu muamelâtı şahsiyenin çürüklüğü görülmüştür. Fakat istibdat hükümetleri hiç bir vakit bunun tadiline yanaşmadı. Bu Kanunu Medenî lâyihasının Meclisi Âlinize tevdi, Hilâfetin yıkılmasına, Saltanatın devrilmesine ve Cumhuriyetin ilânına tesadüf etmişti. Milletin seve seve ve kendisine bir felah olmak üzere ilân ettiği Cumhuriyet zaten başka kanunlarla yaşayamaz. Memleketin selâmetini müekkel olan Cumhuriyeti tahkim ve takviye etmek istiyorsanız, Cumhuriyete lâik kanunlar yapınız ve irtıcaı besleyen kaideleri ilga ediniz. İrtıcaı besleyen kanunlar bir taraftan merî iken, diğer taraftan inkılâp kendisini kendi mantıkî ile, kendi hissiyle ve kendi kuvveti ile müdafaaya mecbur kalır. (Bravo sesleri, alkışlar).⁴²

Tasarının aynı gün 743 sayılı Türk Medeni Kanunu adıyla kabulünün⁴³ ardından ailede eşler arasında eşitlik prensibi benimsenerek daha önce Mecelle'de de yer alan tek eşlilik esas alındı; ayrıca kadınların boşanma hakkına sahip olmaları, resmi nikâh uygulaması ve mirasta eşitlik sağlandı.

Dil devriminin bir parçası olarak 16 Haziran 1934'te Meclis gündeminde değerlendirilen Soyadı Kanunu, 21 Haziran 1934 tarih ve 2525 sayılı yasa ile 1 Ocak 1935'te yürürlüğe girdi.⁴⁴ 26 Kasım 1934'te de Dahiliye vekili Şükrü [Kaya] Bey'in teklifiyle "eski devirlerin kalıntıları" olan "ağa, efendi, bey, paşa, hazretleri, hanım" gibi askeri olmayan unvan ve nişanlarla "hacı, hoca, molla" gibi dini unvanlar kaldırıldı.⁴⁵

26 Aralık 1925'te miladi takvim resmi olarak kabul edildi.⁴⁶ Bundan sonra hicri yıl yalnızca dini gün ve gecelerin tespitinde

⁴² TBMM ZC, Devre 2, c. 22, s. 231.

⁴³ TBMM ZC, Devre 2, c. 22, s. 239.

⁴⁴ TBMM ZC, Devre 4, c. 23, s. 245.

⁴⁵ TBMM ZC, Devre 4, c. 25, s. 41.

⁴⁶ "698 Sayılı Kanun", TBMM ZC, Devre 2, c. 20, s. 277.

kullanılacak; hicri aylar ise rasathane marifetiyle belirlenecekti.⁴⁷ Aynı gün “ezani saat” yerine uluslararası saat sistemi benimsendi.⁴⁸ 20 Mayıs 1928’de uluslararası rakamlar, 26 Mart 1931’de ise onlu yönteme uygun uzunluk ve ağırlık ölçüleri kabul edildi.⁴⁹ 27 Mayıs 1935’te ise hafta tatili cumartesi öğleden sonra ve pazar gününe alındı.⁵⁰

Dini Müfredatın Tanzimi

Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte kurucu kadronun öncelikli meselelerinden biri olan eğitim (maarif) sisteminin, devletin kurucu ideallerinin topluma taşınması ve belli başlı toplumsal birimlere nüfuzunun sağlanmasında önemli roller üstlenmesi gerekiyordu. Bu sebeple Osmanlı’nın son iki yüzyılına yayılan ıslah çabalarına rağmen tarihi bir bakiye olmaktan öteye gidemeyen geleneksel eğitim kurumları tasfiye edilerek ulusal ve modern kurumlar ihdas edilecekti.

5 Eylül 1923 tarihindeki Beşinci İcra Vekilleri Heyeti programında genel ve müşterek eğitimde birlik ilkesi açıklanarak Tevhid-i Tedrisat’a zemin hazırlandı. Geçiş döneminin aksine programda dini eğitimden hiç söz edilmemesi, müfredatta ona yer verilmeyeceğinin ilk işaretiydi. 27 Ekim 1923’te Bursa’da öğretmenlerle bir araya gelen Mustafa Kemal de, “hiçbir delil-i mantıkiye istinad etmeden an’anelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin terakkisi çok güç olur” sözleriyle eğitimde yeni bir yol ayrımına girileceğini ima edecekti:

Maarif işlerinde behemehal muzaffer olmak lazımdır. Bir milletin halas-ı hakikisi ancak bu suretle olur. Bu zaferin temini için

47 “Hicri-Kameri takvim öteden beri olduğu üzere ahval-i mahsusada kullanılır. Hicri-Kameri ayların mebdeini Rasathane resmen tespit eder.” *TBMM ZC*, Devre 2, c. 20, s. 278.

48 “697 Sayılı Günün 24 Saate Taksimine Dair Kanun”, *TBMM ZC*, Devre 2, c. 20, s. 276.

49 “Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında 1288 No’lu Kanun”, *RG*, sy. 900 (28.5.1928), s. 5221-2.

50 “Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında 2739 No’lu Kanun”, *RG*, sy. 3017 (1.6.1935), s. 5262.

hepimizin yek can ve yek fikir olarak esaslı bir program üzerinde çalışması lazımdır. Bence bu programın esas noktaları ikidir: 1- Hayat-ı içtimaiyemizin ihtiyaca tetabuk etmesi, 2- İcabat-ı asrîyeye tetabuk etmesidir. Gözlerimizi kapayıp mücerred yaşadığımızı farz edemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alakasız yaşayamayız. Bilakis, müterakki, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerde ise orada olacağız. Ve her ferd-i milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur. Hiçbir delil-i mantikiye istinad etmeden an'anelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin terakkisi çok güç olur. Belki de hiç olmaz. Terakkide kuyud ve şurutlu aşamayan milletler, hayatı makul ve amelî mütalaa edemez. Hayatı felsefî ve vasi gören milletlerin taht-ı hâkimiyet ve esaretine mahkûmdurlar.⁵¹

1 Mart 1924'te yaptığı Meclis konuşmasında ise artık eğitimi tek bir sistem altında birleştirmenin zorunluluğuna dikkat çekti. Bu yeni sistem ne dine ne de beynelmilel esaslara değil, "millî" esaslara dayanacaktı.⁵² Nihayet 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla "Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiyye" ile birlikte "Vakıflarca idare olunan medrese ve mektepler Maarif Vekaletine devr ve rapt" edildi. Ayrıca "yüksek diniyyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edilmesi" hükme bağlandı.⁵³ Kanunda medreselerin kapatılmasıyla ilgili bir hüküm bulunmamasına rağmen 16 Mart 1924'te Maarif vekili Vasıf [Çınar] imzasıyla çekilen telgraf emriyle sayıları 479 civarındaki ilmiye medreseleri kapatıldı.⁵⁴ 29 Darü'l-Hilafe medresesi "İmam ve

51 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 24.

52 Atatürkçülük Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, s. 290.

53 "430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu", *RG*, sy. 63 (6 Mart 1340 [1924]), s. 6.

54 "Medreseler Bugünden İtibaren Kapanıyor", *Vatan*, 15 Mart 1340 [1924]. Kapatılan 500'e yakın medresede 18 bin öğrenci kaydının üçte ikisinin asker kaçağı olduğu iddiası ve konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 235.

Hatip Mektebi"ne dönüştürülse de, kısa sürede aşamalı olarak bunlar da kapatılacak, bundan sonra uygulamanın geçersiz olduğuna dair itirazların hiçbir hükmü kalmayacaktı.⁵⁵

Bu süreçte "milli maarif" meselesine atfedilen yüksek misyon, her şeyden önce devrimlerin toplumsal tabana daha hızlı bir şekilde yayılmasını ifade ediyordu. Bu ideali gerçekleştirmek üzere seferber edilen diğer kurumsal yapılarla birlikte "maarif davası" da, Cumhuriyet devrimlerini yaşatacak, her koşulda milletin menfaatini savunacak, geçmişin yüklerinden kurtulmuş, geleneksel etkilerden uzak "medeni" bir neslin yetiştirilmesine dayanıyordu.⁵⁶ Cumhuriyet'in kazanımlarını kavramış bu yeni neslin, "yeni" bir dil ve tarih bilinciyle "milli" menfaatlerin savunucuları olmaları için,⁵⁷ öğretim programlarında ilkin Osmanlı ideolojisine bağlı görüşler "ayıklanarak" yerine Cumhuriyet'in temel ilkeleriyle uyumlu fikirler yerleştirildi.⁵⁸ Böylece bir yandan "medenilik", diğer yandan milliyet ve yurtseverlik eksenini üzerinde Cumhuriyet'in "makbul yurttaş" profili inşa edilebilecekti.⁵⁹ Öte yandan din dersleri de tedricen bütün eğitim programlarından çıkarılarak, başlangıçta ilkokullarda haftada iki saat yer alırken 1927'de ortaokul, 1929-1931 arasında ise ilkokulların ve öğretmen okulları müfredatının dışında bırakıldı.⁶⁰ Azınlık okullarını

55 Eğitimin tek elden yürütülmesiyle ilgili genel bir mutabakat zemini oluşturmakla birlikte, yasanın medreseleri kapatma uygulaması gerek Meclis sıralarında gerekse basında ciddi itirazlara yol açtı: "Tevhid-i Tedrisat, ilga-yı tedrisat demek değildir. Kanunun sarahati de bunu müeyyiddir. Milletimizin ihtiyacını temin edecek müesseselerin idamesi zarureti vardır." Bkz. Rasih Kaplan, *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II/87 (1947), s. 11. İtirazların temelinde "dini müesseseler" olarak da ifade edilen medreselerin hukuksuz şekilde kapatıldığı iddiası vardı. Bir görüşe göre de din eğitimi veren kurumlar Tevhid-i Tedrisat sonrasında ait olduğu mercie, yani Diyanet İşleri Reisliğine devredilmeliydi. Ahmet Şirani, "Tevhid-i Tedrisat Demek İlga-yı Tedrisat Demek midir?", *SR*, c. XXIV/602 (1342), s. 58.

56 Osman Kafadar, *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, s. 155.

57 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi*, s. 239.

58 Howard E. Wilson, İlhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk*, s. 79.

59 Füsun Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, s. 322.

60 Mustafa Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat I*, s. 24.

da kapsayan uygulamanın tek istisnası olan köy ilkokullarında⁶¹ ise 1940'a kadar haftada bir saat veriliyordu.⁶²

Bütün müfredatlardan tamamen kaldırılncaya kadar din dersi kitapları genel eğitim programları ile uyumlu şekilde Cumhuriyet'in kazanımlarını ve dini reformları benimsetmeye yönelik bir muhtevayla hazırlanmıştı. Buna, Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı]'nın *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* adıyla neşrettiği ilkokul kitapları tipik bir örnektir. Örneğin 1931'de basılan 3. sınıf din dersi kitabında "Allah'a en büyük ibadet, onu sevmek, hayırlı bir insan olmak, milletimize, vatanımıza, hükümetimize, sonra da bütün insanlara faydamızın dokunmasıdır. Yoksa namaz kılmak, oruç tutmakla hiç kimseye hayır etmiş olmayız" deniliyordu. Aynı bölümde bir kimlik beyanı olarak Türklük ve Müslümanlığın tanımı yapılırken, Cumhuriyet'i yaşatma ideali bu beyanla bütünleştirilmekteydi:

Ben bir Türküm ve Müslümanım, Allah'ımı severim, hüküme-time, millete yardım etmek, büyüyünce verilen işe dikkat etmek benim vazifemdir. Herkese hayırlı olacağım; milletimi cehaletten, bağınazlıktan kurtaran, medeniyetin nuruna kavuşturan Cumhuriyet'i yaşatacağım. Milli ve dini imanımıyla yaşayacağım... Yaşasın Türklük ve Cumhuriyet!⁶³

61 Azınlık okullarına gönderilen bir genelgeyle "din esaslarına dayanan eğitim" ve "dini propaganda" yasaklandı. Buna göre ders kitaplarından aziz resimleri kaldırılacak ve binalardaki haçlar indirilecekti. İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, s. 80, 81. Öte yandan Maarif Vekale-tince hazırlanan tüzüğe göre "Hiçbir okul kitabında Türklerin aleyhinde bir kelime ve ifade bulunmayacak, Türklerin dününü ve bugününü kötüleyen cümlelere rastlanmayacak, hiçbir okul kitabında Türk tarihine ve coğrafyasına dair en ufak bir yanlış görülme-yecek, Türk toprakları hiçbir memleke-tin parçası olarak gösterilmeyecekti. Kitaplarda hiçbir yabancı memleketin propagandası yer almayacak, bütün yabancı okullarda haftada beş saat Türk dili, Türk tarih ve coğrafyası okutulacaktı. Bu dersleri okutan öğretmenler Türk olacak ve Eğitim Bakanlığı tarafından seçilecekti. Okullarda her türlü din propagandası yasaktı. Okul kitaplarının hiçbirisinde dini tel-kinler yapan semboller bulunmayacaktı." Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk*, s. 81.

62 1935 yılında ders programlarının bütünüyle dışında bırakılan din dersle-ri 1948-49 yıllarından başlayarak ilkokulların 4 ve 5. sınıflarına isteğe bağlı olarak yeniden konuldu.

63 Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı], *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sı-nıf: 3*.

“Medeni bir yurttaş” olmanın gereklerinin dini kalıplar içinde sunulduğu bu kitaplarda aynı zamanda “eski devrin hurafelerinden” uzak “makbul” Müslümanlığın çerçevesi de çiziliyordu.⁶⁴ Nitekim Maarif Vekaletince Birinci Türk Neşriyat Kongresinde de çocuk kitaplarında “Türk inkılabının büyüklüğünü tebarüz ettirecek”, “saltanatın ve hilafet müesseselerinin yaptıkları zararları, bunların nasıl kaldırıldığını ve Cumhuriyet rejiminin ne gibi zaruretlerden doğduğunu”, “Türkiye’de din ve dünya işlerinin ayrılması, ilmi zihniyetin inkişafına engel olan medrese, tekke gibi geri müesseselerin kapatılması, falcılık, üfürükçülük gibi batıl hurafe kaynaklarının kaldırılması şeklindeki inkılap hamlelerini tebarüz ettirecek” temalara ağırlık verilmesi isteniyordu.⁶⁵

1923-1924 öğretim yılında, Medresetü’l-İrşad ile taşra medreselerinin öğrencilerini de devralarak öncelikle 29 yerde açılan⁶⁶ ilk İmam Hatip okullarının ders programları, eski müfredattan pek farklı değildi. Ancak, geleneksel Osmanlı rejiminde toplumsal itibarı tartışmasız yüksek olan bu sınıf yeni rejimde her şeyden önce ciddi bir statü kargaşası ve itibar kaybına uğradı. Yeni

64 İsmail Kaplan, *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi*. Örneğin 1929’da basılan 4 ve 5. sınıf din dersleri kitaplarında verilen “İslamlık insanlarla iyi geçinmek, hayırlı olmaktır”, “İslamlık bağnazlığı yasaklar”, “din sahtekarlığı, ikiyüzlülük”, “Müslümanlıkta saçma şeylere inanç yoktur”, “Cumhuriyet devrinde Müslümanlık”, “din işleri dünya işlerinden ayrıdır”, “Müslümanlıkta Allah’la kul arasına kimse giremez”, “Müslüman milletlerin içinde en kuvvetli millet Türklerdir”, “her millet Allah’a kendi dili ile hitap eder” gibi konu başlıkları altında bu çerçevenin sınırları ortaya konuluyordu. Kitaptaki “Cumhuriyet hükümetinin politikalarının Hz. Muhammed’in bıraktığı modelin yolundan gittiği...bağnaz ve sahtekar dindarların kendi özel ve zümrevi çıkarlarından ötürü milletin ilerlemesine engel olmaya çalıştıkları...ancak Hz. Muhammed’in yolundan giden Mustafa Kemal’in başarılı olduğu ... Cumhuriyet hükümetinin aslında İslami devlet yönetimini ve Peygamber tarafından öğretildiği şekliyle Tanrı’nın gerçek dinini diriltmek için gayret ettiği” şeklindeki ifadeler dikkat çekicidir. Muallim Abülbaki [Gölpinarlı], *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf: 4*.

65 *Birinci Türk Neşriyat Kongresi (1-5 Mayıs 1939) Raporlar, Teklifler, Müzakereler Zabıtları*, s. 82, 83.

66 Ders programlarında Kuran-ı Kerim, Tecvid, Gına, Tefsir, Hadis, İlm-i Tecvid, Coğrafya, Hesap, Hendese, Hayvanat, Nebatat, Din dersleri, Ruhیات, Ahlak ve Malumat-ı Vatanîye, Türkçe, Tabakat, Fizik ve Kimya malumatı, Hıfzısihha, Yazı, Terbiye-i Bedeniye, Türk Edebiyatı, Hitabet, Arabi, Tarih dersleri yer alıyordu. Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 2125.

düzenlemeler neticesinde artık imamlık ve hatipliğin bir meslek olarak öğrencilerine istikbal vaat ettiğinden söz etmek zordu; ni-tekim söz konusu mekteplerin açılışından itibaren ilk yıl 3, ikinci yıl 6'sı kapandıktan sonra iki yıl içinde 18'i, son olarak kalan 2'si öğrencisizlik gerekçesiyle kapatıldı.⁶⁷ Her ne kadar arka planındaki gerekçeler farklı yorumlansa da, asıl belirleyici sebep bu mekteplerin öğrencilere bir gelecek vaat etmekten giderek uzaklaşmasıydı. Öğretim programlarında yapılan değişiklikler mesleki eğitimin kalitesini düşürmüştü; mezunlarının –İlahiyat Fakültesi dahil– üniversitelere kabul edilmeyişi, mezuniyet sonrasında istihdamlarına ilişkin belirsizlikler ve imam-hatiplere ödenen maaşların düşüklüğü bu okullara yönelik talebin giderek azalmasına yol açmıştı. Öte yandan ortaokul seviyesindeki İmam Hatip mekteplerinin lise düzeyine çıkarılmayışı, yüksek din eğitimi veren İlahiyat Fakültesi ile bağlarının doğal olarak kesilmesine sebep olmuş; 1924'te açılan Darülfünun İlahiyat Fakültesi de aynı kaderi paylaşarak 1933'te öğrencisizlikten kapatılmıştı. Bu süreçte din görevlisi kadrolarının daraltılması ve bir süre sonra memur statüsünden çıkarılmasıyla Diyanet İşleri Reisliği bünyesindeki sınırlı sayıda Kur'an kursları dışında, din eğitimi ihtiyacını karşılayacak resmi ya da sivil hiçbir kurum kalmadı.⁶⁸ Bu kısıtlama ve tasfiye ortamında toplumun beklentilerini kısmen de olsa karşılayabilmek için ancak kanunların boş bıraktığı alanları gözetken gayriresmi düzlemde bir çaba sarf edilebilecekti. Harf devrimiyle birlikte geleneksel dini müktesebat yazılı kaynaklarını kaybetmiş, bu yayınların çoğu yasaklanarak toplatılmış ve izinsiz Kur'an eğitimi suç haline gelmişti. Bütün bu koşullar altında şifahi kültür kaçınılmaz olarak öne çıkmış ve kurumsal örgütlülüğün yerini

67 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938. Mustafa Öcal'ın araştırmalarına göre, kapatıldığı yıllarda İmam Hatip mekteplerindeki öğrenci sayısı aynı dönemdeki diğer okullara kıyasla azımsanmayacak sayıdaydı. Bkz. *İmam Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları*, s. 32-34.

68 1932'den itibaren 17 yerde açılan ve yalnızca Kur'an-ı Kerim ve hafızlık eğitimi verilen Kur'an kurslarının da Maarif Vekaletine bağlanması gündeme gelmiş, ancak dönemin Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi, bu kursların Diyanet İşlerince yürütülmesini sağlamıştı. Bkz. İhtar Gözaydın, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, s. 28, 29. Kur'an kurslarının 1932-1950 arasındaki öğrenci sayıları için bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 76.

yerel ve denetimsiz mekanizmalar almıştı.⁶⁹ Görev alanı “itikat ve ibadet işlerinin tedviri” olarak belirlenen Diyanet İşleri Reisliği ise, kadroları sınırlı sayıdaki Kur’an kursu hocalığı ile din görevliliğini belirli kalıplar içinde ancak yürütebiliyordu. Kuşkusuz bu süreçte, taşrada herhangi bir resmi görevi bulunmayan Osmanlı bakiyesi ulema da, geleneksel dini bilginin aktarıcıları olarak önemli bir rol üstlenmişti.⁷⁰ Rifat Börekçi 1927 yılında *Vakit* gazetesine yaptığı açıklamada Diyanet İşleri Reisliği idaresinde bir “meslek mektebi” ihtiyacından söz ettiyse de bu beklentiler bir karşılık görmedi.⁷¹

1940’lardan itibaren daha açık biçimde gündeme getirilen tüm bu sıkıntıların ve toplumsal taleplerin yoğun biçimde iletildiği mercii ise Diyanet İşleri Reisliğiydi. Başta çocuklar her yaştan insanın din eğitimi ihtiyacını karşılamak üzere din görevlisi ve dini yayın talebiyle yazılan çok sayıda dilekçeye verilen cevaplar, bu ihtiyacı karşılayacak mekanizmaların yetersizliğini açığa çıkarıyordu. Örneğin Maden Müftülüğünün “İlkokulu bitiren çocukların cadde ve pazarlarda boş gezerek okuduklarını unuttukları ve ahlaksız oldukları” gerekçesiyle “imam ve hatiplerin icap eden dini mesaili serbest olarak vermelerine delalet edilmesi” talebi üzerine yazılan cevap dikkat çekiciydi:

Maarif Vekaletinin salahiyetine dahl etmemek şartıyla hususi çalışmalarla imamların kendi yerlerine adam yetiştirmeleri ve itikat ve ibadetlere ait müracaatları karşılayarak sorulacak me-

69 A. Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor I”.

70 Sıklıkla “fetret devri” olarak anılan (bkz. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. Ayrıca daha detaylı bir inceleme için bkz. Mahmut Karaman, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Din Eğitimi: 1920-1930 Dönemi Cumhuriyet İnkılapları Açısından Bir Değerlendirme*, yayımlanmamış doktora tezi, İÜ SBE, 1997. Bu hassas dönemde özellikle taşrada geleneksel din eğitimi sürdürerek mevcut kayıpları telafi etmeye çalışan taşra uleması üzerine bugüne kadar kapsamlı araştırmalar yapılmış değildir. Bu dönemde özellikle Süleyman Hilmi Tunahan ve Bediüzzaman Said Nursi gibi Osmanlı bakiyesi ulema ile kimi tarikat ve cemaatlerin münferit çabaları özellikle hatırlanmalıdır. Ahmet Yaşar Ocak, “Günümüz Türkiye’sinde İslamî Düşüncenin Bir Tahlil Denemesi ve Tarih Perspektifi”, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 100, 101.

71 *Vakit*, 22 Kânunuevvel 1927.

selelerin icabını bildirmeleri gereklidir. Bu iş için müstakil mektep açmak ayrıca teşkilat meselesi olduğundan kendi yağımla kavrulmak ve hususi teşebbüsleriyle ilim sevgisi ve din bilgisi heyecanını uyandırmak teşkilat mensuplarının idrak etmeleri gereken bir iştir. Eskiden beri atalarımız bazı ilimleri ve sanatları çırak yetiştirmek suretiyle ve hususi teşebbüsleriyle idame etmişlerdir. Bu gibi hayırlı teşebbüslere ve çalışmalara memlekete ve millete faydalı olmağa çalışanları hükümet de millet de sever. Hüsni niyyet ve gayret her türlü muvaffakiyetin anahtarıdır.⁷²

Artan din eğitimi taleplerini karşılayabilmek üzere Diyanet İşleri Reisliğinin 14 Nisan 1942'de Başvekalet'e imam, hatip ve vaiz yetiştirecek kurslar açılması için sunduğu kanun tasarısında nitelikli din görevlisi ihtiyacının artık bir zaruret haline geldiğine dikkat çekiliyordu:

Bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldırarak, ölülerini yıkayacak Cuma hutbelerini okuyacak imam hatip ve hatta müezzin bile bulunamamaktadır. Umumiyetle şehir, kasaba ve köyle ahalisinin zaman zaman şuraya buraya başvurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lazım geleceği hakkında mahalli ve hatta mıntıkaları haricindeki yerlerin müftülüklerine müracaat ettikleri ve bazı mahallerde ise köylerin hiçbirinde imam ve hatip gibi dinî vazife sahipleri bulunmadığından cenazelerin ekseriya yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli halin halkın vicdanları üzerinde ıztıraplar hasıl ettiği sık sık vuku bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır. Mevcut imam ve hatipler ise her gün azalmakta ve yerleri her an boşalmaktadır.

İmam ve hatip yokluğundan daha mühim bir cihet de bugün müfti ve vaiz gibi dinî âlim ve mürşitlerin bulunmasındaki güç-

72 Bkz. *HMKD*, 28.6.1945 tarih ve 171 no'lu karar. Ayrıca bkz. *HMKD*, 24.1.1944 tarih ve 46 no'lu karar; 9.7.1040 tarih ve 24 no'lu karar; 23.7.1940 tarih ve 115 no'lu karar; 30.1.1940 tarih ve 21 no'lu karar; 16.2.1943 tarih ve 129 no'lu karar; 29.11.1943 tarih ve 449 no'lu karar; 15.2.1943 tarih ve 368 no'lu karar; 27.1.1945 tarih ve 382 no'lu karar; 21.2.1944 tarih ve 438 no'lu karar; 5.2.1944 tarih ve 28 no'lu karar; 24.1.1944 tarih ve 13 no'lu karar; 6.1.1943 tarih ve 1356 no'lu karar; 29.3.1944 tarih ve 77 no'lu karar; 24.1.1944 tarih ve 93 no'lu karar; 26.12.1946 tarih ve 3060 no'lu karar; 16.7.1946 tarih ve 1882 no'lu karar; 6.4.1948 tarih ve 243 no'lu karar; 20.10.1948 tarih ve 316 no'lu karar; 12.1.1948 tarih ve 12 no'lu karar; 6.1.1949 tarih ve 5 no'lu karar; 31.5.1949 tarih ve 87 no'lu karar.

lûktür. İlmi ihtisasa bağı olan bu meselede bütün bütün adam yokluğu ile karşılaşılacaktır. Şimdiye kadar bu mühim vazifeler, eski medreselerden veya mülga Darülfünun'un Ulum-ı Âliye-i Diniye şubesiyle İlahiyat Fakültesinden yetişmiş kimselere tevdi edilegelmiş idiye de son zamanlarda bunlar dahi azalmakta ve başka mesleklerle geçmiş bulunmakta olduklarından ve Diyanet İşleri Reisliği ise halkın bu yoldaki ihtiyacını nazarı dikkate almak mevkiinde bulunduğundan bu vaziyet karşısında bihakkın endişe duymaktadır. Çünkü bu durumun devamı halinde bugün kıymet verilmeyen kimseler dahi yarın bulunamayacaktı. Bütün bunlar, elde din adamları yetiştirecek bir menşe' bulunmasının zaruri olduğunu ve günden güne bu zaruretin artmakta bulunduğunu göstermektedir.⁷³

Çok partili yıllara geçerken nispeten ılımlı bir seyir izleyen laiklik politikaları neticesinde din eğitimi yeniden gündeme getirildi. 24 Aralık 1946'da ilkokullara din bilgisi dersi konulması Meclis'e taşındığında, din politikalarında makas değiştiren Cumhuriyet Halk Partisi, tek partili yıllar boyunca laikliğin yorumunda aşırıya gidilmiş olabileceğini artık kabul ediyordu.⁷⁴ Her ne kadar başlangıçta siyasi pragmatizmin bir parçası olarak dile getirilse de, aynı politik güzergah içinde yeni düzenlemeye şiddetle vurgu yapan pek çok vekil de vardı. Yine de "komünizm tehlikesine karşı manevi direnci sağlamak" üzere müfredata din eğitimi derslerinin yeniden konulması talebi, Başbakan Recep Peker'in "komünizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin lââkal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir" cevabıyla reddedilecekti.⁷⁵

Bu konudaki talep ve eleştirilerin giderek yükseldiği 1947 sonunda yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, Demokrat Partiye verilen toplumsal desteğin de etkisiyle laiklik politikalarının ciddi bir özeleştirisine fırsat verdi.⁷⁶ Bunların ba-

⁷³ BCA, 30.10.26.151.16.

⁷⁴ TBMM ZC, Devre 8, c. 3, s. 439.

⁷⁵ Teklifi veren Bursa vekili M. Baha Pars ile İstanbul vekili H. Suphi Tanrıöver'di. TBMM ZC, Devre 8, c. 3, s. 445.

⁷⁶ Cumhuriyet, 3 Aralık 1947.

şında ise din hizmeti ve din eğitimiyle ilgili ihtiyaç ve talepler geliyordu. Nitekim Başbakan Hasan Saka da “Mekteplere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihabta partimiz bir rey bile alamayacaktır” sözleriyle durumun pragmatik boyutuna dikkat çekmişti.⁷⁷ Kongrede söz alan bazı vekiller de din eğitiminin ihmal edildiği görüşüne destek vermişler,⁷⁸ “komünizm tehdidi”⁷⁹ ve “ahlak meselesi” etrafında dillendirilen gerekçelerin yanı sıra bu konudaki toplumsal talebin artık göz ardı edilemeyecek bir seviyeye ulaşmasıyla, din eğitiminin yeniden sisteme dahil edilmesini içeren teklifler Kurultay’ın ana meselelerinden biri haline gelmişti. Bir taraftan toplumdaki ahlaki buhrana dikkat çekilerek halkı aydınlatacak “münevver” din adamı ihtiyacı dile getirilirken, öbür taraftan cenazelerin kaldırılması gibi pratik talep ve ihtiyaçlar gündeme taşınıyor;⁸⁰ çözüm için “özel din bilgisi dershaneleri”, ilkokullara seçmeli din bilgisi dersleri, İlahiyat fakültelerinin yeniden açılması gibi teklifler sunuluyordu. Sinop delegesi Vehbi Dayıbaş, laikliğin kaçınılmaz olarak uygulandığını ancak artık “hurafat anlaşılmış ve inkılap benimsenmiş olduğuna göre...ilkokullarda çocuklara dini bilgi vermenin zararlı olmadığı gibi ahlaki büyük faydalar tevhit edeceğine” inancını bildirirken; daha sonra söz alan Çorum delegesi Abdülkadir Güney daha ileri giderek “bugün bizim dinimizi ve mukaddes kitabımızı bütün dünya milletleri hayret nazarlarıyla takdir etmekte iken biz neden dinimizin inkişafına lakayt kalıyoruz?” diye soruyordu. Güney’e göre özel dershaneler bunun için yeterli görülmediğinden İlahiyat Fakülteleri açılarak “modern bilgilerle mücehhez münevver hocalar” yetiştirilmeliydi.

77 Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, s. 97.

78 CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı, s. 462.

79 Kayseri delegesi Şükrü Nayman da şöyle diyordu: “Arkadaşlar dinden korkmayalım, ben amele arasında yayınlanan kızıl tohumların neşvünemasından korkarım. En büyük hassasiyeti bu noktada gösterelim.” *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, s. 452. Komünizm tehdidiyle ilgili ayrıca bkz. *Vatan*, 1 Ağustos 1949.

80 “Vallahi billahi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. Ondan kalkıp bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize imam hatip vermezseniz ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz.” *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, s. 457.

10 Şubat 1948'de Başbakan Hasan Saka'nın teklifiyle "ilkokullara din dersi konulması ve imam ve hatip yetiştirmek maksadıyla meslek okulları açılabilmesi" koşullarını incelemek üzere bir komisyon kuruldu. Komisyonun bir süre sonra açıkladığı raporda, ilkokullara isteğe bağlı din dersleri konulması, "imamlık ve hatiplik gibi din hizmetlerini yürütecek uzmanlar yetiştirilmesi", Diyanet İşleri Reisliğine bağlı ve Maarif Vekaletinin denetiminde orta dereceli dini mekteplerin açılması tavsiye ediliyordu. Ne var ki, söz konusu okulların Diyanet İşlerine bağlanması önerisi kabul görmedi.⁸¹ İmam Hatip okullarının açılmasına ilişkin teklif ise İmam Hatip yetiştirme kurslarına dönüştürüldü.⁸² Komisyon çalışmaları devam ederken Van vekili İbrahim Arvas ve Konya vekili Fatin Gökmen'in, Diyanet İşleri Reisliğine bağlı İmam Hatip ve Vaiz okulları ve Yüksek Din okulları açılması için verdikleri iki ayrı teklif kabul görmedi.⁸³

15 Ocak 1949'da önce İstanbul ve Ankara'da daha sonra sekiz ilde on ay süreli İmam Hatip yetiştirme kursları açıldı.⁸⁴ Yıl sonunda toplam 50 mezun verebilen bu kurslar daha sonra iki yıla çıkarılarak meslek okulları mezunlarına da açılabilir, bütün bu adımlar nihayetinde "sahte bir teselli"den öteye gidemedi.⁸⁵ Uzun süreli itibarsızlaştırma politikası ve din görevlilerinin mevcut koşulları dikkate alındığında, yalnızca ortaokul mezunu ve askerliğini yapmış kişilere açılan bu kursların daha başlangıçta ölü doğduğu açıktı. Dönemin *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Metin

81 Öneriye şerh koyarak okulların Milli Eğitim'de kalmasını sağlayan, bir sonraki dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'ydu. Bkz. *Kendimize Geleceğiz*, s. 99. İmam Hatip mekteplerinin Diyanet İşleri bünyesinde yapılandırılmasına ilişkin beklentiler kuruluş aşamasında da dile getirilmişti. Sözgelimi Harp okullarının fiili durumuna benzer bir uygulamaya ihtiyaç duyulmamış, bu okullar Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na rağmen, bir yıl sonra yapılan değişiklikle Erkan-ı Haribiye Vekaletine devredilmişti. İmam Hatip okullarının Diyanet İşleri Reisliğine bağlanması teklifi hakkında bkz. *Selamet*, II/45 (1948), s. 12, 13, 16.

82 Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, s. 100.

83 *Selamet*, II/45 (1948), s. 13.

84 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 29. Kurs müfredatında Kur'an-ı Kerim, Hadis ve Tefsir, Akait, İbadet, Ahlak, Türkçe, Hutbe, Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi ve Sağlık Bilgisi dersleri vardı.

85 *Selamet*, 74 (16 Şubat 1949).

Toker pragmatik gerekçelerle açılan bu kısa süreli kursların nitelikli din adamı ihtiyacına cevap veremeyeceğini çarpıcı bir dille şöyle anlatıyordu:

Sorarım bu kursları açanlara, imamlık ve vaizlik ne demektir? Manasını bilmeden birkaç arapça dua gevelemek, dünyanın bir öküzin boynuzları arasında bulunduğunu söylemek, ölü gömmek ve namaz mı kıldırmak? Eğer imam ve hatip yetiştirmekten maksat sadece buysa, Allah mübarek etsin, boyacı küpüne daldırır gibi insanları beş aylık kurslara soksunlar, imam yapıp çıkarsınlar.⁸⁶

Neticede İmam Hatip yetiştirme kursları toplumdan gelen tazyikle, devlet gerekliliklerinin öne çıkardığı hassasiyet içinde şekillenmiş ve bir ihtiyacı karşılamaktan çok, giderek büyüyen tepkileri kontrol altına almayı önceliyordu. Bu gerilimin aşılması için en başta Demokrat Parti iktidarını beklemek gerekecek, onun da genel kaygı ve komplekslerle muhatap olduğu muhataralı ilan edilen din alanına soğukkanlılıkla eğilmesi gerekecekti.

Bundan sonra özellikle laiklik eksenli politikalar açısından bir tür gevşeme sayılan uygulamalar hayata geçirilmeye başlandı. Örneğin 9 Mayıs 1949'da Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun teklifiyle "dini meselelerin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamları yetişebilmesi için gerekli şartları hazırlamak" üzere İlahiyat Fakültesi kurulması karara bağlandı;⁸⁷ ve aynı yıl ilkokulların 4-5. sınıflarında seçmeli din dersi uygulamasına geçildi.⁸⁸

86 Metin Toker, "Dünyanın En İhtiyar Talebeleri İstanbul'da", *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1949. Hareket noktası farklı ise de, *Selamet* mecmuasında da benzer eleştiriler yayımlandı: "Hatib, Cumadan Cumaya minbere çıkan, eline verilen kağıttakileri okuyuveren ve bunları okumakla cemaati irşad etmiş sayılan kimse mi? Hayır, hayır hayır... İmam cemaatin ruhani önderidir. İbadet sırasında mihraba geçtiği zaman, cemaatin birliği onun ruhunda düğümlenir. Cemiyet vicdanının uyanıklığını ve birliğini ifade eden ibadet, bu sayede manasını ve mahiyetini gerçekleştirmiş olur." *Selamet*, 74 (16 Şubat 1949).

87 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 29.

88 Bernard Lewis, Diyanet İşleri Reisliği ve Maarif Vekaleti temsilcilerinden oluşan komisyonun hazırladığı ders kitabını şu sözlerle değerlendiriyor: "Bu ders kitabı, örneğin Mekke ve hatta Şam'daki Müslümanların ➤

Demokrat Partinin iktidara gelişiyle din eğitimi talebinin yükseldiği bir ortamda hemen her düzeyde devam eden tartışmaların odak noktasında, laik düzende din eğitiminin ders programlarında yer alıp almayacağı meselesi yatıyordu. Karşıt görüştekiler, devletin laik niteliğini vurgulayarak din derslerinin müfredata eklenmesini –seçmeli de olsa– anayasaya aykırı buluyor;⁸⁹ aksini düşünenlerse “laikliğin dinsizlik demek olmadığını” her fırsatta vurgulayarak bu derslerin bir ihtiyaç olduğunu öne sürüyordu.⁹⁰ Uygulamada ise bu eğitimi verecek yetişmiş kadroların bulunmaması sebebiyle yaşanan sıkıntılara dikkat çekiliyordu.⁹¹ İmam Hatip mekteplerinin kapatılmasından sonra din görevlisi ihtiyacını karşılayacak hiçbir kurum kalmamıştı. İlginç bir örnek olarak, din görevlilerinin sayıca azlığı ve statü bakımından konumlarını yansıtan bir gazete ilanı dikkat çekiciydi:

Biz Kur'an Öğretmeni istiyoruz

İlçemizde bir Kur'an-ı Kerim kursu okulumuz vardır. Bu okulda öğretmenlik yapacak, kasabanın en büyük ve çok cemaati bulunan Envarülhamit Camiinde cehri okunan üç vakit namazı kıldırarak, edası, sadası güzel, makamşinas, Mısır ve İstanbul lehçesiyle Kur'an okuyabilen ve ilçemizin ilmi encümenince beğenilen mükemmel bir hafız öğretmeni arıyoruz. Bu öğretmene Diyanet İşleri Reisliğinden ayda yetmiş beş lira ücret ki, tevkifatın sonra 55 lira verilmektedir, derneğimiz de bu resmî ücreti 200 liraya iblağ edecek, yani her ay net olarak iki yüz lira ücret verilecekti. Bunun için derneğimiz tarafından bir yıllık (951 yılına ait) tahsisat Osmaniye Ziraat Bankasına konmuştur. Her ay sonunda hemen öğretmenin ücreti tediye olunacaktı.

muhtemelen güçlkle tanıyacakları, İslamlığın modern bir ifadesini sunar.” Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 414.

89 Bu konuda birkaç örnek için bkz. Nurettin Artam “Mecburi Din Öğretimi” ve “Hasan Ali Yücel Avukatının Tuhaf Davası”, *SR*, IV/92 (1950), s. 261-263.

90 Diyanet İşleri reisi A. Hamdi Akseki'nin, eğitimin bütün aşamalarında din derslerine yer verilmesi ve din dersi öğretmenlerinin de ehil ve ücretli kişiler arasından seçilmesiyle ilgili açıklamaları için bkz. “Diyanet Reisinin Mühim Beyanâtı”, *SR*, IV/86 (1950), s. 163-167. Ayrıca din derslerinin ortaokul ve liselere teşmili için Tokat vekili Ahmet Gürkan tarafından Meclis'e verilen sözlü soru ve bu konu etrafında gelişen tartışmalar için bkz. “Demokrat Parti Meclis Grubunda Mühim Münakaşalar”, *SR*, V/102 (1951), s. 22.

91 “Diyanet Reisinin Mühim Beyanâtı”, *SR*, IV/86 (1950), s. 165.

Memleketimiz halkı çok hayırsever ve dindardır. Öğretmenin okutmasından ve ahlakından memnun kalınırsa haricen de ayda hiç olmazsa yüz lira bir gelir sağlanır sanıyorum. Kasabamızın akarsuyu bol, her tarafı bağlık bahçelik, portakal bahçeleriyle muhat, kış gününde bile zümrüt gibi yemyeşil, hele yeni gelen içme suyuna hiç diyecek yok. Çok güzel. Hava mutedil. Çukurova gibi sıcak değil.⁹²

3 Ocak 1951'de dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, "İmam Hatip okullarının açılması zaruretine kaniyiz. Çünkü Türk milletine hitap edecek, olgun, kültürlü hatip ve imamların yetişmesini arzu ediyoruz" sözleriyle ilk sinyali verdi. Bu doğrultuda Diyanet İşleri Reisliği, İlahiyat Fakültesi ve Milli Eğitim Bakanlığı marifetiyle hazırlanan tasarıda üç yıl ortaokul, dört yıl lise dönemi olmak üzere yedi yıllık İmam Hatip mekteplerinin açılması teklif ediliyordu. Tasarıya göre ortaokul mezunları imam-hatip, lise mezunları ise vaiz, müftü ve öğretmen olabilecekti.⁹³ İlk İmam Hatip okulları, 1951-52 öğretim yılında, Özel Okullar Müdürlüğüne bağlı olarak 7 il merkezinde açıldı ve bu sayı bir yılda 15'e, on yılda 26'ya, yirmi yılda 72'ye yükseldi. Bunların banisi kabul edilen Celal [Ökten] Hoca'nın ifadesiyle "modern ilimlerle mücehhez, asrın ihtiyaçlarını müdrik, şarkı ve garbı iyi bilen, tavizsiz fakat müsamahakar, münevver" din adamları bundan böyle bu okullardan yetişecekti.⁹⁴

Hiç şüphesiz tek parti döneminin kararlı politikalarının ardından "milli" eğitim sistemi içinde din eğitime ve bunu topluma çeşitli düzeylerde sunacak kadroları yetiştiren İmam Hatip okulları ile İlahiyat fakültelerine yer açan fikriyat, sadece kurucularının dine ilişkin tasavvurunu yansıtmakla kalmıyor, aynı zamanda bundan sonra dinin toplumsal karşılığını ve dönüştürücü gücünü de hesaba katan ve Cumhuriyet'in kazanımlarıyla geleneksel müktesebatı mezc eden yeni bir terkihi ifade ediyordu.

92 "Biz Kur'an öğretmeni istiyoruz", s. 320.

93 "İmam Hatip Mektepleri", *SR*, V/110 (1951), s. 153.

94 İsmail Kara, "İmam Hatip Liselerini Yeniden Tartışmak", s. 39. Ayrıca Celallettin Ökten hakkında müstakil iki monografi için bkz. Mustafa Özdamar, *Celal Hoca*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1995; Hüseyin Yorulmaz, *Celal Hoca - Bir Neslin Öncüsü*, İstanbul: Hat Yayınları, 2011.

Bu okullar da laikliği kurucu ilke olarak benimseyen yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve idari yapılanmasıyla dindar vatandaşların toplumsal taleplerini uzlaştırmaya yönelik bir "Cumhuriyet projesi" olarak hayata geçirilebilmişti. Nitekim kuruluş yıllarından itibaren sık sık Meclis gündemine getirilen "cenazelerin ortada kaldığı"na dair vulgarize ifadeler, din adamı yetiştirecek eğitim kurumlarını zorunlu kılıyordu.

Ancak "bağımsız bir münevveran grubu" yaratmaktan çok devletin denetim işlevine katkı sağladığı iddia edilen bu okullara yer açan dinamikler⁹⁵ toplumsal taleplerin siyaset üzerindeki artan baskısıyla yakından ilişkilidir. Nihayetinde kuruluşundan itibaren geçirdikleri safhalar ve toplumsal destek de bu durumu teyid eder.

Türkçe İbadet Denemeleri:

"Tanrı'sına Türkçe Söyleyen Türk"

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi, "Türk diline hak ettiği yeri vermek (ve) yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmak"⁹⁶ üzere yürütülen dil reformunun önemli bir parçasıydı. Bu idea- le uygun olarak geliştirilen Güneş Dil Teorisi, Latin Harflerinin Kabulü, Arapça ve Farsça kelimeler yerine öz Türkçe kelimelerin bulunması ve tüm bu reformları kalıcı hale getirmek için "Türk Dili Tetkik Cemiyeti"nin kurulması dil reformunun önemli adımlarından biriydi. Dönemin önde gelen dilbilimcilerinden Ragıp Hulusi [Özdem]'ye göre Türk Dili Tetkik Cemiyetinin amacı Batı dünyasındaki gibi "kültür dilini milli dil (üzerin)den geliştirmek" ve böylelikle "medeni erginliğe erişmek"ti.⁹⁷

95 Ahmet Çiğdem, "İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar", s. 32.

96 Sadri Maksudi [Arsal]'nin *Türk Dili için: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz Üzerine Düşünceler* (Türk Ocakları İlim ve San'at Heyeti Neşriyatı, 1930) kitabının iç kapağına Mustafa Kemal'in 2 Eylül 1930'da yazdığı not.

97 "Bugünkü cihan medeniyetini temsil eden garp aleminin daha bundan dört asır evvel dinlik ve dünyalık bütün kültür dilini milli dilden geliştirmek suretiyle kazandığı medeni erginliğe Türk milletini de bir an evvel erişirmek; onların aşmış ve geçmiş oldukları türlü inkılap dağlarını, derelerini en kestirme yoldan aşmak ve geçmek; böylece onlara bir an evvel katışarak ➤

Dil reformunun dini hayata yansması her şeyden önce ibadet hayatının belli başlı bileşenlerini yeniden ele almayı gerektirmişti. Bununla birlikte ibadet dilinin ne ölçüde Türkçeleştirileceğiyle ilgili henüz bir mutabakat zemini oluşmadığı gibi, bu reforma dini meşruiyetin nasıl sağlanacağına dair ortak bir siyasetten söz etmek zordur. Bu süreç daha çok kısmi denemelerle biçimlenmiş ve örneğin ezan gibi sembolik değeri oldukça yüksek konularda daha katı bir tutum izlenirken, bazı hususlarda daha esnek yollar tercih edilmişti. Ne var ki, metodolojik düzeyde görece dağınık gibi görünen bu tercihler, kurucu iradenin din dilini Türkçeleştirme konusundaki kararlılığını hiçbir şekilde etkilememiştir. Buradaki tercih çeşitliliği ve rahatlık, ancak toplumsal tazyik ve dini tepkisellikle birlikte değerlendirilerek anlaşılabilir.

Özellikle dini mesajların topluma aktarılmasında anadilin kullanılması fikri yeni bir mesele değildir. Daha 14. yüzyılda Aksaraylı Yusuf oğlu Abdurrahman, *İmadi'l-Islam* kitabında Arap dilini bilmeyen halk için kendi dillerinde anlatımın gerekliliğini savunuyordu.⁹⁸

Hak Teala Hazretleri ilmi gökten Arap dili üzerine indirdi. Arap alimleri dahi ol ilmi Arap dille beyan ettiler. Zamanları halkına menfaatleri ol dil ile olduğu için. Badehu ol ilm Acem vilayetine düştüğünde Acem alimleri dahi ulema için telif ettikleri kitabı geru Arap dili üzerine telif ettiler. Amma avam için telif ettikleri kitabı acem dili üzerine telif ettiler. Zamaneleri avamına faide bu yüzden olduğu için. Badehu ol ilim Rum vilayetine düştüğünde Rum uleması dahi ekserya ol ilmi geru Arap dili üzerine beyan edüp evamı halka ilmi nafi yer altında gizli mal gibi mestur kaldı. Zamane müftüleri zamane dili ile fetva yazdıkları gibi pes biz dahi zamane halkına asan olsun için ol Arap ve Fars dilleri altında gizli olan ilmi nafi ala rağmilhasidin Türki diliyle halka izhar ettik. Ümiddir ki hayrı duaya sebep ola. Pes bu kitabın muradı bu vechile hayırlara delalet olduysa bunun libası Türkidir deyüp ve çerağın dibi bu denlu nurda ne var diyerek

onlarla medeniyetin engin sahalarında boy ölçüşecek hale gelmek ve bunun için de 'Türk dilini' müstait olduğu en yüksek kemal derecesine vardır-maktı." Ragıp Hulusi, "Türk Dili Tetkik Cemiyeti", s. 33.

98 Aktaran Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1920.

nurdan mahrum olduğu gibi sen de tahfif edüp de bu kitabın faidelerinden ırak düşmeyesin. Ulema yaranın Türki deyüp tahfif ettikleri şol Türki hikayeler ve Türki mevize kitaplarıdır. Bu ise ahkam-ı şer'iyeye kitabıdır. Ahkamı şer'iyeyi zamanın muktezası üzerine halk tefhim için ahar lisanla tabir etmek örfü zamandır, aynı kemaldır.

Ancak asıl II. Meşrutiyet'ten itibaren Batılılaşma ve milliyetçilik taraftarlarınınca öne sürülen dini metinlerin ve ibadetlerin Türkçeleştirilmesi teklifleri daha etraflı gündeme taşınmış; “Türkçe ibadet”, özellikle matbuat alemindeki din odaklı tartışmaların ana meselelerinden biri haline gelmişti. Türkçü aydınlardan Türkçe ibadet fikrini ilk ortaya atan Ali Suavi, Ayasofya ve Beyazıt camilerinde Türkçe hutbeler veriyor, kendi yayınladığı *Ulum* gazetesinde Arap dilini eleştirerek,⁹⁹ –onun görüşünü esas aldığı– İmam Ebu Hanife'den sonra gelen ulemanın bu görüşe itibar etmediklerini öne sürüyordu.¹⁰⁰ Benzer şekilde Mehmet Ubeydullah [Hatipoğlu] da namaz surelerinin, tekbirlerin, salât-ü selamların Türkçe okunmasını savunuyordu.¹⁰¹

Bu konudaki görüşleri sistemleştirerek bir Cumhuriyet projesi haline getiren Ziya Gökalp'in “Dini Türkçülük” tezi, “din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması” fikrine dayanıyordu. “Bir millet, dini kitaplarını okuyup anlayamazsa dininin hakiki mahiyetini de öğrenemez” diyen ve “ibadetlerden alınacak haz”ın ancak “okunan duaların tamamıyla anlaşılmasına bağlı” olduğunu savunan Gökalp, Türklerin mevlid-i şerif, ilahi ve zikirleriyle Türkçe vaazları örnek göstererek, “eskiden beri Türk

99 Ali Suavi, “Lisan ve Hatt-ı Türkî”.

100 “Sakın zannolunmasın ki fi'l-asl Arabî olan şu lisanın âmme-i İslâm'a lisan olmasına Kur'an-ı Kerim'in Arabî oluşu ve adem-i tercemesi cebretmişti. İşte bu da böyle değildir. Zira İmam-ı Azam Ebu Hanife değil midir ki Arap olmayanlar için Kur'an'ı kendi lisanına terceme ile namazda bu tercemeyi okumağa fetva verdi. Halbuki İmam-ı müşarün ileyh mezhebi üzere gelen ulema bu fetvayı ma'mulun bih tutmayıp, hatta nice müftiler şu Arabî'den başka lisanın tekemmülünü bile men ettiler.” Bkz. Ali Suavi, “Lisan ve Hatt-ı Türkî”, s.123-131. “Suavi'ye göre hutbede Türkçe zaruret, namazda ise cevazdır” İ. Hakkı Danişmend, *Ali Suavi Türkçülüğü*, 1942.

101 İ. Hakkı Baltacıoğlu, “Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Yeytaş ile Görüşüm”, 7.

lisanıyla icrasına müsaade olunan” bu gibi ayinleri dini hayatın önemli bileşenleri arasında sayıyordu.¹⁰²

Türkçe ibadet tartışmaları bir tarafa bırakılırsa, bu dönemde Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesine ciddi bir itiraz gelmemişti; asıl muhalefet, bu tercümelerin ibadette Kur'an'ın yerine ikame edilmesi endişesine dayanıyordu. II. Meşrutiyet'ten itibaren, Ahmet Mithat Efendi ve Mustafa Sabri başta olmak üzere, Musa Carullah, Kılıçzade Hakkı, Mehmet Şükrü, Süleyman Tevfik, Ali Ferit, Mehmet Fehmi, Ahmet Esad, Ömer Ziyaüddin Efendi gibi isimlerin katıldığı Türkçe Kur'an tartışmaları devam ederken, diğer taraftan Kur'an tercümeleri neşredilmeye başlandı.¹⁰³ 1914 yılında aslen Hristiyan olan Zeki Magamiz'in orijinal Kur'an metni olmaksızın hazırladığı *Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri* beş forma çıkarıldıktan sonra yasaklandı.¹⁰⁴ Kitabı neşreden İbrahim Hilmi, önsözde Kur'an-ı Kerim'in tercümesinin aslının yerine ikame edilemeyeceğini vurguluyordu.¹⁰⁵

Türkçe ibadet meselesi Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte dini reformların ilk sırasında yerini almakta gecikmedi. Cumhuriyet Halk Fırkası programında “Parti, Türk Milletinin bugünü ve geleceği için milli dil ve kültürünü din alanında da yabancı dil ve kültür etkilerinden korumayı zorunlu görür”¹⁰⁶ prensibi benimsenerek dini hayata yönelik reformların dili de kapsayacağına işaret verilmişti. Nitekim bu konuda atılan adımlar tedricen sürdürülmüş; Mustafa Kemal [Atatürk] bu süreçlerin büyük bir kısmını bizzat yürütmüştü.¹⁰⁷

¹⁰² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 163, 164.

¹⁰³ Kur'an tercümelerinin tarihsel seyri için bkz. Düccane Cündioğlu, “Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu”.

¹⁰⁴ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1927.

¹⁰⁵ “Hüsniyete makrum ve hissi diyanete müntehi olan fikri emelim yanlış telakki edilmesin. Bir Türk Kur'an-ı Kerim'i Türkçe okumakla hiçbir vakit aslını, Arapçasını okumaktan müstağni kalamaz. Türkçesi ancak tefsiri bir tercümeden ibarettir. Aslı her vakit kemali tevkir ve ihtiram ile okunacaktır.” Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1927.

¹⁰⁶ Bu madde Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhuriyet Halk Fırkası programının “layiklik” maddesine eklense de 7. Büyük CHP Kurultayında programdan çıkarıldı. Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, s. 43.

¹⁰⁷ “Muhammed'in dinini kabul edenler, kendilerini unutmaya, hayatlarını Allah kelimesinin her yerde yükseltilmesine hasretmeye mecburdular. ➔

1. Türkçe Kur'an-ı Kerim

Cumhuriyet'in ilanından sonra ibadet ve Kur'an dilinin Türkçeleşmesi yönündeki görüşler ağırlık kazanmaya başlayınca, Kur'an tercümelerinin sayısında bir artış görüldü.¹⁰⁸ Cemil Said [Dikel]'in Fransızcadan tercüme ettiği *Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, içerdiği tercüme hataları sebebiyle ciddi tenkitlere yol açtı.¹⁰⁹ Tercümelerin çoğalmasıyla birlikte yapılan çevirilerin de ciddi eleştirilere uğraması üzerine TBMM meal ve tefsir çalışmaları-na resmi bir hüviyet kazandırmak için harekete geçti.¹¹⁰ Diyanet İşleri Reisliğinin 1925 yılı bütçe müzakerelerinde Eskişehir vekili Abdullah Azmi [Torun] ve 53 vekilin verdikleri önergeyle¹¹¹ gerek Kur'an tercümesi, gerek din aleyhtarlığı yapan yabancı yayınlara cevap niteliğinde yeni yayınlar hazırlamak üzere kuruma yirmi bin lira bütçe tahsis edildi.¹¹² Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in tercüme-

Bununla beraber Allah'a kendi milli lisanında değil, Allah'ın Arap kavmine gönderdiği Arapça kitapla ibadet ve münacatta bulunacaktı. Arapça öğrenmedikçe, Allah'a ne dediğini bilmeyecekti. Bu vaziyet karşısında Türk milleti birçok asırlar, ne yaptığını, ne yapacağını bilmeksizin, adeta bir kelimesinin manasını bilmediği halde Kur'an'ı ezberlemekten beyni sulanmış hafızlara döndüler". Bkz. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s. 366. Maarif vekili H. Suphi Tanrıöver "Paşam ...bizim hoca milletvekilleri halka davamızın dini dayanaklarını ispat için Arapça dua okuyacaklar. Halk birşey anlamayacak. Acaba bu duaların türkçesini hazırlayıp vermemiz daha doğru olmaz mı?" diye sorması üzerine "sen tasalanma Hamdullah...Onlar arapça okusalar da türkçe düşünürler...Bekle! Mevzuu temelinden halledeceğimiz günler gelecek." Cemal Kutay, *Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret Türkçe İbadet*, s. 255.

108 Miras'ın naklettğine göre Cumhuriyet devrine kadar iki önemli Kur'an tercümesi öne çıktı: (1) klasik üslupta yazılmış ve kısmen surelerin tefsirine yer veren *Tıbyan*, (2) Sultan Abdülmecit döneminde Ferruh Efendi'nin kaleme aldığı *Mevakıb*. *Mevakıb*; ki diğerine göre daha sade ve "yeni" dille yazılmıştı. Kamil Miras, "Kur'an Tercümesi Hakkında", s. 194, 195.

109 Cemil Said, Şark kaynaklarından tercüme ettiğini söylese de Osman Ergin'e göre aslında Kazimireski'nin Fransızca tercümesini esas almıştı. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1928.

110 Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet-I*, s. 52.

111 Ayrılacak tahsisatın karara bağlanması sırasında kararın Kur'an-ı Kerim'in tercümesi mi, yoksa Türkçe tercümesi mi şeklinde yazılacağı konusunda ciddi tartışmalar yaşandı. *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 211 vd.

112 "Bazıları tarafından Kuran-ı Kerimin hataâlüd bir surette lisanımıza tercüme ve neşredildiği görülmektedir. Bu kitabı celilin elyevm mevcut olan Türkçe tefsirleri dahi ihtiva ettiği meanii dakikayı ifadede kasır olduğu ➔

si için Mehmet Akif [Ersoy], tefsiri için ise Elmalılı Muhammed Hamdi [Yazır] görevlendirildi.¹¹³

Rifat Börekçi konuyla ilgili *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı açıklamada “Kur’an-ı Kerim’in iyi bir tercümesi ile vatandaşlarımızın Allah’ın emirlerini daha kolay öğreneceklerine kaniyim”¹¹⁴ diyordu. Dini metinlerin anlaşılmasına ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine ilişkin birbiri içine giren bu yaklaşımlar aslında toplumda söz sahibi karar mercilerinin eğilimlerini açığa çıkarıyordu. Diyanet İşleri reisi de, bu bağlamda gelişen farklı eğilimleri hesaba katarak, kendi görüşünü “vatandaşların Allah’ın emirlerini daha kolay öğrenmeleri” şeklinde ifade etmiş ve tercihini zımnen de olsa meal ve tefsir alanındaki gayretlere yöneltmişti. Oysa din dilinin Türkçeleştirilmesi ve anadilde ibadet, bu dönemin laikleştirici politikaları içinde biri diğerinin yerine kolayca ikame edilebilen bir geçişkenliğe sahipti.

Kur’an-ı Kerim’in Türkçeye tercüme edilmesi kararı matbuat aleminde de bir dizi tartışmaya yol açtı. İbadetin Türkçeleştirilmesini savunan aydınlar, tercümenin Türkçe ibadetin önünü açacağını savunurken,¹¹⁵ rejimin dinle kurduğu ilişkiyi açıkça sorunlu bulan İslamcı aydınlar ve geleneksel ulema, yeni bir din yorumunun ikame edilmesi ve Türkçe namaz uygulamasına kay-

cihetle mütehasıs bir heyeti ilmiye tarafından Kur’an-ı Azimü’ş-şan’ın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve keza lisanımıza tercümesi elzem olan bazı asarı İslâmiyenin nakil ve tercümesi ve dini İslâm aleyhinde intişar eden asarı ecnebiyeye mukabeleten neşriyatta bulunmak üzere 214’üncü fasla sekizinci madde olarak 20.000 liranın zam ve tahsisini teklif eyeriz.” *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 222. Konuya ilişkin ilk resmî talep Zonguldak vekili Tunalı Hilmi’nin *Celaleyn Tefsiri*’nin tercümesi için verdiği takrirdir (8 Mart 1925). Takrir önce Başvekaletle oradan Diyanet İşleri Reisliğine gönderildi. *BCA*, 30.10.4.42.5 Lef 1, 2, 3. 2 Mayıs 1925’te ise *Buhari-i Şerif*’in tercümesi için Riyaset Başvekaletle bir yazı gönderdi. *BCA*, 30.10.26.150.4.

113 *Vakit*, 12 Mayıs 1926. Mehmet Akif ve Elmalılı M. Hamdi’nin Diyanet İşleri Reisliği ile imzaladığı üç sayfalık sözleşmenin metni için bkz. *BCA*, 30.10.26.149.18.

114 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1924, s. 2’den aktaran İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 121.

115 Mehmed Cemaleddin, “Halkın Fıtrat-ı Dinine Doğru: Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi ve Sahib-i Mezhebimiz İmam-ı Azam”, *İçtihad*, c. 20. sy. 177 (1925).

naklık etmesi endişesiyle buna karşı çıkıyordu.¹¹⁶ Meal ve tefsir konusunda, rejime sadakatlerinden çok ilmi yetkinlikleriyle tanınan Mehmet Akif ile Elmalılı M. Hamdi'nin tercih edilmesi, bu endişeleri gidermek için düşünülmüş olmalıdır. Nitekim Mehmet Akif başlangıçta üstlendiği görevden daha sonra sarf-ı nazar etmesini, hükümetin laiklik uygulamalarında giderek artan kararlılık ve muhasara sebebiyle yaşadığı tedirginliğe bağlıyor; bunu da yıllar sonra "tercümenin güzel olduğu, ancak onu namazda okutmaya kalkarlarsa Allah'ının ve Peygamber'inin yüzüne bakamayacağı" sözleriyle açıklıyordu.¹¹⁷ Daha sonra meal yazma görevini de devralan Elmalılı ise, Türkçe ibadette kullanılamayacak şekilde, bir kısmının orijinalini koruyarak ve tercüme yerine geniş izahlara yer vererek tamamladığı eserinin giriş bölümünde, Türkçe Kur'an'la ibadet (namaz) denemelerine "Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın! Lisan-ı Kur'an Arabîdir" sözleriyle karşı çıkmıştı.¹¹⁸

Kur'an-ı Kerim'in camilerde Türkçe okunması ve böylece "inkılabın son merhalesini" gerçekleştirmek üzere Mustafa Kemal, 1931 ramazanında dönemin ünlü hafızlarını bir araya getir-

116 Mustafa Sabri Efendi, *Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'an*.

117 Fahri Kutluay'ın "Aydınlatılan İki Mühim Sır" başlıklı yazısına göre, Göztepe Camii'nde yaşanan olaylar, Darülfünun Raporu gibi gelişmelerden sonra Mehmet Akif (Ersoy) kendi yaptığı tercümenin bu maksatla kullanılacağından endişe duymuş, daha önce Diyanet İşlerine teslim ettiği metinleri düzeltme yapacağı gerekçesiyle geri istemişti. Daha sonra kendisiyle yapılan mukaveleyi feshederek avans olarak aldığı 1000 lirayı A. Hamdi Akseki'ye gönderdi. Ayrıca krş. Eşref Edib, *Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*. Eşref Edib, Akif'in bu tercümeyi tamamladığını, kendisinin de baştan sona okuduğunu söyleyerek "yeryüzünde Akif'ten başka o selaset ve kuvvette Kur'an'ı Türkçeye tercüme edebilecek hiç kimse yoktur" demiştir. Bkz. Eşref Edib, *Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, s. 105. Yakın zamana kadar Akif'in tercümesinin akıbeti bilinmezken, Mısır'da merhum Mustafa Runyun tarafından muhafaza edildiği iddia edilen bir nüsha 2012'de yayımlandı. Bkz. M. Akif Ersoy, *Kur'an Meali*, der. Recep Şentürk, A. Cüneyd Köksal, İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.

118 Dönemin Maarif vekili Y. Hikmet Bayur, eserin basımından önce kendisine gösterilen mukaddimede "Haşa Türkçe Kur'an!" sözleriyle başlayan kısmın çıkarılmasını söylediğini belirtir. Nitekim Lugal'e göre "Atatürk devrimlerinin bir amacı da bu gibi 'Haşa'lara son vermek ve uygarlık dünyasıyla birlikte ilerlemeyi önleyen bu anlayışı ortadan kaldırmak"tı. Lugal, başlangıçta çıkarılan bu sözlerin yıllar sonra daha ağır şekilde ilave edildiğini yazar. *Necati Lugal Armağanı*, s. 151, 152.

di.¹¹⁹ Bu merhaleyi hafızlara açıklayan kişi ise Maarif vekili Reşit Galip'ti¹²⁰ ki, Mustafa Kemal'in bu konuda Diyanet İşleri reisiyle değil de onunla işbirliğine girmesi, Diyanet'in dini reformların her zaman yanında yer almadığını gösteren işaretlerden biriydi. Nitekim Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi, Kur'an-ı Kerim'in tercümesine olumlu yaklaşırken, Türkçenin ibadetlerde kullanılmasyla ilgili olumsuz beyanat vermişti.¹²¹

1932 ramazanında camilerde Türkçe Kur'an okuma denemeleri başlatıldı. 22 Ocak 1932'de Hafız Yaşar [Okur] İstanbul Yerebatan Camii'nde Kur'an'dan önce Arapça ardından Türkçe Yasin Suresini okudu; ertesi gün de kendisine verilen emri yerine getirdikten sonra Cumhuriyet'in ilelebet yaşaması ve onu kuranların başarılı olmaları için dua etti.

Atamın Yerebatan Camii'nde Yasin Suresi'nin tercümesini okumamı emretmesi üzerine keyfiyet matbuata aksettirilmişti. Ertesi günü bütün sabah gazeteleri bu haberi şu başlık altında veriyorlardı: Hafız Yaşar bugün Yerebatan caminde Türkçe Kur'an okuyacak. Bu haber İstanbul'da bomba tesiri yaptı ve taassubu gıcıkladı. Kuranın Arapça nazil olduğu, tek kelimesine dokunulamayacağı gibi fısıltılar kulaktan kulağa dolaşıyordu. Halbuki gazeteler haberi yanlış aksettiriyorlardı. Ben Türkçe Kur'an okumayacaktım. Yasin suresini Arapça okuyacak, Cemil Said Bey'in tercümesini de cemaate nakledecektim.¹²²

Bir hafta sonra bu uygulama birçok camide tekrarlandı ve ayrıca Kadir gecesinde 25 hafızın Ayasofya Camii'nde Türkçe

119 Bunlar arasında Beşiktaşlı Hafız Rıza, Süleymaniye müezzini Hafız Kemal, Hafız Sadettin, Hafız Burhan, Hafız Fahri, Hafız Nuri, Hafız Yaşar, Hafız Zeki ve Sultan Selimli Hafız Rıza gibi ünlü hafızlar vardı.

120 "Camilerde Türkçe Kur'an okuyacaksınız. İşte size birer tane Kur'an veriyoruz. Evet bu tercüme belki iyi değildir. Çünkü Arapça'dan Fransızca'ya ve ondan da Türkçe'ye yapılmıştır. Bununla beraber, Ankara'da daha iyi bir Kur'an tercümesi yaptırılmaktadır." Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1950.

121 *İkdam*, 3 Mayıs 1926.

122 *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1932. 25 Ocak'ta "Halk Türkçe Kur'an dinlemek istiyor" başlıklı haberde Türkçe Kur'an okunan camilere büyük bir ilgi olduğunu; 26 Ocak'ta "Türkçe Kur'an okunması Halkı vecde getirdi" başlıklı haberde ise ihtiyar bir kadının "Allah Gazi'ye ömürler versin, bize Kur'an-ı Kerim'in manasını öğretti" diye dua ettiğini manşetine taşıdı. Hafız Yaşar Okur, *Atatürk'le On Beş Yıl Dini Hatıralar*, s. 19, 22.

Kur'an okuyacakları ilan edildi.¹²³ Kur'an-ı Kerim'in müzik eşliğinde okunması için de birtakım girişimler denenmiş, hatta Mustafa Kemal [Atatürk] çalışmalara bizzat nezaret etmişti. Ancak istenen rağbet sağlanamayınca bunlar gündemden düştü.¹²⁴

Camilerde Türkçe Kur'an okunması konusunda en kapsamlı deneme aynı yıl Kadir gecesinde Ayasofya Camii'nde yapıldı. 30 hafızın katıldığı, hoparlörlerle naklen yayımlanan törende mevlid, kaside ve Kur'an'dan sureler okunduktan sonra Cumhuriyet'in selameti için dua edildi. *Cumhuriyet* gazetesi, bu töreni "Türk Müslümanlar on üç asırdan beri ilk defa Tanrılarına kendi lisanları ile ibadet ettiler" sözleriyle duyurdu.¹²⁵ Yabancı basında da geniş yankı uyandıran törenin ardından Mısır'da Şeyh Muhammed el-Guneymi et-Taftazani, olayı bir dinsizlik hareketi olarak gösterdi.¹²⁶ Kur'an'ın anlaşılması meselesi ulema ve siyaset nezdinde bir ihtiyaç ve zaruret olarak değerlendirilirken, mezhepler arasındaki farklı görüşlere rağmen ibadetin Türkçeleştirilmesi ve özellikle namazın Türkçe olarak kılınması fikri, birkaç yenilik taraftarı hariç özellikle ulema tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Namazın Türkçeleştirilmesini savunanlar ise dini gerekçelerden çok milli bir din yorumu geliştirme reflekslerini takip ediyordu.

2. Türkçe Ezan

İbadet reformları içinde çok tepki çeken Türkçe ezan fikri, Ziya Gökalp'in 1918'de neşrettiği *Vatan* şiirinde şöyle dile getirilmişti:

123 *Cumhuriyet* gazetesi haberi 1 Şubat günü "Kadir Gecesi Türkçe Dini İhtifal Yapılacak" başlığıyla verdi.

124 Sadettin Kaynak'a göre bunun sebebi, iyi bir Kur'an tercümesi bulunamayışdır. Aktaran Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1951.

125 "Dün gece Ayasofya'da toplanan kırk bine yakın kadın, erkek, Türk Müslümanlar on üç asırdan beri ilk defa olarak Tanrılarına kendi lisanları ile ibadet ettiler. Kalplerinden, vicdanlarından kopan en samimi, en sıcak muhabbet ve ananeleri ile Tanrılarından mağfiret dilediler. Ulu Tanrının ulu adını, semaları titreten vecd ve huşu ile dolu olarak tekbir ederken her ağızdan çıkan bir tek ses vardı. Bu ses Türk dünyasının Tanrı'sına kendi bilgisi ile taptığını anlatıyordu." *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1932.

126 Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 48.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur
 Köylü anlar manasını namazdaki duanın
 Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
 Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudanın
 Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.¹²⁷

1 Mart 1922'de Mustafa Kemal TBMM 3. toplanma yılı açış konuşmasında bu konudaki ilk işareti verse de,¹²⁸ bundan yaklaşık on yıl sonra, 31 Ocak 1932'de Hafız Rifat Efendi'nin Fatih Camii'nde Türkçe okuduğu ikinci ezanıyla fiiliyata geçilebildi. *Cumhuriyet* gazetesi bu haberi "ezanın Türkçe okunacağını haber alan kesif bir kalabalık Fatih meydanında toplanarak ezanı büyük bir alaka ile dinlemiştir" sözleriyle duyurmuştu.¹²⁹ Resmi olarak 3 Şubat 1932'de, Ayasofya Camii'nde teravih namazının ardından okunan¹³⁰ ilk Türkçe ezan, daha sonra tüm camilerde tatbik edilmeye başlandı.¹³¹ Reşit Galip ve Hasan Cemil [Çambel] tarafından yürütülen ve önde gelen hafızların görev aldığı çalışmalar devam ederken ezanda "Allah" kelimesinin yerine "Tanrı"nın ikame edilmesini Hafız Yaşar şöyle anlatıyordu:

1932 ramazanının ikinci günüydü. Atatürk'le Ankara'dan Dolmabahçe sarayına geldik. İstanbul'un mümtaz hafızlarının toplanmasını istedi. Hafızlar ikişer ikişer okudular. Ve şu metin üzerinden meşke başladılar: "Allah büyüktür..." Sultan Selim'li Hafız Rıza Efendi (Ali Rıza Sağman) bu tercümeyle itiraz etti. Bolu mebusu Cemil Bey'e dönerek "Efendim dedi Türk'ün Tanrısı vardır. Bu Tanrı şeklinde okunursa daha muvafık olur kanaatindeyim." Rıza Efendi'nin bu teklifini Cemil Bey pek ilgi çekici bulmuş olmalı ki arz etmek üzere hemen Atatürk'ün huzuruna

¹²⁷ *Yeni Hayat*, s. 9.

¹²⁸ *TBMM ZC*, Devre 1, c. 18 (1 Mart 1922), s. 2.

¹²⁹ Habere göre okunan ezanın Türkçe metni şu şekildedir: "Nebi Muhammed Allah Rasulü / Ben şahidim ki o haktan geldi / Ey dinliyenler geliniz namaz! / Eş işitenler koşunuz felaha! / Allah büyüktür / Tanrıdan başka tapacak yoktur". *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1932.

¹³⁰ Krş. H. Yaşar Okur, *Atatürk'le On Beş Yıl Dini Hatıralar*, s. 14; Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 45.

¹³¹ *Vakit* gazetesi haberi "İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'nun her tarafında da ezan Türkçe okunuyor" başlığıyla duyurdu. Bkz. 9 Şubat 1933.

girdi..Okundu: Tanrı uludur Tanrı uludur...Atatürk bu tercüme şeklini çok beğendi.¹³²

Nihayet ilk Dil Kurultayından sonra 26 Eylül 1932’de Evkaf Umum Müdürlüğünün tüm vilayetlere ve Evkaf Umum müdürlüklerine gönderdiği Türkçe ezan talimatıyla aynı zamanda ezanın Türkçe metni de tespit edildi:

Tanrı uludur (4)

Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrıdan başka yoktur tapacak (2)

Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrının elçisidir Muhammed (2)

Haydi namaza (2)

Haydi felaha (2)

Namaz uykudan hayırlıdır (yalnız sabah namazında)

Tanrı uludur (2)

Tanrıdan başka yoktur tapacak.

Talimata göre 29 Aralık 1932 tarihine kadar bütün müezzinlerin yetiştirilmesi gereken uygulama belirlenen sürede hayata geçirilemediği gibi, bu konuda gizli ve açıktan bir direnç gelişmiş ve dini reformların hiçbirisi Türkçe ezan kadar şiddetli tepkilere yol açmamıştı.¹³³

6 Mart 1933’te ise “Öz dilimizde her tarafta Türkçe ezan okunduğu bir zamanda minarelerde Arapça Salatüselam okumak ahenksiz düşeceği gibi Hükümeti Celilenin takip buyurduğu maksadı milliye de uygun gelmediğine binaen” bütün müftülüklerle salât-u selam ve tekbirlerin de Türkçeleştirildiğini bildiren,¹³⁴ Diyanet İşleri reisi Rifat imzalı tamimde Türkçe salatüselam için üç ayrı örnek gönderilmişti:

(I)

Tanrı elçisi Muhammed Salât sana, selâm sana

Tanrı sevgilisi Muhammed Salât sana, selâm sana

Tanrı elçileri salât sizlere selâm sizlere

132 H. Yaşar Okur, *Atatürk’le On Beş Yıl Dini Hatıralar*, s. 14.

133 Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*; D. A. Rustow, “Politics and Islam in Turkey: 1920-1935”, *Islam and The West* (ed. Freye R. N.), 1957.

134 “6.3.1933 tarih ve 720/265 sayılı tamim.” 2.6.1941 tarih ve 4055 sayılı kanuna göre herhangi bir yerde görev dışında Arapça ezan okuyanlar 3 ay hapisle cezalandırılacaktı.

(II)

Ey Tanrının elçisi Muhammed senin üzerine olsun rahmet ve selâmet

Ey Tanrının sevgilisi Muhammed senin üzerine olsun rahmet ve selâmet

Ey tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selâmet

(III)

Ey Tanrı elçisi Muhammed sanadır rahmet ve selâmet

Ey Tanrı sevgilisi Muhammed sanadır rahmet ve selâmet

*Ey Tanrı elçileri sizedir rahmet ve selâmet*¹³⁵

Gönderilen Türkçe tekbir sureti de şu şekildeydi:

Tanrı Uludur Tanrı Uludur

Tanrıdan başka Tanrı yoktur

Tanrı Uludur Tanrı Uludur

*Hamd ona mahsustur*¹³⁶

Çok partili yıllara geçiş sürecinde dini hayata yönelik düzenlemelerin gevşetilmesi yönündeki talepler özellikle ezanın yeniden Arapça okunması beklentilerini yükseltmiş ve yasağı delmek üzere yapılan girişimler artmıştı. 1947 yılında Arapça ezan okudukları gerekçesiyle 29 kişi tutuklandı. 1948 tarihli Millet Partisi programında her ferdin istediği dine istediği dilde ibadet etmesi prensibi benimsendi ve parti başkanı Hikmet Bayur devletin ibadetin şekline müdahale etmesini laikliğe aykırı bulduğunu

¹³⁵ *Milliyet*, 15 Mart 1933.

¹³⁶ *Milliyet*, 15 Mart 1933. Ancak daha sonra 1940'tan itibaren muhtelif zamanlarda Müşavere Heyetine yöneltilen sorulara verilen cevabi yazılarda, 6 Mart 1933 tarihli tamimde bahis mevzuu olan tekbirin teşrik tekbirlerine münhasır olduğu açıklandı. Örneğin, 29.5.1940 tarihli kararda "Diyanet İşleri Reisliğinden sadır olan tamimlerdeki tekbirlerden maksat kurban arefesinin sabah namazından itibaren bayramın dördüncü gününün ikinci namazına kadar cemaatle kılınan farz namazlarından sonra cemaat tarafından alınan teşrik tekbirleri olup, başka tekbirlere şümülü bulunmadığı" bildirilmişti. Bkz. *HMKD*, 7.12.1946 tarih ve 3061 no'lu karar; 26.12.1945 tarih ve 402 no'lu karar; 21.9.1948 tarih ve 293 no'lu karar; 30.7.1948 tarih ve 283 no'lu karar; 18.9.1949 tarih ve 291 no'lu karar. Diğer örnekler için ise bkz. 25.10.1945 tarih ve 265 no'lu karar; 25.10.1945 tarih ve 1326 no'lu karar; 7.12.1946 tarih ve 3061 no'lu karar; 26.12.1946 tarih ve 3115 no'lu karar; 27.11.1947 tarih ve 630 no'lu karar; 12.9.1947 tarih ve 2039 no'lu karar; 5.7.1947 tarih ve 191 no'lu karar; 8.9.1948 tarih ve 284 no'lu karar.

açıkladı.¹³⁷ 4 Şubat 1949'da Meclis'te Ticani tarikatına mensup iki kişinin Arapça ezan okuyarak yasağı protesto etmeleri üzerine, bu konudaki toplumsal tepkiler yeniden alevlendi.¹³⁸ 12 Nisan 1950'de Fevzi Çakmak'ın cenaze töreninde yasağı delen din adamları da tutuklanmaktan kurtulamamış, basında geniş yer bulan bu hadise, karşıt görüşlerin hararetli tartışmalarını beraberinde getirmişti.

Bütün bu tartışmalar gösteriyordu ki aslında ezan meselesi, sembolik olarak Cumhuriyet devrimlerinin ve kazanımlarının hafızalardaki yerini her zaman canlı tutan bir hareket noktasıydı.¹³⁹ Yasağı savunanlar bir tavizin ardından diğerlerinin geleceğini iddia ederken¹⁴⁰ karşı çıkanlar bu katı uygulamanın dinen tasvip edilemeyeceğini söylüyordu.¹⁴¹

Uzun yıllar devam ederek toplum nezdinde ciddi tepkilere yol açan bu uygulama, tek partili dönemde dini hayata yönelik müdahalenin sembolik bir örneği olarak hafızalara kazındı. Demokrat Partinin, 14 Mayıs 1950'de seçimleri kazandıktan sonra öncelikle bu hususta adım atması artık bir sürpriz değildi.¹⁴² Za-

137 Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 43.

138 "Meclis'te garip bir vaka: İki adam bağıra bağıra arapça ezan okumaya başladılar", *Hürriyet*, 5 Şubat 1949.

139 Bunlar daha çok laikliğin yorumuyla ilgili, retorikten öteye gitmeyen tartışmalardı. Laleli Camii başımamı Mustafa Ayni'ye göre ezanın tercümesi yanlıştı, çünkü Allah kelimesinin Türkçede karşılığı "Çalap" tı. "Tapacak" da (ilah için) uygun değildi, çünkü İslam dininde tapmak yoktu. Yeni hükümetin kararını bütün Müslümanlar alkışlayacaklardı, çünkü hiçbir yerde ezan-ibadetlerin hepsinde olduğu gibi-Arapçadan başka dilde okunmamalıydı. Halk Partisi üyeleri ise Arapça ezan nasıl Türkiye'yi mahvetmediyse Türkçe ezanla da dinin elden gitmeyeceğini, yalnız halka hoş görünmek için devrimin böyle bölünmesinin tehlikeli olduğunu savundular. Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 46.

140 Millet Partisinin yayın organı *Kudret* gazetesi, suçun 1300 yıllık bir geleceğe bağlı kalan halkta değil vicdan hürriyetini boyunduruk altında tutan kanunda olduğunu yazdı. Buna karşı Halk Partisinin gazetesi *Ulus*, bugün Arapça ezanı savunan mürtecilerin yarın şeriat mahkemelerini kuracaklarını, öbür gün de şapkayı ve latin harflerini kaldıracaklarını savundu. Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 46.

141 Örneğin bkz. Eşref Edib, "Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi", *SR*, IV/80 (1950), s. 66; Raif Ogan, "Kur'an Diliyle Ezan", *SR*, IV/81 (1950), s. 82-91.

142 Ezanın yeniden Arapça okunması, 1946 seçimleri öncesinde Demokrat Parti tarafından dile getirildi. İsmail Kara'nın Tahsin Banguoğlu'ndan ➤

ten Adnan Menderes de inkılapların hayata geçirildiği dönemde “taassup” a karşı verilen mücadeleye artık lüzum kalmadığını, vicdan hürriyetini sınırlayan bu uygulamaya bir son verilmesi gerektiğini belirterek ezanın bundan sonra Arapça okunacağını açıkladı.¹⁴³

Nihayet ezan yasağı “Büyük bir Müslüman vatandaş çoğunluğunu huzur ve rahata erdirmek ve anayasa ile müeyyet laiklik prensibine devletçe sadakat göstermiş olmak ve bilhassa ana hak ve hürriyetlerden olan vicdan ve din serbestisini herhangi bir zorlama altında bulundurmamak”¹⁴⁴ gerekçesine binaen, 16 Haziran 1950 tarih ve 5665 sayılı kanunla yürürlükten kaldırıldı. Görüşmelerde Cemal Reşit Eyüboğlu’nun milli devlet politikasının her yerde ve her zaman Türkçeyi kullanmayı gerektirdiği yönündeki itirazına Sinan Tekelioğlu “Atatürk sağ olsaydı bizzat bu yasağı kaldırır” diye cevap vermiş, nitekim Kur’an-ı Kerim’in tercüme edilemeyeceği anlaşılmıştı.¹⁴⁵ Hükümetin teklifiyle Meclis gündemine getirilen yasa değişikliği talebi, Cumhuriyet Halk Partisinin de desteğiyle kabul edildi.¹⁴⁶

3. Türkçe Hutbe

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi için atılan en erken ve en başarılı adımlardan biri Türkçe hutbeydi. Hiç şüphesiz hutbenin topluma ulaştırılmak istenen mesajları iletebilme imkanı sağlaması hem dini hem de siyasi açıdan bu konuda bir mutabakat zemininin oluşmasını kolaylaştırmıştı. Bu tartışmalar İslam

aktardığına göre, bunu ilk defa açıkça dile getiren Fuad Köprülü, Çubuk’ta yaptığı konuşmada “İktidara gelirsek ezanı Arapça okutacağız” demiş ve bu slogan hem CHP kanadında hem de Meclis’te tedirginlikle karşılanmıştı. Bkz. *Sözü Dilde Hayali Gözde*, s. 96.

143 “Büyük Atatürk inkılaplarına başladığı zaman taassup zihniyetiyle mücadele etmek zarureti duymuştu. Türkçe ezanın da böyle bir zarureten doğduğunu kabul etmeliyiz. Bugünse, camilerde ibadet ve duaların hep din dilince (yani Arapça) yapılmasıyla tezat teşkil etmektedir. Bu kadar yıldan sonra vaktiyle zaruri olan şimdi ise vicdan hürriyetini sınırlayan bu tedbirlerin devamına lüzum kalmamıştı. İrtica ve taassupla biz de savaşağız ve millete mal olmuş inkılaplarımızı savunacağız.” *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1950.

144 “Ezan Hakkında Kanun Teklifleri”, s. 100-103.

145 *Yeni Sabah*, 17 Haziran 1950.

146 RG, 17 Haziran 1950. Ezanın yeniden Arapça okunmasıyla ilgili bkz. *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1950.

topraklarının genişlemesine bağlı olarak hemen her dönemde gündeme getirilmekle birlikte II. Meşrutiyet'e kadar geniş bir müzakere ortamından söz edilemez. Bu dönemde kimi aydınlar hutbenin giderek aslından uzaklaştığına ilişkin görüşlerini çeşitli gazetelerde dile getirmeye başlamış, örneğin Ali Suavi, sahibi olduğu *Ulûm* gazetesinde kaleme aldığı "Zemane Hutbesi" adlı yazısında özellikle hutbenin ağır, ağdalı, "teganni"li bir biçimde ve "Türklerin anlamadığı bir lisanda" okunmasını ağır bir şekilde eleştirmişti. Suavi ayrıca hatiplerin şaşaalı giyinişleri ve abartılı okuyuşlarıyla mevcut hutbelerin, aslından bir hayli uzaklaştığını savunuyordu.

Zemane Hutbesi

Mümkün olsa da vakt-i saadette ve evkat-ı hilafette hutbe dinleyen sahabeden biri kalksa ve bizim mesela Ayasofya Camii'ndeki hutbeyi dinlese acaba ne zanneder? Şol sahabe ki hutbe, müstemî'lerin anlayacakları lisanda nasihat ve tebliğ-i emr-ü nehy ve icabında talim-i tedabir-i harbiyye ve ilan-ı harp ve bunlar gibi talimattan ibaret olduğunu bilmiş anlamış. Bu sahabe bizim hurç binişli, burc imameli, imamesi sırmalı cicili bicili hatip efendinin o müzeyyen minbere çıkıp Türklerin anlamadıkları bir lisanda arabândan yahut acem aşîrândan tutturup Elhamdülillah (180 elif miktarı), Elhamdülillah, Elhamdülillah (70 elif miktarı) meddi boğaz boğumlarına bi't-taksim nagamât çevirdiğini görse acaba ne der?! Merak bu ya ihtimaldir maa't-teaccüb dinler, dinler de hatip minberden inince yakalayup "Ey Mü'min, bunca mü'minin hutbe ve nutuk istimai için ictimâ ve kemal-i edeb ve ısgâ ettiler. Sen ise minbere çıkıp bağırdın, çağırdın. Ne idi muradın". der. Zannolunur ki beyinlerinde şöyle bir mükaleme geçer: "Be ne cahil ağrabîsin [Arabîsin]. Beni bağırdı çağırdı zannediyorsun. Ben Arabân'dan girdim, Acem'e atlardım, Acem'den İsfahan'a geçtim". Sahabi der ki: "Ben Bedir gazvesinde bulundum. Şam fethinde hazır idim. Yermuk'ta dahi kılıç salladım, fütuh-ı Mısır'da dahi bulundum. Şimdi seyahat mefahetini bırakalım. Şu sen minberde ne dedin". Hatip der ki; "O hutbeyi ben mi yaptım. O hutbe merhum büyük imam efendinindir. Ben onu hutbe mecmuasından ezberledim. Onu cühela ne anlar". Sahabi: "Be mü'min sana manasından sual ediyorum. Sen teganni ederken kalbin ne mana tefekkür eder"

Hatip Efendi der ki: “Ne cahil imişsin!...Ben sana Arabân’dan Acem’e, Acem’den Isfahan’a gezindim, dedim. Sen seyahat naklediyorum zannettin. Şimdi de manasından sual ediyordun. Zahir ben hutbe okurken kalbimle ve parmaklarımla dümtük vurmaya bırakıp da başka şey düşüneceğim ve makamı gaib edip rezil olacağım öyle mi.”

Derken birkaç efendi yanlarına gelir, “Efendi nafile yüreğini üzme” diyerek hatip efendiyi alırlar. Sahabi: “Bunlar dinlerini bir oyun ve eğlence edindiler “Haulai itte hazû dinehum lehven ve laiba” der. Ve bize cahil olduğundan camilerin musiki meclisleri ve hutbelerin bülbül avazesi olduğunu ne anlar”?¹⁴⁷

Benzer şekilde Ali Suavi’den on beş yıl sonra Muallim Naci de hutbenin maksadı hatip tarafından anlatılan yüce hikmetlerin hakkıyla kavranması ve bu şekilde nefis ve vicdanın terbiye edilmesi iken camilere hatiplerin nağmelerinden başka bir şey girmediğine dikkat çekmişti.¹⁴⁸ II. Meşrutiyet’in ilanıyla, tıpkı Türkçe Kur’an meselesi gibi Türkçe hutbe de matbuat aleminde geniş yankı bulmuş, konuyla ilgili talepler pek çok gazete ve dergide işlenmeye başlamıştı.¹⁴⁹ *Sırat-ı Müstakim*’de neşrettiği bir yazı dizisiyle bu konuda ilk somut teklifi sunan Halim Sabit [Şibay]’e göre, hutbeler zamana, zemine, hale, sünene muvafık olmalı,

147 Ali Suavi, “Zemane Hutbesi, *Ulum*, 29 Muharrem 1287. (1 Mayıs 1870), s. 1116-1118’den nakleden Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 1, 2.

148 “Hutbe dinlemekten, hatta esna-yı hutbede kelime-i vahide söylememekten maksat hatib-i edibin lisanından cereyan edecek hikem-i aliyyeyi hakıyla iz’an ve bu tarik ile terbiye-i nefis ve vicdan olduğu halde camilere hatiplerin nağamat-ı zaidesinden başka birşey girmemekte olmasına nasıl teessüf olunmaz?!” Muallim Naci, “Hutbe-i Uhra”.

149 *Sırat-ı Müstakim* Şubat 1912’den itibaren *Sebilürreşad* adını aldı ve 5 Mart 1925 tarihinde kapatıldıktan sonra, Mayıs 1948-Mart 1965 arasında yayın hayatına devam etti. Mecmuada yayımlanan bazı yazılar için bkz. Kazanlı Halim Sabit, “Hutbelere Dair”; Hafız Sani, “Hutbelere Dair”; Bereketzade Safvet, “Hutbelere Dair”; Mehmed Ferid, “Hutbeler”; Ali Şeyhu’l-Arab, “Hutbeler Nasıl Olmalı”; Ahmed Cavid, “Hutbelere Dair”, *SM*, III/64 (1325); Alimcan el-İdrisi, “Hutbelere Dair”, *SM*, V/120 (1326). Öte yandan, hutbelerin Türkçeye çevrilmesini ‘bid’at-ı seyyie’ olarak görenler de vardı. Örneğin bkz. Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celveti, “Hutbelere Dair”, s. 263. Ayrıca *Beyanü’l-Hak*’ta Türkçe hutbe örnekleri yer almaya başladı.

hatta –Türkçe hutbe dinen caiz mi tartışmasında savunduğu üzere– hutbeyi anlamak “vacibe yakın bir sünnet-i müekkede” idi.¹⁵⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu Musa Kazım Efendi’nin şeyhülislamlığa getirilmesi hutbelerin ıslahına dair beklentileri arttırdı.¹⁵¹ *Tanin* gazetesi Makam-ı Meşihat’ın kararıyla hutbelerin “hal u zamana muvafık ve mutabık surette ve ahalinin anlayabileceği bir tarzda” okutulacağını duyurduysa da çıkarılan tamimler hariç, bu hususta herhangi bir resmi adım atılmadı.¹⁵² Aksine, 1914’te meşihat makamı adına, Türkçe hutbenin “tahrimen mekruh” olduğunu bildiren bir fetva yayımlandı; ki bu fetva *İslam Mecmuası* başta olmak üzere çeşitli mecralarda eleştirilere yol açtı.¹⁵³

Bu tartışmaların odak noktası, “hutbe”nin sadece mana olarak değil, aynı zamanda lafızları itibarıyla da farz olup olmadığı meselesiydi. Ayrıca Mustafa Sabri’ye göre Türkçe hutbenin, zamanla diğer lisanlar içinde Türk, Çerkez, Laz, Kürt ve Arnavut gibi muhtelif İslam unsurlarının cuma ve bayram namazlarından başlayarak ayrı camilere bölünmesine yol açma tehlikesi vardı.¹⁵⁴ Hutbelerin anlaşılması hususunda geniş bir mutabakat sağlansa da asıl mesele, bütün bölümleriyle birlikte Türkçe okunup-okunmayacağıydı. Nitekim erken dönemden itibaren bazı selatin camilerinde kısmen hayata geçirilen “kürsü şeyhliği” (cuma vaizliği) uygulamasıyla cuma namazı bitiminde Arapça okunan hutbe, görevli kişilerce vaaz sırasında cemaate izah ediliyordu.¹⁵⁵

150 Halim Sabit özellikle Peygamberin Kureyş dışındaki bir kabileye, o kabilenin lehçesiyle hutbe irad ettiğine dair bir hadisi delil gösteriyordu. Bkz. “Hutbelere Dair”, *SM*, I/13 (1324).

151 Alimcan el-İdrisi, “Hutbelere Dair”

152 Alimcan el-İdrisi, *Tanin*’de “meşihat-ı Ulya’nın Mühim Bir Kararı” başlıklı habere umut bağladığını ancak hutbeler hâlâ eskisi gibi okunduğundan meselenin gazete sütunlarına geçmekten öteye gidemediğini yazıyordu.

153 “Dar’ul-Hilafet Bâb-ı Fetvasının Bir İftâsı”, s. 190, 191.

154 Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler yahut Türkiye için Necat ve İtilâ Yollarında Bir Rehber*, s. 195.

155 Yalnızca vilayet ve sancak merkezlerinde hayata geçirilen kürsü şeyhliği, 1726-7’de “selatin şeyhliği” şeklinde yeniden düzenlenerek, ilkin Eyüp Camii’nde başlatılan uygulama daha sonra Sultan Selim, Fatih, Bayezid, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Ayasofya camilerinde ve zaman içinde vilayet ve sancak merkezlerinde yaygınlaştırıldı. Bkz. Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler”

Ayrıca bu dönemde çeşitli gerekçelerle *Sebilürreşad*, *İslam Dünyası*, *Medrese İtikatları*, *Hayru'l-Kelam*, *İslam*, *Ceride-i Sufiye* gibi pek çok mecmua bu süreci destekledi.¹⁵⁶ Meşihatın menfi kararına rağmen böyle pek çok münferit girişim Cumhuriyet devrine kadar sürüp gelecekti.¹⁵⁷

Böylece geçiş dönemine gelindiğinde Türkçe hutbe için elverişli bir zemin çoktan hazırlanmış; Mustafa Kemal 1 Mart 1922'de, halkı "tenvir ve irşad edecek kıymetli hutbelerin" anlaşılmasını sağlamanın Şer'iye Vekaletinin en önemli görevlerinden biri olduğunu belirtmişti.¹⁵⁸ Bazı gazeteler, İstanbul'un kimi camilerinde Türkçe hutbe okunduğunu haber alan meşihatın bunların men edilmesi için karar aldığını yazınca 8 Ağustos'ta *İç-tihad* dergisinde konuyla ilgili bir tezkir yayımlandı.¹⁵⁹ 24 Kasım 1922'de ise Abdülmecit'in Büyük Millet Meclisi tarafından hilafet makamına seçilmesinden sonra Murahhaslar Heyeti başkanı

156 "Hutbe ve Mevaiz Hakkında Sebilürreşad'ın Meslek ve Programı"; Hâdimüddin, "İrşad Tarikleri I-II" Hutbenin "mev'ize" denilen nasihat bölümlerinin halkın anlayacağı dil ve üslupta olması gerektiği, matbuatın gündemini giderek daha fazla meşgul ediyordu. Bu konuda yaygın bir kanaat oluşsa da uygulamada farklı görüşler öne sürüldü: Hutbenin namazdan sonra Türkçe izah edilmesi, önemli yayın organlarında Türkçesinin yayımlanması, namazdan sonra hatip tarafından Türkçe tekrar edilmesi, Arapça-sından sonra Türkçesinin verilmesi vb.

157 Rusya Türklerinin meşhur imamlarından Niyaz Mehmet ve Necib efendilerin Türkçe hutbe okudukları biliniyordu. Bkz. "Daru'l-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası", *İslam Mecmuası*, s. 190, 191. Niyaz Mehmet Efendi aynı zamanda iki ciltlik bir Türkçe hutbe kitabı yayımladı. Bkz. *Türkî Hutbeler*. Niyaz Mehmed'in *İslam Dünyası*'nda yayımladığı diğer hutbeler için bkz. "Hutbe-i Ula", II, s. 26, 27; "Hutbe-i Cuma", II, s. 89, 90; "Hutbe-i Cuma", X, s. 156, 157. Ayrıca Silistre ve Belgrad'da münferit olarak bazı imamlar Türkçe hutbe okudular. Mehmet Remzi ve Kırımîzade İ. Sıdkı'dan nakleden Düccane Cündioğlu, *Türkçe İbadet-I*, s. 38.

158 Mustafa Kemal, "Minberlerden halkın anlayabileceği lisanla, ruh ve dimağa hitap olunmakla ehl-i İslamın vücudu canlanır, dimağı saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur" sözleriyle hutbenin Türkçeleştirilmesini dinî bir zeminde açıklamış ve hatibin liyakatinin önemine dikkat çekmişti: "fakat buna nazaran, huteba-yı kiramın haiz olmaları lazım gelen evsaf-ı ilmiye, liyakat-ı mahsusa ve ahval-i aleme vukuf haiz-i ehemmiyetti. Bütün vaiz ve hatiplerin bu ümniyyeye hadim olacak surette yetiştirilmesine Şer'iyye Vekaletinin sarf-ı makderet edeceğini ümid ederim." Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-I*, s. 236.

159 "Türkçe Hutbe", *İçtihad*, 105 (1922), s. 3120, 3121.

Müfid Efendi, Fatih Camii'nde Türkçe hutbe okudu.¹⁶⁰ Nihayet 7 Şubat 1923'teki Balıkesir hutbesinde Mustafa Kemal, "hutbeler tamamen Türkçe ve icabat-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır" sözleriyle hutbelerin Türkçe ve zamanın ruhuna uygun olacağını açıkladı:

Bugünkü hutbelerin tarzı milletimizin hayat-ı fikriyesi ile lisanıyla ve ihtiyacatı medeniyesine mütenasip görülmemektedir. Geçen sene Millet Meclisinde irad ettiğim bir nutukta demiştim ki: Minberler halkın dimağları, vicdanları için bir menbaı nur olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden aksederek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayıkı fenniye ve ilmiyyeye mutabık olması lazımdır. Hutebayı kiramın ahvali siyasiyye, ahvali içtimaiyye ve medeniyyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinat verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabatı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır.¹⁶¹

1924 ramazanında Türkçe hutbe meselesi de Kur'an-ı Kerim'in tercümesiyle ilgili sürüp giden tartışmalara eklenmiş; Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi, Kur'an ve hadislerin tercümesinin lüzumuna inandığını, ancak Türkçe hutbe toplumda namazlardaki kıraatin de Türkçeleştirileceğine dair bir hoşnutsuzluğa yol açacağı için, Arapça okunan hutbeden sonra "Türkçe tercümesinin söylenmesi"ni önerdi.¹⁶²

Çok geçmeden 21 Şubat 1925'te Kangırı vekili Ahmet Talat [Onay] ile Yusuf Ziya [İsfendiyaroğlu]'nın bir Türkçe hutbe mecmuasının hazırlanması ve Türkçe hutbenin mecburi tutulması için verdikleri takririn¹⁶³ müzakeresinde, Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak]'nın "Hiçbir peygamber, kendi dilinden gayrı bir dil ile ümmetine hitap etmemişti. Binaenaleyh, bana hitap edecek adam benim dilim ile hitap etmeli" sözleri alkışlarla karşılandı. Denizli vekili Mazhar Müfit [Kansu] dua kısmından sonra Türkçe hutbe okunmasında bir beis olmadığını savunarak öneriyi destekledi. Urfa vekili Şeyh Safvet [Kemalettin Yetkin] Efendi, mev-

160 Mustafa Baktır, "Hutbe", s. 428.

161 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 98-103.

162 Diyanet İşleri Reisinin Beyanatı, *İleri*, 13 Mayıs 1340 [1924].

163 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 191.

cut hatiplerin bir kısmının ancak Arapça hutbeleri okuyabildiğini hatırlatarak, bir anda yetişmiş din adamları bulunamayacağına göre Diyanet İşleri Reisliğince bir mecmua hazırlanmasının elzem olduğunu söyledi.¹⁶⁴ Diyanet adına söz alan Ahmet Hamdi [Akseki]'ye göre, yeterli sayıda Türkçe hutbe okuyabilen din adamı bulunmayışının sebebi maaşların yetersizliği idi. Neticede tahrir Başvekalet'e tevdi edildiyse¹⁶⁵ de önerinin uygulamaya geçmesi zaman alacaktı. Türkçe namaz konusunda mutabakatla sürdürülen direncin aksine, Diyanet İşleri Reisliği bu uygulamaya tam destek verdi ve 17 Şubat 1927'de Akseki'nin hazırladığı 51 hutbe örneği *Türkçe Hutbe* adıyla basıldı.¹⁶⁶ Kitabın *Yeni Hutbelerim* (1936) başlığıyla bu defa iki cilt halinde yayımlanan baskısının önsözünde Rifat Börekçi, hutbelerin "zikrullah ve salât-ü selam" kısımlarının Arapça, hutbenin asıl mesajını ileten nasihat kısmının ise ayet ve hadislerle birlikte Türkçe okunacağını açıkladı. Zira hutbelerde bundan böyle "mukteza-yı hale göre halka dünyevi ve uhrevi muhtaç oldukları" konular açıklanacak, bu da ancak Türkçe okunduğu takdirde hutbenin hikmetine uygun olacaktı.¹⁶⁷ 6 Şubat 1932'de ramazanın son cuması Mustafa Kemal'in

164 "Hutbe, cemaate karşı, ifası lazım gelen birtakım emirleri ve terkedilmesi gereken birtakım nehiyleri tebliğ etmekten ibarettir. Hatip Arapça söyler ve cemaat Türk olursa anlamaz...Hutbenin esas keyfiyeti cemaata tefhim etmek, telkin etmektir. Yalnız şu fark vardır ki, Diyanet İşleri Reisliği, bilumum camilerde hutbelerin Türkçe okunması hakkında karar verir ve emir tamim ederse bugün mevcut hatiplerimizi Türkçe hutbe okuyacak adamlara tahdit etmek kabil değildir...Bazı hatipler vardır ki Türkçe hutbe okumasına imkân yoktur. Arapça okunan hutbelerin mecmuaları vardır. Ancak mecmuadan Arapça okuyorlar...Hutbenin Türkçe okunması için herhalde bir hey'et-i ilmiyenin teşkili ve sonra o hey'et-i ilmiye tarafından Türkçe hutbelerin tanzimi icap eder." *TBMMZC*, Devre 2, c. 14, s. 261.

165 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 219.

166 Akseki, *Türkçe Hutbe*.

167 Börekçi, "Hutbeler hangi lisan ile okunmalıdır ki erkân ve adabına riayet edilmiş ve bununla beraber meşruiyetindeki hikmet de tecelli eylemiş olsun?" sorusuyla hutbelerin Türkçe okunmasındaki hikmeti izah etti: "Hutbenin tamamen Arabca okunması, hutbelerdeki mev'izalardan müstefid olmak isteyen ve lisanı arabîye vâkıf olmıyan Müslümanların şu dindarane emeline imkan vermemektedir. Binaenaleyh hem mezahibi âliyei islâmiyeye ve ilâhî yevm müslimin beyninde carî icmâi ameliye muhalefet etmemek, hem de temenni edilen gayeyi elde edebilmek için hutbelerin "zikrullah, salât-ü selâm" gibi erkânı müştemil olan kısmı, lisan-ı ➤

talimatıyla Süleymaniye Camii'nde Hafız Sadettin Kaynak bütün bölümleriyle birlikte Türkçeleştirilmiş bir hutbe irad ettiyse de bu ancak bir deneme olarak kaldı.¹⁶⁸

Nihayetinde hutbelerin önceki gibi Arapça okunması talepleri hiçbir şekilde kabul edilmemiş ve hamdele, salve kısımlarıyla dua bölümünün Arapça; nasihat (mevize) kısmının ise Türkçe irad edilmesi için bir mutabakat zemini oluşmuştu.¹⁶⁹

4. Türkçe Namaz

İlk kez II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Yerebatan Camii imamı Ubeydullah Efendi'nin göreve gelir gelmez gündeme getirdiği, namaz surelerinin, tekbir ve salât-ü selamların Türkçe okunmasıyla ilgili talebini Talat Paşa "bunun vakti var" diyerek geri çevirmişti.¹⁷⁰ Ubeydullah Efendi'nin, bu düşüncelerini "Kavm-ı Cedit" (1913) başlıklı makalesine de taşıması;¹⁷¹ Haşim Nahid [Erbil]'in ise aynı yıl kaleme aldığı makalesinde Musa Carullah'ın Kur'an çevirisinden sitayişle bahsetmesi gibi gelişmeler üzerine, Mustafa Sabri Efendi "Dini Müceddidler" başlıklı makalesinde

dini olan arabî ile eda edilerek hutbe tamam olduktan sonra mev'iza kısmının memleketimizde türkce okunması, daha doğrusu okunan ayât-ı kerime ve ehadîs-i şerife mealleri türkce izah edilmesi muvafık görülmüş ve fakat her hatib bu yolda hutbe tertibine muktedir olamayacağına binaen, hatiblerimize bir rehber olmak üzere, şeraiti meşruasını cami olarak elli kadar hutbe numunesi tertib olunmuştur. Ümid ederiz ki milletimiz bu tarzdaki hutbelerden müstefid olacaktır." Akseki, *Yeni Hutbelerim*, s. 5.

168 *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1932.

169 Müşavere Heyetinin 7.10.1950 tarihli bir karar metninde hutbenin "Kur'an diliyle" (Arapça) okunması talebine ret cevabı yazıldıktan sonra dönemin Diyanet İşleri reisi Akseki, el yazısıyla "ilgili müftü hakkında da lazım gelen şiddetli bir yazı yazılması" notunu düştü. *HMKD*, 7.10.1950 tarih ve 337 no'lu karar. (Bkz. Belge 1)

170 I. Hakkı Baltacıoğlu, "Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Yeytaş ile Görüşüm".

171 Ubeydullah Efendi'ye göre Kur'an-ı Kerim'in kutsiyeti lafzında değil manasındaydı: "Kitabımızın asıl kutsiyeti meânî-i celile ve cemilesindedir. Kutsiyet-i lafziye ikinci derecede kalır. Her fert ahkâm ve evamir-i diniyesini Kitab'ından okursa, imanı yükselir, şerr u fesad azalır, dinsizlik revacı zail olur." Şeyh Ubeydullah Afganî, *Kavm-i Cedit*, s. 15, 16. Her ne kadar doğrudan Türkçe namazı telaffuz etmese de, 1908'deki talebiyle birlikte ele alındığında Ubeydullah Efendi'nin Kur'an-ı Kerim'in ve hutbenin Türkçeleştirilmesinin gerekliliği konusundaki görüşlerinin aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in tercümesiyle kılınacak namazı da kapsadığı söylenebilir.

meselenin Kur'an çevirisi değil bu çevirinin ibadette kullanılması olduğunu yazdı.¹⁷² Nitekim Musa Carullah da çevirisinin ibadette kullanılmasının dinen caiz olmadığını vurguluyordu.¹⁷³ 1914'te Mehmed Bahaüddin tarafından kaleme alınan, Türkçe ibadetin desteklendiği makalede de Ebu Hanife'nin cevazının "mutlak" olduğu savunularak bu konudaki ilmi görüşler tartışılmıştı.¹⁷⁴

Türkçe namazın, zaman zaman kritik polemikler ve siyasi planlamalar eşliğinde gündeme gelen Türkçe ibadet mevzusunun nirengi noktası olarak, Türkçe Kur'an ve hutbe kadar yaygın kabul görmediği söylenebilir. Bu fikrin öncülerinden Ziya Gökalp bile Türkçe ibadeti savunurken "Kur'an-ı Kerim'in ve ibadetlerde ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım geldiğini" öne sürmekle yetinmiş, namazı bunların dışında bırakmıştı.¹⁷⁵

Aynı şekilde 1924 yılında Kur'an-ı Kerim'in tefsir ve tercümesi sürecinden duyulan rahatsızlık üzerine Rifat Börekçi bunun gerekliliğine işaret ettikten sonra, Türkçe namazın toplumda doğuracağı hoşnutsuzluğa dikkat çekmişti.¹⁷⁶ Onun meseleye dini açıdan değil de toplumun hassasiyetleri bakımından yaklaşması bazı çevrelerde rahatsızlık uyandırdı. Nitekim *Sebilürreşad* mecmuasının, dinen Türkçe namaz kılmanın mümkün olup olmadığı sorusunu sorarak bu tavrını eleştirmesi¹⁷⁷ üzerine, Börekçi söz konusu açıklamasının basına doğru yansıtılmadığını ileri sürerek Türkçe namaz kılmanın mümkün olmadığını söyledi.¹⁷⁸ Mesele

172 "Müceddidlerimiz, Kur'an-ı Kerim'in Türkçesini asıl Kur'an makamına ikame ederek Türklerin namazını bile işte bu Türk Kur'anı diye kıldırmak isterler. İşte ben de caiz olmayan şeyin, Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye terceme etmek değil de, belki herhangi bir lisan ile tercemesinin namazda tilaveti meselesi olduğunu söylemek isterim." Mustafa Sabri Efendi, *Dini Müceddidler Yahut Türkiye için Necat ve İtilâ Yollarında Bir Rehber*, s. 194-200.

173 Musa Carullah'ın Türkçe Kur'an çevirisi ve Türkçe ibadet hakkındaki görüşleri için bkz. Mehmet Görmez, "Mûsâ Cârullah Bigiyef'ten Tarihçi-Yazar Cemal Kutay'a Cevab", s. 85-97.

174 M. Bahaüddin, "Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle", s. 261-266.

175 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 177.

176 "Diyanet İşleri Reisi'nin Beyanatu", *İleri*, 13 Mayıs 1340 [1924].

177 "İzaha Muhtaç Bir Nokta", *SR*, XXIV/600 (1342), s. 30.

178 "Riyaset, gazete muhabirlerine vâki olan ifadâtında, 'namazlardaki kıraatin Türkçe olmasını iddia' ihtimalini dikkate alarak bunun hiçbir zaman ➤

T. C.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

1 / 19

Müsavere vedini emreler
Sayı: Kurulu

14586

29

Hutbenin
Esasla Kur'an diliyle okunması hakkındaki 26/8/6
950 gün ve yüksek başkanlıktan buvale buyrulmuş yazı okun
du:

Cum'anın şartlarından olan hutbe hakkında (imam
azam) hazretleri göre tahdit ve ya tahlil ve ya tesbih
mikdarı ve imameyn hazretine göre de uzunca zikir lazı
m olup bu uzunca zikir de en'az teşchhüt mikdarı kifayet etti
ğine dair beyandan başka bir ihtilaf görülmemiş olma
mısalına, okunmakta olan hutbelerin tertiptarlıları tama
men hanefi imamlarının ihtihat ve beyanatlarına muvafık m
olup evvellelerdeki hamid ve salat ve ayeti kerime ve aba
disi şerifin kiraatiyle de hutbenin rüknu tamam olmuş bu
lunmasına ve bu suretle okunmakta bulunan hutbenin hadisin
manaları hatip tarafından hutbeyi dinleyen müslüman cemati
nın anlaya bilecekleri bir lisanla şerh ve izah edilmesi
hutbenin tekemmül etmiş bulunan sıhhatına mani teşkil ede
meyeceğine binaen istida sahibinin dileğinin reddedildiği
nin kendisine bildirilmesi düşüncesiyle keyfiyetin yüksek
başkanlığa arzına karar verildi. 7/10/950

Aza

Aza

Aza

Aza

Aza

Uygundur.
Başkan.

Müftü hakkında da lazımgelen
şiddetli bir yazı yazılması.

Başkan
A. H. Akseki.

Belge 1 Hutbenin Arapça okunmasını talep eden müftü hakkında Diyanet İşleri reisi
Ahmet Hamdi Akseki'nin el yazısıyla düştüğü not, HMKD, 7.10.1950 tarih ve 337
no'lu karar

böylece Diyanet İşleri nezdinde açıklığa kavuşturulmuş gibi görünse de tartışmalar devam etti. 1 Nisan 1925'te Göztepe Camii imamı Cemaleddin Efendi *İçtiḥad* dergisinde namazın Türkçe kılınmasını savundu¹⁷⁹ ve yaklaşık bir yıl sonra 19 Mart 1926 Cuma günü bu düşüncesini eyleme döktü. Cemaatin bir kısmı tarafından çok tepki çeken ve basında geniş yankı uyandıran bu teşebbüsten sonra bu mevzu uzun süre tartışılmaya devam etti.¹⁸⁰ *Vakit* gazetesinin "Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırıldı. Allah büyük!" başlığıyla duyurduğu¹⁸¹ Türkçe namaz taraftarları hadiseyi büyük bir heyecanla desteklediler. Abdullah Cevdet, Cemaleddin Efendi'nin "ilk defa ibadette Türk lisanını kullanma şerefini kazandığı"nı ve bunu da "milletin ilhamıyla" yaptığını öne sürerken,¹⁸² karşıt görüş sahipleri uygulamayı şiddetle eleştiriyor, örneğin Eşref Edib [Fergan], onu halkın dini hislerini hırpalamakla ve Müslümanlar arasında fitne çıkarmakla suçluyor-

mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Beyanâtın bazı cümlelerinin terk veya ilave edildiği, neşrinden sonra görülmüş olmağa tavzih-i hakikat olunur." Diyanet İşleri reisi Rifat [Börekçi] "Sebilürreşad Cemiyet-i İslâmiyesi Müdiriyyet-i Aliyyesine", s. 87.

179 "Arapçasını söylemeye, okumaya iktidarı bulunsun-bulunmasın herhangi bir adam öz anası diliyle Kur'an-ı Kerim'ini, duasını okuyup namazını eda edebilir." Mehmed Cemaleddin, "Halkın Fıtrat-ı Dinine Doğru: Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi ve Sahib-i Mezhebimiz İmam-ı Azam", *İçtiḥad*, 177 (1 Nisan 1925).

180 Bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Türkçe Haram Lisan mıdır?"; Mehmet Asım, "Namazda Türkçe"; Milaslı İsmail Hakkı, "Kur'an-ı Kerim Terceme Olunabilir mi?", s. 447-44; Abdullah Cevdet, "Tanrıya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmam".

181 *Vakit*, 6 Nisan 1926.

182 "Göztepe İmamı Mehmed Cemaleddin Efendi ilk defa ibadette Türk lisanını kullanmış olmak şerefini kazanmıştı. Bunu da milletin, ilhamıyla yapmıştır. Millet, Tanrısıyla bi'l-istiklal münasebete girmek istemiştir; artık, manasını anlamadığı kelimelerle Tanrısına hitap etmenin manasızlığını anlamıştı. İnkılab, sathen ve umkan artacak; kizbin, riyanın, taassubun, kinin, hasedin celi-hafî kudurmasına ve nura ve nurlulara için için dış bilemesine rağmen bunlar olacak! ... Anladığımız ve iman ettiğimiz manasıyla İnkılab'ın; millette istiklal, afiyet, refah, nur ve hararet veren İnkılab'ın yaşaması için, inde'l-hace ölümün karşısına da çıkmaya hazır olan mü'minleri vardır!" Benzer nitelikteki birkaç yazı için bkz. "İmam-ı Azam'ın Cevaz Verdiği Bir Mesele: Namazda Kur'an-ı Kerim'in Türkçesini Okumak Caiz Değil midir?"; Mehmed Nureddin, "Yine Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Okunmasına Dair: Davamız Techilden Perva Etmeyecek Kadar Kuvvetlidir", *Vakit*, 5 Rebi'ul-Ahir 1925.

du.¹⁸³ Bunun üzerine 23 Mart'ta Rifat Börekçi imzalı bir yazıyla Cemaleddin Efendi görevinden uzaklaştırıldı.¹⁸⁴ Yazıda Kur'an-ı Kerim'in tercümesiyle namaz kılınamayacağını "bi'l-icma farz" olduğu ve herhangi bir dile tercümesinin aslının yerine geçmeyeceği tekrarlanırken, söz konusu imamın bu girişimi "fitne" ve "ihtilaf" sebebi olarak gösteriliyordu. Cemaleddin Efendi daha sonra Hristiyanlık içinde zuhur eden Protestanlığın İslam için de gerekli olduğunu savunan bir yazı kaleme alacaktı.¹⁸⁵

Tartışmalar devam ederken Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi, yaptığı açıklamada Türkçeye tercüme edilmiş meallerin Kur'an-ı Kerim'in yerini tutmadığını, onlarla kılınan namazların sahih olmadığını tekrarlayarak¹⁸⁶ Türkçe hutbe ve ezana destek verdiği halde Türkçe namaza oldukça mesafeli bir tavır sergiledi. Nihayetinde Diyanet Türkçe namazın arkasında yeterince durmasa da meselenin dini boyutu uzun süre tartışılmaya devam etti.

183 "Dinine, dininin esas akidelerine karşı gelen bu mütecaviz imamı aydın bir zat olarak vasıflandırmakla Müslüman halkın dini hislerini hırpalamak doğru değildir. Müslümanlar arasında fitne çıkaran, dini istihfaf eden, oyuncak şekline koyan böyle bozguncu bir harekette bulunmuştur; fakat Müslümanlar derhal camiye terk etmişler ve bir mesele çıkarmak isteyen bu mütecasir hakkında Diyanet Riyasetine telgraflar çekmişlerdir." Eşref Edib, "Aydın İmam Değil, Müslümanlar Arasında Fitne Çıkaran İmam", s. 143.

184 *HMKD*, 23.3.1926 tarih ve 743 no'lu karar (bkz. Belge 2). Akseki'nin, bu kararı gerekçelendirmek üzere kaleme aldığı şerh daha sonra *Sebilürreşad*'da yayımlandı. Bkz. "Namazda Kur'an Okumak Meselesi", *SR*, II (1949), sy. 34, s. 134-5; sy. 36, s. 165-7; sy. 37, s. 180-1; sy. 38, s. 197-8; sy. 39, s. 215-6; sy. 40, s. 229-30; sy. 41, s. 244; sy. 42, s. 263-4; sy. 44, s. 390-2. Cemaleddin Efendi 23 Mart tarihli kararla görevinden alındığı halde durum basına birkaç hafta sonra intikal etti. Bkz. *Milliyet*, 14 Nisan 1926. Onun bu teşebbüsünü "Halk Fırkası"nın emriyle yaptığına dair bir iddia için bkz. *Ahbâr'ul-Misriyye*, 1 Ocak 1928.

185 "Türk'ün dini gibi dili de vardır. Allah hangi milleti kusursuz yaratmıştır da Türkü -haşa- kusurlu yaratmıştır? Ne çare ki asırlardan beri Türkün başı dini, dünyevi iki türlü kapitülasyonla derttedir. Türk çok şükür başını dünya kapitülasyonlarından kurtardı, din kapitülasyonundan da kurtarmanın zamanı gelmiştir... Ben o kanaattem ki camilerimiz bu eski şekli korudukça ileride kapıları kapanacaktır. Nasıl ki Hristiyanlık içinde bir Protestanlık zuhur etmişse Müslümanlık içinde de musaffa (arı duru) bir Müslümanlık lazımdır." *Vakit*, 6 Nisan 1926, s. 2.

186 *İkdam*, 3 Mayıs 1926.

[illegible]

İstanbul'da Göztepe'de kain cami-i şerifin imam hatibi bulunan Cemaleddin Efendi'nin Cuma günü hutbeyi Türkçe kıra'at ettikten sonra [Allah büyüktür] ile namaza şuru ve Fatiha ve zamm-ı surelerin de tercemeleri irat ederek selama kadar bu yolda namaz kıldırıldığından bahisle mümaileyh hakkında yapılacak muamelenin emri u işaretine dair İstanbul müftülüğünden ve Müessesat-ı Diniyye Müdiriyetinden varid olup havale buyrulan fi 20 Mart 926 tarih ve 92 ve 93 numarolu arizalar mutalaa ve olundu mesele-i mezkure hakkında tedkikat lazıme-i icra olundu.

Namazda kıraat-i Kur'an bi'l-icma farz ve Kur'an'ın herhangi bir lugat ile tercemesi-
ne Kur'an ıtlakı kezalik bi'l-icma gayr-ı caiz ve namazda kıraat-i Kur'an mahallinde
terceme-i Kur'an-ı Kerim'in adem-i cevazı da bi'l-umum mezahib fukahasının icmaı
ile sabit olduğundan, hilafına mücaseret, namazı vaz'-ı ser'isinden tağyir ve emr-i
dini istihfaf ve iftirak ve ihtilafa ve memlekette fitne hudusuna bais olacağından, fiil-i
mezbur'a mücasereti sabit olan merhum Cemaleddin Efendi'nin uhdesindeki vezaif-i
ilmiyye ve diniyye'nin ref'i emr-i zaruri halini almış olmağla ol vechile tebligat icrası..
Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi

Belge 2 Müsavere Heyetinin Türkçe namaz kıldırın Cemaleddin Efendi' in görevine son verildiğini bildiren 23 Mart 1926 tarih ve 743 no'lu kararı

21 Haziran 1928'de *Son Posta* gazetesinde yayımlanan "Dini Islahatın Esasları Hakkında Layiha" başlıklı raporda, ibadet hayatına ilişkin oldukça radikal teklifler ve hatta ibadet dilinin bütünüyle Türkçeleştirilmesi savunuluyordu. Hükümet tarafından Darülfünun İlahiyat Fakültesi Müderrisler Meclisine hazırlatıldığı öne sürülen ve henüz tasarı niteliğindeyken basına sızdırıldığı sonradan anlaşılan¹⁸⁷ raporda imzası bulunan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, İsmail Hakkı İzmirli ve Mehmet Ali Ayni gibi isimlerin bu konudaki müspet görüşleri biliniyordu. Nitekim 1933 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur, Diyanet'in Rifat Börekçi'den sonraki ikinci ismi Ahmet Hamdi Akseki'yi ziyaret etmiş, İsmail Hakkı İzmirli ve Şerefeddin Yaltkaya'nın Ebu Hanife'nin içtiihadından hareketle Türkçe namazla ilgili olumlu görüşlerini hatırlattıktan sonra Hanefi mezhebinden olup olmadığı sormuştu. Akseki, İzmirli hakkında "Hocamdır, ama isteğe göre fetva verir" dedikten sonra Ebu Hanife'nin başlangıçta Arapça dışındaki dillerde namaz kılınmasına cevaz verdiğini, ancak daha sonra bundan vazgeçerek "rücu ettiğini" söylemişti. Bayur, Akseki'yi bir türlü Türkçe namaz meselesine ikna edemediğini belirterek, onu "Osmanlı Devleti'ni batıran taassubun yeni bir örneğini vermek"le suçluyordu:

1933'lerde T.C. Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi olduğu halde bütün yetkiler A. Hamdi Akseki'nin elinde idi. Kendisini bakanlığa çağırdım. İsmail Hakkı İzmirli ve Şerefeddin Yaltkaya'nın Arapça'dan başka bir dille Kur'an okunmasını caiz gören İmam Azam'ın içtiihadı ile ilgili yazılarını göstererek mezhebini sordum ve "Hanefi misiniz?" dedim. Bu durumu fark eden ve çağrılış sebebini sezen Akseki, soruma sadece "Müslümanım" şeklinde cevap verdi. Soruyu hangi biçimde sorarsam hep aynı cevabı verdi. Bunun üzerine Ebu Hanife'nin Arapça'dan başka dillerde namazda Kur'an-ı Kerim'in okunacağı konusundaki içtiihadı ile İsmail Hakkı İzmirli için "Hocamdır ama isteğe göre fetva verir" dedi. Şerefeddin Yaltkaya hakkında bir şey söylemedi. İmam-ı Azam'ın içtiihadı hakkında "O içtiihadından rücu etmiştir" dedi. Rücu söylentisinin asırlarca sonra uydurulan bir yalan olduğunu söyledimse de "Rücu etmiştir efendim" sözünü

¹⁸⁷ Yusuf Ziya Yörükân, "Dini inkılap ve Islahat Hakkında", s. 10.

tekrarlayıp durdu. Söylenecik bir şey kalmamıştı... Böylece Akseki Hoca, Osmanlı Devleti'ni batırmış olan taassubun yeni bir örneğini vermişti.¹⁸⁸

Bu husustaki adımları bizzat takip eden Mustafa Kemal, Türkçe namaz konusuyla yakından ilgilenmiş, Münir Hayri Egeli'nin naklettiğine göre Reşit Galip'e bir de proje hazırlatmıştı.¹⁸⁹ Bu minvalde "Milli bir din" yorumu geliştirmek üzere "öncelikle Müslümanlığın bir Türk dini olduğu ispat edilecek", daha sonra "ibadetin Allah'la kul arasında bir bağıllık olduğu tezi işlenecek", son olarak "Allah'la konuşulan dilin anadil olması gerektiği" fıkriinde ittifak sağlanacaktı.¹⁹⁰ Bütün bu teşvik ve girişimlere rağmen başlangıçtan itibaren bir direnç mevzii olan Türkçe namaz uygulamasının hayata geçirilemeyişinde, muteber bir Kur'an çevirisinin bulunmayışı da etkili olmuş; Göztepe Camii imamı Cemaleddin Efendi Türkçe namaz kıldırınca *Milliyet* gazetesi haberi "Kur'an-ı Kerim'in resmi bir heyet-i ilmiye tarafından tercümesinden evvel, imamların namazı Türkçe kıldırılmaları mümkün görünmüyor" sözleriyle nakletmişti.¹⁹¹

Tartışma dönemin din dersi kitaplarına da taşınmış, Yusuf Ziya Yörükân'ın ilkökul beşinci sınıf ders kitabında ibadetin Türkçe ifa edilmesi halinde daha samimi ve daha ciddi olacağı

188 *Necati Lugal Armağanı*, s. 151. İ. Hakkı İzmirli ve Şerefeddin Yaltkaya Kur'an-ı Kerim'in lafız değil manaya dayandığını öne sürüyordu: "Pek aşikârdır ki Kur'an, önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında Arabi değildi. Hâlbuki bu ayetlerde kat'i surette 'Kur'an-ı Kerim'in bu kitaplar da mevcut olduğu' beyan edilmekte olduğundan Kur'an kelimesinin, 'önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında olan' ile 'Peygamberimize indirilmiş olan' arasında iştirak noktasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu iştirak noktası ise yalnız Arapça değildir; belki Arapça'nın ifade ettiği manayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkiib-i hususidir. Bundan dolayı namazda okunması emredilmiş olan Kur'an, bu iştirak noktasını teşkil eden Kur'an'dır. Bu ise, yukarıda söylendiği veçhile Arapça'nın ifade ettiği manayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkiib-i hususidir. Kesilen bir hayvanın kesildiği esnada çekilen bismelenin herhangi bir dil ile çekilmesi icma ile caiz olduğu gibi, namazda dahi herhangi bir dil ile olursa olsun Kur'an'ı kıraatı caiz olur." Y. Hikmet Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", s. 599.

189 Münir Hayri Egeli, *Atatürk'den Bilinmiyen Hatıralar*, s. 76, 77.

190 Egeli, *Atatürk'den Bilinmiyen Hatıralar*, s. 77.

191 *Milliyet*, 14.4.1926.

savunulurken,¹⁹² Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı]'nın *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* kitabına da “Her Millet Allah’a Kendi Dili ile Hitap Eder” başlıklı bir bölüm eklenmişti.¹⁹³

Hafız Yaşar’ın, 1932’de Derviş Paşa’nın cenaze merasiminde Türkçe bir kaside okuması üzerine, ertesi gün *Cumhuriyet* gazetesinde onun Galata Yeraltı Camii’nde “tamamen yeni tarzda Türkçe bir mevlid” okuyacağı ilan ediliyor, “bu pek tabii ve cidden güzel çığırın az zamanda tamimi için mevcut din hadimlerinin yeni vaziyete uydurulmaları ve yeniden yeniye imam, meyzin [muezzin] ve hafızların yetiştirilmeleri” isteniyordu.¹⁹⁴

Sonuç olarak Türkçe ibadet tartışması ilmi çevrelerde sık sık dinin protestanlaştırılmasına yönelik bir adım olarak değerlendirilse de toplumsal karşılığı daha farklıydı. Ulus devlet yapılanmasının bir gereği olarak dini alanın da millileştirilmesi gerektiğine dair Batılılaşmacı-modernleşmeci tahayyül, bu beklentinin en somut mecrası olarak ibadet dilinde karar kılmış; ancak toplumun özellikle ibadetlerle ilgili düzenlemelere karşı gösterdiği ve zamanla şiddetlenen refleksi, söz konusu tercihlerden geri durulmasını gerektirmişti.

Cami ve Mescitlere İlişkin Düzenlemeler

Osmanlı devrinden kalma birçok tarihi eserin nasıl yönetileceği, eğer lağvedilmişse tarihi kıymet taşıyanların tespiti, taşıyanların tasfiye ve akara tahviliyle ilgili yapısal reformlar başlangıçtan itibaren birtakım tartışmalara yol açmıştı.

192 “Herkes kendi dili ile Allah’ına hitap eder...Şüphesiz insan kendi dili ile Allah’a ibadet ederse büyük bir zevk duyar. Cenab-ı Allah hiçbir milleti diğer millete, hiçbir lisani diğer lisana tercih etmez...Aynı zamanda insanın kendi dilinde ibadet etmesi daha samimi ve daha ciddi olduğu için tesiri fazla olur.” Sadık Albayrak, *Şeriat’ten Laikliğe Türkiye’de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi*; Yusuf Ziya, *Dinimiz*, s. 16.

193 Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı], *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıfı*, 5, s. 27.

194 “Büyük Türk ordusu, büyük bir kahramanını toprağa veriyor. / Ulu Türk milleti değerli bir evladını toprağa veriyor. / Toprak! Bu kıymeti içine almaktan hoşlanıyor musun? / Bize dersin ki kıymetliniz bağrında yeni kahraman çiçekleri açacaktı. / Sükûn buluruz ve ancak o zaman gözlerimizin yaşı seni sular.” *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1932.

3 Mart 1924 tarihli hilafetin ilgasına ilişkin kanunla saraylar, kasırlar ve bunlarla ilgili tüm taşınmaz ve değer içeren taşınır eserlerin yönetimi TBMM'ye, tüm medrese ve arsalarının yönetimi aynı gün Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla Maarif Vekaletine, camilerin yönetimi Diyanet İşleri Reisliğine, mekteplerin ve arsalarının yönetimi ise özel idarelere devredilmişti. Buna göre, illerde vali başkanlığında maarif müdürü, evkaf müdürü, hükümet tabipleri ve başmühendislerden oluşan bir komisyon kurulması ve "tarihi ve bedii kıymeti olmayan" yapıların satılarak yerine yeni okulların yaptırılması kararlaştırılmıştı. 12 Haziran 1924'te Diyanet İşleri Reisliği Tevcih-i Cihat nizamnamesine dayanarak Ankara, Bursa, Edirne, Konya, Amasya, Adana, Trabzon, Kastamonu ve İzmir merkez camilerinin tasnifi için bir talimatname çıkardı.¹⁹⁵ 2 Eylül 1925 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla ise tekke, zaviye ve türbeler kapatıldıktan sonra türbelerden değerli olanların yönetimi ve korunması Maarif Vekaletine verilmiş, okul olarak kullanımı uygun görülmeyen yapıların Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından satılması ve elde edilecek gelirle yeni okullar inşa edilmesi; cami ve mescitlerin özgün işlevleriyle kullanılmaya devam etmesi karara bağlanmıştı.¹⁹⁶ Buna göre kullanımla ilgili kararlar, il ve ilçelerde vakıf müdürleri ve memurlarının da yer aldığı bir kurul tarafından alınacaktı.¹⁹⁷

Diyanet İşleri Reisliğinin 1925 mali yılı bütçe müzakerelerinde bazı vekiller Anadolu'nun dört bir tarafındaki camilerin bakımsızlıktan adeta birer "harabe" haline geldiğine dikkat çekerek bu konuda bir an önce harekete geçilmesini istediler. Karesi (Balıkesir) vekili Vehbi [Bolak] adını başı rastlanan terk edilmiş bu camilerin akara tahvil edilmesini istedi:

195 BCA, 51.2.1.39. Camilerin tasnifi için ilk düzenlemeler cami hademesinin maaşlarını iyileştirmek amacıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nde yapıldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki düzenlemeler de başlangıçta bunların devamı niteliğindedir. Bkz. Kıvanç Esen, "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (2011), s. 92.

196 2 Eylül 1925 gün ve 2413 sayılı İcra Vekilleri Heyeti Kararı, madde: 4.

197 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 407-412.

Anadolunun bir çok yerlerini gözünüzün önüne getiriniz, sokak başında bir mescit, adım başında bir mescit fakat hepsi harabe. Bendeniz Diyanet İşleri Riyasetinden talep ediyorum. Bu mescitleri akara tahvil etsin! Her mahallede bir mescit, memlekette büyük bir cami, fakat cami yok, adı cami, memleketi cem edici yer. Hani Ankara'da memleketi cem edecek bir cami, yok hepsi birer mescitten ibaret. Sonra adım başında birer harabe, sonra ledelhace askerden kaçmak için belki bir adam sığınıyor. Adam sığınacak ise neden? O da yok. Kapısı kapalı, örümcekler, hatta köpekler yatar. Dokunursanız kıyamet kopar. Köpek yatarken neden sesin çıkmaz, gübre atılırken niçin sesin çıkmıyor efendi? Binaenaleyh bunları ıslah etmeli ve varidat temin edecek hale getirmeli...mademki cami var, ya cami olsun veyahut yıkalım. Girdiğimiz vakit iğrenmiyelim ve içerden bana bir ruhaniyet nefh etsin. Girenleri girdirmeyecek vaziyete getirmesin ve girmiyenleri de girdirecek vaziyete getirsin.¹⁹⁸

Başvekil Ali Fethi [Okyar] Bey de bu fikri tamamen benimseydiğini ve temini için 1925 yılı Evkaf Umum Müdürlüğü bütçesine bir kanun maddesi koyduklarını söyledi.¹⁹⁹ 1 Haziran'da Diyanet İşleri Reisliği, il müftülüklerinden tamire muhtaç cami, mescit ve tekkelerin listesiyle, ne şekilde tamir edilebileceklerinin mahalli evkaf müdür ve memurları tarafından bildirilmesini istedi.²⁰⁰ Buna göre İstanbul ve Anadolu'daki camilerin büyük bölümünün tamir, bakım ve tefrişine ilişkin ihtiyaçlar Evkaf Umum Müdürlüğü ile Diyanet İşleri Reisliğine bildirilecekti.²⁰¹

17 Nisan 1927'de yürürlüğe giren Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun 14. maddesi gereğince, Diyanet İşleri Reisliği 1927

198 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 214, 215. Camilerin temizliğiyle ilgili 1938'de Evkaf Umum Müdürlüğünce vakıf müdürlüklerine iletilen bir yazıda camilerin ve avluların bir mabede yakışır şekilde temiz ve intizamlı tutulmadığı, "halı ve kilimleriyle sair eşyası toz içinde bulunan; duvarlarında, kubbe-lerinde veya damlarında otlar ve ağaçlar biten; iç ve dış avluları ile etrafı bakımsız ve perişan bir manzara arz eden" camilerin hâlâ görülebildiği ve bunun o mahallin Vakıflar İdaresi için yüz kızartacak bir durum olduğuna dikkat çekilerek gereğinin yapılması isteniyordu. *Mecmua*, VGM, c. 4 (1940), s. 82, sayı: 24484/72.

199 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 218.

200 *BCA*, 51.12.104.8.

201 Özellikle düşman işgali altındaki camilerin mefruşatının büyük bir kısmı yağmalanmıştı.

sonuna kadar camilerin hakiki ihtiyaçlara göre tasnif edilmesi, zaman ve mekan itibarıyla uygun olan görevlerin birleştirilmesi için cami görevlilerinin tespit edilmesi hakkında bir talimatname hazırlandı. Kadro dışı kalan görevliler zamanla tasfiye edilecek, böylece kadroluların maaşları da yine tedricen artırılacaktı.²⁰² Müzakereler sırasında Konya vekili Musa Kazım [Onar] “camilerin ihtiyaca göre tasnifi” ifadesine “şu kısmın şu kadar camiye ihtiyacı vardır, şu kısmı yıkalım böyle mi?” sözleriyle itiraz etti. Gaziantep vekili Remzi [Güres], esas meselenin mazbatayla sayıları ve görevleri dağınık bir halde bulunan cami görevlilerinin tespiti olup, camilerin ihtiyaca göre tasnifinin esasen kadroların tasniyiyle ilgili olduğunu söyledi; zira “kadro demek, cami demektir”.²⁰³ Aydın vekili Hasan Tahsin [San] ise ihtiyaç fazlası cami ve mescitlerin lağvedilerek gereksinim duyulan yerlerde yeniden açılmasını ve görevlilerinin buralara nakledilmesini teklif ediyordu.²⁰⁴

İcra Vekilleri Heyetince 8 Ocak 1928’de kabul edilen 6061 sayılı talimatname uyarınca “hakiki ihtiyaca” göre ihtiyaç fazlası kabul edilen birçok cami ve mescit kadro dışına çıkarılmaya baş-

202 RG, 1927, VIII/2509-2512. “Diyanet İşleri Reisliğince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilecek bir talimatnameye tevfikân 1927 sene-i maliyesi nihayetine kadar cevamiin hakikî ihtiyacına göre tasnifi ve zaman-mekan itibarıyla kabil-i cem’ olan vazifeler tevhid edilmek suretiyle işbu cevami’ hademesi kadrolarının tesbiti mecburidir. Kadrolar haricinde kalacak vazifedarlar kema fısabık hizmetlerine devam edecekler ise de inhilal vuku buldukça vazife ve muhassasatları tasarruf ve bu tasarrufat kadro dâhilindeki hademe-i mevcude muhassasatının tedricen 500 kuruşa iblağı için karşılık ittihaz olunur.” Ayrıca “Kadro dâhilinde vuku bulacak münhallat, kadro haricinde kalmış vazifedarlar varken başkasının tayini caiz olmayıp bunlardan münasipleri naklen tayin ve kadro haricindeki vazife ve muhassasatları tasarruf edilir. Hizmeti muattal veya bi-lüzum hale gelen vezaif ba’dema kimseye tevcih olunmaz” hükmü getirildi. *TBMM ZC*, Devre 2, c. 31, s. 202.

203 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 31, s. 203.

204 “İstanbul’da ve bazı büyük şehirlerde yanı başında muazzam, muhteşem bir cami olduğu halde sokağın diğer tarafında da bir mescit vardır; fakat cemaati yok, içinde namaz kılanı yok. Müezzinleri, imamları vardır, vazife sahibidirler, maaşlarını muntazam alırlar...Maksadım, birçok ahali, muhacirîn Anadolu’ya geliyor Türkiye’de iskan ediliyor; oralarda da cemaat var, cami yoktur. Zamanla o yerlerde lüzumu kalmamış olan bu mescitlerin müezzin ve imamlarını oralara nakledip, aynı müessis namına orada inşa edilse ve eski mescitler de lağvedilse münasip olmaz mı?” *TBMM ZC*, Devre 2, c. 31, s. 203.

landı. Talimatnamede tasnifin hangi esaslar çerçevesinde yapılacağı, camilerin tasnif esasları ile cami görevlilerinin kadro esasları tespit edilmişti.²⁰⁵ Buna bağlı olarak Diyanet İşleri Reisliği, 6 Ekim 1928 tarihinden itibaren yanmış, yıkılmış, kapanan camilerin görevlilerinin geçici olarak talibi olmayan camilerde, eski camilerinin açılması halinde ise buralarda görevlendirileceklerini bildirdi.²⁰⁶ 1930 yılına gelindiğinde birçok cami ve mescid halkın yönetimine devredilmişti. Görevlilerin münhal camilere yerleştirilmesi sonucunda cami sayısı 2041'e, görevli mevcudu ise 4261'e düşürüldü.²⁰⁷

8 Haziran 1931'de "Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki cami ve mescitlerin idaresi ve bunların görevlileri Evkaf Umum Müdürlüğüne" devredildikten sonra²⁰⁸ kısa zamanda tasnif çalışmalarının kapsamı genişledi.²⁰⁹ 25 Aralık 1932'de çıkarılan talimatnameyle camilerin tasnif ve kadro harici bırakılma esasları ve cami görevlilerinininki birbirinden ayrıldı.²¹⁰ Başvekalet 31 Ocak 1934 tarih ve 6/370 sayılı genelge ile "imar hevesi yüzünden eski eserlerin yıktırıldığından görüldüğü"nden Maarif Vekaletine sorulmadan hiçbir eserin yıktırılmamasını istedi.²¹¹ Bundan sonra pek çok caminin satışı doğrudan doğruya İcra Vekilleri Heyetine gerçekleştirildi.²¹²

205 BCA, 51.2.14.11.

206 BCA, 51.8.69.19.

207 Mehmet Temel, *Atatürk Dönemi Din Hizmetleri*, s. 83.

208 RG, sy. 1821 (13.6.1931).

209 "Türkiye Cumhuriyeti Dâhilindeki Cevami ve Mesacidin Tasnifi ve Kadrolarının Tespiti Hakkındaki 8 Kânunusani 1928 Tarih ve 6061 Numaralı Talimatnameyi Muaddil Talimatname", *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 21, Kararname no: 13671.

210 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 21, Kararname no: 13671. Ayrıca bkz. *Milliyet*, 18 Ocak 1933.

211 Remzi Oğuz Arık, *İdeal ve İdeoloji*, s. 49.

212 12 Temmuz 1934 tarihli kararnameyle "İstanbul'da Yedikule Muhiddin İlyas Çelebi Camii civarında namaz kılacak açık başka cami bulunduğu ve etrafındaki sakinlerinin çoğu gayrimüslim olduğu cihetle ihyasına lüzum olmayan mezkur camiin bilmüzayede satılması" karara bağlanmıştı. BCA, 30.18.01.02/46.50.12. Yine 27 Temmuz 1935 tarihli başka bir kararnamede Evkaf Umum Müdürlüğünün teklifi üzerine "Elaziz Vilayetine bağlı Harput kazasında tarihi ve mimari kıymetleri olmayan ve çok harap bir halde bulunan Ahmet Bey, Kale Meydanı camileri ile Mehmetağa Mescidinin ➤

14 Kasım 1934'te Maarif Vekaletinin “bütün Şark alemini se-vindireceği ve insanlığa yeni bir ilim müessesesi kazandıracak cihetle” Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesi hakkında bir ka-rarname çıkarıldı.²¹³ Dönemin Müzeler müdürü yaptığı açıklama-da Ayasofya Camii'nin Müzeler idaresine geçtiğini ve “mabed”in “Bizans devrine aid abide ve eserleri ihtiva eden bir müze” haline getirileceğini söyledi.²¹⁴ Ayasofya Camii'nden sonra 1946'da Kü-çükayasofya, Kariye, Fethiye ve Emirler camileri için de benzer haberler basına yansısa da, bunlardan yalnızca Kariye ve Fethiye camileri müzeye çevrildi.²¹⁵ Camilerin tasnif ve satışları sırasında –Ayasofya, Süleymaniye, Fatih ve Nuruosmaniye gibi bazı büyük camiler de dahil– kimi camilerin tapulu sahiplerinin bulunduğu iddiaları üzerine Emlak Kanunu'nda yapılan değişiklikle “böyle yerlerin hariminde, yakınında ve bitişiğinde ve başka sahiplerin elinde bulunan yerlerin istimlakı için” Evkaf Umum Müdürlüğü-ne yetki verildi.²¹⁶

5 Haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'yla mimari ve tarihi değeri olan eserlerin satılması yasaklandı. Ayrıca “tah-sis edildikleri maksada göre kullanılmaları kanuna veya amme intizamına uygun olmayan veyahud işe yaramaz bir hale gelen hayrat vakıflar”ın da gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edil-mesi ya da satılarak gelirinin hayır işlerinde kullanılması kararlaştırıldı.²¹⁷ Ayrıca “mevkilerine ve temin ettikleri manfaate göre kalmaları gerekli görülmiyen mazbut ve mülhak vakıflara aid akar ve toprakları İdare Meclisinin kararı ile satmağa veya başka gayrimenkulle değiştirmeğe” Evkaf Umum Müdürlüğü yetkili kı-lındı. Vakıf eserlerine kanunsuz şekilde yıkım kararları alınması

satılmaları vakıf için daha menfaatli olacağı anlaşıldığından adı geçen ca-milerle mescidin peşin para ile ve artırma yoluyla satılması” onandı. *BCA*, 30.18.01.02/57.62.17.

²¹³ *BCA*, 30.18.01.49.79.6.

²¹⁴ *Vakit*, 11 Aralık 1934. Aynı gün *Cumhuriyet* gazetesi haberi “Ayasofya müze oluyor” başlığıyla verdi.

²¹⁵ *Akşam*, 1 Temmuz 1946.

²¹⁶ *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1935.

²¹⁷ *Mecmua*, VGM, c. I (1940), s. 3-6. Satışa çıkarılan bazı camiler hakkındaki belgeler için bkz. Kıvanç Esen “Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları”, s. 91-145.

üzerine, Başvekalet 3 Ekim’de bir kararname çıkararak “Türklüğün yüksek abidatına ve yadigarlarına karşı saygı beslenmesi”ni istedi.

15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı kanunla cami ve mescitlerin “hakiki ihtiyaca” göre tasnif edilmesi yasalaştı.²¹⁸ Buna göre “tasnif harici kalacak cami ve mescitler usul ve mevzuata göre kendilerinden başkaca istifade edilmek üzere” kapatılacaktı. Kanuna bağlı olarak tarihi ve mimari değeri bulunmayan, beş vakit ibadete açık camiler hariç, en yakınındaki cami 500 metreden yakın, cemaati olmayan ya da imar durumu sorunlu camiler satılabilecekti. Tasnif sonucunda tespit edilen 3456 camiden sadece 914’ünün istenen kriterleri taşıdığı tespit edildi.²¹⁹ Ancak bunun uzman kişilerce yapılmaması sebebiyle tarihi nitelikli bazı camiler de tasnif dışı bırakılmıştı.²²⁰ Usulsüz satış ve yıkımların devam etmesi üzerine 10 Nisan 1936’da başvekil imzasıyla vekaletlere ve valiliklere gönderilen bir genelgede amaç dışı kullanılan ya da yıkılan camilerin tasarrufuyla ilgili suistimallere dikkat çekiliyordu:

Eski sanat eserlerinin her türlü tahripten korunulması için gösterilen hassasiyete ve bunun için yapılan kat’i tebligata rağmen evvelce ciheti askeriye’nin işgali altında iken tarihi ve mimari kıymeti haiz olmalarından dolayı tahliye ettirilmiş olan Diyarbakır Hüsreviye ve Behramiye Camilerinin, buna en evvel mani olması icabeden Valilerin tensibile Ziraat Bankası’nca buğday ambarı ittihaz edildiği anlaşılmış ve derhal boşaltılmaları Vilayete emir edilmiştir.²²¹

Genelgede devamla “hangi daireye ait olursa olsun, Türk sanat ve medeniyetinin kıymetli belgeleri olmak itibarile memleketin malı ve muhafazaları herkesçe milli bir vazife telakki edilmesi lazım olan bu gibi eserlere karşı gösterilecek ihmal ve lakaydi”nin mazur görülemeyeceği bildiriliyor; “bundan sonra sınıflama dışı da olsa, Evkaf Umum Müdürlüğünün oluru alınmadan hiçbir vakıf kökenli yapının ve en üst düzey yöneticinin onayı olmadan

218 Bkz. “Cami ve Mescitlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescit Görevlisine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun” RG, sy. 3163 (22 Teşrinisani 1935), s. 5795.

219 *Yirminci Cumhuriyet Yılında Vakıflar*, s. 15.

220 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 489.

221 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 70, no: 6/1250.

diğer kuruluşlara ait eski eserlerin, hiçbir nedenle işgaline ve yıkılmasına yol açılmaması” tamim ediliyordu. Altı ay sonra 14 Ekim 1936’da Başvekalet tarafından, Milli Müdafaa Vekilliğinin şikayeti üzerine bazı yerlerde söz konusu genelgeye dayanılarak tarihi kıymeti bulunmayan ve askeri amaçla kullanılan camilerin de boşaltılması talebinin askeriyei zor durumda bıraktığına işaret edilerek “maksada göre” hareket edilmesi istendi.²²²

1 Eylül 1937’de Evkaf Umum Müdürlüğü, bazı vakıf idarelerinin tarihi ve mimari değeri bulunup bulunmadığı hakkında rapor hazırlanmadığı halde bazı camilerin yıkıldığını, bu sebeple “harap ve yıkık vaziyette olsa bile satılmasına lüzum gösterilecek hayrat mahallerinin behemehal önceden Müze veya Maarif idarelerine” inceletilmesini ve satılmalarında mahzur olmadığına dair rapor alındıktan sonra satış kağıtlarının gönderilmesini “ehemmiyetle tavsiye” etti. 1938’de ise vakıf müdürlüklerine bir yazı göndererek, hazırlanması istenen cetvellerin sadece birkaç vilayetten geldiğini ve “akar veya hayrat binaların ve tarihi eserlerin yüzüstü ve bakımsız bir durumda” bırakılmasının kabul edilemeyeceğini bildirdi.²²³ 18 Şubat 1938’de “camilerin yanmak, yıkılmak, kadro haricinde kalmak gibi sebepler altında münderris olması veyahut mevlid, hatim gibi hayır şartlarının ifa mahalli kalmaması gibi hallerde” şayet cami tasnif dışı kalmışsa kanunen ve fiilen bir hizmeti kalmadığı için “şart tebdili (de) bahis mevzu olmayacağından” hayır hizmetinin de ortadan kalkmış olacağı bildirilmişti. Tasnif harici kalan camiler ise Vakıflar Kanunu’nun 10. maddesine göre satılacak ve bundan elde edilen gelir diğer hayrata tahsis edilecekti; şayet yeniden yapılmayacaklarsa yanmış ya da yıkılmış camiler de dahil.²²⁴

20 Mayıs 1938’de Maarif Vekaleti Başvekalete “tali değerdeki eserlerin yüksek maliyetlerle tamir edildiğini, tarihi değer taşıyanların ise tasfiye edilerek bakımsız bırakıldığını” bildirdi.²²⁵

222 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 74, no: 6/3450. Evkaf Umum Müdürlüğü de yazıyı valiliklere göndererek bu çerçevede hareket edilmesini istedi. *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 74, no: 195793/32.

223 *Mecmua*, VGM, c. I (1940), s. 114, no: 5950/22.

224 *Mecmua*, VGM, c. I (1940), s. 111, no: 3761/11.

225 *BCA*, 30.10.192.317.3. Evkaf Umum Müdürlüğü Başvekalete gönderdiği yazıyla tasfiye işlerinin usulüne uygun yapıldığını bildirdi. Bkz. *BCA*, 30.10.192.317.3.

Tasnif dışında bırakılan camilerin çoğu, bankalara, belediyelere, özel idarelere, bakanlıklara ve bazı şirketlere satılmıştı.²²⁶ Tespit edilen usulsüzlükler üzerine 10 Temmuz 1939'da Evkaf Umum Müdürlüğü vakıf müdürlüklerine bir uyarı yazısı göndererek satışların Vakıflar Kanunu'nun ilgili maddelerine uygun şekilde yapılmasını istedi.²²⁷ 1926-1949 yılları arasında 598 cami, 494 cami arsası, 995 mescit ve 722 mescit arsası satılmıştı.²²⁸

1942 yılında Evkaf Umum Müdürlüğü, İbrahim Hakkı Konyalı'nın başkanlığında bir heyet oluşturarak cami ve mescitlerle çeşme, sebil, türbe, mektep gibi tarihi yapıların fotoğraflı sicillerini kayıt altına almaya başladı. Ayrıca kayıtlara kadro dahilindeki ve haricindeki mabetlerin haritası ve abidelerin krokileri de eklenmişti.²²⁹ 2 Ekim 1944'te Evkaf Umum Müdürlüğü, vakıf müdürlüklerinden, "tarihi ve mimari kıymeti bulunan cami ve mescitlerin aynen muhafazası lazım ve zaruri bulunduğu halde bazı yerlerde tasnif ve kadro harici bırakılarak kendi hallerine terk edilmiş" tarihi ve mimari değeri haiz camilerin bulunduğuna dikkat çekerek bunların yeni baştan tespit ve tetkik edilmesini istedi.²³⁰

Tarihi camilerin harap halde bulunduğuna ve amaçları dışında kullanıldığına ilişkin değerlendirmeler Evkaf Umum Müdürlüğünün 1944 yılı bütçe müzakerelerine de damga vurdu. Sinop vekili Cevdet Kerim [İncedayı] camilerin sadece beş vakit namaz kılınan dini müesseseler değil, aynı zamanda Türk medeniyetinin ve güzel sanatının eseri içtimai müesseseler olduklarını, "yerin altındaki medeniyet eserlerini çıkarmak için ne kadar itina ediliyorsa üstündekileri de muhafaza (etmenin) o kadar elzem bir vazife" sayılması gerektiğini söylüyordu. İncedayı'ya göre camilerin tamiri için ayrılan tahsisat bunları muhafazaya asla yetmeyecekti. Camiler "vatanın her tarafında yavaş yavaş hazin bir

226 Mehmet Temel, *Atatürk Dönemi Din Hizmetleri*, s. 120.

227 *Mecmua*, VGM, c. I (1940), s 135, no: 46753/61.

228 Nazif Öztürk'e göre bu sayı 1972'ye kadarki toplam satışların %87,79'una tekabül eder. Bkz. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 543.

229 *Vakit*, 16 Ekim 1942.

230 1944 *Muharreratı Umumiye Mecmuası*, Ankara: Evkaf Umum Müdürlüğü, 1945, s. 28.

şekilde çökmeye ve Türk medeniyetinin [bu] canlı eserleri[nin] arzın üstünde zamanla bir kül yığını haline gelmeğe mahkûm” ediliyordu. Bazı vekiller, Evkaf Umum Müdürlüğünün bunun altından kalkamayacağını, bu işi bizzat devletin üstlenmesini önerdiler.²³¹ Afyon vekili İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ise restorasyon adı altında yapılan tamiratın eserlerin mahiyetini bozduğunu ve çirkinleştirdiğini ileri sürüyordu.²³² Ancak bütün bu itiraz ve değerlendirmelerin ciddi bir değişime yol açması zordu. Daha önce tek elden yönetilen ve işlevleri birbiriyle iç içe geçmiş bütün bu eski eserlerin, yeni dönemde yönetim, bakım ve onarım sorumluluğunun farklı kurumlara dağıtılması bir dizi olumsuz sonucu da beraberinde getirmişti. Eski eserlerin “tarihi ve bedii kıymet” taşıyıp taşımadığı kararını alacak yerel komisyonlar yeterli uzmanlık ve duyarlılığa sahip değildi; özellikle il özel idarelerinin tasarrufuna bırakılan birçok tarihi eser çoğunlukla kanun ve yönetmeliklerin hilafına tahrip ve yok ediliyordu.

Satılmayan değerli eserlerin bakım, onarım restorasyonlarında yetkilendirmenin farklı kurumlara verilmesi çatışmalara yol açıyordu.²³³ 1931’de İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Başvekaletin yönetiminde Dahiliye Vekaleti, Evkaf Umum Müdürlüğü, Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğü ile Etnografya Müzesi Müdürlüğünün yöneticilerinden kurulu komisyon raporuna göre, belediyeler ve özel idareler eski eserlerin değeri ve onları korumanın önemine ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıkları için çeşitli gerekçelerle bunları yıkmak istiyordu. Çeşitli kurumlara devredilen bakım ve onarım işleri için ödeneklerin yetersizliğine dikkat çekilen raporda, her yıl Evkaf Umum Müdürlüğü bütçesine 200 bin lira, genel bütçeye 100 bin lira ödenek konulması teklif ediliyordu. Ancak mali kaynakların artırılması için sarf edilen çabaya rağmen istenen netice elde edilemedi.

21 Mayıs 1936’da Evkaf Umum Müdürlüğü “Camilerin ve Bunlara Şümülû Olan Binaların Tamir ve İnşalarına ait” bir şartname yayımlayarak restorasyon çalışmalarında uyulacak esasları belirlemişti. Buna göre sonradan ihdas edilerek camileri çirkinleştiren

231 TBMM ZC, Devre 7, c. 10, s. 429.

232 TBMM ZC, Devre 7, c. 10, s. 434.

233 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakaf Müessesesi*, s. 417.

“muhdes” kısımlar kaldırılacak; çini süsleme, kalem işleri, çok ince işlenmiş alçı çerçeveler gibi imalatın yeniden yapılmasında yeterli malzeme ve uzman bulunamayacak kısımlar aynen korunacaktı. Ayrıca onarılacak kısımların özgünlüğü değiştirilmeyecek; eğer onarım işi yoksa eserin ait olduğu dönemin mimarisi ve şekli esas alınarak tarihe mal olmuş mimari hatalar düzeltilmeyecek; ancak tavan, döşeme, saçak gibi ahşap bölümler, daha dayanıklı olmaları için özgün görünümüleri değiştirilmeden betonarme olarak yenilenebilecekti.²³⁴ 17 Temmuz 1936’da çıkarılan vakıflar nizamnamesine göre Evkaf müdürlüklerince “vakıf binalarla mimari ve tarihi değeri olup idaresi vakfa ait olan eserlerin her sene memuriyetleri bakımından durumları ve tamire ihtiyaçları”nın derecesini gösteren birer cetvel hazırlamaları, bulundukları mahallerde mühendis, mimar ve fen memuru bulunduğu takdirde bunların raporlarını da iliştiirmeleri isteniyordu.²³⁵ Ancak ekipler uzman kişilerden kurulmadığı için restorasyonlardan istenen sonuç alınamamış ve birçok caminin tarihi hüviyeti bozulmuştu. 2 Temmuz 1937’de F. Atay, *Ulus* gazetesinde İstanbul camilerindeki restorasyon çalışmalarını eleştirerek belediyelerin sanatla irtibat kurmayı bilmedikleri için birçok tamiratın tahrip halini aldığını ileri sürdü. Ona göre “iyi bir sanat eserinin harabesi fena tamir edilmiş mamuresine” tercih edilmeliydi.

Tarihi eserlerin onarım ve restorasyonu ile ilgili Şer’iye ve Evkaf Vekaleti döneminden itibaren 1932 yılına kadar toplam 2 milyon 115 bin 660 lira harcanarak 3788 hayrat eseri onarılmıştı.²³⁶ Bunların bir kısmı tarihi camilerdi. 1936’dan itibaren camilerin onarımı için ayrılan bütçe arttırılarak 1936 yılında 200 bin lira, 1937’de beş yıl içinde kullanılmak ve her yıl 400 bin lira harcamak üzere Evkaf hesabına 2 milyon lira avans açılmıştı.²³⁷ 1938’de camilerin tamiri için 150 bin lira tahsis edildi. 1937-1938 yıllarında

234 *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar*, s. 31.

235 *Mecmua*, VGM, c. I (1940), s. 26.

236 *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar*, s. 29.

237 *BCA*, 30.10.192.317.6. Keşif çalışmaları sonucunda tespit edilen tamire muhtaç camiler ve muhammen tamir bedelleri için hesaplanan 6 milyon lira, liste dışında kalan camilerle birlikte 10 milyona ulaşıyordu. İlgili camilerin yaklaşık tamir bedelleri için bkz. Mehmet Temel, *Atatürk Dönemi Din Hizmetleri*, s. 93-99.

İstanbul Beyoğlu'nda Ağa Camii; Şişhane yokuşunda Okçu Musa, Süleymaniye, Mesihpaşa camileriyle Yeni Camii; Azapkapı'da Sokullu, Mahmutpaşa ve Zal Mahmutpaşa camileri; Tophane'de Kılıç Alipaşa, Fethiye ve Eyüp camileri ve Nuruosmaniye, Şehzade, Ortaköy, Teşvikiye camilerinde tamir ve onarım çalışmaları yapıldı.²³⁸ 1941 yılında Evkaf Umum müdürü Fahri Kiper, camilerin tamir işleri üzerinde titizlikle durulduğunu ve başta İstanbul'da Süleymaniye ve Beyazıt camileri olmak üzere Sokullu (Kadırga ve Azapkapı), Şemsipaşa (Üsküdar), Yeni Camii, Nuruosmaniye ve Sultanahmet (Eminönü); Behrampaşa (Diyabakır), Muradiye (Manisa), Çapanoğlu (Yozgat), Gedikpaşa (Afyon), Ahmetpaşa (Kayseri), Eşrefoğlu (Beyşehir), Muradiye ve Hüdavendigar (Bursa), Hisar ve Şadırvan (İzmir), Ulu Cami (Divrik), Yenicami (Akhisar), Muratpaşa ve Tekeli Mehmetpaşa (Antalya), Pertevpaşa (Kocaeli), Ulu Cami (Konya Ereğlisi) ve Abdülkadiraga (Ceyhan) camilerindeki tamiratın devam ettiğini açıkladı.²³⁹ 1941 yılında "abidelerin esaslı tamirine ve bunların harimlerinde eşhasın temellük ve tasarrufunda bulunan gayrimenkullerin istimlakine ve yeni hayrat inşasına sarfedilmek" üzere 600 bin lira tahsis edildi.²⁴⁰

1930-1940 arasında onarımı gerçekleştirilen ve büyük bir bölümü camilerden oluşan eski eserlerin 1930-1935 arasında %88'i, 1935-1939 arasında %61'i İstanbul'da bulunuyordu.²⁴¹ 1940 yılında Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 871 caminin onarımı için hazırladığı keşfe göre 2 milyon 717 bin 674 lira ödeneğe ihtiyaç vardı, ancak aynı yıl bütçede "hayrat tamiri" için sadece 91 bin 500 lira tahsis edilebildi. Bundan sonra Müdürlük, yönettiği eserlerin onarımı için sık sık borçlanmak ve bunu kapatmak için yine bazı

²³⁸ *Kurun*, 3 Ağustos 1938.

²³⁹ *Vakit*, 8 Ekim 1941.

²⁴⁰ *Mecmua*, VGM, c. II (1940), s. 199, Kanun no: 3609.

²⁴¹ İstanbul dışında onarımına yüksek bir meblağ ayrılanlar arasında Edirne'de Selimiye, Lüleburgaz'da Sokollu, Manisa'da Muradiye, Ankara'da Zincirli, Cenabi Ahmet ve Hacıbayram, Afyon'da Gedik Ahmet Paşa, Bozüyük'te Kasım Paşa, Elmalı'da Ömer Paşa, Havza'da Sokullu, Bolu'da Yıldırım ve Kayseri'de Hacı Ahmet camileri yer alıyordu. Bkz. Emre Madran, "Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi", s. 79.

camileri satmak yoluna gitti. Öztürk'e göre "birini sat, öbürünü onar" formülüyle yürütülen bu süreç, vakıfların daha önce sahip oldukları akarata el konularak "geliri kendine ait olmayan" bir yapı kurulmasından kaynaklanıyordu.²⁴²

Öte yandan tek partili yıllar boyunca pek çok cami ve mescit askeri işgal altına alınmış ya da amaçları dışında kullanılmıştı. 7 Kasım 1935'te Evkaf Umum Müdürlüğü Başvekalete gönderdiği dilekçeyle, hemen her şehirde askeriye'nin silah, mühimmat, ot ve erzak deposu olarak kullanılan camilerin boşaltılmasını istedi.²⁴³ Başvekaletin gönderdiği tezkere üzerine Milli Müdafaa Vekaleti askeri garnizonların inşası tamamlanana kadar buralarda kalınmasının zaruretine istinaden yeni bir genelgeyle durumun düzeltilmesini talep etti:

Askeri garnizonların her yerde tamam olmamasından ve bunları derhal tamamlamaya bütçemiz müsaade etmediğinden zorunlu olarak cami, mescit, medrese gibi binalar işgal altındadır. Bina yapılmadıkça da bu binaların boşaltılmasına imkan bulunmamaktadır. Tarihi ve mimari Türk eserlerinden olan binaların harap olmaması ve güzel bir şekilde korunmalarına ilişkin yüksek makamlarından gönderilen 14.4.1936 tarih ve 6/1250 sayılı genelgelerini alan ilbay (vali) ve ilçe baylar (kaymakam) tarihi kıymeti haiz olsun veya olmasın işgal altında ne kadar cami ve mescit varsa hemen hepsinin boşaltılmasını istemektedirler. Bina yapılmadan bunları boşaltmak demek, bu binaların içinde bulunan insan, harp malzemesi, teçhizat ve iâşe maddelerinin açıkta bırakılarak mahvolmasına izin vermek demektir. Bu nedenle...buyruklarının yanlış telakki edilmemesi için açık bir şekilde genelge ile duyurulmasını arz ederim.²⁴⁴

Başvekaletin Evkaf Umum Müdürlüğüne cevaben, tahliye'nin yalnızca tarihi ve sanat değeri taşıyan camileri içerdiğini bildirmesi²⁴⁵ üzerine bu tasnifin dışında kalan camilerin askeri amaçlarla kullanılması yasal hale geldi. 14 Nisan 1936'da, tasnif dışı cami, mescit, eski eser ve vakıf binalarının da Evkaf Umum Müdürlüğü'nün izni olmaksızın işgaline meydan verilmemesini

242 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 489.

243 BCA, 30.10.192.315.22.

244 BCA, 30.10.192.316.2.

245 BCA, 30.10.192.316.2.

bildiren bir tamim çıkarıldı.²⁴⁶ 7 Haziran 1936'da 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'yla askeri binaların mevcut olması yahut kâfi gelmemesi halinde bu türlü ihtiyaçların "Devlete, özel idarelere, belediyelere, köylerin tüzel kişiliğine, vakfa, ortaklıklara ve derneklere ait binalı ve binasız gayrimenkullere ihtiyaca göre sırayla vaziyet ve bunların da kâfi gelmemesi halinde boş olanlarından başlayarak ahaliye ait olanlar"dan karşılanması kabul edilmişti.²⁴⁷ Bütün işgallerde "temin ve sükna mükellefiyetinin" müsavi ve adaletli bir tarzda yapılıp yapılmadığı ise Milli Müdafaa Mükellefiyeti komisyonları marifetiyle denetlenecekti. İşgallerin devam etmesi üzerine Başvekalet 24 Şubat 1938'de gerekli izinleri almaksızın yirmi camiye cihet-i askeriye'nin emrine veren Maraş Valiliğinin "tarzı hareketi maslahat icabına ve bu husustaki kat'i tebligata muhalif ve muahezeyi müstelzim olduğundan hakkında gerekli muamelenin yapılarak malumat verilmesini ve bundan sonra bu gibi hareketlere meydan bırakılmamasını" istemiş,²⁴⁸ Evkaf Umum Müdürlüğü de durumu bütün illere bildirmişti.²⁴⁹

17 Ağustos 1942'de Evkaf Umum Müdürlüğü "asker işgalinde olan veya Ofis [Toprak Mahsülleri Ofisi], veya başka idarelere depo, anbar ve saire olarak kiralı-kirasız verilmiş bulunan camilerin" bildirilmesini istedi.²⁵⁰ 5 Ekim 1942'de Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'na bağlı olarak iskan, konaklama ve depo ihtiyacını karşılamak üzere askeriye tarafından işgal edilen camilerle ilgili muamelenin ne şekilde yapılacağı bir yazıyla vakıf müdürlüklerine bildirildi. Buna göre camilerin işgaline ihtiyaç duyulduğunda Milli Müdafaa tarafından yazılı talepte bulunulduktan sonra her türlü muameleyi, mahallinde kurulan Milli Müdafaa Mükellefiyeti komisyonları yürütecekti. Komisyonlar işgal edilen camilerin kirasını "memleket rayicine göre tespit ve tesviye" etmek ve işgal süresince her türlü zararı zabıt varakasıyla tespit ve

246 *Mecmua*, VGM, c. I (1940), s. 78, sayı: 6/125

247 *RG*, sy. 4234 (16 Haziran 1939), s. 11981.

248 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 79, sayı: 6/668.

249 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 79, sayı: 5608/20.

250 1942 *Muharreratı Umumiye Mecmuası*, Ankara: VGM (1943), s. 64, sayı: 136908/41.

ciheti ilgili komutanlıklara bildirmekle sorumluydu.²⁵¹ Ancak camilerin işgal ve amacı dışında kullanılmalarına kesin bir çözüm getirilemedi. 1946'da Refik Halit Karay, İstanbul'da kubbeli ve taş bir camiyi göstererek hiçbir caminin depo olarak kullanılmamasını istiyordu.²⁵² Tasnif dışı cami ve mescitlerden satış ya da dönüştürme yoluyla yeterince istifade edilmediğini öne sürerek zaman zaman aynı gazetede bu konuda bazı teklifler gündeme getiren Karay, tarihi eser niteliğindeki bazı camilerin de kültürel etkinliklere tahsis edilebileceği düşüncesindeydi. Örneğin Osmanlı'nın son döneminde inşa edilen ve "önceki camilerimiz yanında epeyce sönük ve sevimsiz" kalan İstanbul Laleli Camii mevcut haliyle tamir ve bakıma muhtaçtı. Aynı bölgede "Valde" ve "Beyazıt" camileri de bulunduğu göre burası bir konferans salonuna dönüştürülebilir ve böylece bu "metruk ve muazzam" bina "mevkiine en yakışan surette şenlendirilebilir" di.²⁵³

Yapılan bütün uyarılara rağmen tarihi ve mimari değeri haiz bazı camilerin hâlâ depo olarak kullanılması üzerine 12 Temmuz 1949'da Evkaf Umum Müdürlüğü bu camilerdeki eşyaları çıkartmak için vakıf müdürlüklerinden bir tespit çalışması istedi.²⁵⁴ Camilerin işgalindeki keyfi uygulamalar zaman zaman müftülükler tarafından Diyanet İşleri Reisliğine de bildiriliyordu. Örneğin, 1943'te Hilvan Kaymakamlığının emriyle Ofis için buğday ambarı yapılmak üzere camilerin işgal edilmesinin halkı cuma namazlarından alıkoyduğu ve bundan kendilerinin sorumlu tutulduğu konusunda ilgili müftülüğün şikayeti üzerine, Diyanet İşleri Reisliği müftülerin bundan sorumlu tutulamayacağını belirterek, Evkaf Umum Müdürlüğünün duruma müdahale etmesini ve söz konusu camilerin buyrultu sahibi görevlilerinin müftülerin uygun göreceği mahallerde görevlerini ifa etmelerinin sağlanmasını istedi.

251 1942 *Muharreratı Umumiye Mecmuası*, Ankara: Evkaf Umum Müdürlüğü, (1943), s. 70, sayı: 140580/48.

252 *Akşam*, 29 Mart 1946.

253 *Akşam*, 11 Şubat 1947.

254 1949-50 *Yılı Genel Yazılar Dergisi*, Ankara: VGM, 1951, s. 22-3, sayı: 68064/32.

Memlekette Ofis namına ambar tedariki mümkün iken bu yolda hareket edilmeyerek halkın ibadetine meşrut bulunan camilerin işgali cihetine gidilmesi ahkâmı vakifiyeye müğayir görülmüştür. Bu babdaki işgalden müftülerin mesul tutulamayacağından keyfiyetin alakalı bulunan Evkaf Umum Müdürlüğüne bildirilmesi ve riyaset makamının mümessili bulunan müftülerin münasib görecekları yerlerde cuma ve bayram namazlarının kılınmasını temin için evvelce uhdelerine buyrultu verilmiş bulunan kapalı camilerin hatiblerine müsaade eylemeleri lüzumu tezekkür kılındı.²⁵⁵

Öte yandan camiler çeşitli gerekçelerle kapatılırken ibadet ihtiyacının nasıl karşılanacağı hususunda Diyanet İşleri Reisliğine çok sayıda müracaatta bulunuluyor; özellikle daha önce bu camilerde cemaatle kılınan namazların bundan sonra nerede kılınacağı, cuma namazları için başka bir mekanın tespit edilip edilmeyeceğı gibi sorular müftülükler aracılığıyla Başkanlığa iletilyordu.²⁵⁶ Nihayet 23 Aralık 1944'te, Diyanet İşleri Reisliğinin

255 *HMKD*, 18.8.1943 tarih ve 111 no'lu karar.

256 Örneğın Bursa Müftülüğünün İhsaniye köyündeki caminin "askerlik idaresi tarafından işgal edilmesi üzerine boş bulunan köy okulunda vakit namazlarını kıldıkları cuma ve bayram namazlarında meşgul cami hatibi tarafından kıldırılmasına müsaade edilmesi" talebine karşılık olarak, aynı şekilde sureti mahsusa ve musalla ittihaz olunan mahallerde işgal edilen caminin hatibi tarafından namaz kıldırılmasında mahzur bulunmadığı bildirildi. *HMKD*, 22.8.1944 tarih ve 225 no'lu karar. Bandırma Müftülüğünün köy camilerinin askeri işgal altında bulunması sebebiyle bu gibi zaruretler karşısında kasaba ve köy camilerininin havli ve finalar (camilerin önü) ile namazgah ittihaz olunan yerlerde camilerin hatipleri tarafından cuma namazı kıldırmanın caiz olup olmadığı sorusuna cevaben, yeni bir görevlendirmeye ihtiyaç olmaksızın "gerek musalla gerek ihzar olunan mahalde" işgal edilen camilerin hatiplerinin cuma namazı kıldırabilecekleri bildirildi. *HMKD*, 27.5.1941 tarih ve 53 no'lu karar. Şile Müftülüğünün "Merkezi kazada mevcut camilerin ciheti askeriyeden işgal ve seddi münasebetiyle halkın beş vakit ve cuma ve bayram namazlarını gerek sureti mahsusada ihzar ve gerek musalla ittihaz olunan mahalde kılmaları caiz olup olmadığı" sorusu üzerine de "bu babda bir mahzur ve tereddüde mahal bulunmadığı" bildirildi. *HMKD*, 24.1.1941 tarih ve 3 no'lu karar. Kalecik Müftülüğünün köylerde Ofis tarafından işgal edilen cami ve mescitlerde cuma ve bayram namazlarını kılmak mümkün olmadığından halkın bu namazlarını finayi mısır denilen mahalde veyahut seçilmiş herhangi bir yerde meşgul cami hatiplerinin kıldırmasında bir mahzur olup olmadığı sorusu üzerine, imam ve hatibe yeniden buyrultu verilmeye gerek olmaksızın namazın belirlenen ➤

T. C.

160

Diyaret İşleri Reisliği

Müşavere Heyeti

No: 1545

6347

Hükümet tarafından Anbar yapılmak suretile işgal edilen Camilerin dışında ve salonlarında müvakkaten birer minber vaz edilerek cüm'a ve Bayram namazlarını kılmak sahih olup olamayacağına dair Akhisar Müftülüğünden gelen 16/II/944 tarih ve 130 sayılı yazı okundu:

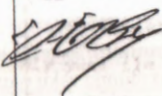
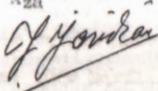
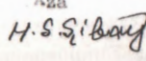
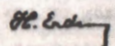
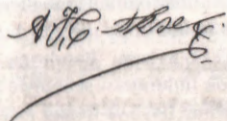
Camilerin işgali ve seddi münasebetiyle halkın beş vakit ^{ilt} Cüm'a ve Bayram namazlarını gerek sureti mahsusada ihzar ve gerek musalla ittihaz olunan mahalde kilmaları caiz olup bu babta serî bir mahsûr ve tereddüde mahal bulunmadığının mahalline tebliği uygun olacağına karar verildi. 6/12/944

Aza

Aza

Aza

Aza

Uygundur
Reis

Belge 3 Müsavere Heyetinin işgal edilen ve kapatılan camilerde Cuma ve Bayram namazlarının nasıl kılınacağı hakkındaki 6.12.1944 tarih ve 347 no'lu kararı

müftülüklerden gelen benzer şikayetleri de dikkate alarak Başvekalet'e gönderdiği yazıda, tarihi kıymet taşıyanlar başta olmak üzere cami ve mescitlerin Ofis tarafından işgal edilip halkın cemaatle kılınan cuma ve bayram namazlarından mahrum edilmesi sebebiyle mahalli müftülüklerden ve vatandaşlardan çok sayıda şikayet geldiği belirtildi. Yazıda, “hem ibadethanelerin harap olmalarını hem de ahalinin cuma ve bayram namazlarından mahrum kalmalarını intaç eden bu işgal keyfiyetinin” kaldırılması talep ediliyordu.²⁵⁷

Camilerin amaç dışı kullanılmalarının bir sonucu da özellikle ramazanda camilerin kapasitesinin dolması ve dışarıda kalanların cami çevresine taşmalarıydı. Diyanet İşleri Reisliği, müracaat eden bazı kişilere bu durumu dikkate alarak evlerinde cemaatle namaz kılma izni vermiş; ancak Ankara Valiliğinin bunu engellemesi üzerine Başvekalet'e bir yazı yazarak, “öteden beri” uygulanan bu izne rağmen cemaatin kanunlara aykırı şekilde Ankara Valiliğince engellendiğini bildirmişti.²⁵⁸ Başvekaletin durumu Valiliğe sorması üzerine dönemin Ankara valisi Nevzat Tandoğan, ibadet için cami dışında mekanların gösterilmesine karşı çıkarak, “Müftülüğün kendiliğinden lüzumu esaslı tetkikatla sabit olmadan ve mevzuata tevfiik edilmeden mabedlerin elverişli olmayan yerlere teşmiline kalkışması”nın ilgili talimatnameye aykırı olduğu gerekçesiyle talebi reddetti.²⁵⁹ Camilerin kapatılmasıyla ilgili görev ve yetki alanı konusunda başka bir münferit vaka da Gelibolu'da yaşandı. Evkaf memurunun yasal işlemleri

yerlerde kılınabileceği bildirildi. *HMKD*, 9.11.1943 tarih ve 146 no'lu karar. Yine Akhisar Müftülüğünün “Hükümet tarafından anbar yapılmak suretiyle işgal edilen camilerin dışında ve salonlarında muvakkaten birer minber vaz' edilerek cum'a ve bayram namazlarını kılmak sahih olup olmayacağına dair” sorusuna cevaben, “Camilerin işgal ve seddi münasebetiyle halkın beş vakit ile cuma ve bayram namazlarını gerek sureti mahsusada ve gerek musalla ittihaz olunan mahalde kılmaları caiz olup bu babta şeri bir mahzur ve tereddüte mahal bulunmadığı” bildirildi. *HMKD*, 6.12.1944 tarih ve 347 no'lu karar. (Bkz. Belge 3)

257 *BCA*, 030.10.26.151.22.

258 *BCA*, 30.10.26.151.14. (Bkz. Belge 4)

259 *BCA*, 30.10.26.151.14. Diyanet İşleri Reisliği ile Ankara Valiliği arasında geçen bu hadise, aynı zamanda Diyanet'in camilerin işgaline karşı takındığı tutumu göstermesi bakımından önemlidir.

T. C.

ANKARA VİLAYETİ

Emniyet Direktörlüğü

Şube : / B. /

Muvaf : 12633

Umumi :

23 / 10 / 1939

H :

Başvekalet Yüksek makamına

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

21.10.939 G. ve 6/5558 sayılı emirleri cevabıdır.

Diyanet işleri reisliğinden Yüksek makamlarına sunulan 20.10.939 tarihli Vatandaşların vicdan hürriyetlerine müdahale edildiğinden bahis tezkeresi suretini okudum :

1) Ankara Müftülüğünden 18.10.939 tarihli ve 514 sayılı tezkere ile İzzettin Camii ikinci vaizi Hasan Hüseyin Tunçelin bu vazifesine ilâveten Atıfbey mahallesi ahalisi tarafından cami ittihaz edilen mahalde öğle vakti vâz etmesinde mahzur olup olmadığı sorulmuş, mezkûr mahallin bir kaç odadan ibaret bir ikametgâh bulunması itibarile cami olarak kullanılmasının ve orada vâz edilmesinin müvafık olamayacağı Müftülüğe cevaben bildirilmiştir .

2) Bu güne kadar Ankarada camilerden başka yerlerde umumun iştirakile teravih namazı kılınması hakkında mesbuk hiç bir muamele olmadığı halde bu defa Akköprüde İsviçre hanının bir odasında ezan okutturulup Umuma açık olarak namaz kıldırıldığı, yine altın dağda bir kulübede ezan okutturulup teravih namazı kıldırıldığı görülmüş ve mevzuata aykırı olan bu hareketlerin men'i cihetine gidilmiştir .

3) Diyanet işleri riyasetinin tezkeresinde mevzubahs edildiği şekilde vicdan hürriyetini takyit eden veya her hangi bir suretle müslümanları münferit veya müçtemi hallerde ibadetten men eden tedbirler alınmış değildir. Kaldiki müslümanların cemaatla namaz kılmasını temin etmek için onlara camilerden gayri yor göstermek bu müslümanların ibadetini ve vicdan hürriyeti takyit etmek demektir.

030	10		26	151-14
-----	----	--	----	--------

-6- Cevaplarda ait olduğu şubenin tarih ve sayısının yazılmasını dilerim.

T. C.

ANKARA VİLÂYETİ

Emniyet Direktörlüğü

Şube : B

Husuf :

Umumi :

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Dahusus cami ve mescitlerin tasnifine ve kadrolarının tesbitine dair olan 8.I.928 Tarih ve 6061 N.Lu talimatnameyi muaddil talimatname ve 15.II.935 tarihli ve 2845 sayılı kanuna tevfikan bütün memlekette olduğu gibi Ankarada da halkın ibadetine kifa-yet edecek derecede cami ve mescit tesbit edilmiştir. Müftülüğün kendiliğinden lüzumu esaslı tetkikatla sabit olmadan ve mevzuata tevfik edilmeden mabetlerin, elverişli olmayan yerlere teşmilino kalkışması ve bunun da diyanet işleri reisliğince tervic edilmesi hususları bu esasa tevafuk etmemektedir.

Kaldıkları Devlet bütçesinden aldıkları ücret mukabilinde ancak mabet olarak teessüs etmiş olan yerlerde vazife görmeyen kanunun memur ve mecbur olan imamların, vaizlerin; şunun veya bunun alol-itlak gösterecekleri yerlerde kanunun tayin ettiği kisveylabıs ol-rak vazife ifa edemeyecekleri kanun iktizasındandır.

4) 13.I2.934 tarihli 2596 sayılı kanunun tabikine mütedair bulunan Nizamnamenin 3 nci maddesine göre mabetler, her Din salıkl-rinin ibadetine mahsus ve usule muvafık olarak teessüs etmiş olan kapalı mahallerdir.

Nizamnamenin bu tarifi ibadete mahsus yerlerin usule muvafık olarak teessüs etmiş bulunmasını zaruri kılmaktadır.

5) 2800 sayılı Diyanet işleri Reisliği teşkilât ve vazifeler-i hakkındaki kanun bu riyasetin ve ona mürbut teşkilâtın, Müft-ülüklerin bir yerin mabet ittihazi için izin ve müsaade verecekleri hakkında hiç bir hüküm tesis etmemiştir. Binaenaleyh Müftülük veya Diyanet işleri Reisliği böyle bir teşebbüs aldığı takdirde bu teşebbüsün kanuna aykırı olacağı ve hükümetin bunu önlemek mecburiyetinde bulunacağı arz ve izahtan müstaftır.

030	10			96	151/14
-----	----	--	--	----	--------

Cevaplarda ait olduğu şubenin tarih ve sayısının yazılması dilerim.

2

T. C.

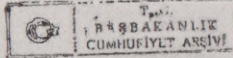
ANKARA VİLÂYETİ

Emniyet Direktörlüğü

Şube : B

Muvafık :

Umumi :

1 / 19

H :

6) Halkın vicdanı üzerinde müessir, vaiz ve nasihat yolu ile Propagandalara maked olan ve umumun girmesine, toplansına müsaid bulunan ibadet hanelerin, ancak bakımından tetkikat yapmağa selâhiyetli mülkiye amirlerinin malûmatve muvafakatı tahtında tesis olunması ve bu merciler tarafından verilecek izin ve müsade üzerine kışad edilmesi ahkâmı umumiye icabatındandır.

7) Hadise, yukarıda arz ve izah edilen sebepler dahilinde tetkik ve mütalea edilmiş; Atıfbey, Altındağ mahallelerinde ve Akköprüdeki İsviçre hanında müftülüğün ve Diyanet işleri Reisliğinin verdiği vesikalarla Hususi ikametgâhların mabet ittihazına kalkışılmasının ve han odalarının bu suretle ibadet yeri ittihas edilmesinin ve ancak usule muvafık olarak teessüs etmiş olan mabetler haricinde Kisve ilmiyeyi lâbis imam ve vaizlerin vazife görmelerinin men edilmiş bulunduğunu tazimlerle arz ederim.

Vali

Tanrıoğlu

Sakıbağcı

25-10-1919

İnfaz

4-11-1919

030	10			26	151	14
-----	----	--	--	----	-----	----

9076

7-11-1919 22071

Cevaplarda ait olduğu şubenin tarih ve sayısının yazılmasını dilerim.

3

Belge 4 Camilerin cemaate yetersiz gelmesi sebebiyle verilen izne rağmen cemaatin kanunlara aykırı olarak Ankara Valiliğince engellendiği hakkında yapılan şikayet, BCA, 30.10.26.151.14

takip etmeksizin Yazıcızade mescidini kapatıp cami görevlilerini görevden men etmesi üzerine, Gelibolu Müftülüğü durumu Diyanet İşleri Reisliğine bildirmiş; Rifat Börekçi imzalı cevabi yazıda, “Evkaf memurunun, hademe-i hayratı vazifeden menederek” camileri kapatmaya selahiyeti olmadığı, bahse konu görevlilerin vazifelerine devam etmeleri, ayrıca ilgili evkaf memurunun Evkaf Umum Müdürlüğünce uyarılması için gerekli işlemlerin başlatıldığı belirtilmişti.²⁶⁰

Cami ve mescitlerin mimari yapısı, restorasyonu ve onarım çalışmalarının yanısıra iç mekanlarda da birtakım düzenlemeler yapılması zaman zaman gündeme getirilmiş, bunların bir kısmı kabul görüp uygulamaya geçirilirken, bir kısmı teklif aşamasında kalmıştı. Bunlar genellikle –doğrudan ya da dolaylı– dini reformlarla ilgili tekliflerdi. Örneğin 29 Mart 1926’da Şebinkarahisar vekili Ali Sururi [Tönük]’nin camilerde şapka asılacak özel yerlerin hazırlanmasıyla ilgili teklifi Başvekaletle bildirilmiş; burası da yazıyı gereği yapılmak üzere Diyanet İşleri Reisliğine iletmışti.²⁶¹ Bu bağlamda gündeme getirilen en radikal öneri ise, daha önce sözü edilen, 1928’de İslam’da reform meselesini ele almak ve somut öneriler sunmak üzere Darülfünun İlahiyat Fakültesi hocalarının hazırladığı “Dini Islahatın Esasları Hakkında Layiha” başlıklı rapordu. Raporda dinin “bilimselleştirilmesi” ve “ulusallaştırılması” gereğinin yanısıra değişime ayak uydurmanın zorunluluğunun altı çizilirken; öne sürülen somut reform teklifleri arasında dini ritüellere ve ibadet mekanlarına ilişkin oldukça marjinal kabul edilebilecek birtakım öneriler de yer almış;²⁶² bu çok tartışmalı beyanname fiilen hayata geçirilmese de büyük yankı uyandırmıştı.

260 HMKD, 27.8.1929 tarih ve 570 no’lu karar.

261 BCA, 30.10.192.314.1. Lef 1, 2 ve 3.

262 Bunlar arasında “*tapınmanın biçimi*”, “*dili*”, “*görünüşü*” ve “*ideolojisi*” başlıkları altında “tapınak”ların temiz, gezinmeye değer ve içlerine sıralar konularak oturulacak bir şekilde olması, elbiselikler yapılması, görünüş bakımından tapınakların güzel ve coşturucu olması, usule uygun söylemeye yetenekli müezzin ve imamlar yetiştirilmesi, tapınaklara müzik aletlerinin girmesi, dinî müzik niteliğinde çağdaş enstrümantal müziğe yer verilmesi; temiz ayakkabılarla girilmesi; Türk büyüklerinin resimlerinin asılması, ideolojik olarak hutbelerin içeriklerinin doğrudan doğruya dinî değer ve felsefi nitelik taşıması gibi öneriler de vardı. *Vakit*, 20 Haziran 1928.

Müftülükler tarafından kimi yenilikler ve kullanım kolaylıklarından yararlanmak amacıyla Müşavere Heyetine de bazı sorular yöneltiliyordu. Örneğin Giresun Müftülüğünün camilerde saflar arasının parmaklıkla bölünmesinde bir mahzur olup olmadığına istizanına dair sorusu üzerine, böyle bir düzenlemenin muvafık olamayacağı bildirildi.²⁶³ Camilerde hoparlör kullanılması-
nın dini açıdan mahzurlu olup olmadığına ilişkin sorular da Müşavere Heyetinin gündemine girmişti; nitekim Gaziantep Müftülüğünün bu bağlamdaki sorusuna cevaben, bunda bir mahzur olmadığı bildirildi:

İmamın veya hatibin sesini daha kuvvetle işittirmek için caminin duvarlarına eskiden olduğu gibi küpler koymak veya fenni vasıtalardan faydalanarak [h]oparlör tesisatı yapmak veya sesi-
ni dağıtmamak için caminin tavanını cilateks ile veya madeni levhalarla kaplamak gibi tesisata müteallik şeyle ibadetin adap ve erkanına dahil olmadıklarından...²⁶⁴

İbadet düzeneğine yönelik önerilerin dışında camilerin iç mekanıyla ilgili genellikle koruma ve güvenlik amaçlı yasal düzenlemeler getirildi. 2 Eylül 1925'te çıkarılan talimatnameye göre aynı anda hem mescit ve cami hem de tekke olarak kullanılan mahallerde, tekke ve zaviyelere ait eşyaların "emin bir mahalde depo edilip işarı âhara kadar muhafaza olunması" kararlaştırılmış;²⁶⁵ 20 Kasım 1935'te ise kadro harici bırakılan cami ve mescitlere ait eşyanın Evkaf Umum Müdürlüğü ile mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından tayin edilen iki kişi tarafından bir komisyon oluşturularak tespit edilmesi karara bağlanmıştı.²⁶⁶ Buna göre söz konusu eşyalara yönelik "eb'adı, eşkali, rengi, ağırlığı, diğerlerinden kendilerini ayırd eden vasıfları" gösteren bir cetvel hazırlanarak Evkaf Umum Müdürlüğüne gönderilecek, eğer aralarında kıymetli eserler varsa "bir ehli vukufa tetkik ettirilerek

263 *HMKD*, 28.4.1939 tarih ve 280 no'lu karar.

264 *HMKD*, 5.6.1946 tarih ve 1590 no'lu karar.

265 "Tekke ve Zaviye ve Türbelerin Seddi Hakkındaki Kararnamenin ne şekilde uygulanacağı hakkındaki Talimatname", *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 16.

266 "2845 Sayılı Kanun Uyarınca Kapanan Cami ve Mescitler ve Bunların Eşyaları Hakkında Yapılacak Muameleye Dair Talimatname", *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 61-62, no: 172779/6.

emin bir mahalde muhafaza altına alınacak ve zabıt varakasinda gösterilecek”ti. Böylece kıymetli olmayan eşyalar ihtiyaç halinde kadro dahilindeki cami ve mescitlerde kullanılacak, kalan eşyalar ise satışa çıkarılacaktı. Ancak depolara kaldırılarak muhafaza edilen söz konusu eşyalar zamanla kendi haline bırakılmış ve güvenliği sağlanamamıştı. 28 Şubat 1936’da valiliklere gönderilen yazıyla söz konusu eşyanın uzun müddet Evkaf depolarında alın konulmasının “daimi kontrolü icabettirdiği” ve “ziyaa da maruz bulunduğu” gerekçesiyle hepsinin vilayet merkezine getirilerek oluşturulacak komisyonlarca müzeliğe olanların Kültür Müdürlüğüne teslim edilmesi ve “satılmalarında mahzur olmayanların Evkaf hesabına satılması” bildirilmişti.²⁶⁷

Çok partili yıllara geçiş sürecinde camilerin gerek restorasyon ve onarım, gerekse iç mekan ve tarihi eserlerinin korunmasıyla ilgili daha köklü ve yapısal çözümlere ihtiyaç duyulmaya başlandı. Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu Tasarısı ve bütçe komisyonu raporunun görüşüldüğü 28 Kasım 1947 tarihli Meclis müzakerelerinde, Cumhuriyet Halk Partisi Balıkesir vekili Abdi Ağabeyoğlu, vakıfların idaresinin farklı kurumlara verilmesinden kaynaklanan sorunlara dikkat çekerek, vakıfların vakfeden kişilerin belirlediği şartlara uygun işletilmemesinin halk tarafından hoş karşılanmadığını ifade etmişti.²⁶⁸ Ağabeyoğlu’na göre vakıflar özzerleştirilerek Diyanet İşleri Reisliğine bağlanmalı ve “halk tarafından, halkın murakabesi altında” işler bir duruma getirilmeliydi. Böylece laiklik prensibi gereği hem Evkaf Umum Müdürlüğü hem de Diyanet İşleri Reisliği devletten ayrılacaktı.

Cumhuriyet Halk Partisi Kırşehir vekili İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da “Evkaf” meselesinin yeniden ele alınması ve hedeflerine uygun olarak çalıştırılması gerektiğini savunuyor; sayıları milyonları geçen cami ve medrese gibi vakıf eserlerinin tarihi ve içtimai kıymetine dikkat çekerek elde kalanlara ilmi metotlarla eğilmek ve bunun için uzun soluklu bir planlama yapmak gerektiğini öne sürüyordu:

267 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), s. 20, no: 179129/3.

268 *TBMM ZC*, Devre 8, c. 7, s. 243-244.

Hem ben akılandım arkadaşlar; son zamanlarda çok şeyler gördüm. Ben sosyoloji kitabı yazarken içtimai müesseseleri tasnif etmiştim. Hukuki, bedîî ve lisani müesseseler gibi. Meğer böyle değilmiş. Hakikatte dinî müessesenin içersinde hepsi karışık olarak var. Millet tecezzi kabul etmiyen bir müessesedir. En ufak hareketlerinde bile onun mânevi kıymetleri vardır. Bırakın, yarının büyük mimarlarını, ressamlarını, artistlerini, bu minarelerden, bu kervansaraylardan, bu çeşmelerden sonsuz ilhamlar alacak...Yarının Türk vicdanlı olarak yetişecek olan şahsiyetleri de bu taş şuurlar ve vicdanlar karşısında vicdanlarını yoklıyacaklardır. Böylesine yüksek, böylesine ulu olan bu müesseseleri bir yıllık bir programın içinde nasıl tanzim ederiz? Plân yapalım, bunların mukadderatını asra bağlıyalım. Hasan Saka Hükümeti çok ağır vazifeler karşısında bulunan bir hükümetti. Fakat hiç olmazsa plân mevzuuna el koyarsa kendi hayatı için şerefli bir hatıra bırakmış olacaktır...Sevgili arkadaşlarım; size Kırşehir'de yıkılan, toz olan camilerden, medreselerden bahsetmiyorum. Bunların sayılması lâzım gelirse 250 bin değil milyonları geçer. Hele dizlerine kadar yere gömülmüş olan, mazinin şaheserlerini, vicdan kırıntılarını hesaba katmıyorum. Toprağı biraz eşeliyecek olursak altından birkaç vatan daha çıkar, bu elimizde bulunan güzel hâtıralar, emanetler toprağın üstündeki kabuğundakilerdir. Aman Evkaf İdaresindeki bu camileri, sebilleri, kervansarayları ve daha ne bileyim bu güzel şeyleri çok kıskanalım ve üzerine ilmin metotları ile eğilelim. Bunu kendimiz için bir şuur edinelim. Arkadaşlar, açıkça söylemek lâzımdır ki, Evkaf problemi halledilmiş değildir. Bunu söylemekten korkmıyalım. Böyle bir Meclis bundan korkar mı? Hükümetten istemeliyiz.²⁶⁹

Demokrat Parti Eskişehir vekili Kemal Zeytinoğlu her yıl bütçe müzakerelerinde vakıflar meselesi gündeme getirilmesine rağmen bir çözüme gidilmediğinden şikayet ederek hükümetin bu konuda bir açıklama yapmasını istedi. Zeytinoğlu ayrıca vakıfların tahsisatının yine onların tamiratına harcanmasını teklif ediyordu.²⁷⁰

1948 yılında Türkiye'deki Tarihi Anıtların Korunma ve Onarılmasına Yardım Derneği, ülke genelinde tamire muhtaç 2900

269 TBMM ZC, Devre 8, c. 7, s. 244.

270 TBMM ZC, Devre 8, c. 7, s. 247.

camii ve 9000 kadar anıtın bulunduğunu açıkladı.²⁷¹ 1949'da ise Evkaf Umum müdürü Hakkı Kamil Beşe “şaheser camilerimizi kurtarma davasını millete mal etmekten başka çare yoktur” diyerek tarihi abidelerin onarım maliyetinin 200 milyon lira olduğunu açıkladı. Daha sonra bu iş için bağış toplamak üzere camilere yardım kasaları konulmaya başladı.²⁷² Nitekim aynı yıl camii mahyalarında bu konuyla ilgili mesajların verilmesi kararlaştırıldı ve İstanbul'un sekiz büyük camisine çeşitli mahyalar asıldı: “İnsan göçer hayat kalır”, “Hayır yap, hayırla anıl”, “Camiler bize emanettir”.²⁷³

1924 yılında Diyanet İşleri Reisliğince başlatılan camilerin tasnifine yönelik düzenlemeler, 1931'de bu işin Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilmesiyle hız kazandı. Ancak asıl 15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı Camii ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Dışı Kalacak Camii ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun'un kabulünden sonra ülke genelinde camiler hızla tasnif dışı bırakılmaya, başka bir deyişle yıkılarak akara tahvil edilmeye başladı. Kanunda belirtilen “hakiki ihtiyaca” göre tasnif edilecek camilerin hangi koşullar altında tasnif dışı bırakılacağı konusundaki yasal muğlaklık, pek çok yerde tarihi kıymet taşıyıp taşımadığına bakılmaksızın camilerin çeşitli gerekçelerle ve usulsüz şekilde kapatılmasına yol açtı. Neticede tek partili yıllar boyunca ülke genelindeki camilerin %50'sine yakını kadro harici bırakılıp kapatılmıştı.²⁷⁴ Öte yandan pek çok camii ve mescidin askeri işgal altına alınmasının ya da amaç dışı kullanılmasının önüne geçilememiş; tarihi camilerin onarım ve restorasyonlarına, yapılan tüm düzenlemelere rağmen yeterli bütçe ayrılamamış ve restorasyon sırasında pek çok caminin tarihi hüviyeti bozulmuştu. Bu konuda başlangıçta “tasnif” adı altında yürütülen hukukî düzenlemelerin yol açtığı boşluklar zamanla kurumlar arasında yetki karmaşasına ve çoğu yerde suistimal ve usulsüzlüklere zemin hazırladı.

²⁷¹ *Akşam*, 18 Ağustos 1948.

²⁷² *Yeni Gazete*, 18 Mart 1949, 2 Mart 1949; *Cumhuriyet*, 2 Mart 1949; *Hürriyet*, 29 Kasım 1949. O yıl 26 camide Türkiye Anıtlar Derneği adına “iane kasası” bulunuyordu. Bkz. *Vakit*, 4 Aralık 1949.

²⁷³ *Yeni Gazete*, 14 Haziran 1949.

²⁷⁴ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 492.

Dini Yayınlar

Tek parti döneminin kendine has din ve laiklik politikaları, dini neşriyatı gerek nicelik gerekse içerikleri bakımından ciddi bir denetim ve daralma ile karşı karşıya bırakmış; rejimin kararlı bir şekilde hayata geçirdiği inkılaplara yönelik dini muhalefeti bastırmak için aldığı radikal tedbirler, sınırlı ve güdümlü bir yayın özgürlüğüne ancak fırsat vermişti. Bu atmosfer içinde gayriresmi dini neşriyat sıkı bir denetime maruz kalırken, 1950'lere kadar Diyanet İşleri Reisliğinin yanı sıra Maarif Vekaleti, Evkaf Umum Müdürlüğü ve İstanbul Hukuk Fakültesi gibi resmi kurumların yayınlarıyla bu açık giderilmeye çalışıldı.

Bu dönemde, ister dini ister ladini olsun, resmi neşriyat genel olarak tarihi ilhamını Türk kültür geleneğinden alan, gelecek ufkunu ise Batılı toplumların halihazırdaki müktesebatında arayan genç Cumhuriyet'in modern literatürünü oluşturmak üzere seferber edildi. Bu ideale uygun biçimde "Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye"de,²⁷⁵ "milli kültürü inkişaf ettirecek eserlerin neşri"ne ağırlık verilerek her alanda Batı kaynaklı kitapların doğrudan doğruya tercüme edilmesi veya bunların örnek alınması istenmişti.²⁷⁶ Bu süreçte yeni devlet ve toplum düzenine ket vurduğu düşünülen gayriresmi dini neşriyat geriliğin ve cehaletin taşıyıcısı olarak görüldüğünden mevcut dini söylemler zayıflatılıp denetim altına alınırken; yeni bir din dilinin inşası için yoğun bir neşir çalışmasına ihtiyaç duyuldu.

Bu yıllarda, toplumsal yansımalarına ilişkin mevcut sınırları olabildiğince daraltılmış ve daha çok kişisel dünyayla ilişkilendirilen yeni bir din tasavvuru geliştirmek üzere neşredilen dini yayınlar, her zaman bütünlüklü bir analize imkan verecek kadar tutarlı bir bakış açısı sunmasa da, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş

²⁷⁵ Maarif vekili Hasan Âli Yücel, Birinci Türk Neşriyat Kongresi açılışında, yeni Türkiye'nin "medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetinde" olmasının, kendilerini geniş bir tercüme seferberliğine davet ettiğini söyledi. Bkz. *Birinci Türk Neşriyat Kongresi (1-5 Mayıs 1939)*, s. 12.

²⁷⁶ *Birinci Türk Neşriyat Kongresi*, s. 114-116.

iklimi ve dönemin temel paradoksları açısından oldukça önemli ipuçları sunmaktadır.

Devletin, dini alanı değişik gerekçelerle kontrol ve düzenleme ameliyesinin sonucu sayılabilecek bu yayın seferberliğinin söylem ve çeşitliliği bakımından gündelik gerçeklikle irtibatı tartışılmalı ise de, mevcut söylemlerin iki ana güzergahta ilerlediği söylenebilir. Bunlardan ilkinde, özellikle toplum katındaki dinselliğin geleneksel müktesebatı kollanarak bir anlamda dini bilginin sürekliliği sağlanırken; ikincisinde “Batı” merkezli yeni bir dini bilgi birikiminin geleneksel dinselliğin yerine ikame edilmesi amaçlanmıştı. Her iki damarın ortak vurgusu olarak “milli” temalar, dönemin belli başlı neşriyatında kendini gösteriyordu.

Bu dönem neşriyatında dinin genellikle akılcı bir bakış açısıyla ele alınması, 18. yüzyıl aydınlanma ve 19. yüzyıl pozitivizminin etkisiyle oluşan usçul (*rational*) ve doğal (*natural*) din anlayışının, geleneksel dini bilgiyle bir şekilde bağdaştırılma çabasının ürünüydü. Osmanlı modernleşme süreçleri içinde olgunlaşarak Cumhuriyet’e intikal eden bu fikriyat, tek partili yıllar boyunca hakimiyetini korudu. Maarif Vekaletinin neşrettiği dini muhtevalı kitaplar bu idealleri en iyi şekilde yansıtıyordu. Örneğin ilkokullar için hazırlanan din dersi kitaplarında laiklik uygulamaları konusunda dini bir meşruiyet zemini sağlanmaya çalışılmış ve yeni devlet İslam’ın esaslı bir unsuru olarak gösterilmişti.²⁷⁷ Birinci Türk Neşriyat Kongresinde “Türk kültürünü temayüz ettirecek eserler”in tercüme edilerek yayımlanması teklif edildi. Bu seçkide sınırlı sayıda İbn-i Haldun, Mevlana Celaleddin-i Rûmî, Ferîdüddin Attâr, Şihabeddin Sühreverdi, İbn-i Arabî, Farabî gibi İslam düşünce geleneğinin öncülerinin klasikleşmiş eserlerine de yer verilmişti.²⁷⁸ Vekaletçe neşredilen tercümelerin belki de

277 İlkokul 3, 4 ve 5. sınıflar için hazırlanan din dersi kitapları *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* adıyla 1927-28 yıllarında Arap harfleriyle, 1929-31 yıllarında ise yeni Türk harfleriyle basıldı. Bkz. Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı], *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf: 5*.

278 İsmail Kara’nın tespitine göre, Maarif Vekaletinin tercüme ettiği 800 klasik eserden yalnızca 39’u şark klasiklerinden seçildi. Bkz. *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam-II*, s. 457. Nitekim Maarif vekili Hasan Âli Yücel, kongrenin açılışında “Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye”nin ♣

en dikkat çeken, şarkiyat literatürünün temel eserlerinden *İslam Ansiklopedisi (Encyclopedia of Islam)*'nin neşrinde, aynı bilimsel zihniyet içinde kalmak koşuluyla yeni makalelere yer verilecekti. Dönemin İslamcı aydınları ansiklopediyi "İslam'ı temelden yıma amacı taşıyan misyoner bir çaba" olarak görüyordu; bazıları yayının aleyhinde neşrettikleri yazılardan sonra 1940'ta Eşref Edib'in öncülüğünde *Türk İslam Ansiklopedisi* adıyla alternatif bir çalışma başlattı. Yazar kadrosunda İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Rıza Doğrul, Kamil Miras gibi isimlerin yer aldığı ansiklopedi 70 fasikül yayımlandıktan sonra 1948'de yayın hayatına son verdi. Bernard Lewis'e göre bu çıkış, laik rejim karşısındaki dini muhalefetin ilk açık göstergesiydi.²⁷⁹

Diyanet İşleri Reisliği ise bir taraftan geleneksel dini neşriyatın sürekliliğini sağlarken, öbür taraftan yeni dini metinlerle özellikle genel halk kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. 1925 yılı bütçe müzakerelerinde Eskişehir vekili Abdullah Azmi [Torun], Diyanet'in kuruluş gayesine dikkat çekerek "milletin itikadât ve âdâtına müteallik olan ahkâm-ı islamiyeyi milletin anlayabileceği derecede birtakım resail neşrederek onlara okutturmak ve onların maneviyatını yükseltmek" gerektiğini söyledi.²⁸⁰ Torun'un önerisiyle Kur'an-ı Kerim'in tercüme ve tefsiri, yeni bir hadis külliyyatının tercümesi ve bir hutbe mecmuasının hazırlanması için Diyanet'in bütçesine 20 bin lira ödenek tahsis edildi.²⁸¹

"medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetinde" olduğunu ve bunun kendilerini geniş bir tercüme seferberliğine davet ettiğini söylemişti. *Birinci Türk Neşriyat Kongresi (1-5 Mayıs 1939)*, s. 114-116.

279 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 413.

280 TBMM ZC, Devre 2, c. 14, s. 227.

281 "Riyaset-i Celileye

Bazıları tarafından Kur'an-ı Kerim'in hata-âlüd bir surette lisanımıza tercüme ve neşredildiği görülmektedir. Bu Kitab-ı Celil'in elyevm mevcut olan Türkçe tefsirleri dahi ihtiva ettiği maâni-i dakikayı ifadede kasır olduğu cihetle mütehasıs bir heyet-i ilmiye tarafından Kur'an-ı Azimuşşan'ın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve keza lisanımıza tercümesi elzem olan bazı âsâr-ı İslamiyenin nakil ve tercümesi ve Din-i İslam aleyhinde intişar eden âsâr-ı ecnebiyeye mukabeleten neşriyatta bulunmak üzere 214. fasla 8. madde olarak 20 bin liranın zam ve tahsisini teklif eyleriz." Bkz. TBMM ZC, Devre 2, c. 14, s. 222. Abdullah Azmi, ilgili yayını hazırlamak üzere bir heyet kurulmasını teklif ettiyse de uzun tartışmalar sonucunda bu fikir kabul görmedi.

Bunlardan *Türkçe Hutbe* kitabı 1927'de basılırken, *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi* (1928-1948) ile *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir* (1935-1939) ciltler halinde neşredildi.

Bu dönemdeki resmi neşir faaliyeti içinde önceliğin Kur'an-ı Kerim'in tercüme ve tefsirine verilmesi önemliydi. Başlangıçta tercüme için Mehmet Akif [Ersoy], tefsir içinse Elmalılı M. Hamdi [Yazır] görevlendirildiyse de, Mehmet Akif'in mukaveleyi imzaladıktan bir süre sonra aldığı avansı da iade ederek bu görevden çekildi.²⁸² Böylece tercüme işini de üstlenen Elmalılı M. Hamdi,²⁸³ dokuz ciltlik *Hak Dini Kur'an Dili*'ne yazdığı 32 sayfalık mukaddimenin büyük kısmını Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilip edilemeyeceği meselesine ayırmış ve mevcut tercümelerdeki hatalara dikkat çekmişti. Kur'an-ı Kerim hiçbir dile tam olarak çevrilemeyeceğinden, tercümenin ibadetlerde aslı yerine ikame edilemeyeceğini savunan Elmalılı,²⁸⁴ ayrıca ayetlerin açıklamasında "itkadca Ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefi mezhebine" riayet edecek, "Frenk müelliflerince yanlış ve tahrif yollu şeyler dermiyan edildiği görülebilen noktalarda tenbihi muhtevi not"lar ilâştirecekti. Böylece, meal ve tefsir çalışmasını toplumun dini refleks ve beklentilerine uygun şekilde "Türkçe ibadet" hazırlıklarına "alet olmayacak" bir dil içinde tamamlamaya çalıştı.²⁸⁵

Hadis mecmuası olarak Zebidi'nin hazırladığı, İmam Buhari'nin *el-Camiu's-Sahih*'inin muhtasarı olan *et-Tecridü's-Sarih li-Ahâdisi'l-Câmi'i's-Sahih* seçilmiş; mütercimi Babanzade Ahmed Naim'in ilk üç ciltten sonra vefatı üzerine eser Kamil Miras tarafından tamamlanmıştı. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi* adıyla basılan on iki ciltlik eserin ilk cildinin bü-

282 Fahri Kutluay, "Aydınlatan İki Mühim Sır", s. 375, 376.

283 Eserin 1935-1939 arasında tamamlanan ve 5000 adet basılan ilk baskısından sonra İkinci baskı için 22 yıl beklemek gerekti. Bu dönemde Diyanet İşleri marifetiyle yapılan neşriyatın hemen tamamı aynı kaderi paylaşıyordu.

284 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 19.

285 Elmalılı, Türkçe ibadet denemelerine karşı çıkmasının yanısıra örneğin dönemin dini vicdanlara havale eden anlayışına karşı Fatiha suresinde, "yalnız sana ibadet eder, yalnız senden yardım dileriz" ayetinde kullanılan "biz" ifadesinin İslamî cemaati ifade ettiğini, bu bağlamda İslamî varoluşun bireysel olamayacağını savunmuştu. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 114.

yük kısmı, Ahmet Naim'in hadis ilmine ilişkin metodoloji ve usul kaidelerine ayrılmıştı.²⁸⁶

Türkçe hutbe uygulamasına kaynaklık etmek üzere Ahmet Hamdi Akseki'nin hazırladığı *Türkçe Hutbe* kitabı 1927-1928 yıllarında önce imzasız olarak basıldı; 1936-1937'de ise Akseki imzası ve *Yeni Hutbelerim* adıyla iki cilt halinde genişletilerek neşredildi.²⁸⁷ Kitabın önsözünde Akseki, Müslümanlığın “ahlak” temelli bir din olduğunu ve hutbe konularının bu doğrultuda seçildiğini söylüyordu.²⁸⁸ Geleneksel temaların yanısıra “tayyarenin ehemmiyeti”, “Kızılay cemiyeti”, “vatan sevgisi, vatan aşkı”, “askerlik en şerefli bir vazifedir”, “memleketi düşmanlardan koruma yolları” gibi başlıklara da yer verilerek, geleneksel dini müktesebatla birlikte Cumhuriyet'in temel vatandaşlık esaslarının derc edildiği yeni bir din dili inşa ediliyordu.²⁸⁹ Akseki'nin, Tayyare Cemiyetini (Türk Hava Kurumu) desteklemek üzere hazırladığı *Kuvvet ve Tayyare* (1935) risalesinde vatandaşlar-ülke savunması için yerli uçak yapımının önemi anlatılarak- yardıma çağırılıyordu.²⁹⁰

II. Meşrutiyet döneminin İslamcı aydınlarından Akseki, sahip olduğu müktesebatı dönemin politik tabiatını da hesaba katarak devletin beklentileriyle telif etmiş, eserlerini bu doğrultuda itinalı bir dil ve rejimin hassasiyetlerini gözetten bir duyarlılıkla kaleme almıştı. Dönemin ruhuna uygun olarak pozitivist düşünce dünyasının dinin er ya da geç tarih sahnesinden çekileceği tezlerine ve İslam'a yöneltilen bütün karalamalara karşı cevap mahiyetinde doğrudan ve dolaylı bir savunma dili geliştirmişti. Bunun tipik bir örneği sayılan *İslam Fitri, Tabii ve Umumi Bir Dindir* kitabının önsözünde, dinin görece zayıflığının geçici bir durum olduğunu öne sürerek “din taraftarları” şeklinde nitelendiği dindarların dinin toplumda geriletilmesi çabalarına bakarak

286 İlk 5000 baskıdan sonra ikinci baskı 1957-1972 arasında yapılabildi.

287 Akseki, *Yeni Hutbelerim*'in önsözünde *Türkçe Hutbe* kitabının kendisine ait olduğunu belirtmişti.

288 Akseki'nin ahlakın temelini din olduğu görüşü, Diyanet İşleri Reisliğinin ilk kitabı *Ahlak Dersleri*'nin (1925) de hareket noktasıdır.

289 Akseki, *Yeni Hutbelerim*, c. I, s. 35; c. II, s. 193, 200, 224, 490.

290 Akseki, *Kuvvet ve Tayyare*, s. 15. Tayyare Cemiyetine yardımı teşvik etmek üzere dönemin gazetelerinde de çeşitli yazılar yayınlanıyordu. Bkz. “Fitrelerimizle bekçi meleklerle kanadlar takalım”, *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1937.

umutsuzluğa kapılmamaları; “dine düşman olanlar”ın ise dinin dış yüzünde görülen bu zayıflamaya karşı fazla sevinmemeleri” gerektiğini söylüyordu.²⁹¹ Nitekim “Diyanet, gayet kuvvetli bir ağaç gibi insaniyetin geçirdiği inkılapların hepsinde hayat ve mevcudiyetini muhafaza etmiş ve edecekti(r). Gerçi bu ağacın meydandaki kökleri binlerce defa kesilmişti(r); lakin asıl kök da-imi surette dallar budaklar yetiştirmekten asla hali kalmıyor”du. “O halde din ezeli ve ebedi”ydi, “kökleri ezeliyete dayanan dinin zeval bulmasının ihtimali yoktu(r)”. Akseki’nin, 1951’den itibaren İmam Hatip okullarında okutulmaya başlanan *İslam Dini* kitabı, muhtelif yayınevlerince bugüne kadar bir milyona yakın baskı adedine ulaştı.²⁹²

İslam’ı savunma çabasının başka bir yansıması olarak modernleşmeyle birlikte tedavüle giren (özgürlük, demokrasi, cumhuriyet gibi) kimi kavramların İslam’la irtibatını kurma gayretine giren Akseki’ye göre örneğin, “İslam’ın talim eylediği kardeşlik ve müsavat düsturu”, “en yüksek demokrasi umdeleridir.”²⁹³ İslam’ın, demokrasi ve özgürlüklerle uyumlu olduğu kabulüne dayanan ve aslında Meşrutiyet’ten itibaren İslamcılık taraftarlarınca sıkça tekrarlanan bu tip anlatılar, özellikle erken dönemde Cumhuriyet reformlarının meşrulaştırılmasında kullanılan iddialarla da besleniyordu.

Akseki’nin eserlerinde aynı zamanda dönemin ruhuna uygun şekilde “akılcı”lık öne çıkıyor; bu bakış açısı 18. yüzyıl aydınlanma ve 19. yüzyıl pozitivizminin etkisiyle dini reformların hakim ögesi haline gelen rasyonel din anlayışını, geleneksel dini bilgiyle bağdaştırma çabasına yaslanıyordu. Buna göre İslam her şeyden önce akla hitap etmekteydi: “İslam düşüncesine göre din hem nakli hem de aklidir. Dinin nakle müstenit olması makul olması-

291 A. Hamdi Akseki, *İslam Furi, Tabii ve Umumi Bir Dindir*, s. 8.

292 Akseki’nin Evkaf Umum Müdürlüğünün talebiyle, imam ve hatiplere dağıtmak üzere itikat ve ibadet konularında hazırladığı kitabın 1. bölümü “dinler ve mezhepler hakkında umumî malumat”a, 2. bölümü “İslam dininin itikad kökleri (inançlar, iman esasları)”ne, “İslam’ın beş direği-şartları” başlıklı 3. bölümü ibadetlere, 4.bölümü ise “İslam ahlakı”na ayrılmış; muamelât konularına ise yer verilmemişti. Kısa sürede tükenen ilk baskıdan (1934) sonra Diyanet İşleri neşriyatı içinde ancak 1950’de basılabildi.

293 Akseki, “Müslümanlıkta Demokrasi Esasları”, s. 354-356.

na ve akla dayanmasına münafı değildir. İslamda mesned-i tekli-
fin akıl olması bundandır.”²⁹⁴ Bu bağlamda eserlerinde öne çıkan
İslam ve terakki meselesinin altında, özellikle dinin büsbütün
geriletilmesi fikrini benimseyenlerin sıkça üzerinde durdukları
İslam’ın “mani-i terakki” olduğu görüşü yatıyordu.²⁹⁵ Osmanlı
modernleşme tecrübesinin ana tartışma alanındaki bu konuda
öne sürülen görüşler, aslında 18. yüzyıldan itibaren gittikçe artan
toplumsal, ekonomik ve entelektüel evrim karşısında zorlaştıracı
bir güç olarak görülen dini büsbütün devre dışı bırakma yahut
bir şekilde ilerlemenin parçası haline getirme arayışlarını yansı-
tıyordu. Daha radikal bir azınlık ise ilerlemeye karşı çıkarak dini
bütün toplumsal gerçekliğiyle birlikte korumayı savunuyordu.

İslam, ilerlemeye engel olmadığı gibi, “esas baki kalmak şar-
tile bizi daima şer’i hükümlerde bile teceddüde davet ve bunu
kabule teşvik” etmekteydi.²⁹⁶ Ancak terakki fikrini kabul etmekle
birlikte, ilerlemenin bir yüksek değer olarak ikame edilmesi fikri-
ne karşı çıkan Akseki’ye göre aslanan, terakkinin ne yönde, nasıl
ve ne için olduğuydu.²⁹⁷

Dini/dindarlığı milli duyguların ön şartı olarak takdim eden
ve dini inançların her halükarda Cumhuriyet’in ulaşmak istedi-
ği ideal vatandaşlık prensiplerini beslediğini savunan Akseki’ye
göre, “dinsiz milliyet davası” olamayacağı gibi; din, milliyetin
temel taşlarından biriydi.²⁹⁸ Böylece Cumhuriyet’in kurucu ide-

294 Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor”,
55.

295 Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi*, Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962.

296 Akseki, “İslamiyet ve Terakki”, *Selamet*, 38 (1948), s. 6.

297 “Dünyada hiçbirşey mutlak olarak terakki amili olamaz. Birçok sebep ve
amiller vardır ki insanların ihtiras ve şehvetlerini tahrik eder ve bu suretle
kötülükte ileri gitmelerini hazırlar. Görünüşte bunlara da terakki denilebi-
lirse de hakikat hiç te öyle değildir. Gerçekten bir terakki amili olarak kabul
edebileceğimiz şeyler ancak insanların saadetini, sükûn ve rahatını, hayır
ve fazilette yükselmelerini temin ve insaniyete hizmet eden amiller ve se-
bepler” terakkinin konusu olabilir. Akseki, “İslamiyet ve Terakki”.

298 “Vazife ve mesuliyet duygusu olmayanlarda milliyet duygusu da olamıya-
cağı şüphesizdir. Çünkü milliyet, topluluğun mütekâmil bir şekli, içtimai
bir heyetin topluluğunu sağlayan bir ruh, içtimai bir vicdan demektir. Mil-
let mefhumu, toplulukta içten ve özden bir sevmeyi, yardımlaşmayı ve
dayanışmayı ifade eder. Bunun temel taşı ise yine vazifeye bağlılık ♣

alleri ile din arasında doğrudan kurulan müspet ilişki sayesinde, bir taraftan devlet katında dinin meşruiyeti kollanarak araçsal bir konuma yerleştirilirken, öbür taraftan toplum nezdinde yeni rejimin dini meşruiyeti sağlamlaştırılıyordu. Bu bağlamda, Erkan-ı Harbiye reisi Fevzi Çakmak'ın talebi üzerine hazırladığı *Askere Din Dersleri*'nin (1925)²⁹⁹ girişinde, onun Diyanet İşleri Reisliğine yazdığı yazıya yer verilmesi dikkat çekiciydi. Geleneksel ilmihal kitapları ihtiyacı karşılayacak niteliği taşımadıklarından sade ve mülahhas bir ilmihal kitabına ihtiyaç duyulduğu ifade edilen bu metinde, dersanelere asmak üzere ayet ve hadis tercümelerini içeren levhaların hazırlanması da talep ediliyordu:

Diyanet İşleri Riyaseti Celilesine

Ordunun maneviyat dersleri içinde en mühim kısmı diyanete müteallik tedrisattır. Asker ilmihali olmak üzere yazılmış bazı asar varsa da bunlar ya pek mufassal olarak veyahut da efradın anlayamayacağı bir üslup ile tahrir kılınmışlardır. Binaenaleyh sade ve mülahhas bir ilmihal kitabına ihtiyaç vardır. Ordunun bu ihtiyacının muhtasar bir risale tertib edilerek temin buyurulmasını hassatan istirham ederim. Bundan başka memleketimizde sayü-amel'in ne derecelerde geri kalmış olduğu malumdur. Orduya gelen gençleri tedrisatı diniye sayü-amele teşvik için bu babdaki ayatı celile ve ahadisi şerife ile kısaca Türkçeye tercemelerinin levhalar halinde askeri dersanelere taliki pek münasip olacaktır. Bu ümniyenin husulünü teminen o gibi ayat ve ahadisi şerifenin bilistihraç irsaline inayeti celilelerini ayrıca istirham eylerim efendim.³⁰⁰

duygusudur. Şu halde mükellefiyeti temsil eden din, milli tekâmülün de ruhudur. Bundan ötürüdür ki: Din milliyetin temel taşlarından sayılmaktadır. Dinsiz milliyet davası olamaz." Akseki, "Müslümanlıkta Demokrasi Esasları", s. 356.

299 Bkz. Akseki, *Askere Din Dersleri*, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1925. Kitap bazı ilavelerle *Askere Din Kitabı* (1945) adıyla yeniden basıldı.

300 "Askere Din Kitabı adını taşıyan bu eser, okuyucularına dünyadan el etek çektirecek ve yalnız kabrin ötesini düşündürecek değil, belki onları Mevlasına olduğu kadar dünyasına, yurduna ve yuvasına da sımsıkı bağlayacaktır ... Bir Müslümanın tenbel ve uyuşuk olması dinini iyi bilmediğinden, Müslümanlık kendisine doğru anlatılmamış olmasındandır. Çünkü Müslümanlık tenbelliğin, uyuşukluğun, bilgisizliğin, ahlâksızlığın ve haylazlığın gerçekten düşmanı olan bir hayat, bir canlılık ve fazilet dinidir." Akseki, *Askere Din Kitabı*, s. 7.

Önsözünde, okurlarını dinine olduğu kadar dünyasına ve yurduna bağlayacağı öne sürülen kitabın, “Askerin Duygusu” başlıklı ilk bölümünde, “askerlikte her vazifenin bir ibadet olduğu”, “düşman karşısında nöbet beklerken ölen bir askere kıyamete kadar sevap yazıldığı”, “şehitlere vadolunan mükafatların verildiği ve kabir azabından kurtulduğu” müjdeleniyor, vatan “en mu-kaddes ana” olarak tanımlanıyordu. Kitapta yer verilen ve askerin dilinden cevaplanan bazı sorular bir hayli dikkat çekiciydi:

- Vatana düşmanın dokunmasını nasıl sayarsın?
- Anamı çiğnemiş, dinime, namusuma ve ırzıma dokunmuş sayarım ve böyle bir hal ile karşısında kükrerim. Bir Türk ve Müslüman buna dayanamaz, çünkü o bunun için yaşar ve bu uğurda ölür.
- Damarlarında neler çakıyor?
- Namus hürriyeti, milli şeref şimşekleri!
- Üstünde ne var?
- Askerlik şerefi, Türklüğün yüceliği.
- Elinde ne var? Millet silahı.
- Fikrinde ne var?
- Fedakârlık, hak için, yurt ve ulus için herşeyi göze almak.³⁰¹

Akseki sadece askerlere değil, hemen her kesime yönelik din eğitimi kitapları kaleme aldı: *Ahlak Dersleri* (1925), *Köylüye Din Dersleri* (1928), *Yavrularımıza Din Dersleri* (1943), *Peygamberimiz Hz. Muhammed ve Müslümanlık* (1934) vb.

Tek partili yıllar boyunca gerek Diyanet İşleri Reisliği gerekse gayriresmi neşriyat içinde toplumun her kesimine yönelik din eğitimi ihtiyacını karşılamak üzere çok sayıda kitap neşredilmesine³⁰² rağmen, yine de yeterli sayıda basıldığı ve muhataplarının

301 Akseki, *Askere Din Kitabı*, s. 8.

302 Örgün eğitim kanalları içinde din eğitimi 1935'e kadar sınırlı bir düzeyde sürdürülebildi, 1935-1948 arasında ise müfredat programlarından tamamen çıkarıldı. Bu süreçte boşluğu doldurmak üzere özellikle 1940'lardan itibaren çok sayıda kitap basıldı: Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı I-IV* (1944-1945); Nazım İçsel, *Türk Evladına Din Bilgisi* (1944); M. Asım Köksal, *Gençlere Din Kılavuzu -İman İbadet Yolu-* (1946); Abdullah Develioğlu, *Oğlumun Din Bilgileri* (1948); Abdurrahman Zapsu, *Hal'e'nin Din Dersleri* (1941); Nurettin Artam ve Nurettin Sevin, *Müslüman Çocuğun Din Kitabı* (1948); M. Hüseyin Tutya, *Cumhuriyet Çocuğuna Din Dersleri* (1948); A. Şükrü Eren ve A. Hamdi Kasapoğlu, *Halka Din Bilgisi* (1944); H. Rahmi Şenses, *Çocuk İlmihali* (1949) vd.

eline ulaştığı söylenemez. M. Şerefeddin Yaltkaya'nın *Va'zlar* (1944), *Benim Dinim* (1943) ve *Dini Makalelerim* (1944); M. Asım Köksal'ın *Peygamberimiz* (Şiirler, 1944), *Ramazân ve Oruç* (1948); M. Rahmi Balaban'ın *İlim, Ahlak, İman* (1948) Diyanet'in bu dönemde yayımladığı eserler arasındaydı. Bunlara 1948'de, Muhammed Hammadi'nin *Bâtıniler ve Karmatilerin İçyüzü* (terc. İsmail Hatib Terzen), Muhammed el-Behiy'in *İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı*³⁰³ (terc. Fuat Sezgin), Abdurrahman Azzam'ın *Allah'ın Peygamberlerine Emanet Ettiği Ebedî Risalet* (terc. Hasan Hüsnü Erdem); 1949'da (H. Hüsnü Erdem ve Kıvamüddin Burslan'ın *Riyazüssalihin: Hadis başlığıyla tercüme ettikleri*) Muhyiddin Nevevi'nin *Riyazü's-Salihîn* tercümeleri de eklendi.³⁰⁴

Çok partili yıllara geçiş sürecinde resmi/dini neşriyat dışında ciddi ilmi eserler neşredilmeye başladı. Mevlana Şibli (Şibli Nu'mani) ve Süleyman Nedvi'nin *Sîretü'n-Nebi* isimli eseri *İslam Tarihi Asr-ı Saadet* (terc. Ömer Rıza Doğrul) adıyla neşredildi. 1928'de ilk dokuz cildi eski harflerle basılan eserin 1935'te basılan 10. cildinde "tarihi hakikatleri her türlü hurafelerden tecrid ederek tamamiyle muasır garp müverrihlerinin ilmi usulleri dairesinde" yazıldığına dikkat çekiliyordu.³⁰⁵ Ömer Nasuhi Bilmen'in 1947-1949 arasında on fasikül halinde yayımlanan ve Hanefi fıkhnın yanı sıra Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerinin görüşlerine de yer verilen³⁰⁶ *Büyük İslam İlmihali*, alanında önemli bir boşluğu doldurmuştu. Bilmen'in İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından yayımlanan ve İslam hukukunun belli başlı bütün konularını ihtiva eden *Hukuk-ı İslâmiye ve Istilahât-ı Fıkhiye Kamusu* ise altı cilt olarak 1949-1952 arasında neşredildi.³⁰⁷

³⁰³ HMKD, 1948 (ay, gün belirtilmemiş), 171 sayı ve 37-38 no'lu karar. Ayrıca 18.3.1949 tarih, 2291 sayı, 39 no'lu karar; 22.4.1950 tarih, 135 no'lu karar.

³⁰⁴ HMKD, 17.8.1948 tarih ve 275 no'lu karar.

³⁰⁵ İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1928. Eşref Edib'in katkılarıyla hazırlanan eserin 11. cildinin -ilan edilmesine rağmen- yayımlanamamasıyla ilgili bkz. Eşref Edib, *Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, s. 23, 24.

³⁰⁶ İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1947.

³⁰⁷ Dönemin resmî neşriyatı dışında kalan dini muhtevalı diğer eserler hakkında genel bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam-II*, s. 434-479.

Çok partili yıllara geçiş döneminde laiklik politikalarıyla birlikte dini yayınların yetersizliği meselesi de ciddi eleştirilerle basında yer bulmaya başladı. Eşref Edib, Meclis gündeminde dini neşriyata ayrılan tahsisatın görüşüldüğü günlerde “Yirmi beş senedir halk dini neşriyata susamıştır...Bütün çocuk ana babaları dini neşriyata hasret ve iştiaak içindedir” sözleriyle bu kısıtlılığa işaret etmiş; dini neşriyatın artışına yönelik eleştirilere ise “Hasan Âli’nin Kur’an ayetlerini menettiği günler geçti, dini neşriyatın kılına kimse dokunamaz” sözleriyle karşı çıkmıştı.³⁰⁸

Mihrap, Kürsü ve Minber: Millete Dinini Öğretmek

Dini bilginin topluma belirli kalıplar içinde sunulduğu hutbe ve vaazlar, tarihi süreçte her zaman devletin (siyasi otorite) ilgi alanında yer aldı. Özellikle, Müslümanların hakimiyetindeki beldelede (Dârul-İslam)³⁰⁹ halife (devlet başkanı) adına okunmasıyla dini ve sosyal işlevlerinin yanısıra siyasi bir fonksiyona da sahip³¹⁰ olan hutbelere sonradan eklenen “hutbede halife-padişahın adının okunması”, “hutbeye kılıçla çıkılması” gibi sembolik sebepler de belirli bir tarihi kesitte bu boyutu güçlendirmişti. İslam geleneğinde “Müslümanların siyasi önderi” sıfatıyla halife adına okunan hutbe, aynı zamanda devletin siyasi mesajlarını topluma ulaştırdığı bir “araç” olarak seferber edilmeye açıldı şüphesiz.³¹¹ Ancak halife adına okunması hariç, bu işlevi giderek zayıflayarak belirli kalıpların tekrarına dayalı ritüellere dönüştü.

308 Eşref Edib, “Dini Neşriyatı Kösteklemek İstiyenler”, s. 372, 373.

309 İslam hukukuna göre “İslam dışı bir yönetimin hâkimiyeti altındaki ülke” anlamında kullanılan *Daru'l-İslam*, fıkıh terimi olarak Müslümanların hâkimiyeti altında bulunup İslam hukuk sisteminin uygulandığı ülkeleri ifade eder; bunun dışında kalanlarsa *Daru'l-harp*'tır.

310 Recai Doğan, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, s. 48.

311 Bruce M. Borthwick, “The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication”, s. 299-313. Sorokin'e göre siyasi iktidar kendi meşruiyetine zarar veren bütün dinî, ahlaki, bilimsel inançları, teorileri, fikirleri, vicdanları yasaklayarak kendi ideolojisini ikame eder; onun siyasi sistemi içselleştirmiş bireylerden oluşan bir toplumsal düzen oluşturma isteği mutlak bir meşruiyet çabasına dönüşmektedir. Bkz. *Social and Cultural Dynamics*, s. 481. Althusser'e göre “devletin ideolojik aygıtları” olarak okul, aile, din, sendika gibi kurumlar devletin tanımladığı ideoloji çerçevesinde bireylere •

Bugün pek hatırlanmasa da yeni devletin kurucu değerlerinin ve toplum tasarımıyla halka benimsetilmesinde hutbelerden yararlanıldığına şüphe yoktur. Nitekim modernleşme ve sonra uluslaşma sürecinde yeniden yönetici seçkinlerin gündemine giren hutbe ve vaazların topluma aktarılmasında din adamlarının taşıyıcı rolleri ve toplum katındaki güçlü geleneksel karşılıkları aynı zamanda bir tehdit unsuru olarak kontrol altına alınmalarını gerektirmişti.

Dini Temsil ve İtibar Kaybı

Geleneksel Osmanlı toplumunda gündelik hayatın tanziminde ciddi roller üstlenen ulema sınıfı,³¹² Batılılaşma hareketlerinin bir parçası olarak II. Mahmut döneminden itibaren yetki ve görev alanlarında ciddi bir daralmayla yüz yüze geldi.³¹³ Cumhuriyet dönemindeyse büyük ölçüde geleneksel din anlayışının yorumlayıcıları ve aktarıcıları sıfatıyla gerilemenin ve çöküşün sorumlusu olmakla suçlandılar. Gayrimeşru ilan edilen din anlayışının temsilcileri itibar kaybı ve suçlamayla karşı karşıya kalırken, genç Cumhuriyet'in kazanımlarıyla harmanlanmış yeni bir din tasavvurunun geliştirilip topluma aktarılmasına ihtiyaç duyulacaktı.

kimlik kazandırır. Gündelik hayatın temel ve kurucu bileşenlerinin zamanla devletin kendisine güç katan birer payandaya dönüştüğünü iddia eden Althusser, sosyal kontrolün sağlanmasında baskı aygıtlarından çok bu ideolojik aygıtların devreye sokulduğunu savunur. Bkz. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Dinin söz konusu meşruiyet çabasına kaynaklık etmesi, dünyanın en eski kavramlarından biri olarak kabul edilir. Berger'e göre din, meşrulaştırmanın tarihi bakımından en yaygın, derinlikli ve etkin aracı olagelmıştır. Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, 65. Bu konuda ayrıca bkz. Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*.

312 "Mahallenin düzeni, asayiş ve inzibatının sağlanması, içki içilen yerlerin tespiti ve fuhuş yapan kadınların belirlenerek sürgüne gönderilmesi, mahalle halkının yaşamlarını İslamî geleneklere göre sürdürmeleri, namaz, oruç vs. gibi görevlerini yerine getirmeleri, müslüman kadınların tesettüre riayet etmeleri gibi kurallar mahalle imamı tarafından kontrol edilirdi." Bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 16, 17.

313 Ulema sınıfının özellikle Osmanlı yenileşme dönemindeki dönüşümü hakkında bkz. Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*; Amid Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*.

20 Mart 1923'te Mustafa Kemal "hakiki ulema" ile "hoca kıya-fetli cahiller"ın birbirinden ayrılması gerektiğini belirterek bun-ların ilmiye kisvesi altında, ancak ilimden uzak kişiler olduklarını söyledi.³¹⁴ İmamların çoğunluğunun "cahil",³¹⁵ "temizlikten"³¹⁶ ve asrın icaplarından bihaber oldukları gibi suçlamaların Mec-lis gündemine gelmesi, din adamlarının statü ve itibarlarına dair ciddi önyargı ve kabullerin olduğunu gösteriyordu. Ehliyetsiz kişilerin "hoca" sıfatıyla "halkı cehalete sürükledikleri" gibi ya-kınmalar sık sık Meclis'e taşınıyor;³¹⁷ özellikle imam, hatip ve di-ğer cami görevlilerinin eğitim durumları ve çalışma koşullarına dönük eleştiriler, din adamlarının yeni devlet içindeki statüleri konusunda bir kargaşa yaşandığını ortaya koyuyordu.³¹⁸ Bununla birlikte toplumsal misyonlarının gücü, her şeye rağmen gözden çıkarılmamaları noktasında devletin yeni bir strateji geliştirmesi-ni zorunlu kılacaktı. Osmanlı toplumunda hayli geniş geleneksel fonksiyonlara sahip din görevlilerinin, yeni devlet çinde görev ve

314 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 141.

315 "Fakat öyle imam efendi ki, echeldir, cahildir. Ben gözümle gördüm. Ap-testin [abdestin] ve namazın faraizinden bihaberdir." Denizli vekili Mazhar Müfit [Kansu], *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 216.

316 "Sonra efendiler camilerin temizliğine dikkat etsin. Duvar da 'ennezafetu minel iman' yazılıdır, sinek tersinden okunmaz. Camiye girsenez örüm-ceklerden girilmez. Bunun neresinde nezafet, neresinde iman?...Ümmete imam olabilecek ve ön safta duracak bir zatın cübbesinin eteklerinde hay-yan tersi görülmemelidir." Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak], *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 215.

317 "Diyanet İşleri Reisliğinden beklediğim, her Vekaletten beklediğim gibi meslek meselesidir. Onlar da mesleklerine sahip olsun. Her başına iki arşın sarık saran kimse "hocayım" diye milletin arasında dolaşmasın... başına sa-rık, sırtına cüppe giyecekler, bir şehadetname ve tasdikname alsın." Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak], *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 214.

318 Kastamonu vekili Hamdullah Suphi [Tanrıöver], 1925 yılı bütçe müzakere-lerinde mesleğin zorluklarına ve yüksek seviyede eğitim ihtiyacına dikkat çektikten sonra, imam ve hatiplere ödenen maaşların yetersizliğini dile getirdi: "Cevami şerifinin hademe maaşı bugün iki kuruştan yüz kuruşa kadardır. Bu iki kuruştan yüz kuruşa kadar vazifesi olan bir hademenin cevami ve mesacidi şerifede hizmeti ne olabilir? Nasıl olur? Ondan hizmet bekleyebilir misiniz? Beş vakitte ezan bekliyebilir misiniz? Beş vakitte mih-rapta imam görebilir misiniz? Her cuma minberde hatip görebilir misiniz? Burada bir nokta var. Her kimse hatip olamaz." *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 213. 1936 yılında büyük camilerin müezzinleri 31 lira, diğerleri 12 ile 18 lira arasında maaş alıyordu. Bu konuda ilginç bir anektod için bkz. Y. Ragıp Önen, "Dün Evkaf Binasında 30 defa Ezan Okundu". (Bkz. Belge 5)

Valide Camii müezzinliği için..

Dün Evkaf binasında 30 defa ezan okundu

"Yahu! imtihan ne fena! Bizim küçüğün korktuğu kalar varmış!,"

".. Tanrı uludur. Tanrıdan başka yoktur tapacak...."

Divanyolunda bir sokak arasında yerleşmiş bulunan Evkaf dairesinin bir odasında dün otuz defa böyle ezan okundu...

Yağmur yağıyor... Elimdeki gemiye yi kapıcıya vermeden Evkaf binasının merdivenlerinden çıkıyordum.

Siyah pardesülü, beyaz sakallı bir zat öndedi:

— Evlât dedi. Eğer imtihana gidiyorsan biraz acele et. İkiyi geçerse imtihana alınyorlar...

Yukarı kata çıktım. Tam müdür Bay Hüsamettinin odasına doğru ilerliyordum ki sağdaki koridordan doğru bir ezan sesi işittim:

"Tanrı uludur.. Tanrıdan başka yoktur tapacak...."

Evet, aldanmıyordum. Ezan okunuyordu. Yalnız öğle namazının vakit geçeli bir buçuk saat olmuştı. İkinci namazına da daha hayli vakit vardı. Merdiven başındaki zatın sözünü hatırlıyarak koridora doğru yürüdüm. Karanlıkta olan koridor tıklım, tıklım dolu.. Aralarında bir de yaşlı kadın var.

Kimi yere çökmüş, kimi duvara dayanmış, bir kısmı da bir kapının önünde kulaklarını içeriye doğru çevirmişler...

Büyük bir huşu içinde içerden yükselen ezanı dinliyorlar. Hiç birinde hareket yok. Bir müddet bekledim ezan bitti. Bir daktilo makinesinin dişleri işledi. Bu tıkırtı bittikten sonra Arapça kur'an okunmaya başlandı. Okuyan adamın sesi çok güzeldi. Ben de gemişiyeme dayanarak bir müddet dinledim. Arada bir içten ahlar, oflar çekiliyordu.

Bir fasılda gözlüklü bir genç koyundan hafifçe dışarı çekip sordum:

— Arkadaş.. içerde neden ezan okunuyor?..

— İmtihan var Bayım dedi. İmtihandır.. Akşaraydaki Valde caminin

müezzinliği münhal. Krikten fazla talip çıkınca imtihan açıldı.

Yavaş sesle konuşuyorum:

— İmtihan nasıl yapıyor?

— Evvelâ ezan okutuluyor, sonra kur'an... Fikih ve dinî malûmat okunuyor. Yurt bilg'sinden de sorgu yapılıyor. Neticede sesi ve lisânı güzel olan seçiliyor.

Bazan...

— Evet bazan

— Sesi güzel olanlar bir kaç k'isi kalınca bunlar arasında yeniden bir imtihan yapıldığı da vakidir.

— Her müezzinlik için bu kadar çok talip çıkar mı?

— Çıkamaz. yalnız bu müezzinliğin rağbet görüştüğün bir sebebi var: Maası yüksek.

— Ne kadar 100—150 lira mı?

— Hayır 31 lira.

— Öteki müezzinler ne alırlar?

— 12 ile 18 lira arasında..

Biz böyle konuşurken içerden yaşlıca bir zat elinde beresi adeta bir genç çocuk gibi dışarı fırladı. Etraftı çevrellyenler:

— Geçmiş olsunu bastırdılar. Ter içinde idi. Büyük renkli mendille terini siliyor, bir yandan da söylüyordu:

— Yahu bu imtihan ne fena şeymiş meğer.. Bizim küçüğün korktuğu kadar var! Senelerdeberi böyle terlediğimi bilmiyorum bu kış gününde...

Yaşlı zat böyle anlatırken içerden bir ismi çağırıldı. Bu sefer bir genç geldi. Bir dakika sonra yanık bir ezan sesi vükseldi. Bu sırada kahve renkli nardesiş giymiş bir zat koşu, koşu eğildi. Kendisini tanıyanlar atıldılar:

— Hocam geç kaldın. Saat ikiyi geçiyor. İmtihana giremezsin.

Nefes nefese gelen zatın çehresi ekşidi, dönüp gitti. Bir kögede sivri sakallı, başı matruş genç bir hafız henüz sakal ve bırıyığı çıkmamış bir genç fısır, fısır bir şeyler ders veriyordu.

Yaşlı kadın hâlâ duvara dayanmış duruyordu. Merakını yenemedi.

Bir müezzin ezan okurken

Yaklaşıp sordum:

— Sizde mi müezzinlik imtihanına gireceksiniz?

Yaşlı kadın yüzüme baktı. Kızıp kızmadığını karanlıkta farkedemedim. Yalnız şu cevabı verdi:

— Dinliyorum.

Ne ise uzatmıyalım genç, ihtiyar bir çok namzetler girip çıktılar. Sonra tahriri imtihanları yapılmak üzere büyük bir salona alındılar. İstanbul müftisi Bay Fehmi, Evkaf müdürü, Bay Hüsamettin ve diğer bazı zevat odadan çıkıp salona geçtiler.

Dışarda kadınlı benden başka kimse kalmamıştı. Salonun kapısından başını dışarı uzatan tıknazca bir zat bana seslendi:

— Haydi. Tahriri imtihan başlıyor.

Cevap verdim:

— Maası az vazgeçtim. Akşaray müezzinliğinden..

O, kapıyı kapadı. Ben de merdivenlere doğru yürüdüm.

Yekta Ragıp Önen

Belge 5 Müezzinlik görevi için açılan sınav hakkında bir haber, *Kurun*, 16.10.1936

yetki alanlarındaki daralmaya rağmen halka ve onun ruh dünyasına kolaylıkla erişebilme ve cemaatlerini yönlendirme kabiliyetleri, rejimin hassasiyetleri bakımından gerekli birer aktör olduklarını teyit etmekteydi. Diyanet İşleri Reisliğinin 1925 yılı bütçe müzakerelerinde bazı vekiller bu duruma işaret etmişti:

Memleketimizin laekal yüzde seksenini köylü teşkil ediyor. Hepimizin de itiraf etmemiz lazım gelir ki her köyün başı sarıklı bir hocadır. Oraya siz gidersiniz dil dökersiniz. Doktor gider, dil döker, jandarma gider, kırbaç gösterir. Tahsildar gider, tahsil torbasını gösterir. Hiçbirinin ehemmiyeti yoktur. Orada köy imamının söylediği, nass-ı katidir. Herşeyi yapar.³¹⁹

Efendiler istediğiniz kadar âlim olun, fazıl olun bir köye gidiniz. Malaryanın, sıtmanın netayici budur, şudur diye istediğiniz kadar söyleyin. Kapıdan çıkarsınız yahut kapıdan çıkmaya hacet yok. İmam Efendi bir defa çeneyi açtı mı kâfidir. Sözüünüz hiç oldu.³²⁰

Karesi vekili Vehbi [Bolak] Bey ayrıca çoğunluğu genel kültür ve okuma yazma bilmeyen köy imamlarının geçmişte sahip oldukları toplumsal itibarın aksine, köylerin “hizmetkar”ları konumuna düşüklerine dikkat çekti:

Halbuki köy imamları, tetkik edilecek olursa birçok yerlerde, belki yüzde yetmişi okumayı zor bilir. Bu mahzuru izale için köy kanununa bir madde koyduk. Hâlbuki şimdiki köy imamları köyün hizmetkarıdırılar... “Muhtar geldi mi, “imam! Şuradan kahve pişir!” der “Git misafir gelmiş atını dolaştır!” der. Köy hayatını bilenler bunun tafsilatını da bilirler.³²¹

Bu durum, 18 Mart 1924 tarihli Köy Kanunu’na göre imamların köy derneklerinin seçimi ve müftünün onayı ile atanması esasının doğal bir sonucuydu.³²²

Geleneksel Osmanlı toplumunda toplumsal saygınlığı yüksek olan din adamları yeni rejimde her şeyden önce ciddi bir statü kargaşası ve itibar kaybına uğradı. İmam Hatip mekteplerinin açılışının üzerinden birkaç ay geçtikten sonra ilk mezunlarına

319 Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak], *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 214.

320 Denizli vekili Mazhar Müfit [Kansu], *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 216.

321 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 214.

322 442 sayılı *Köy Kanunu*, Md. 83-6. Bkz. *RG*, sy. 68 (8 Nisan 1340 [1924]), s. 6.

şehadetnameleri verilerek öğrencisizlik gerekçesiyle beşi kapatılmış, buna karşılık iki yenisi açılmıştı. Bir yıl sonra 1924-1925 öğretim yılında sekizi kapatılırken iki yenisi açıldı. 1925-1926 öğretim yılı sonunda ise İstanbul ve Kütahya'daki ikisi hariç tamamı kapatıldı. Arka planındaki gerekçeler çoğaltılabilirse de kapatılmalarının asıl belirleyici sebebi, bu mekteplerin öğrencilere bir gelecek vaat etmekten giderek uzaklaşmasıydı. 15 Aralık 1927 tarih ve 846 sayılı Şûra-yı Devlet kararıyla din görevliliği memurluktan çıkarılarak maaş ödemeleri durduruldu. 17 Nisan 1927'de yürürlüğe giren Varidat Bütçesi Kanunu'nun 14. maddesi gereği, Diyanet İşleri Reisliği cami görevlileriyle ilgili gerçek ihtiyacı tespit etmek, bazı görevleri birleştirmek ve ihtiyaç dışı kadroları tasfiye etmek üzere" bir nizamname çıkardı.³²³ 1931'de ise bütün cami ve mescitlerin yönetimi ile bunların görevlileri Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilerek aşamalı olarak Diyanet'in yetki alanı ve kadroları daraltıldı.³²⁴ Bu durum 1950 yılına kadar devam edecekti.

Modernleşme süreçlerini radikal bir atmosfer içinde kurumsallaştırmayı hedefleyen bir siyasi yapılanmanın, dini statülerle ilgili bu belirleyici kabul ve yönelimleri, toplumun din adamlığına ilgisini olumsuz yönde etkilemiş; 30 Kasım 1929'da Mustafa Kemal, *Vossiche Zeitung* muhabirine verdiği demeçte halkın camilere rağbet etmeyişiinden din adamlarını sorumlu tutmuştu:

Halk tekerrür etmekte bulunan bir şey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdi(nin) ancak karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler. Camilerin kapanmasına hiç kimse taraftar olmamasına rağmen, bunların bu suretle boş kalmasını acayip bulmuyor musunuz?³²⁵

323 "Diyanet İşleri Reisliğince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilecek bir talimatnameye tevfiқан 1927 sene-i maliyesi nihayetine kadar cevami-in hakikî ihtiyacına göre tasnifi ve zaman ve mekân itibariyle kabil-i cem' olan vazifeler tevhid edilmek suretiyle işbu cevami' hademesi kadrolarının tesbiti mecburidir. Kadrolar haricinde kalacak vazifedarlar kema fısabık hizmetlerine devam edecekler ise de inhilal vuku buldukça vazife ve muhassasatları tasarruf ve bu tasarrufat kadro dâhilindeki hademe-i mevcude muhassasatının tedricen 500 kuruşa iblağı için karşılık ittihaz olunur." *TBMM ZC*, Devre 2, c. 31, s. 202.

324 *Resmî Gazete*, 13 Haziran 1931.

325 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 124.

Din adamlarının toplumsal statüsünü zayıflatmak için zaman zaman vuku bulan münferit girişimlerden birinde, 14 Mart 1926'da Dahiliye Vekaleti "müftülerin halk üzerindeki nüfuzlarının devamına mahal kalmamak" üzere bundan böyle "hükümet dairelerinde gösterilecek odalarda" oturmalarını ve unvanlarının "umur-ı diniye memuru" olarak değiştirilmesini teklif etmişti.³²⁶ 15 Aralık 1937'de ise Muş vekili Hakkı [Kılıçoğlu], laik düzende "müftü" adının manası kalmadığını öne sürerek müftülere bundan böyle "Başımam" unvanının verilmesini öneren bir kanun teklifi sundu:

Fetvaların teşriî mahiyeti bulunduğuna ve teşriî kuvvetlerin TBMM'nin manevi şahsiyetinde toplanmış bulunduğuna, onun haricinde verilecek teşriî hükümlerin hiçbir tatbik kıymeti bulunmayacağına göre, fetva kelimesinin manası kalmadığı gibi, dünya işlerinde göklerden emir almayan ve Teşkilat-ı Esâsiye'sinde lâîk (laik) olduğunu söyleyen ve işlerini o yolda yürüten bir devlet teşkilatı içinde müftü adının yeri ve manası kalmamıştır. İmdi bu adın ve mevkiin devlet teşkilatı içinde silinmesi mantikî bir zaruret olmuştur.³²⁷

Bir sonuç vermese de, din görevlilerinin statü ve itibar kaybını yansıtmaları bakımından dikkat çeken bu girişimlerin aksi yönünde atılan bazı iyileştirici adımlar bile esasen bu kaybın birer göstergesiydi. 2 Ocak 1939'da Dahiliye Vekaletinin köy imamlarının maaşlarını düşürmesi üzerine Diyanet İşleri Reisliği "köylerin imamsız kalmaları hiçbir surette muvafık görülemeyeceği" için Başvekalete sunulmak üzere "vakıf paralarından imamlara eskisi gibi ödeme yapılması konusunda lazım gelenlere emir buyurulması"nı talep etti.³²⁸ 1942'de Diyanet İşleri reisi Şerefeddin Yaltkaya imzasıyla "Diyanet İşleri Reisliğinin Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında" Başvekalete sunulmak üzere hazırlanan kanun tasarısında, din görevlisi ihtiyacını karşılamak üzere nitelikli

³²⁶ BCA, 30.10.26.150.3.

³²⁷ BCA, 30.10.21.121.6. Öneriye karşı çıkan dönemin Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi müftü ve imam arasındaki farkı açıkladıktan sonra "bir imamda aranacak evsaf ve şerait" ile "müftüde aranacak evsaf ve şerait" in başka başka olduğunu, müftülere başımam adının verilmesinin "hiçbir suretle münasip ve muvafık" olmayacağını söyledi. BCA, 30.10.21.121.6.

³²⁸ HMKD, 2.1.1939 tarih ve 658 no'lu karar.

kadroları yetiştirecek kurslar açılması; ayrıca “bütün amaçların-
da halkın yükselmesini ve yurdun saadetini gözeten Cumhuriyet
hükümeti”nin, “münevver din alimleri” yetiştirmek üzere Diya-
net İşleri Reisliğine selahiyet vermesi talep ediliyordu:

İslam dininin hakikatlerini köylere varıncaya kadar yaymak,
halkın dinî duygularını saf ve nezih bir surette yükselterek mad-
diyat sahasında olduğu kadar maneviyat ve diyanet hususunda
dahi milletimizin en kudretli ve ahlaklı fertlerden müteşekkil
bir heyeti içtimaiye olmasını temine çalışmak da Diyanet İşleri
Reisliğine düşen bir ve belki birinci vazifedir. Bunu gereği gibi
ifa etmek ve bu yoldaki derin ihtiyacı hakiki menfaatlerimize
en uygun şekilde karşılayabilmek üzere münevver din âlimleri,
bilgili imam ve mukni ve güzel söz söylemeye muktedir hatip-
ler yetiştirecek muhtelif derecede mesleki müessese ve kurslar
açabilmek hususunda Diyanet İşleri Reisliğine selahiyet veril-
mesi, bütün amaçlarında halkın yükselmesini ve yurdun saa-
detini gözeten Cumhuriyet hükümetinin yüksek Meclisince de
isabetli görüleceğinde şüphe yoktur.³²⁹

Tasarıda dikkat çekilen, din görevlilerinin nicelik ve nitelik
bakımından yetersizliği meselesine aslında tek partili yıllar bo-
yunca çeşitli mecralarda değinilse de, gerekli adımlar atılmadığı
gibi, tek partili yıllar boyunca tahkir ve tezyif edilmekten kurtula-
mamışlardı.³³⁰ Esasen sadece onlara değil, dinin toplum katında
görünürlüğünü sağlayan hemen her konuda dine ve dini kurum-
lara ilişkin küçük düşürücü girişimlerden duyulan rahatsızlıklar
kurumun önde gelen simaları tarafından çeşitli vesilelerle dile
getiriliyordu.

Osmanlı'nın son döneminde yetişip Cumhuriyet dönemine
intikal eden din adamlarının yaşanan radikal dönüşümlere ko-
layca ayak uydurmaları beklenemeyeceği gibi, resmi görevlerine

329 BCA, 30.10.26.151.16.

330 1932'de Oltu'da düzenlenen Cumhuriyet Bayramı töreninde Müftülük mensuplarına karşı dışlayıcı tutum takınılması üzerine, Müftülük durumu Diyanet İşleri Reisliğine bildirdi. Bunun üzerine Riyaset, Teşrifat nizamnamesine atıfla Vekaletten vilayetlere konuyla ilgili tebligatta bulunulmasını istedi. 20.12.1932 tarih ve 183 no'lu karar. Bu konuda diğer muhtelif karar örnekleri için bkz. *HMKD*, 19.7.1933 tarih ve 196 no'lu karar, *HMKD*, 22.4.1939 tarih ve 263 no'lu karar.

rağmen zaman zaman (dini kisvelerin yasaklanması, Şapka Kanunu, Türkçe hutbe ve Türkçe ezan gibi) inkılaplara mugayir davranışlarından dolayı cezalandırılanların sayısı yadsınamayacak kadar çoktu.³³¹ Usulsüz birtakım uygulamalarla rahatsız edilen din adamları zaman zaman yaşadıkları çatışmaları Diyanet İşleri Reisliğine şikayet ediyordu. Örneğin 1939 yılında Ermenek'te kaymakamın bazı köy imamlarının görev yerini değiştirdiği ve köylülere imamları kovmalarını telkin ettiği yolundaki şikayet üzerine, Diyanet İşleri Reisliği "Kaymakamlığın hareketi vakıası hilafı kanun bulunduğundan bu gibi harekattan tevakki etmesi" hakkında Dahiliye Vekaletine bir tezkere gönderdi.³³² 27 Haziran 1940 tarihli bir belgede ise kaza jandarma komutanının hakaretine uğrayan müftünün, durumu riyasete bildirmesi üzerine Başkanlık "Halk Partisi binasında melaike ve saire hakkında vaki nâ-becâ sualleriyle hakaret-âmiz hareketinin mercii aidine işaret buyurulması"nı istemişti.³³³

Bu konudaki şikayetler çok partili hayata geçiş sürecinde resmi evraklara daha fazla yansımaya başladı. 30 Aralık 1947'de, Polatlı kaymakamı bölgedeki imamların üç ayda bir jandarma komutanlığından imamlık belgesini tasdik ettirmelerini bir kural haline getirince, Başkanlığa şikayet dilekçesi yazan imamlardan birisi "Biz köy imamları zan altında yaşamaktayız. Üç ayda bir kere karakola gidip isbatı vücut ediyoruz. İmamlık suç ise biz de imamlıktan vazgeçelim" sözleriyle bu "tecavüz"lerin önünün alınmasını talep etmiş, gelen cevabi yazıda söz konusu uygulamanın usulsüz olduğu bildirilmişti.³³⁴

Küçük düşürücü girişimler dönemin öykü, roman, tiyatro temsilleri ve karikatürlerinde de yer buluyor, geleneksel Osmanlı düzeninin devamını savunmak ve "eski hayatın bekçiliği"ni yapmakla suçlanan din adamları "cehalet" ve "taassup"un sim-

331 Bu konuyla ilgili örnekler kitabın 3. bölümünde gösterilmiştir.

332 *HMKD*, 8.7.1939 tarih ve 495 no'lu karar.

333 *HMKD*, 27.6.1940 tarih ve 99 no'lu karar. Benzerleri için bkz. *HMKD*, 14.4.1932 tarih ve 114 no'lu karar, 4.6.1946 tarih ve 446 no'lu karar, 23.9.1948 tarih ve 297 no'lu karar, 4.4.1934 tarih ve 6 no'lu karar, 8.7.1929 tarih ve 426 no'lu karar, 12.6.1944 tarih 131 no'lu karar, 21.2.1939 tarih 107 no'lu karar.

334 *HMKD*, 30.12.1947 tarih ve 362 no'lu karar. (Bkz. Belge 6)

gesi olarak gösteriliyorlardı.³³⁵ Dini şahsi menfaatlerine alet etmek için geleneksel inançları istismar etmekten çekinmeyen “din adamı” portresi, bütün iyilikleri içinde barındıran “yeni düzenin gereklilikleri”ni kavrayacak faziletlerden yoksun sayılmıştı. Din adamlarını gericiliğin sembolü olarak gösteren bazı romanlarda, “yeni”nin erdemlerini benimsemiş alternatif din adamı tipolojisine yer verilerek, ahlaki ölçütlerine bakılmaksızın “yeni”yi benimseme fikri yüceltilirken “eski”ye ait bütün unsurlar “kötü”lüğün sembolü haline getiriliyordu. 23 Şubat 1942’de Çankaya Halkevi’nde gösterilen bir temsilde din adamlarının aşağılanması üzerine dönemin Diyanet İşleri reisi Şerefeddin Yaltkaya, Başvekalet’e bir şikayet yazısı yazdı. Temsilde “hoca” olarak gösterilen kişi sahneye “iki koltuğunda kara kaplı iki kitapla sarıklı, cübbeli” bir şekilde çıkmış ve oyunun baş aktörü “köylü amca” tarafından tahkir edilmişti:

Arz ederken sıkıldığımız şu çirkin ve kaba temsilden, sahne hayatının terbiyevî gayelerini bilen her vatandaşın nefret edeceği meydandadır. Sahne hayatından intihap edilen mevzuun, milli, ahlakî, vatanî olması ve her sanatkar rolünü ifa ederken, herhangi bir içtimai zümreyi ve bir şahsı incitecek hal ve hareketten içtinap etmesi, sanatın ihmali caiz olmayan iki rüknüdür. Sanat, gayrı-ahlakî gayelere veya içtimai sınıflar, birbirini tezyif ve tahkire alet edilirse, terbiye amacını istihdaf eden sanat, bu defa ahlaksızlığın şüyuuna, zümre nizama ve binnetice içtimai fevzaya müntehi olur [kargaşayla son bulur]. Muhtelif yerlerde, müsamerelerde bazı saygısız vatandaşlar tarafından zaman zaman tekrar edilerek, halkın istikrah edeceği bir hadde varan bu çirkin hareketlere bir nihayet verilmesini, milli terbiyemiz ve hakikî temsil sanatımız emreder.³³⁶

Yaltkaya bu tür olayların tekrarlanmasından duyduğu rahatsızlığı “hiçbir meslek müntesibi ne bugünkü, ne de geçmişe aid kıyafetleriyle sahnelerde hakaret görmediği halde, yalnız ilmiye müntesiplerinin ve din adamlarının” “tahkir” edildiğini ifade ederek sorumlulara icap eden emirlerin verilmesini istiyordu.³³⁷

335 Bu konudaki bir tez çalışması için bkz. Gürkan Yavaş, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Din ve Din Adamı*.

336 BCA, 30.30.26.151.17.

337 1951’de *Sebilürreşad* Akseki’nin vefatını, Diyanet İşleri Reisliğinin bütçe müzakereleri sırasında CHP vekillerinin tarizlerine maruz kalıp ertesi ➤

T. C.
MİHAPET İŞLERİ REİSLİĞİA: müsavere k;
U: 2766

1 / 194

136

Biz köy imamları bağladığımız belge ile zan altında yaşamaktayız. Üç ayda bir kere karakola gidip işleri vücut ediyorus. İmamlık suç ise, biz de imamlıktan vaz gegelin. Yoksa bu tecavüzlerin önü alınmasına dair Polatlı ilçesi Teke köyü imamının 9/12/947 tarihli dilekgesi ve Polatlı müftüsünün derkenarı okundu:

Polatlı kaymakamı tarafından 1/8/947 tarihinde imamlık belgesi başlığı altında verilen verakada yazılı ikinci notta üç aydabir bu belge ilçe jandarma komutanlığına tasdik ettirilecektir denilmekte ve imamlık belgesi kaymakam tarafından imza edilmiş bulunmaktadır.

Köy kanununun 83 ncu maddesinde köy imamları müftüsünün buyruğusu ile tayin edilir denilmekte olduğuna ve 84 ncu madde delaletiyle 24 ncu maddede yazılı evsafı haiz bulunduktan sonra verileceğine göre imamlık belgesi müftüler tarafından verilmesi ve bu belge vazifenin sonuna kadar muteber olması lazımgelirken her üç ayda bir jandarma komutanlığında tasdikettirilmesini istemek usulsüzdür. Böyle bir belgenin kaymakam tarafından verilmesine ve böyle bir tehdit yapılmasına ne gibi emiller bulunduğuyan bir kere müftülük tarafından sorulması ve ondan sonra icabının düşündülmesi uygun olacağı tezekkir kılındı.

30/12/947

Aza

Aza

Aza

Aza

Uygundur.
Başkan

Karpık yazılarda ait olduğu müddetlügen, tarih ve No, sunus gösterilmesi rica olunur.

Belge 6 Bir imamın, kaymakamı şikayet etmesi üzerine Müsavere Heyetinin aldığı 30.12.1947 tarih ve 362 no'lu karar

Neticede toplumun yeni rejimi içselleştirmesi için din görevlilerine yüklenen misyon her zaman beklenen sonucu vermese de, görevlerini sıkı bir denetim altında yürütmeleri sağlanmaya çalışıldı. Osmanlı medreselerinde yetişmiş ulema bakiyesi bu kişiler, bir taraftan hayatın hemen her alanında toplumsal ağırlıklarını korumaya çalışırken, öte yandan rejimin öngördüğü gereklilikler konusunda halkı irşad etmekle vazifelendirilmişlerdi. Kurtuluş mücadelesinden Millet Meclisinin teşekkülüne kadar yeni devletin kuruluşunda önemli roller üstlenen Diyanet İşleri Reisliğinin öncü kadroları, bu yeni misyona uyum sağlamaya çalışırken hem dini ve toplumsal gerçeklikleri hem de devletin taleplerini hesaba katmak zorundaydılar.

Söylem Arayışı: Asri ve Milli

7 Şubat 1923'te Balıkesir camiindeki ünlü hitabesinde Mustafa Kemal, cami ve mescitlerin tarihi süreç içinde asli fonksiyonlarını yitirdiğini belirterek bu mekanlar aracılığıyla halka ulaşmanın zeminini yeniden tamim etme ihtiyacı duymuştu: "Camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştı. Camiler itaat ve ibadet ile beraber, din ve dünya için neler yapılabileceğini düşünmek, yani meşveret için yapılmıştı."³³⁸ İslam'ın ilk mescitlerinde günün askeri, idari, siyasi ve sosyal konularının bizzat Hz. Muhammed tarafından gündeme getirildiğine dikkat çeken Mustafa Kemal, camilerde ele alınacak konularla ilgili oldukça geniş bir çerçeve çizmişti. Elbette buradaki asıl kasıt camilere siyasi ve askeri konuları taşımak değil; halka benimsetilmesi gereken ideallerin dini bir içerikle sunulmasından ibaretti. Bu doğrultuda minberlerden halka aksedecek sözlerin "icabat-ı zamana" uygun ve "Türkçe" olması gerekiyordu ve öyle de olacaktı.

1925 yılında Maarif Vekaleti Başvekalet'e bir yazı yazarak "Basit malumatla yetiştirilip her tarafa serpiştirilen imam hatipler gaye ve hedefi tetkik-i vechile takip edemeyeceklerinden" bu gibilere görev verilmemesini, mevcut imamlara da "fünun-ı hazıra öğre-

gün kalp krizi geçirdiği şeklinde duyurdu. "Diyanet Reisi Akseki'nin Vefatı" (Bkz. Belge 7)

338 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 98, 99.

Diyanet reisi aksekinin ve fatı

İstiklâl savaşı kahramanlarından ve milli kuvvetler kumandanlarından Afyon Milletvekili büyük valanperver Şikrî hocanın (25 aralık 950 günü) vefatından pek az sonra (9 ocak 951) günü Diyanet İşleri Reisi Ahmet Hamdi Aksekinin bir kalb krizi neticesinde rahmeti rahmana kavuşması, bütün memleketi, bütün müslümanları derin teessürlere garketmiştir.

Umumun muhabbet ve hürmetini kazanan, bütün hayatını memleket ve dinin talisine vakfeden, bu yolda büyük hizmetler ifasına muvaffak olan merhumun anı bir surette gaybubeti bütün gönülleri müthiş hüznün içinde bırakmıştır.

Bilhassa son zamanlarla diyanet riyasetinde yeni bir şekil vermek, hele hademei hıyranın maaşlarını arttırmak hususunda geceli gündüzlü çalışmış, çok yorgun düşmüştü. Bu hususta hükümetin müzaheretini temine muvaffak olmaktan mütevellit memnuniyet içinde bütçe komisyonunda izahat verirken halkın tarafından, bilhassa Van Milletvekili Ferit Melen tarafından bir takım narva târizlere maruz kalması kendisini çok mütees-

sir etmiş, bu teessürle o gece sabaha kadar uyumamış, ferdası gün diyanet riyasetinde bir komisyon müzakeresinde kalbinde bir fenalık hissetmiş, Nümune hastahanesine giderken hastahane kapısında bayılmış, çok itinalı tedavilere rağmen iyileşmesi mümkün olmamış, bu suretle vazife başında ihrazı şahadet eylemiştir. Allah gani gani rahmet eylesin.

11/1/951 cuma günü Ankarada Hacı Bayram camii şerifinde yüz bin kadar bir cemaat tarafından cenaze namazı kılındı. Bütün Ankara halkı, Milletvekilleri, üniversite gençleri, müslüman sefirleri cenazesini teyyi etmiş, tekbirlerle, salâta selâmlarla eller, omuzlar üstünde tâ asrî mezarlığa kadar taşınmış, İstanbuldan giden güzide hafızlar tarafından kuranı kerim telâvet olunarak göz yaşları arasında defnedilmiştir.

Merhumun yüksek seciyesi, ilim ve fazileti, eserleri, memleket ve din yolundaki çok kıymetli çalışmaları ve hizmetleri hakkında irşatlarla uzun uzadıya tetkiklerde bulunacağız.

Belge 7 Mecmuanın A. Hamdi Akseki'nin vefat haberini duyurma biçimi, Meclis'te Diyanet İşleri Reisliğine yönelik tariz ve küçük düşürücü tavırların münferit bir durum olmadığını gösteriyordu. *SR, IV/93 (1951), s. 286*

tilmesi" ayrıca bu görevlere "asri imam-hatip yetiştirmek üzere açılan İmam Hatip Lisesi mezunlarının" tayin edilmesini talep etti.³³⁹ Bu mekteplerin "asri imam" yetiştirmek için kurulduğunu belirtmenin yanısıra imamlara "fünun-ı hazıra" öğretilmesi tek-lifi dikkat çekiciydi. Diyanet İşleri Reisliğinin 1925 yılı ilk bütçe müzakerelerinde Kırşehir vekili Yahya Galip [Kargı] Bey, vaizlerin ve hatiplerin "eski seyirlerinden" uzaklaşarak camilere "memleketimizin inkişafı iktisadisi namına ahaliyi irşad etmeleri"ni ve "devlete, insaniyete, dünyaya lazım olan" konuları işlemelerini istedi.³⁴⁰ Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak] ise camilerin "uyku"

³³⁹ *BCA*, 30.10.192.314.4.

³⁴⁰ "Efendim! Şimdi vaizlerimize, hatiplerimize rica ederiz. Eski seyirlerinden biraz uzaklaşınlar... Cenneti, cehennemi biraz bırakalım. Memleket lazım, iktisat lazım. Vaizlerimiz vaazlarını bu cihete intikal ettirdiği gibi hatiplerimiz de herhangi bir münşiye giderek devlete, insaniyete, dünyaya lazım olan bir hutbeyi tertip ettirerek okusunlar."

TBMM ZC, Devre 2, c. 14, s. 225.

değil “düşünce” yeri olması gerektiğini savundu; vaiz ve hatipler siyasete karışmadan ahlaki konulara temas ederek belli başlı meselelerde topluma duyarlılık kazandırmalıydı:

Fakat ahlâkî mevzeler yapsın, siyasete karışmasın, akli ermiyecek işe de karışmasın elinin hamuruyla. “Yalan söylemeyin, hırsızlık yapmayın, doğruluk yapın, birbirinize iyilik yapın” desin. “sokaklarda yetimler dileniyor, bunlara biraz bakın” desin. “Kimi hemşerizadeniz kimi kardeşinizin oğlu” desin. Ve Türkçe söylesin. Ve ben alakadar olayım, dinleyeyim.³⁴¹

1926 ramazanında, İstanbul'un selatin camilerinde vaaz edecek hatiplerin “İslam'ın medeni faidelerini izahla beraber halkı, ilme, ticarete, sanayiye, maarife” teşvik edecekleri haberi gazetelere yansıdı.³⁴² Aynı yıl içinde ahlaki öğretilere ağırlık verecek, “asrın icapları”na uygun bir Türkçe hutbe mecmuası hazırlanması için mutabakata varıldı. 16 Mayıs 1926 tarihli bütçe müzakerelerinde Diyanet'i temsilen söz alan Ahmet Hamdi [Akseki], halka telkinde bulunabilecek, beklenen şartlara uygun bir mecmuanın basılmak üzere olduğunu bildirdi.³⁴³ Nitekim *Türkçe Hutbe* (1927) kitabının önsözünde dönemin Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi, dinin yalnızca ahlaki ve manevi konuları değil, aynı zamanda “bir milletin tekamülü ile alakadar birtakım içtimai esasat”ı da içerdiğini, farz olan hutbenin bu “içtimai esaslar”la ilgili olduğunu beyan ediyordu. Geleneksel konuların yanısıra “Çalışan Mükafatını Görür”, “Vatan Müdafaası” ve “Tayyare Cemiyetine Yardım”, “Askerliğin Şerefi” gibi hutbe başlıkları altında inşa edilmek istenen yeni toplum düzeninin esasları dini bir retorik içinde ele alınmıştı.³⁴⁴

Hazırlanan bu mecmuanın ardından, topluma sunulacak dini bilginin yegâne meşru aktarıcıları olan din görevlilerinin kendi

341 TBMM ZC, Devre 2, c. 14, s. 215. Bu konuda ayrıca bkz. BCA, 51.3.15.9.

342 Vakıf, 15 Mart 1926.

343 TBMM ZC, Devre 2, c. 25, s. 25.

344 Akseki, *Türkçe Hutbe*. Din adamlarının kişisel olarak “milli” hisleri içselleştirmelerine önem verilmişti. Bu hususta müezzin, imam, vâiz ve mütevellilik sınavları için dönemin İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener'in hazırladığı kılavuz kitap tipik bir örnektir. Kitapta hükümetin kuruluş biçiminden, vergi mükellefiyeti ve lüzumuna, askerlikten vatandaşlık kurallarına, adab-ı muaşeretten çevre ahlakına kadar pek çok konu ele alınmıştı. Bkz. Ülgener, *Dini, İdarî Malûmat Mecmuası ve İmtihan Rehberi*.

hazırladıkları vaaz ve hutbe özetleri riyasetçe takip altında tutuluyordu.³⁴⁵ Örneğin Aksaray Müftülüğünden vaiz Şükrü Katı'nın 3 Mart 1943 tarihli vaaz hülasası, "vaizlerin halka sade bir ifadeyle ve Türkçe hitap etmeleri, asrın terakkilerine muhalif hurafe söylememeleri" şeklinde değerlendirilmiş; ilgili müftülüğe, bu esaslara uymayan vaaz hülasalarını reddetmeleri tebliğ edilmişti.³⁴⁶ Ayrıca tespit edilen vaaz ve hutbe konularının dışına çıkılmaması için zaman zaman yazılı uyarılar da yapılıyordu.³⁴⁷

Din görevlilerinin müftülüğe sundukları vaaz özetlerini yeni Türk harfleriyle göndermeleri için gerek Evkaf Umum Müdürlüğü gerekse Diyanet İşleri Reisliği uyarı yazıları gönderiyordu. Nitekim, Evkaf Umum Müdürlüğü 18 Aralık 1935'te vakıf müdürlüklerine henüz yeni Türk harflerini bilmeyen din görevlilerinin doğum ve işe giriş tarihleriyle Millet Mekteplerine niçin devam etmediklerinin bildirilmesini istedi.³⁴⁸ Müşavere Heyeti Karar defterlerindeki kayıtlara göre, bu kişilerden öncelikle yeni Türk harflerini, daha sonra okuma yazma öğrendiklerini gösteren belgeleri ibraz etmeleri istendi ve bunun için ek süre verildi.³⁴⁹ Vaaz

345 Vaizlerin, bağlı bulundukları il/ilçe müftülüklerine gönderdiği, müftülüklerin de Diyanet İşleri Reisliğine sunduğu vaaz konularıyla ilgili örneğin bkz. *BCA*, 51.6.49.51, *BCA*, 51. 6.49.1. Müftülüklerin vaaz ve hutbe özetlerini düzenli olarak göndermeleri hususunda yapılan uyarı için bkz. *BCA*, 51.4.30.20.

346 *HMKD*, 20.3.1943 tarih ve 38 no'lu karar.

347 Örneğin 26.6.1929'da Riyasetçe gönderilen "Gizli" ibareli yazıda vaizlerin gönderilen vaaz konularının dışına çıkmamaları müftülüklere bildirildi. *BCA*, 51.5.46.22.

348 *Mecmua*, *VGM*, c. IV (1941) s. 69, no: 174635/110.

349 Örneğin bkz. *HMKD*, 25.6.1931 tarih ve 454 no'lu karar. Ayrıca okuma yazma bilmediği için görevinden azledilen imam hakkında bkz. *BCA*, 12.99.11. Bununla birlikte kadro yetersizliği sebebiyle, okuma yazma öğrenemeyecek kadar ileri yaştakilere müsamaha gösterildi. Örneğin "imamete müteallık mesaili diniyeye vukufları" ve "bunlardan başka imamete iktidarı olan kimse bulunmadığı" yerlerde köylerin imamsız kaldığı ve cenazeleri gasil edecek kimse bulunmadığının Uşak Müftülüğü tarafından bildirilmesi üzerine, köy imamlarının esas vazifelerinin namaz kıldırma ve dini vazifeleri görmekten ibaret olduğu, bu gibi zaruretler karşısında "vezaif-i diniyenin muattal kalmaması için alelusul imamete kabul edilmeleri" ancak "bilmediklerini öğrenmeleri hususunda da kendilerine tenbihatı lazıma icra edilmesi" tezekkür kılınmıştı. Bkz. *HMKD*, 29.11.1939 tarih ve 617 no'lu karar.

özetlerinin eski harflerle yazılmamasına dair çok sayıda uyarıya bakılırsa bu husus sıkı takip altına alınmıştı.³⁵⁰ Öte yandan Diyanet İşleri Reisliğinin halka “hurafelerden arındırılmış” bir din telkin etmesi söylemleri tek partili yıllar boyunca canlılığını korudu. 23 Şubat 1949 tarihli bütçe müzakerelerinde Cumhuriyet Halk Partisi Ordu vekili Hamdi Şarlan, biri “halka” diğeri “havasa” yönelik iki mecmua neşredilerek “hurafesiz hakiki din”in manasının ve “devlet ve inkılap esaslarının hangi bakımdan korunacağı”nın lazım geldiği”nin halka anlatılmasını istiyordu.³⁵¹

Vaaz ve hutbelerde dua kısımlarının geleneksel formları korunarak hilafet ve saltanat gibi içeriklerin yerini yeni siyasi kavramlar aldı. Hilafetin ilgasından sonra İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi [Ülgener]’nin cuma ve bayram hutbelerinde halifeye dua etmek yerine “Allahumme’nsur hukûmetenâ ve’l-ümmete’l-İslamiyye [Allahım hükümetimize ve İslam ümmetine yardım et]” denilmesi³⁵² teklifi kabul edilmese de, zaman zaman din görevlilerinin camilerde istenen konularda dua etmeleri için çeşitli talimatlar verildi. Örneğin 6 Mart 1924’te halife ve hilafet mevcut olmadığından, ilgililere hutbelerde millet ve Cumhuriyet’in selamet ve saadetine dua edilmesi tebliğ edilmiş;³⁵³ 1927 ramazanında bütün mükelleflerin oruç tutup ordumuz için dua etmeleri istenmişti.³⁵⁴ 4 Haziran 1946’da “vatan ve dinin selameti namına muhtelif camilerde Kur’an, hatim ve dualar okunduğuna ve bunların halkın milliyet hislerini takviye edici mahiyette olduğuna dair” Erzurum Müftülüğünün yazısı üzerine, “okutulan Kur’an-ı Kerim ve dualar[ın] din ve yurt sevgisinin bir tezahürü olmak

350 Bkz. *HMKD*, 13.6.1939 tarih ve 440 no’lu karar; 4.10.1040 tarih ve 129 no’lu karar; 7.8.1944 ve 342 no’lu karar; 28.3.1944 tarih ve 71 no’lu karar. Ayrıca bu konuda pek çok din görevlisi de özel olarak uyarılmıştı. *HMKD*, 23.9.1941 tarih ve 47 no’lu karar; 14.11.1941 tarih ve 63 no’lu karar; 23.9.1941 tarih ve 46 no’lu karar; 7.1.1941 tarih ve 76 no’lu karar; 28.5.1942 tarih ve 65 no’lu karar; 7.5.1942 tarih ve 55 no’lu karar; 14.1.1942 tarih ve 4 no’lu karar; 25.7.1943 tarih ve 66 no’lu karar.

351 *TBMM ZC*, Devre 8, c. 16, s. 447.

352 *İleri*, 4 Mart 1340 [1924]’ten aktaran İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 119.

353 *BCA*, 51.2.12.8.

354 *BCA*, 51.3.15.2.

itibarıyla Başkanlıkça memnuniyetle karşılandığı” bildirilmiş;³⁵⁵ riyasetçe neşredilen *Türkçe Hutbe* kitabında hutbenin sonunda şu duanın edilmesi istenmişti: “Rabbülalemin Teala ve Tekaddes hazretleri...Hükümet-i Cumhuriyetimizi adl ü ihsan ile payidar ve evliya-yı umur-i milk-ü milletin nef’ ve hayrına matuf icraat-ı haseneye muvaffakiyetle pirayedar eyleye!”³⁵⁶

Özellikle kimi siyasi ve toplumsal konular halka benimsetilirken hutbe ve vaazların yanısıra “mahya”lardan da istifade edilmiş;³⁵⁷ halkın dini duygularını pekiştirmek üzere sıkça kullanılan geleneksel ifadelerle örtüşen mahyalar, tek partili yıllar boyunca milli ve siyasi mesajların topluma sunulduğu mecralar olarak dikkat çekmişti.³⁵⁸ Nitekim, Milli Mücadele döneminde

355 *HMKD*, 4.6.1946 tarih ve 881 no’lu karar. Ayrıca vaazlarında siyasi konulara giren görevliler hakkında yazılan bazı uyarılar için bkz. *HMKD*, 30.12.1947 tarih ve 2357 no’lu karar.

356 Bu, ilk Türkçe hutbe kitabından sonra neşredilen *Yeni Hutbelerim*’de tekrarlandı: “Hükümeti Cumhuriyetimizi adl ü ihsan üzere daim ve devlet adamlarımızı mülkü millet hakkında hayırlı işler görmeğe muvaffak eyle Yarabbi! Kahraman ordumuzu karada, denizde, havada mansur ve muzaffer eyle Yarabbi!” s. 561.

357 Osmanlı’ya mahsus bir ramazan geleneği olan mahya, selatin (iki minareli) camilerin minareleri arasına gerilerek kandillerle yazılan dini içerikli yazı ve resimleri içerir. Merkezinde İstanbul camilerinin bulunduğu bu geleneğe dair ilk tarihsel kayıtlar 16. yüzyıla aittir. Geleneksel olarak mahyaların dili, halkın dini duygularını pekiştirmek üzere yaygın olarak kullanılan dinî ifadelerle örtüşüyordu. Ramazanın ilk günlerinde “Merhaba yâ şehri-i Ramazan”, “Yâ Ramazan”, “Safâ geldin”, “On bir ayın sultanı”, “Hoş geldin yâ Ramazan”; son günlerinde ve özellikle Kadir gecelerinde “Elveda”, “el-Firak [ayrılık]”, “Gel yine gel” gibi uğurlama ifadeleri, sonunda da “Bayramınız mübarek olsun”, “Kutlu bayram”, “Çifte bayram” vb. ifadeler yer alırdı. Ayrıca Allah’ın isimleri, Hz. Peygamberin isim ve sıfatları ile “Lailaheillallah”, “Bismillah”, “Maşâllah”, “Tebârekallah”, gibi sık kullanılan dini ifadeler ve “Rabbini bil”, “Yalnız Allah’a kulluk et”, “Mülk Allah’ındır”, “Oruç tut sıhhat bul” gibi dini öğütler de dikkat çekicidir. Bkz. Nebi Bozkurt, “Mahya”, s. 397.

358 Mahyalar hakkında bugüne kadarki bilgilerin birçoğunu ortaya çıkaran en güncel çalışma için bkz. İsmail Kara, *Mahya - Müslüman İstanbul’a Mahsus Bir Gelenek*. Mahyalar ve kandil düzenekleri başlangıçta ışık ve şenlik, karşılama ve eğlence amaçlı başlamış, zamanla siyasi işaretleri de halkın ilgisini çekecek şekilde şekil ve semboller, daha yakın zamanlarda ise mesaj ve öğütme, bilgilendirme ve doğrudan anlatım amacıyla yazılı mahyalara geçmişti. Bkz. Kara, *Mahya*, s. 97. Yazılı mahyaların siyasi olarak başlangıçtan itibaren üstlendikleri işlevlere dair –Süheyl Ünver’in naklettikleri ➤

“Yaşasın İstiklaliyet”, “Men sabere zafere”, [Her kim sabrederse zafere ulaşır], “Yaşasın Misak-ı Milli”, “Hâkimiyet milletindir”, “Hubbu”l-vatan mine’l-iman [Vatan sevgisi imandandır]” gibi yazıların yerini, zamanla devrimlerin meşrulaştırılması ve topluma benimsetilmesiyle ilgili mesajlar almaya başladı. Örneğin 1926’da Sultan Ahmet Camii’ne kurulan “Hâkimiyet milletindir” yazılı mahya, *Resimli Perşembe* mecmuası, o yıla kadar kurulan Arapçalarının yerine “halkın diliyle” Türkçe kurulan mahyaların “daha latif ve daha faideli” olduğunu yazmıştı.³⁵⁹ İbrahim Hilmi [Çığıracan]’nin *Türk Çocuğunun Din Kitabı* (1926) başlıklı din dersi kitabının kapağına “Müslümanlar Cumhuriyetperverdir” yazılı bir mahya resmedilmesi ve kitabın sonuna yerleştirilen mahya yazıları onlara yüklenen rolün dönüşümünü göstermesi bakımından dikkat çekiciydi: “Türk yılmaz”, “Müslümanlık insanlık dinidir”, “Türkler Cumhuriyetperverdir”, “Hilal-i Ahmer biçarelerin yardımcısıdır”, “Türklerin istikbali tayyareciliktedir”, “Birlik kuvvettir ayrılık zaafıdır” Geleneksel mahyaların arasına yerleştirilen, Cumhuriyet’in ve yeni kurumlarının desteklenmesine ilişkin mesajlar, ilerleyen yıllarda İstanbul, Edirne ve Bursa camilerine de kuruldu: “Yerli malı kullan”, “Para biriktir”, “İktisada alışalım”, “Tasarruf berekettir”, “Hilal-i Ahmeri Unutma”, “Tayyareyi unutma”, “Tayyareye yardım”, “Vatandaş hesabını bil”, “Kimsesizleri düşün” vb. Ayrıca Edirne Selimiye Camii’nde doğrudan doğruya siyasi içerikli “Atatürk”, “Var ol İnönü” ve “Türk Yılmaz” yazılı mahyalar kurulmuştu.³⁶⁰

1937 ramazanında, Sultanahmet, Ayasofya, Beyazıt, Yenicami gibi belli başlı camilerde “milli hisleri besleyecek” mahyaların kurulacağı ve özellikle Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay gibi kurumlara “yardım olmak üzere” muhtelif cümlelerin

hariç- eldeki kaynaklar oldukça sınırlıdır; yalnızca, ramazanın 15. gecesinde padişahın Hırka-i Şerifalayından ayrılırken geçeceği güzergâhtaki bir ya da birkaç camiye “Padişahım çok yaşa”, “Padişahım mülkünle çok yaşa” mahyalarının kurulduğunu biliyoruz. Bkz. Ünver, “Mahya ve Mahyacılık”, s. 62.

359 *Resimli Perşembe Mecmuası*, sy. 45 (1 Nisan 1926). Aktaran İsmail Kara, *Mahya*, s. 122.

360 İsmail Kara, *Mahya*, s. 27.

yazılacağı gibi haberler gazetelere yansıdı.³⁶¹ İhtiyaç duyuldukça camilerde bu doğrultuda vaaz verilmesi de istenmişti. 25 Şubat 1928'de Diyanet İşleri Reisliğinden müftülüklere gönderilen bir yazıda, vaaz ve hutbelerde zekat ve fitır sadakalarının Tayyare, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal cemiyetlerine verilmesinin teşvik edilmesi istenmiş; vaiz ve hatipler de bu gaye için çalışmışlardı.³⁶² 1927 ramazanında, İstanbul Küçük Camii vaizinin, cemaatine sadaka, zekat ve kurban derilerini eskisi gibi ihtiyaç sahiplerine elden vermek yerine “vatanın müdafaasında” ve “fakir dindaşlarımızın ihtiyaçlarının temininde” kullanılmak üzere Tayyare Cemiyetine bağışlamalarını tavsiye etmesi gazetelere de yansıdı:

Zekâtınızı, sadaka-i fitırınızı, bayramlarda keseceğiniz kurbanlarınızın derilerini Tayyare Cemiyeti'ne verin. Tayyare Cemiyeti, vereceğiniz zekât, sadaka-i fitır ve kurban derilerini, bilahare Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile paylaşacak ve bu para, vatanın müdafaasında, fakir dindaşlarımızın ihtiyaçlarının temininde kullanılacaktır. Herhalde sadaka-i fitır ile sadakalarınızı elden vereceğinize, Tayyare Cemiyeti'ne vererseniz paranız daha müfid bir şekilde olacaktır. Tayyare Cemiyeti bunun için birçok kolaylıklar yapmıştır. Şimdiden sadaka-i fitır ve zekâtınızın toplanması için zarflar ihzar edilmiştir. Bu zarfları, mahalle ihtiyari heyeti sizin evlerinize kadar getirecektir. Sadakalarınızı bunun içine koyacaksınız. Emin olun, kimsesiz ile yetimlerin karnı doycak; fakirlere yakacak kömür olacaktır. Hastalara ilaç alınacak, sütsüz yavrulara süt tedarik edilecek, anasız küçükler himaye olunacak, memleketin müdafaası için tayyare satın alınacaktır.³⁶³

1930 ramazanının ilk gününde bütün camilerde “milli tasarruf” hakkında vaazlar verildi.³⁶⁴ Vaizlere gönderilen başka bir yazıda zekat, fitre ve kurban derilerini Tayyare Cemiyetine bağışlamaları tamim ediliyordu.³⁶⁵ Önem atfedilen bazı konularda ise Diyanet İşlerinin önde gelen kadroları camilerde vaaz ediyordu.

³⁶¹ *Kurun*, 5 Kasım 1937.

³⁶² *BCA*, 51.13.111.36.2.

³⁶³ *Akşam*, 2 Mart 1927.

³⁶⁴ *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1930.

³⁶⁵ *BCA*, 51.2.6.11,

Örneğin 1950 yılında Ahmet Hamdi Akseki, Bursa Ulu Cami’de “din ve dinsizlik” konulu bir vaaz vermiş; “dinin komünistliğe karşı en büyük ve en kuvvetli kale olduğunu” söylemişti.³⁶⁶ 26 Ağustos 1950 tarihinde düzenlediği basın toplantısında ise komünizme karşı “en kudretli silah”ın iman ve ruh kuvveti olduğunu açıkladı.³⁶⁷ Tek partili yıllar boyunca devletin, Diyanet İşleri Reisliğinden belli başlı konularda bağımsız bir dil tutmak yerine sistemi kucaklayan bir söylem geliştirmesi yönündeki beklentisi çok partili yıllara geçiş sürecinde de devam etti; bu bağlamda ri-yasetin komünizme karşı yürütülen mücadeleye dahil edilmesi manidardı.

Bütün bunlara rağmen söz konusu beklentilerin ne ölçüde karşılanabildiğini söylemek zorsa da, yazılan uyarı yazıları birtakım sıkıntıların yaşandığını ve Diyanet İşleri Reisliğinin, din görevlilerini üst bir merciinin emri olmadıkça fazla zorlamadığını gösteriyordu.

Bu konuda zaman zaman mübalağalı değerlendirmeler de basına yansıyor, örneğin 1946 yılında *Vakit* gazetesinde Hakkı Suha Sezgin din görevlilerini “devletin bünyesinde, hükümet makinesinde birer çark” olarak tarif ederek, “devletin bunları başıboş bırakmaması”nı öneriyordu. Zira “İnkılap devleti (de) dünyayı kendi adesesinden [merceğinden] görüp gösteren imamlar, hatipler” isterdi.³⁶⁸

³⁶⁶ *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1950.

³⁶⁷ *Cumhuriyet*, 26. Ağustos 1950 (bkz. Belge 8). Fakat Akseki’nin vaazı ve birkaç yerde verilen beyanat dışında komünizme karşı yaygın bir çalışmadan söz edilemez. Nitekim eldeki bir belgeye göre 1948’de Cizre Müftülüğü komünizmin İslam diniyle hiçbir alakası olmadığını ve komünist olanların İslam dininden “irtidat ettikleri cihetle”, siyasi bakımdan bir mahzur görülmediği takdirde, dini memnuiyet ve fenalıklardan, milli ve vatani hıyanetlerden halkı korumak için, dini bir lisanla halkı irşad etmek hususunda emir ve müsaade buyurulması için Diyanet İşleri Reisliğine başvurusu üzerine gönderilen cevabi yazıda şöyle deniliyordu: “Meslekimiz siyasetle ilgili olmadığı cihetle dinen memnu olan cihetlerin ve Müslümanlığa aykırı olan hususların söylenmesi ve halkın irşad edilmesi gerekli olmakla beraber bunlar haricinde siyasete karışmak doğru olmayacağının mahalline bildirilmesine karar verilmiştir.” *HMKD*, 2.12.1948 tarih ve 375 no’lu karar.

³⁶⁸ *Dini Hitabet ve Vaizlerimiz*, 25 Ağustos 1944.

T.C.
BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Protokol, Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

2089

Tarih : 26-8-1950
Gazete/Dergi : Cumhuriyet
Sayfa : 1
Sütun : 2-4

Diyanet İşleri Reisinin dünkü basın toplantısı

"Komünistliği, ve ne şekilde olursa olsun bütün
tatbikatını İslâmiyet katıyetle reddeder.."

Diyanet İşleri Reisi gazetecilerle bir arada

Diyanet İşleri Reisi Ahmed Hamdi Akseki dün saat 15 te Gazeteciler Cemiyetine giderek basın temsilcileriyle bir görüşme yapmış ve diyanet işlerinin muhtariyeti hakkında konuşular söylemiştir:

«— Bu hususta ötedenberi umumi bir temayül vardır. Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti bunu lâiyk olduğu ehemmiyetle nazarı ilübara almış olduğu için bu defa meselemin en iyi bir şekilde hallolunacağına şüphe yoktur. Matbuatımızın da bu hususta ilmi ve hukuki neşriyat ile meselelerin halline yardım etmelerini rica edeceğim.»

Solcu propaganda Diyanet İşleri Reisi solcu propagandası ve irtica hakkında demis- tir ki:

«— Komünistliği, ilcolejisini ve ne şekilde olursa olsun, bütün tatbikatını İslâmiyet katıyetle reddeder. Komünistliğe karşı gelobilecek en kudretli silâh, iman ve ruh kuvvedir. Hakiki bir müminin komünistlik fikirlerle ve icraat ile bağdaşabilmesine imkân yoktur.

Komünistliğin, kendisini inkâr etmedikçe, din perdesine bürüne- rek propagandasını yürütmeğe na- sıl imkân bulunabilir? Komünist-

likte insan hakları, insan hürriyeti, din hürriyeti, mal ve can emniyeti, aile kudsiyeti ve neslin masuniyeti diye bir şey görmüyoruz. Müslümanlık bunların hepsini tanı- ve azami ehemmiyet verirken komünistliğin İslâm perdesinde görüne- bileceğini sanmak, aştığı barutun bir arada birleşebileceğini unutmak kadar akıldan hariştir.

İrtica gelince, irtik demokrasi ve Cumhuriyet esaslarını halk ta- momile benimsemiştir. Buna karşı ne totaliter bir idare, ne de bir sınıf tahakkümüne imkân yoktur. Bil- hassa dindarlar arasında buna ka- pılacak kimse bulunmaz. Bununla beraber Diyanet Riyaseti, İslâm di- ninin faziletlerini, temiz imanını, yüksek ahlakını, vatan sevgisini, nial, can ve aile kudsiyetini, yıkıcı komünist cereyanlarına karşı uya- nık bulunmayı, irtidâkâr bir vazie- yet olmayı yaymağa ve kuvvetlen- di meğe elindeki bütün vasıtalarla çalışmaktadır. Biz bu hususta üzeri- mize düşeni hassasiyet ve dikkatle yapıyoruz ve yapacağız. Bu işte şuurlu Türk gençliğinin, bilhassa üniversitelerimizin dini mübini- mize karşı gösterdikleri bağlılık ve bütün matbuatımızın dini nevuza-

ra verdikleri ehemmiyet, bize çok memnuniyet verecek bir gektir. Bazı kimselerin -hangi maksada mebnî ise- menileklerimizdeki dini inkişafı kösteklemek için de bu silâhı kullanmakta oldukları esefle görülmektedir.

Mekteplerde din tedrisatı

Mekteplerde din tedrisatına bü- yük ehemmiyet verdiğini söyleyen Diyanet İşleri Başkanı demis- tir ki: «— Biz bu mesele üzerinde te- deubleri durmaktayız. Buna dair muhtelif zamanlarda müteaddid rap- portlar ve lâihalar verilmiştir. En sonra bunu hükümet de kabul etti. Bu işi düzenlemek için lazım gelen programı ve programa göre kitab yazılmasını benim riyasetim altında bir komisyona havale etti. Milli E- ğitim Bakanlığundan 3, Diyanet İl- yasetinden 3, İlahiyat Fakültesinden 1 kişi olmak üzere işe başlayan bu komisyon ilmektebelerin üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflarına mahsus hazırladığı din dersi pro- gramına göre ve gene aynı komis- yonun kararla tarafımızdan, kitab- lar yazıldı. Hatta bir de öğretmen- lere mahsus açıklanmış din dersi kitabı hazırlandı.

Sonra; din dersleri yalnız ilmek- teplerde değil orta mekteplere de teşmil edilmek, liselerde de daha yüksek bir surette İslâm esaslarını ve İslâm felsefesini de ilâve etmek lâzımdır.

Bugünkü halile İmam ve hatib kurslarının da fayda beklenemez.

Radyoda dinî konuşmalar

Radyoda dinî konuşmalar yap- mak meselesine gelince, bu mesele de düşünülmüştür. Gündü gelince bunun da olacağına şüphe etmiyo- rum. Bilirsiniz ki başka memle- ketlerde, hele Amerikada radyo ile dinî neşriyat harikülâde bir gektir. Her akşam binlerce istasyon- dan dinî neşriyat yapılmakta ve konferanslar verilmektedir.

İslâm birliğine taraftar olup ol- manak lûkkında bir suale hacet yoktur. Allahın orlûğine ve Hzreti «Muhammede İn peygamber oldu- ğuna inanmış olan her ferd Müslü- mandır; Kur'ana göre bütün Müs- lûmanlar kardeşler. Allah bir, pey- gamberi bir, kitabı bir, kiblei bir olan kardeşler arasında -birbirin- den uzak yerlerde olsa da- kendi- liğinden birlik husule geleceği ise gayet tabii bir şeydir. Son senelerde dinî bayramlar mînasebetile coğra- fı baidan bizim çok uzaklarımız- da bulunan İslâm diyarından aldı- ğımız teblihler bunun canlı bir ni- salıdır.»

Belge 8 Diyanet İşleri reisi Ahmet Hamdi Akseki'nin komünizmle ilgili beyanatı, Cumhuriyet, 26.8.1950

Din görevlilerinden rejimin sadık birer takipçisi olarak toplumu kendilerine çizilen sınırlar içinde aydınlatmaları ve bu esnada geleneksel dini söylemleri bir tarafa bırakarak hedeflenen yeni bir din dilinin sınırlarını takip etmeleri bekleniyordu.³⁶⁹ 1942'de çıkarılan tamim bu minvalde dikkat çekicidir:

- a- Yapılan vaazlar her şeyden evvel hatırlatıcı ve öğretici mahiyette, halkın anlayabileceği bir dil ile olmalı, esastan ayrılmalı, lüzumsuz bahislere dalmamalı,
- b- İtikad ve ibadeta ait mühim meseleler ara sıra hatırlatılmalı,
- c- İhtilaf ve ikiliğe yol açacak bahislere asla yanaşılmalı,
- d- İslam büyüklerinden bahsederken daima hörmetle anılmalı,
- e- Hiçbir kimsenin kalbini rencide edecek sözler söylenmemeli,
- f- Her vesileyle başkalarına iyilik yapmak, doğru sözlü olmak, yardıma muhtaç olanlara yardıma koşmak gibi insani vazifeler üzerinde fazla durulmalı,
- g- Hava kuvvetlerimize, Kızılaya ve sair hayır müesseselerine yapılacak yardımlar hakkında,
- h- Çalışmak, yardımlaşmak, birlik ve tutumluluktan bahsedilmeli,
- i- Temizliğe ehemmiyet verilmesi, bilhassa tifüs denilen salgın ve vahim hastalığın menşe'inin pislik olduğu, bundan korunmak için de tek çarenin temizlik bulunduğu hakkında hemen her derste bahsedilmeli,
- j- İhtikar ve vurgunculuktan, eldeki malı bekletip de pahalansın diye saklamanın fenalıklarından ve bu husustaki Peygamberimizin şiddetli emirlerinden bahsedilmeli,
- k- Cami kürsülerinden yalnız ahlak, fazilet, samimiyet sözleri saçılmalı,
- l- Ferdî, içtimaî hoşnutsuzluğu mucip olacak bir harekete asla meydan verilmemeli.³⁷⁰

Bazı din görevlilerinin geleneksel dini ritüellerin yapısını zorlayan –ve basına da yansıyan– girişimleri, yeni bir dinselliğin inşasındaki sınır tanımazlığı açıkça ortaya koyuyordu. Nite-

369 Örneğin 10 Şubat 1926'da, çağa uygun vaaz etmesi şartıyla Hafız Hamid Efendi'nin merkez vaizliğine tayin edilmesi. BCA, 51.3.19.3 (Bkz. Belge 9)

370 Belgenin orijinali için bkz. Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, vesika 24.

kim, 1930 yılında Taksim’de tertiplenen bir mevlid programında “asri” düzenlemeler yapılmıştı:

Geçenlerde, pembe bir kâğıda basılmış, süslü bir davetiye aldım. Bu, Taksim’de bir apartmanda gece okunacak bir mevlidin davetiyesi idi. Herhalde “asri” bir mevlit olacaktı. Kalktım gittim. Kübik tarzda döşenmiş büyük bir salon. Yerden yapılı alçak kanepeler. Mevlide gelenlerin kıyafetleri en son moda... Kısa kollu suare elbiseleri, erkekler smokinli. Misafirler grup grup oturmuşlar sigara içiyorlar, dedikodu yapıyorlardı. Herkes, sarıklı, cübbeli bir hoca efendi beklerken salona koltuğunda iki üç plakla beraber şık bir bey girdi. Gramofonu kurdular. Plak dönerken mevlit de başladı. Misafirler, ellerinde sigaralar, kübik kanepede iyiden iyiye yaslanmışlar, mevlidi dinliyorlardı. Mevlit bittikten sonra mevlit şekeri, mevlit şerbeti makamında pastalar, çaylar ve likörler ortaya çıktı. Pastalar yenilir, çaylar içilirken dans başladı.³⁷¹

“Fetva” ve Hukuki Gerilim

Medeni Kanun’un kabulüyle “fetva” konusu dini meseleler sadece ibadet alanıyla sınırlı kalmış; bununla birlikte toplum katındaki dönüşüm hiç kolay olmamıştı. Kanundan önceki hadiselerin hukuki hükümleri, hangi kanun geçerliyse ona tabii kabul edilmiş; birden fazla evlilikler, miras meseleleri gibi bazı hususlar kazanılmış hak ve durum olarak kayıt altına alınmıştı. Böylece din görevlileri –sınırlı düzeyde de olsa– hukuki bazı meselelerde fetva mercii olmaya bir müddet devam etmiş; fakat bu durumun yol açtığı kafa karışıklığı yüzünden müftülüklerce Müşavere Heyetine pek çok yazı gönderilmişti.³⁷² Müftüler mer’i hukukla İslam hukukunun çatıştığı durumlarda vatandaşa ne yönde cevap vereceklerini riyasete soruyorlardı. Örneğin Cizre Müftülüğünün “Müftiliğe malumat vermeksizin evlenmenin dini merasimini yapanlar ve İslami ahkamca caiz olmayan evlenmelerin önlenmesi

371 Hikmet Feridun, “Asri Bir Mevlit”, *Akşam*, 4 Kasım 1930.

372 *HMKD*, 5.2.1927 tarih ve 179 no’lu karar; 16.2.1927 tarih ve 246 no’lu karar; 28.7. 1927 tarih ve 910 no’lu karar; 4.4.1929 tarih ve 199 no’lu karar, 7.8.1935 tarih ve 32 no’lu karar, 2.7.1943 tarih ve 680 no’lu karar, 21.8.1933 tarih ve 192 no’lu karar, 5.7.1946 tarih ve 1853 no’lu karar.

için kanuni bir müeyyide olup olmadığının bildirilmesi” yazısına verilen cevap, bu husustaki çok sayıda yazının genel şablonunu yansıtmaktadır. Buna göre müftülerin bu gibi sorular karşısında-ki cevapları icrai nitelik taşımamaktaydı:

Müftülerin vazifeleri vazife nizamnamesine göre kendilerine sorulan soruları cevaplamaktır. Müftülerin bu babtaki cevapları istişari mahiyette olup icra’i değildir. Kanun-u Medeni ile tahdit edilen mesail hakkında başkaca yapılacak bir maumele yoktur. Görülen gayrı ahlaki hareketler ancak mev’izeyi hasene ile ve tenvir ile önlenebilir.³⁷³

Eskişehir Müftülüğünden gönderilen başka bir soruya cevaben, müftülerin vazifelerini gösteren nizamnameye göre “itikatlara ve ibadetlere müteallik sorulacak meselelerin şer’i icaplarını” bildirmekle mükellef olup Medeni Kanun’un hükümlerinin cari olduğu hatırlatılıyordu. Ancak herhangi bir meselenin şer’i hükmü sorulduğunda “müracaat edilecek eserler kendilerince (müftülerce) malum olduğundan icaplarının dini bir hasbihal mahiyetinde şifahen verileceğinin cevaben yazılması” isteniyordu.³⁷⁴ “Şehirlerde ve köylerde kanun dışı birleşmeler ve nesebi sahih olmayan çocuklar bulunduğu ve neslimizi tahribattan korumak için Adliye ve Dahiliye vekaletleri ile müşavere edilerek acil tedbir alınmasına” ilişkin Çankırı Müftülüğünün yazısına cevaben, bu gibi hadiselerde Diyanet İşleri memurlarına düşen görevin ancak “telkin” olduğu bildirilmişti.³⁷⁵ Öte yandan vaaz ve hutbeler başta olmak üzere verilen fetvalarla dini söylem konusunda Sünni/Hanefi literatüre bağlı kalınması istenilmişti.³⁷⁶

373 *HMKD*, 15.6.1949 tarih ve 101 no’lu karar. Ayrıca bkz. *HMKD*, 20.6.1944 tarih ve 150 no’lu karar.

374 *HMKD*, 3.7.1943 tarih ve 90 no’lu karar. Verilen fetvaların Medeni Kanun’dan önce mi sonra mı olduğunun öğrenilmesi, kararlarda sıkça tekrarlanan bir husustu. Bkz. *HMKD*, 12.6.1944 tarih ve 131 no’lu karar, ayrıca bkz. 5.7.1946 tarih ve 220 no’lu karar, 17.7.1946 tarih ve 1020 no’lu karar, 8.2.1947 tarih ve 38 no’lu karar, 17.7.1946 tarih ve 1020 no’lu karar.

375 *HMKD*, 2.3.1944 tarih ve 51 no’lu karar, 4.12.1944 tarihli karar (sayı ve numara belirtilmemiş).

376 *HMKD*, 22.2.1940 tarih ve 37 no’lu karar, *HMKD*, 14.10.1940 tarih ve 131 no’lu karar, 28.9.1949 tarih ve 201 no’lu karar, 25.9.1943 ve 125 no’lu karar.

Mer'i hukukla fıkıh konularının çatıştığı bazı kitaplar hakkında Müşavere Heyetinin aldığı kimi kararlar dikkat çekicidir. Örneğin, Uluborlu Müftülüğünün *H. Muhammede Göre Çok Kadın Almak* isimli eserin incelenmesi isteği üzerine, neşredilmesinde bir sakınca görülmediği ancak müftülerin bu gibi eserlerle ancak şahsen ilgilenecekleri vurgulanıyordu.³⁷⁷ Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü ikinci daire reisi Necmeddin Ergin'in kaleme aldığı *İhtiyar Heyetlerinin Salahiyetlerine Dair Köy İdaresi*'nde bir kimsenin sütkardeşi ve sütannesi ile evlenebileceği ifadesinin yer alması sebebiyle Tavas Müftülüğünün Müşavere Heyeti'ne başvurusu üzerine verilen kararda, fıkıh meselelerinin kazai ve diyani iki veçhesinin bulunduğu hatırlatılıyordu. Kazai kararların kanunlar gereği mahkemelere devredildiği, diyani yönünün müftülere sunulması halinde kişilere bildirildiği ve bunun yaptırımının iman ve vicdan olduğu belirtildikten sonra "izdivaçta süt kardaşlığı ile kan kardaşlığı" diyaneten bir tutulmuş; "Salahiyetimiz iftaidir. İcrai değildir" denilmişti. Mer'i hukukla fıkhi hükmün çatıştığı bir durumda, meselenin fıkhi boyutu açıklandıktan sonra verilen kararın "icrai" bir karar olmadığı belirtilmesi önemliydi.

Mer'i hukukun genel sistematik içindeki bağlayıcılığının özellikle fetva müessesesinin yetki alanını ciddi anlamda daralttığı eldeki belgelerden rahatlıkla anlaşıyor. Yeni sistem içinde kendine yer bulmakta zorlandığı görülen Diyanet'in, hukuki konularla açıkça çelişen hususlarda özellikle dengeleyici, ardından kendi yerini koruyucu bir dilde karar kıldığı; ve bu süreçte oldukça önemli addedilen "kazai-iftai" ayrımının derinleşmesine izin vermeyen bir politika izlediği görülüyor.

Devrim Kanunları ve Din Görevlileri

Cumhuriyet'in ilanından kısa süre sonra başlayan ve ilk on yıl içinde tamamlanan devrimlerin toplumsal meşruiyeti ve ka-

377 "Adı geçen kitabın yayınında dini bir mahzur görülmemekle beraber, müftüler eserlerin mevzuları dini ve ahlaki olduğu ve kendilerince doğruluğu ve meslekimize uygunluğu görüldüğü takdirde bu gibi eserlerle ancak şahsan ilgili olabilirler. Mevkilerini ve idareyi ilgilendiremezler. Keyfiyetin mahalline bildirilmesinin uygun olacağı tezekkür kılındı." *HMKD*, 24.5.1946 tarih 889 sayı ve 30 no'lu karar.

bulü kolay olmadı. Kamusal hayatın laik bir düzende yeniden kurgulanması toplum katında ciddi sarsıntılar meydana getirirken, dinin meşrulaştırıcı gücüne ihtiyaç duyulduğu zamanlarda Diyanet İşleri Reisliği devrede tutuldu. Devrimin ve değişimin en sembolik temsillerinden Şapka Kanunu etrafındaki tartışmalar, Diyanet'in 'yeni'yi ve 'modern'i nasıl nitelediğini göstermesi bakımından bir hayli önemliydi; ki henüz kanun çıkarılmadan önce Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi'nin şapkanın dindeki yeriyle ilgili açıklaması bunun tipik bir örneğini sergiliyordu:

Dinin ve Müslümanlığın belli bir şekli mahsusu yoktur. Bunu amir bir ayet-i celile veya bir hadis-i şerif der-hatır etmiyorum. Bilhassa peygamberimiz bizi dünya işlerinde serbest bırakmıştır. Bir insanın sefaheti ve ahlaksızlığı temsil etmemek suretiyle ihtiyacını ve zevkini tatmin edecek bir tarz-ı telebbüs etmesinden daha mübeccel bir hakkı olabilir mi? Teşebbüh kasdı olmamak şartıyla kadın ve erkek her ferd-i Müslim başına ve sırtına dileği libası iktisa edebilir. Bunda hiçbir mahzur-ı dini yoktur.³⁷⁸

Ayrıca Konya İmam Hatip Mektebi riyaziye ve edebiyat dersleri muallimi Hüseyin Refik'in hazırladığı ve Kasım-Aralık aylarında Konya'nın başlıca camilerinde okunan, "Şapka istimalinde mahzur-ı dini olmadığı"na dair bir hutbede son derece sert ve caydırıcı bir dil kullanılması dikkat çekmekteydi: "Ulu'l emr olan hükümet-i cumhuriyemizin" "edille-i erbaa" (dört dini delile) ve "memleketimizin asri ihtiyacatına" muvafık gördüğü şapkayı giymemek, dinen, aklen ve siyaseten büyük mesuliyeti gerektirecek ve herkese ibret olacak cezaları da davet edecekti:

Cümlemizin vatani, dinî, siyasi her işimizi hal ve akde mebus ve vekil intihap ettiğimiz [milletvekili] dindaşlarımızın ülü'l-emr olan mübeccel Hükümet-i Cumhuriyemizin edille-i erba'a-i dinîyemize [dört dinî delile] ve memleketimizin asrî ihtiyacâtına muvafık gördüğü kisve-i medeniyeyi lâbis olmamak [medeni kisveyi giymemek] dinen, aklen, siyaseten mesuliyet-i azimeyi müstelzim [büyük mesuliyeti gerektirir], ibreten li's-sâirîn mu'âtebe ve mücazâtı dâidir [başkaları için ibret olacak cezaları davet eder].³⁷⁹

378 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1925, s. 2.

379 "Müslümanlık, Türklük iddiasında bulunan her fert yaşamak ister, Allah'a, Peygamber'e karşı vazife-i ubûdiyetini [kulluk vazifesini] yapmak ➤

26 Kasım 1925'te Dahiliye Vekaleti, Başvekaletle bir tezkere göndererek cami cemaatinin fes, kalpak, takke, sarık gibi farklı başlıklar kullanmasının ahengi bozduğu gerekçesiyle baş açık namaz kılmanın vaaz ve irşadla görevli memurlarca teşvik edilmesini istedi. Bu görevlilerin üzerlerine düşen görevi yapmadıklarını, hatta bazılarının şapka aleyhinde gizlice faaliyette bulunduklarını öne süren Dahiliye Vekaletine göre, açık başla yapılan ibadet "saygı"yı ifade etmekteydi ve bu konuda müftülüklere tebligat gönderilerek halk aydınlatılmalıydı. Bunun üzerine 3 Ocak 1926'da Diyanet İşleri Reisliğince müftülüklere camilerde şapka takılmasının dini açıdan bir mahzuru olmadığı hatırlatılarak, "esnayı salatda (namaz sırasında) bazı kimselerin başları açık veya bir takke telbisi suretiyle intizam-ı eşkâli ihlal edilmekte bulunduğundan bu hususta muhafaza-yı yeknesakayı temin edebilecek surette halkı tenvir etmeleri" tamim edildi.³⁸⁰

Kılık kıyafet devrimlerinin bir parçası olarak 30 Kasım 1925'te çıkarılan kanunla dini kisvelerin ancak Diyanet İşleri memurlarınca (müftüler, imamlar, hatipler, vaizler ve köy hocaları) giyilebileceği, buna uymayanlara para ve üç aydan başlayan hapis cezası verilmesi kararlaştırılmıştı.³⁸¹ Böylece din görevlileri görev

isterse, hükümet-i hâzıramızın [bugünkü hükümetimizin] emirlerini ifada zerre kadar eser-i te'allül [bahane] göstermemeli, cân ü yürekten itaat ve riayet etmeli. Onun bu itaat ve riayeti nezd-i Hâlîk'da [Allah katında] bir cihad-ı mukaddes ve nezd-i mahlukta [insanlar katında] bâis-i şeref ve hay-siyettir. Cenabı Hak, Türkiyemizi medeni memleketlerden daha ziyade muammer ve abadân etsin. Büyük Millet Meclis'imizi ve Hükümet-i Cumhuriyemizi ve sevgili Reis'imizi kâffe-i umûr-ı vataniyelerinde, tevfiikat-ı sübhaniyesine mazhar buyursun. Amin." Fuad Arun, *Muallim Refik Kırış - Hayatı ve Eserleri: 1868-1945*, s. 150-153'ten aktaran İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 124, 125 (metindeki açıklamalar Kara'ya aittir).

380 BCA, 51.2.13.23.

381 Türk Ceza Kanunu'nun 131. maddesi, Konya vekili Refik bey ve arkadaşları tarafından yapılan teklif üzerine şu şekilde değiştirildi: "Diyanet İşleri Reisliğine bağlı dini memurlar için hükümet tarafından tespit edilen kılığı yetkisiz ve izinsiz giyenler ile Türkiye devletince verilmeyen ve müsaade edilmeyen nişanı takan ve kendi rütbesinin üstünde resmî elbise giyen ya da hiçbir rütbe ve memuriyeti olmadığı halde üniforma kuşananlar, üç aydan bir yıla kadar hapsolunurlar" (676 no'lu kanun). Müşavere Heyeti Karar defterlerine yansıyan bazı belgelerde bu konuda yapılan uyarılar için bkz. HMKD, 17.2.1931 tarih 89 no'lu karar.

başında oldukları sürece Şapka Kanunu'ndan muaf tutulacaklar; 15 Mayıs 1926 tarihinde belirlenen dini kisveye (beyaz sarık ve siyah lata) uymayanlar ise cezalandırılacaklardı.³⁸² 17 Mart 1927'de Sinop vekili Recep Zühtü [Soyak], din görevlilerinin görev esnasında kendi zevklerine göre giyindiklerini ve daha sonra dini kisveyle dolaştıklarını, bazılarının esnaflık yaptığını ve "bu suretle şeref ve itibarlarını ihlal ettiklerini" gerekçe göstererek resmi bir kıyafetin tespit edilmesini istedi.³⁸³ 18 Temmuz 1927'de ise "bazı yerlerde fesin üzerine ikişer arşın tülbent sararak ceket ya da pardösü giyilmesi acayip ve gülünç görüldüğü" için kanunun gerektiği şekilde uygulanması;³⁸⁴ ve ayrıca resmi din görevlisi olmadığı halde dini kisve giyenlerin tespit edilerek engellenmesi için müftülüklerden din görevlilerinin bilgilerini içeren cetveller hazırlanması istendi.³⁸⁵ Ancak bu kişileri birbirinden ayırmak ve gerekli cezai işlemleri uygulamak için gerek Dahiliye Vekaleti gerekse Diyanet İşleri Reisliğinin çabaları istenen neticeyi vermedi ve meseleyi kesin çözüme kavuşturmak üzere 13 Aralık 1934'te çıkarılan kanunla dini kisveler yasaklandı.³⁸⁶

Sonuç olarak devrimlerin uygulama safhasında dini ve laik kodlar arasında yer yer tercihe zorlanan din görevlilerinin, devrimlerin halka benimsetilmesi sürecinde toplum katında kendilerinden beklenen motivasyonu sağlayamadıkları açıktı. Bu çerçevede gerek Diyanet İşleri Reisliğinin kurucu kadroları gerekse taşra teşkilatının devrimlere yönelik tavırları, söz konusu uygulamaların dini bakiyedeki karşılığıyla yakından ilgili olduğu gibi, devletin refleksleriyle de karşılıklı ilişki içinde şekillenmişti.

382 *BCA*, 51.8.67.2

383 *TBMM ZC*, Devre 2, c. 31, s. 201. Sarık sarma yetkisi olanların dükkânda ticaret ve alışveriş esnasında sarık kullanmamaları gerektiğinin tekrar hatırlatılması hakkında bkz. *BCA*, 51.5.46.20.

384 *BCA*, 51.8.67.2. Ayrıca Bkz. 51.3.19.6.

385 *BCA*, 51.5.45.12. Bu konuda çeşitli uyarı yazıları için ayrıca bkz. *BCA*, 51.13.114.44, *BCA*, 51.12.99.10, *BCA*, 51.4.28.15. Reisliğin hazırladığı cetveler için ise bkz. *BCA*, 51.3.15.19.

386 "Bazı Kisvelerin Giyilmeyeceğine Dair Kanun", *TBMM ZC*, Devre IV, c. 25, s. 75-78.

III. Bölüm

Dini Hayatın Denetimi

“İrtica” ve “Gericilik”le Mücadele

“Çağın gereklerine uygun” yeni bir toplum düzeni tesis etmeyi amaçlayan genç Cumhuriyet’in seçkinleri, geçmişle kurulan köklü bağları ortadan kaldırmayı inkılapların temel hedefleri arasına yerleştirmiş; bu bağlamda “geriliği” ve “cehaleti” temsil eden geleneksel değerler dünyasının da belirlenen idealler çerçevesinde yeniden inşa edilmesi gerekmişti. Söz konusu sürece ket vuran her türlü yönelim gayrimeşru ilan edilerek bunlara karşı topyekun ve kararlı bir mücadele yürütülmüştü. 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu’da yaptığı bir konuşmada inkılapların gâyesinin halkımızı “tamamen çağımıza uygun ve bütün mana ve biçimiyle medeni bir toplum haline ulaştırmak” olduğunu belirten Mustafa Kemal, “bu gerçeği kabul edemeyen zihniyetleri darmadağın etmek zaruridir” sözleriyle siyasi ve toplumsal muhalefetin kararlılıkla bastırılacağına işaret etti.¹ Böylece devletle toplumu yer yer karşı karşıya getiren gerilim ekseninde toplumun dini formasyon, pozisyon ve hassasiyetleri açıkça sorunlu lanse edilerek dini muhalefet kanalları ıslah, tecziye ve denetim mekanizmalarıyla kontrol ve baskı altına alınıp rejime yönelik her türlü muhalefetin önü kesilmişti.

Milli Mücadelede kullanılan dini retoriğin zamanla devre dışı bırakılması, sadece siyasi muhalefeti değil aynı zamanda yeni re-

¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II, s. 223.

jimin dini icraatını kendi hayat tarzları açısından bir tehdit olarak algılayan çevrelerde toplumsal muhalefeti harekete geçirmekte gecikmedi. Bu bağlamda din odaklı toplumsal muhalefetin merkezinde, hükümetin –İslam dünyasının siyasi birliğini simgeleyen– hilafeti kaldırarak “ladini” bir düzeni tercih ettiği yönündeki eleştiriler yer alacaktı.²

Hilafetin kaldırılmasıyla başlayan huzursuzluğun, Meclis içinde de bir muhalefet kanadı oluşturması üzerine, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi Mustafa Kemal’in yakın çevresinde bulunan ve Milli Mücadele’nin öncüleri arasında yer alan vekiller Halk Fırkasından ayrılarak Kazım Karabekir’in başkanlığında Cumhuriyet’in ilk siyasi muhalefet partisini kurdular. 17 Kasım 1924’te resmen kurulan ve yönetim kadrosunda İkinci Meclis’te görev alacak 29 vekilin de bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, her ne kadar iktidar olmak için kurulmadığını peşinen açıklasa da, programında “efkâr ve itikadât-ı diniyeye hürmetkâr” olacağını ilan ederek toplumsal muhalefetin Meclis’e taşınmasını sağlamıştı.³ İstanbul basınının da desteğiyle kısa zamanda Anadolu’da örgütlenerek hükümetin politikalarını açıkça eleştirmeye başladıktan bir süre sonra 13 Mayıs 1925’te patlak veren ve hükümetçe “irticai” bir hareket telakki edilen Şeyh Sait isyanı, rejime karşı çıkan bütün muhalefet gruplarının sindirildiği Takrir-i Sükûn döneminin başlangıcı oldu. Terak-

2 Örneğin Kars/Digor’da bir grup görevli memurun Cumhuriyet idaresinin yıkılacağı ve hilafetin yeniden tesisine dair telkinde bulundukları tespit edildi. Bkz. *BCA*, 30.10.102.667.15. Erzurum/İspir’de ise Müftü Hacı Ahmet Efendi vaaz ve hutbe sırasında Mehdi’nin zuhuruna kadar hilafet ve saltanatın Osmanlı hanedanında kalacağına dair sözleri üzerine görevinden alınarak hakkında tahkikat başlatıldı. Bkz. *BCA*, 30.10.102.667.1. 1927’de Dahiliye vekili Şükrü (Kaya) imzasıyla Başvekalet’e gönderilen bir yazıya göre, Susurluk’ta Beyaz Rifat adlı bir şahıs “Abdülhamid’in oğlu Selim’in tekrar Padişah olacağını, Cumhuriyet taraftarı Türkleri keseceğini ve mubadil muhacirinin tekrar memleketlerine gönderileceğini”ni telkin ettiği gerekçesiyle tutuklanarak adliyeye sevk edildi. Bkz. *BCA*, 30.10.102.667.18. Kütahya’da Ahmet Sadık isimli bir kişi ise “Hilafeti iade ve dinsizliğin imhası”nı amaçlayan gizli bir teşkilat kurduğu gerekçesiyle tutuklandı. Bkz. *BCA*, 30.10.102.668.2.

3 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) programının 6. maddesine göre “Fırka, efkâr ve itikadat-i diniyeye hürmetkârdır.” *Vakit*, 13 Teşrinisani 1340 [1924].

kiperver Cumhuriyet Fırkası –bu süreçte en yaygın enstrüman olarak kullanılan– “irtica” ve “gericilik” suçlamasıyla 3 Haziran 1925’te resmen kapatıldı.⁴ Mustafa Kemal “terakki” ve “Cumhuriyet” iddiasıyla öne çıkan Fırka’nın öncülerini “ellerine aldıkları din bayrağı ile” “mürtecilere” ümit ve kuvvet vermekle suçluyordu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kullandığı söylem, tarihte “Türk milletini nihayetsiz felaketlere” sürüklemiş ve asırlar boyunca belirli amaçlar uğruna “cahil ve mutaassıpları, hurafeperestleri iğfal ederek...mülevves bataklıklara” sevk etmişti. Dolayısıyla “dini taassubu galeyana getirmek suretiyle milleti Cumhuriyet’in, terakki ve teceddüdün tamamen aleyhine” teşvik eden, hilafeti geri getirmeyi; medreseleri, tekkeleri, “cahil softaları”, şeyhleri, müritleri himaye etmeyi millete vaat eden ve halkı hükümet aleyhine din kisvesi altında kışkırtan fırkanın kapatılması artık bir zaruret haline gelmişti.⁵ Bundan sonra “Türk milletini, medeni cihanda, layık olduğu mevkie is’ad etmek ve bunun için istibdat fikrini öldürmek” üzere gerekli düzenlemeler radikal bir programla uygulamaya konulacaktı.⁶ Bu idealin gerçekleşmesine zemin hazırlayan Şeyh Sait isyanını⁷ bastırmak için öncelikle isyan bölgesinde sıkıyönetim ilan edildi.⁸ 25 Şubat 1925’te Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nda yapılan değişiklikle “dini veya mukaddesât-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alelittihaz maksadıyla cemiyet teşkil edilmesi” yasaklanarak “vatan hain-

4 TCF kapatılınca fırka mensuplarının bir kısmı İzmir suikastini destekledikleri gerekçesiyle Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılandı. 1932’de Rauf Orbay ve Adnan Adıvar, o dönemde piyasaya sürülen *Bozkurt* adlı kitaptaki bazı iddialarla ilgili *The Sunday Times*’a verdikleri beyanatta, hilafet ve saltanat taraftarı olmayıp Cumhuriyet’e inandıklarını, yalnızca diktatörlüğün aleyhinde olduklarını söylediler. Bkz. *BCA*, 30.10106.692.5.

5 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 331.

6 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 336.

7 Ayaklanmaya karışan kişiler Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanarak 28 Haziran 1925’te Şeyh Sait ve 46 kişi hakkında idam kararı verildi. Bkz. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 119, 120.

8 Genç, Muş, Ergani, Elaziz, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Hakkari vilayetleri ile Erzurum’un Kiğı ve Hınıs kazalarını kapsayan sıkıyönetim 23 Kasım 1927’ye kadar birkaç defa uzatıldı. Bkz. *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1341 [1925].

liği" kapsamına alındı.⁹ Bir hafta sonra düşürülen Fethi [Okyar] kabinesinin yerini alan İsmet Paşa kabinesinin ilk icraatı ise Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmak ve iki İstiklal Mahkemesi kurmaktır. Kanunla hükümet, "irticaa ve isyana ve memleketin içtimai nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bâis (sebebiyet veren) bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı reisicumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e" yetkili kılınmıştı.¹⁰ Aynı gün Başvekalet "milletin ve Cumhuriyet'in emniyetini muhil (ihlal eden) muhtelif ve irticai propagandaların, teşebbüsât ve harekâtın kavanin-i mahsusasına tebaen men'i ve tecziyesi esbabının da serian istikmali maksadiyle... idam kararları Meclisi âlice tasvip edilmek...üzere" "harekât-ı askeriye mıntıkası"nda ve Ankara'da iki İstiklal Mahkemesi kurulmasını onayladı.¹¹ Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak önce İstanbul'daki bazı gazete ve dergiler kapatılmış; ayrıca bazı gazeteciler tutuklanarak İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştı.¹² "Cumhuriyet'in etrafında çelikten bir fikir ve zihniyet kalesi"¹³ meydana getirmesi istenen basın bu görevin hilafına her hareketi bundan sonra "irtica" kapsamında değerlendirilecekti. Nitekim laik ve Cumhuriyetçi kimliğiyle bilinen Hüseyin Cahit [Yalçın], *Vatan* gazetesi sahibi Ahmet Emin [Yalman] ve Milli Mücadeleye katkıları sebebiyle İstiklal madalyası verilen Ebuzziya Velid gibi farklı fikirlerde pek çok gazeteci de yargılanmaktan kurtulamadı.

Sınırsız yetkilerle donatılan bu mahkemeler, 1923-1927 arasında "devrim mahkemeleri" olarak görev yapmış,¹⁴ özellikle

9 "15 Nisan 1339 [1923] tarihli kanuna müzeyyel kanun", 25 Şubat 1341 [1925] no: 556. *TBMM ZC*, Devre 2, c. 14, s. 321.

10 "578 no'lu Takrir-i Sükûn Kanunu", *RG*, sy. 87 (4 Mart 1341 [1925]), s. 36.

11 "Harekât-ı Askeriye Mıntıkasında ve Ankara'da İki İstiklal Mahkemesi Kurulması Hakkında 117 no'lu Kanun", *RG*, sy. 87 (4 Mart 1341 [1925]), s. 36.

12 Takrir-i Sükûn Kanunuyla kapatılan ilk gazete ve dergiler: *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç* ve *Sebilürreşad*. Bkz. *Vatan*, 7 Mart 1341 [1925]. Daha sonra çok sayıda yerel gazete ve dergi hükümet ya da mahkeme kararıyla kapatıldı. Bkz. *İstiklal Mahkemeleri -Kanun, Gereğe ve Genel Kurul Tutanakları*.

13 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 171.

14 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 403. Ancak burada, 4 Mart 1925 tarih 117 sayılı kanunla kurulan ve esas itibarıyla Ankara İstiklal ➤

Şeyh Sait isyanından sonra olağanüstü yargılama usulleriyle başta dini muhalefet olmak üzere ülke genelindeki potansiyel tehdit unsurlarının bertaraf edilmesinde kullanılmıştı. İdam kararlarını uygulama usulleri ve yaygınlığı açısından “tedhiş mahkemeleri”¹⁵ olarak da anılan İstiklal Mahkemeleri, –biçimce yasal olmakla birlikte– evrensel hukuk ilkeleriyle bağdaşmayan kararlara imza attığı; ve kuruluş amacının dışına çıkarak rejime karşı muhalefetin ve “karşı devrimci eylem”in tasfiyesine hizmet ettiği için eleştiriliyordu.¹⁶ Gazeteci Ahmet Emin Yalman’a göre “Gelişi güzel seçilen birkaç milletvekili tarafından ilk hislere göre verilen hükümler arasında bir hayli haksızlıklar yapılmış, adaletten çok, ortalığı susturmak ve bastırmak gayesi” aranmıştı.¹⁷ İstiklal Mahkemeleri, ayaklanma başta olmak üzere devrimlere muhalefet, Mustafa Kemal’e suikast girişimi ve İttihatçılık, basın muhalefeti, asker kaçaklığı, soygun ve adam öldürme, komünist örgütlenme, görevi kötüye kullanma, rüşvet ve yolsuzluk, Hükümetin “manevi şahsiyet”ine hakaret gibi suçları kapsıyor; ancak en şiddetli cezalar “gericilik” ve dini kaynaklı muhalefet suçlarına veriliyordu.¹⁸ Eldeki resmi kayıtlara göre toplam 7446 kişi yargılandı ve Şark İstiklal Mahkemesinde 5010 kişiden 420’si, Ankara İstiklal Mahkemesinde ise 2436 kişiden 240’ı idam cezasına çarptırıldı.¹⁹

İstiklal Mahkemeleri 7 Mart 1927’de kapatılmasına rağmen Takrir-i Sükûn Kanunu iki yıl daha devam etti;²⁰ İstiklal Meha-

Mahkemesi ve Şark İstiklal Mahkemesi ile şöhret bulan mahkemeler üzerinde durulmuştur.

15 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Cumhuriyet*, 25 Mart 1973.

16 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 174.

17 A. Emin Yalman da bu mahkemelerde yargılandı. Bkz. *Yakın Tarihte Gör-düklerim ve Geçirdiklerim*, II, s. 245.

18 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 407.

19 Asker kaçağı olarak yargılananlar hariç. Tunçay’a göre onların sayısı çok daha fazla olup, sıkıyönetim mahkemelerinin bu süreçte takip ettikleri davalara ilişkin hiçbir bilgimiz yoktur. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 173, 174.

20 1 Ocak 1926’da TBMM’nin açılışında Mustafa Kemal, “milletin hayatı için asıl olan huzur ve emniyetin, ıslahat ve inkılapların korunması ve sağlamlaştırılması gibi” hayati esaslara dayanan Takrir-i Sükûn Kanunu’nun bir müddet daha yürürlükte kalabileceğini ilan etti. Bkz. *Atatürk’ün Söylev* →

kimi Kanunu ise 4 Mayıs 1949 tarih ve 5384 sayılı yasanın çıkarılmasına kadar yürürlükte kaldı.

Dini Muhalefeti Bastırmanın Aracı Olarak “İrtica” Söylemi

Felsefi açıdan geçmişe ait düşünce sistemlerini savunanların, sosyolojik olarak modern çağın değer, kurum ve pratiklerini benimsemeyenlerin ve siyasi olarak eski rejimi yeniden canlandırmak isteyenlerin düşünce ve tutumlarını ifade eden “irtica” kavramı,²¹ Cumhuriyet’in kurucu ideolojine muhalif bütün söz, eylem ve tavırlar kapsamında değerlendirilerek²² gayrimeşru ilan edilmiş; yeni düzenin karşısına çıkan bütün “kuvvet”ler birer “irtica hareketi” olarak tanımlanmıştı.²³ Böylece devrimlere yönelik bütün kalkışmalar şiddetle bastırılacaktı; zira “kan ile yapılan inkılap” daha muhkemdi, “kansız inkılap” ise ebedileşemeyecekti:

Milletimiz, üç buçuk senelik bir zamana sıkıştırılması imkanı olmayan çok büyük bir inkılâbın âmili olmuştu. Filhakika asırlardan beri tebaiyet etmiye alıştığımız bir şekli idarenin haricine çıkarak dünyada mümasili bulunmıyan bir devlet kurduk. Fakat bu teceddüdün mutlaka makûs bir hareketi icabettireceğini hatırımızdan çıkarmamak lâzımdır. Bu harekete tabiri

ve Demeçleri-I, s. 363, 364. Böylece “memlekette ika edilen, büyük isyan ve suikastler bertaraf edilerek...asayiş ve huzur” temin edilecekti. Bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 335.

21 B. Berat Özipek, “İrtica Nedir?”, s. 245. İlk kez 19. yüzyılda Batılılaşma ideolojisi karşısında geleneksel kurumların, değerlerin ve dinî bakiyenin korunup geliştirilmesini savunanlar bu kavramı dinsellik ile ilişkili kullandılar.

22 Arapça kökenli irtica kelimesi, 20. yüzyıl Osmanlı dünyasında “düşünce ve hayat tarzında yenileşmeye karşı olma, eskiye dönmeyi isteme” manasında ve daha küçümseme ve kınama içeren bir kavram olarak kullanıldı ve böyle itham edilen kişilere “mürteci” denildi. Bkz. Şaban Sitembölükbaşı, “İrtica”, s. 459.

23 Mustafa Kemal 18 Ocak 1923’te İzmit’te halka hitaben irticayı şöyle tanımladı: “Hayat felsefesinin garip bir tecellisidir ki, her faydalı ve her yeni şeye karşı mutlaka bir kuvvet çıkar. Buna bizim lisanımızda irtica derler. İşte bu irticanın imhası için gerekli tedbirleri evvelden almış olmak lazımdır.” Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 67. Ayrıca 31 Ocak’ta yaptığı diğer bir konuşmada rejimi tehdit eden ve halka “din kisvesi” altında takdim edilen irticai hareketlere geçit vermemek üzere her türlü zecri tedbire başvurulacağını açıklamıştı. Bkz. s. 87.

mahsusasiyle “irtica” derler. Yaptığımız işler ve aldığımız neticelere göre bu gibi irticalara her vakit intizar olunabilir. Kan ile yapılan inkılâplar daha muhkem olur, kansız inkılâp ebedileştirilemez. Fakat biz bu inkılâba vasıl olmak için lüzumu kadar kan döktük. Bu kanlarımız, yalnız muharebe meydanlarında değil, aynı zamanda memleketin dahilinde de döküldü.²⁴

Cumhuriyet’in ilanıyla başlayan ve büyük bölümü 1935 yılına kadar tamamlanan devrimlere yönelik tepkilerin birçoğu “irtica” ile ilişkilendirilerek bunlara karşı köklü bir mücadele yürütüldü. 1 Mart 1926’da yürürlüğe giren Ceza Kanunu’nun 163. maddesiyle “siyasi amaçla veya siyasi menfaat temin eylemek maksadıyla dini, dini hissiyatı veya dinen mukaddes sayılan şeyleri alet ederek” propaganda yapmak veya telkinde bulunmak “irtica” olarak kabul edilmişti.²⁵ 9 Nisan 1928’de ise devletin dinini “İslam” olarak tanımlayan 2. maddenin kaldırılmasından sonra rejim aleyhinde gelişebilecek irticai hareketlerin önüne geçilmesi için bütün vilayetlerden gerekli tedbirlerin alınması istendi.²⁶

Toplumu bütünleştiren ve ona kimlik kazandıran temel unsur olarak din, kültürel ve geleneksel kodların başlıca referans kaynağıydı ve bu nedenle toplumsal muhayyilede dine karşı gelmekle geleneğe karşı çıkmak arasında bir fark yoktu.²⁷ Dini muhalefetin bastırılmasında kritik görevler üstlenen ve idam cezalarının infazıyla ilgili toplumsal muhayyilede derin izler bırakan İstiklal Mahkemeleri bu durumun tipik göstergelerinden biriydi. Hakimler Heyeti yargılananlar arasında yer alan, Diyanet İşleri Reisliği-

24 Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 73. Bu inancın arka planında Fransız İhtilali ve onun ilkelerine duyulan fikrîsel yakınlığın etkisi açıktır. Osmanlı aydınları ve özel olarak Mustafa Kemal’in düşünce dünyasını etkileyen Fransız devrimcileri toplumu baştan aşağı değiştirmeyi hedeflemiş ve bu uğurda kan dökmenin meşruiyetini savunmuşlardı. Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 91. Ayrıca Zekeriya Sertel’in söz konusu inkılapların “daha küçük inkılaplar için dökülen kanlar nazar-ı dikkate alındığı zaman” “ne kadar buhransız ve zararsız” meydana geldiği değerlendirmesi için bkz. “Türkiye’nin Siyasi Tarihi”, *Resimli Yıl*, 1925, s. 12’den aktaran Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 129.

25 “765 Sayılı Türk Ceza Kanunu”, *RG*, sy. 320 (13 Mart 1926), s. 1087.

26 *BCA*, 30.10.102.667.22. Böylece İstiklal Mahkemeleri kapanmadan bir yıl önce çıkarılan kanunla her türlü dini tezahür kontrol altına alındı.

27 Zerrin Kurtoglu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset”, s. 210.

nin tek partili yıllar boyunca en etkin isimlerinden Ahmet Hamdi Akseki'yi "inkılabın bugünkü esaslarına en ufak bir uygunsuzluk yapmaması" koşuluyla beraat ettirmişti:

Mevkiiniz ve gençliğiniz itibariyle bilhassa Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra daha vatanî hizmetlerde bulunabilirdiniz ve bulunabilirsiniz. Bu itibarla beraatınıza karar verildi.²⁸

Henüz Diyanet İşleri Müşavere Heyeti azası iken yargılandığı sırada Akseki'ye açıkça tebliğ edilen beraat gerekçesi, bu mahkemelerin hem yaygınlığını hem de toplumsal muhalefeti ehlileştirme siyasetini göstermesi açısından önemliydi. Benzer şekilde, daha sonra Cumhuriyet döneminin ilk meal ve tefsirini yazmakla görevlendirilen Elmalılı M. Hamdi'nin²⁹ ve son dönem Osmanlı ulema ve meşayihından pek çok kişinin yargılanarak bir kısmının o dönemde ve sonrasında devlet kademelerinde çeşitli görevler üstlenmesi, İstiklal Mahkemelerinde "irtica" tehdidi konusunda gösterilen aşırılığın bir göstergesiydi.

Şerif Mardin'e göre özellikle 1940'lardan itibaren toplumda artış gösteren "dine dönme" arzusunun iki veçhesi vardı: Bunlardan biri Ortodoks, Sünni ve ulema-yı rüsumun fikirlerini devam ettirenlerdi ki bunlar İslam'ın icaplarına toplum içinde daha geniş bir anlam tanımak istediler. İkincisi, geniş halk tabakalarının "hurafe"lere, "volk İslam"a dönmeyi istemesiydi.³⁰ Nihayetinde tek partili yıllar boyunca irticanın tanımını "din"e ilişkin her şeyi kuşatan bir çerçeve kazanacak ve geniş halk kitlelerinin dini hayata ilişkin beklentileri bu kapsamda değerlendirilecekti.

1. İrtica Tehdidi Oluşturan "Zararlı" Dini Cereyanlar

Hilafetin kaldırılması, İslam tarihinde ilk defa İslam şariatını uygulamayı ve İslam'ı siyasi bir varlık olarak temsil etmeyi vazife edinen Müslümanların bir siyasi yapıdan yoksun kalmasına yol

28 *Cumhuriyet*, 19.7.1925. 21 Temmuz 1939'da reis muavini, 29 Nisan 1947'de Diyanet İşleri reisi olan Akseki, 9 Ocak 1951'de görevi başında vefat etti.

29 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 200.

30 Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 111.

açtı.³¹ İslam'ın gündelik siyasete ve toplumsal hayata yön veren boyutunun devlet eliyle ortadan kaldırılmasına yönelik bütün girişimler, din temelli bir dünya tasavvurunu vazgeçilmez görenler için büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştı. Özellikle dinin sosyal görünümüne esaslı bir müdahale içeren laiklik uygulamalarına karşı direnç gösteren her türlü eğilim, yayın ve siyasi-kültürel proje rejimin düşmanı sayılarak tedricen tasfiye edilmişti. Bu süreci aidiyet kurduğu değerler dünyasına bir müdahale olarak algılayan toplumsal kesimlerin yarattığı sosyal çalkantı ve isyanlar bu kategoride değerlendirilmiş; hayata geçirilen radikal reformlar karşısında geleneksel değerlere dönüş arzusu taşıyan cereyanlar birer “irtica” unsuru haline gelmişti. Nitekim inkılaplara gösterilen direncin arka planında dini yaklaşımlar olduğuna inanan genel bir kabulle dini örgütler açık bir şekilde suçlanmış ve kendilerini ifade çabaları merkezin öfkesini daha fazla artırmıştı. “Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz(dı)” ve “en doğru, en hakikî tarikat (da) medeniyet tarikatı” idi”.³²

Dini/politik muhalefeti bastıracak her türlü çabanın sürekli takdir gördüğü bir ortamda, bazı medrese, tekke ve tarikat mensupları geleneksel konumlarını yeni koşullara göre belirlemeye çalıştı. Bu çerçevede kovuşturma ve soruşturma süreci yaşayanların bir kısmı farklı alanlara yönelirken, bir kısmı da mensubiyet ve muhalefetlerinde ısrarcı oldular. Dini cereyanlara karşı yürütülen fiili muhasara ortamında korku, dışlanma, sindirilme ve itibar kaybına uğrayan kişi ve gruplar için tek partili yıllar bir tür içine çekilmeyi de beraberinde getirdi. Cumhuriyet'in kuruluş dinamiklerini baltalamak amacıyla ortaya çıktığı ileri sürülen Şeyh Sait İsyanı, İzmir Suikastı, Menemen Olayı gibi isyan

31 Yasin Aktay, “Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı”, s. 69.

32 “Mevcut tarikatların gayesi, kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta mahzarı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün şümülü ile medeniyetin muvacehe-i şulepasında filan veya falan şeyhin irşadiyle maddi ve manevi saadet arayacak kadar iptidai insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti, şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat medeniyet tarikatıdır” (30 Ağustos 1925), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, s. 223.

ve kalkışma hareketleri gerekçe gösterilerek ortam gittikçe daha da şiddetlendi. Ne var ki mevcut durum uzunca bir süre kendi kabuğuna çekilen tarikat ve cemaat yapılanmaları yeni koşullarda ayakta kalabilecek yeni bir dinseliliği inşa etmekte gecikmediler. Modern Türkiye'nin değişme arzusu açısından geleneksel refleksi yansıtan bu dini cereyanlar, yeni durumun yarattığı uyumsuzluğa karşı bir toparlanma çabasını ifade ediyor;³³ aynı zamanda radikal dönüşümlere karşı –açık bir direnç göstermek yerine– örtük yapılarıyla yeni bir söylem ve meşruiyet arayışını temsil ediyorlardı.³⁴

Dönemin dikkat çekici dini atılımlarının başında Said Nursi'nin kendi öznel koşulları içinde gerçekleştirdiği “Risale-i Nur” hareketi geliyor; onun uzun süre elle çoğaltılan risaleleri aracılığıyla yaygınlaştırdığı düşünceleri, kendisinden sonra öğrencileri tarafından “Nurculuk” adıyla bir cemaat teşkilatına dönüşüyordu.³⁵ *Risale-i Nur*'da işlenen temel düşünce, modern bilim ve felsefe karşısında bireysel olarak imanı korumaktı. Said Nursi ayrıca Kur'an-ı Kerim'in de dolaylı olarak bilimsel keşif ve icatlara işaret ettiğini savunuyor; böylece İslam'la bilim ve akılcılığı bağdaştırmayı mümkün göstermeye çalışarak³⁶ yeni rejimin Batılılaşmaya dayalı değişim projesinin zihinsel ve kavramsal kökleriyle hesaplaşırken halk nezdindeki meşruiyetini de sorgulanır hale getiriyordu.³⁷ Şafii geleneğini takip eden Said Nursi'ye göre “bir kere İslam diyarı olmuş bir yer bir daha asla küfür diyarı olamazdı”; çünkü İslam'ın bir kez girdiği topraklar bir gün mutlaka asıl sahiplerine dönecekti. Dolayısıyla devletin bekasını savunarak, “ülü'l-emr”e karşı koymayı kerih gören Said Nursi, bunun en tipik örneğini, “asırlarca İslam'a bayraktarlık yapmış bir kavmin torunlarına kılıç çekerek” kardeş kanı dö-

33 Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslamî Neşriyat”, s. 220.

34 Ahmet Çiğdem, “İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar”, s. 29.

35 Nurculuk hareketinin Kur'an-ı Kerim'in muteber bir yorumu olarak kabul ettiği temel başvuru kaynağı *Risale-i Nur*'un okunması başlıca etkinlik biçimi olmuş; kitap Latin harfleriyle ilk kez 1957-1959 yıllarında basılmıştı.

36 Bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı ve Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*.

37 Mustafa Yavuz, “Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk”, s. 267.

kemeyeceği gerekçesiyle Şeyh Sait isyanına destek vermeyerek gösterdi.³⁸

Mehmet Kemal Pilavoğlu'nun öncülüğünde dini muhalefete yeni bir form kazandıran Ticanî tarikatı, esasen 18. yüzyılda Fas'ta ortaya çıkmıştı. Özellikle 1940'lı yıllardan itibaren ezanın Türkçeleştirilmesine karşı çıkarak muhtelif zamanlarda Arapça ezan okuyan Ticanîlerin 1949 yılında eylemlerini Meclis'e taşımaları bir direnç noktası oluşturarak Türkçe ezana karşı toplumsal muhalefeti alevlendirdi. Elliye yakın dini kitap neşreden Pilavoğlu'nun tasavvuf öğretilerine dayanan eserleriyle tarikat mensuplarının ortaya koyduğu eylemler arasındaki mesafe dikkat çekiciydi.³⁹ 1950'de tutuklandığı sırada kırk bin müridi olduğu öne sürülen Pilavoğlu on yıl hapis, beş yıl sürgün, beş yıl da İmroz adasında mecburi ikamet cezasına çarptırıldı.⁴⁰

Nakşibendi geleneğine bağlı Süleyman Hilmi [Tunahan]'nin etrafında örgütlenen "Süleymancılık" hareketinin kökenleri de bu dönemde atılmış; Cumhuriyet'in ilanını Darü'l Hilafeti'l Aliyye Medresesi muallimi olarak karşılayan Süleyman Hilmi Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarıldığında, kâtibî olduğu Ders-i amlar Cemiyetine çağrıda bulunarak her üyenin beşer öğrenci okutmasını istemişti.⁴¹ Talebine karşılık bulamayınca bir grup arkadaşıyla birlikte Büyük Millet Meclisine hitaben bir dilekçe yazarak "bir felaketten çıkmış devlete yük olmadan çocuklara dini bilgileri vermek istediklerini" ilettiyse de, yürürlükteki kanunlar uyarınca bu talebine de olumlu cevap alamayacaktı.⁴² 1937 yılında Diyanet'te vaizlik görevine getirilmesinden bir süre sonra, 1939'da "politik tarafı ağır basan konuşmalar yaptığı" gerekçesiyle

38 Yasin Aktay, "Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı", s. 91. Said-i Nursi vefat ettikten sonra yerine bir halifesi geçmedi; ancak *Risale-i Nur* kitapları kendisinden sonra gelenler için ortak iletişim dili oldu. Onun en önemli katkısı gelenekselden moderne geçerken bocalayan kitlelere kavramsal ve zihinsel bir anlam haritası sağlamasıydı. Mustafa Yavuz, "Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk", s. 264.

39 Mustafa Tekin, "Ticanîlik", s. 260.

40 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 415.

41 Mustafa Aydın, "Süleymancılık", s. 314.

42 Süleyman Efendi talep edenlere Kur'an eğitimi vermek için bir "Kur'an Elifbâsı" da hazırladı ve ülke genelinde tarikat öğretilerine dayalı sohbet halkaları oluşturdu.

le üç gün hapis cezasına çarptırıldı. 1943 yılında vaizlik belgesi elinden alınan Tunahan, 1944'te yeniden tutuklanarak sekiz gün gözaltına alındı.

1940'lardan itibaren Kur'an öğretimi ekseninde İstanbul merkez olmak üzere Anadolu'nun köy ve kasabalarından gelen çocuklara eğitim vermeyi misyon edinen hareket, 1962'de siyasi bir altyapısı ve talebi bulunmasa da din eğitimini gayriresmi bir çerçevede sürdürmek üzere "Süleymancılık" adıyla örgütsel bir yapı kazanarak rejimin "zararlı dini cereyanlar"ı arasında yerini aldı. 1949 yılına kadar bu statüde faaliyetlerine devam eden Tunahan ve öğrencileri 1951'den itibaren resmi Kur'an kurslarının açılışında önemli roller üstlendiler.⁴³

Şeyh Sait isyanının kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra (Nakşibendilik, Kadirilik, Halvetilik, Uşşakilik gibi köklü Sünni teşkilatlar dahil) devletin topyekun karşısına aldığı tarikat mensupları Kara'ya göre genel olarak bu süreçte meşrep, zihniyet ve yetiştirme tarzları itibarıyla "pasif-yumuşak fakat kararlı bir muhalefete" yönelmeyi tercih ettiler.⁴⁴ Böylece çoğunluğu Milli Mücadelede aktif rol üstlenen bu kesime yönelik tasfiye hareketi çoğunlukla bir devlet karşıtlığına ve siyasi muhalefete dönüşmedi.

Diyanet İşleri Reisliği, köklü Sünni tarikatlara karşı daha pasif bir mücadele sergilerken Alevilik, Bektaşilik, Melamilik, Dürzilik, Nusayrılık gibi Sünni çizgiden ayrılan tarikatları ve yine halk Müslümanlığının şifahi tabiatını kullanan birtakım istismar hareketlerini sıkı takibe almıştı. Özellikle Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Reisliğini üstlendiği 1947 yılından itibaren kurumun bu mücadeleye desteği belirgin şekilde arttı. Akseki 1950 yılında hazırladığı bir raporda, dini müesseselerin kapatılmasının "batıl akide ve tarikatların sinsisi sinsisi ve fakat sistemli denecek surette memleketin her köşesi"ne yayılmasına ve üremesine yol açtığını ifade ederek örgün eğitim müfredatı içinde dini eğitime yer verilmesini ve bu gibi "zararlı" cereyanlarla etkin mücadele için "münevver" din adamları yetiştirecek çeşitli düzeylerde meslek okulları açılmasını talep etmişti.⁴⁵

43 Mustafa Aydın, "Süleymancılık", s. 306.

44 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 244, 257.

45 İlerleyen yıllarda tarikatlar hakkında birkaç yayın neşredildi. Bkz. *Nurculuk Hakkında; Biberiye Tarikatı Hakkında*.

Devrimlere Yönelik Tepkiler

1. Şapka ve Kılık Kıyafet Devrimlerine Karşı

Kılık kıyafet devrimleri, yüklendiği sembolizm sebebiyle diğerlerinden daha fazla toplumsal tepkiye yol açmıştı. Kendilerini “eski siyasi ruha ait hisseden” toplumun bir şekilde “yeni siyasi ruha” mal edilebilmesi için⁴⁶ hayata geçirilen bazı düzenlemeler, yalnızca geleneksel dini sembolizmleri sebebiyle değil, dini meşruiyeti bakımından da ulemaca açıkça sorunlu bulunmuş; dolayısıyla en önemli direnç noktalarından biri de bu reformlara karşı gelişmişti. Bu bağlamda bütün memurlara şapkayı zorunlu kılan ve onu halkın “umumi serpuşu” ilan ederek “buna münafi itiyadı” yasaklayan Şapka Kanunu’na muhalefet edenlere uygulanan şiddet dikkat çekiciydi. Nitekim kanun aleyhinde propaganda yaptıkları gerekçesiyle İstiklal Mahkemelerinde yargılanan, hatta idam kararı verilen davalar “birçok yörede acıklı tablolar”ın ortaya çıkmasına yol açtı.⁴⁷

25 Kasım 1925’te Konya vekili Refik [Koraltan]’ın teklif ettiği söz konusu kanuna, Meclis çatısı altında “hukuku esasiye ve hakimiyeti millie ve masuniyeti şahsiye hilafında” olduğu gerekçesiyle ilkin Bursa vekili Nureddin İbrahim [Konyar] (Sakallı Nureddin Paşa) karşı çıkmış, ancak verdiği takrirden sonra ağır eleştirilere uğramıştı.⁴⁸ Aynı gün Erzurum’da kalabalık bir gru-

46 Yasin Aktay, “Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı”, s. 70.

47 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 156. Ayrıca bkz. BCA, 30.18.16.71.4.

48 Adliye vekili Mahmut Esat Bozkurt “Türk milletinin menfaati, anlamsız ve yararsız kanun şekillerinin çok üstündedir” diyerek Nureddin Paşa’yı milletin menfaatine karşı olmakla suçlamış; Muş vekili İlyas Sami Bey “Çağdaş ve uygar bir kılığın, şu büyük kürsüde, bir paşa tarafından, bir önerge ile söz konusu edilmesi anlayış ve ülkünün acılı yokluğudur” sözleriyle Bozkurt’u desteklemişti. İzmir vekili Necati Bey ise “Nureddin Paşa’nın önergesi, Türk milletinin bir kararına karşı isyan niteliğindedir” dedikten sonra daha ileri gitti: “Dünyada en büyük kanunlar, milletin genel vicdanına uygun olanlardır. O kanunun önünde herkes boyun eğmek zorundadır. Boyun eğmeyenlere karşı yapılacak görev, millete boyun eğmeyenlere karşı yapılacak görevdir. Hükümeti bu görevi yapmaya çağırıyorum.” Kanunun kabulünden yaklaşık bir hafta sonra Meclis’te uygulamayı eleştiren Nurettin Paşa basında ciddi bir karalama kampanyasına maruz kaldı. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesi haberi vermişti: “Millet Meclisinde İrtica Paşasının işi ne? ♡

bun yürüyüşe geçmesi üzerine şehirde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edildi⁴⁹ ve Erzurum Divan-ı Örfisi olaylarla ilgili tutukladığı 114 kişiden 3'ünü idama mahkum etti.⁵⁰ Konu Meclis'te görüşülürken Konya vekili Refik [Koralan], Nureddin Paşa'yı Şapka Kanunu'na muhalefet ederek Erzurum ve Sivas'ta çıkan hadiselere sebep olmakla ve vatana ihanetle suçladı: "Birkaç kişi şapka giymedi, ayaklanma oldu diye kışkırtıcıları asıldı. O adamlarla bu kışkırtmayı sizin karşınızda yapan adam arasındaki fark, onların cahil köylü, bunun okumuş paşa olmasıydı."⁵¹

Gezici nitelikteki Ankara İstiklal Mahkemesi, tüm yurttaki şapka meselesi başta olmak üzere devrimlere yönelik hareketleri bastırmak üzere görevlendirildi. Nitekim 30 Kasım'da Sivas'ta meydana gelen hadiselerle ilgili İmamzade Mehmet Necati idam edilerek çok sayıda kişi tutuklandı.⁵² Aynı gün Maraş'ta "şapka istemeyiz" diyerek hükümet önünde toplanan göstericilerin bir kısmı çıkan olaylarda camiye sığınmış, hadisenin büyümesi üzerine cami ablukaya alınarak 39 kişi tutuklanmıştı.⁵³ Rize'de ise Ulu Cami'de toplanarak şapka aleyhinde propaganda yaptıkları öne sürülen 143 kişi Jandarma Karakolunu basıp 6 jandarmayı esir aldıkları, ayrıca halkı tahrik ettikleri gerekçesiyle tutuklandı; bunlardan 8'i idam, 14 kişi 15 yıl, 22 kişi 10 yıl ve 19 kişi 5 yıl hapis cezalarına mahkum edildi.⁵⁴

14 Aralık 1925'te Dahiliye Vekaleti, Şapka Kanunu bahane edilerek ülkenin değişik yerlerinde ortaya çıkan "irticai hareketler"i Bursa gençliğince sert bir şekilde protesto edildiğini duyurdu.⁵⁵ 16 Aralık'ta Giresun'a hareket eden Ankara İstiklal Mahkemesi,

Şapkayı değil fesi, teceddüdü değil taassubu, inkılabı değil irticai müdafaa eden Nurettin Paşa'nın Türk İnkılap Meclisi'nde yeri yoktur." Bkz. 2 Kânunuevvel 1341 [1925].

49 *Cumhuriyet* gazetesi "bazı mutaassıpların mürteciyane bir nümayiş teşebbüsü"nde bulunmaları üzerine "kara kuvvetin uyumadığını gösteren bu hareket"i derhal bastırıldığını duyurdu. Bkz. 26 Teşrinisani 1341 [1925].

50 *Cumhuriyet*, 29 Teşrinisani 1341 [1925].

51 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, s. 179. Mustafa Kemal'in olaylarla ilgili değerlendirmesi için bkz. *Nutuk-II*, s. 334, 335.

52 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 208.

53 *Cumhuriyet*, 6 Kânunuevvel 1341 [1925].

54 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 211.

55 *BCA*, 30.10.102.667.6.

bu defa “mürteci köy imamının” şapka giyenlere “tecdid-i iman ettirmesi” ve camide şapka ve kız mektepleri aleyhine vaaz etmeleri üzerine Şeyh Muharrem ve Abdullah Hoca isimli şahısları idama, Eşkiya Dadak Ali ve Tekir Ali’yi 15’er yıl, Hoca Hüseyin’i 10 yıl, Dadak Mustafa, Küçük Hüseyin, Gedik Murati Rasim ve Osman isimli şahısları 5’er yıl hapse mahkum etti.⁵⁶ Mahkeme benzer davaları yurt genelinde tamamladıktan sonra 1926’dan itibaren daha önce açılan davaları Ankara’da sürdürdü. Maraş olayı sanıkları Molla İbrahim, Muhtar ve Bayraktar Hamdi gıyaben, Müezzın Hafız Mehmet, İnşallah-Maşallah lakaplı Ali, Pekmezci Hüseyin ise vicahen idama mahkum edildi.⁵⁷

3 Şubat’ta hakkında idam kararı verilen kişilere, *Frenk Mukallitliği ve Şapka* isimli risalesi tahrik edici bulunan Fatih müderrislerinden İskilipli Atıf Hoca⁵⁸ ile Müftü Ali Rıza Efendi de eklenmişti.⁵⁹ Şapka Kanunu’ndan bir buçuk yıl önce 1924’te yayımladığı risalesinde, Müslüman bir kişinin gayrimüslimlere kılık kıyafet ve kültürel alışkanlıkları bakımından benzemesinin (teşebbüh) dinen meşru olmadığını, ayrıca inançların kılık kıyafet biçimine de yansımaları gerektiğini savunan⁶⁰ İskilipli Atıf Hoca, Rize’de görülen davada, risalesini devrimden önce neşrettiği için kanuna karşı gelmediğini ancak düşüncesinden de vazgeçmediğini söyledi. Böylece idam edilmesine yol açan savunmasıyla, toplumsal dini muhalefetin sembol isimlerinden birisi haline geldi. Hakimin mahkeme salonunda şapka ve sarığı karşılaştırarak ikisinin de bir bez parçasından ibaret olduğunu söylemesi üzerine, arkasındaki bayrağı işaret ederek onun da bir İngiliz bayrağıyla aynı malzemedan yapıldığı cevabını vermesi, dini ve milli sembollerin kökenine ilişkin önemli ipuçları sunuyordu.⁶¹

1934 yılında Antakya’da Kürd Hoca lakaplı bir şahıs Yeni Camii’nde “Şapka giyen Türkler kâfirdir. Zaten Anadolu halkı evvelce Rumdu, şimdi gene asıllarına döndüler” dediği için bir

56 *Cumhuriyet*, 20 Kânunuevvel 1341 [1925].

57 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 215.

58 *Cumhuriyet*, 15 Kânunuevvel 1341 [1925].

59 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, s. 216-217.

60 Atıf Hoca, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*.

61 Yasin Aktay, “Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı”, s. 73.

grup genç tarafından linç edilmek üzereyken, olayı haber alan polis kuvvetlerince kurtarıldı. İlerleyen günlerde olayların büyümesi üzerine “Kürd hoca” ve beraberindekiler mahkemeye sevk edildi.⁶²

Şapka Kanunu’na siyaseten muhalefet eden bazı aydınlar da vardı kuşkusuz. “Devrimlerin ilki ve en göz alıcısı”, aynı zamanda “en beyhude ve en sathisi” olduğunu savunan Halide Edip [Adivar]’e göre “bu yasaya sokaktaki adamın karşıtlığı, yasayı yapanlardan gerçekte çok daha Batılıydı”.⁶³ 1927’de Mustafa Kemal “milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının alâmeti farikası” olarak gördüğü “fes”i atmanın, “onun yerine bütün medeni alemce serpuş olarak kullanılan” “şapka”yı giyerek “Türk milletinin, medeni hayat-ı içtimaiyeden, zihniyet itibarile de, hiçbir farkı olmadığını” göstermek üzere Takrir-i Sükûn Kanunu’ndan yararlanıldığını, zira kanunun mer’iyetiyle bazı “mürteci”lerin “milleti vasi mikyasta tesmim etmesine” meydan bırakılmadığını belirtti.⁶⁴

1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkasının yerel seçimlerden önce İzmir’de düzenlediği mitingde, fırkanın kurucu başkanı Fethi [Okyar] Bey’in şapka hakkındaki sözlerinin yanlış anlaşılması üzerine yaşanan olaylar, bu devrimin rejime yönelik muhalefeti güçlendiren ve toplumsal gerginliği tırmandıran talihsiz bir “irtica” hadisesi olarak tarihe geçtiğini gösteriyordu. Alsancak stadında, elli bin kişinin huzurunda mikrofonsuz yapılan konuşmayı dinleyenlerin çoğu bir anda “başlarındaki şapka ve kasketleri yere çalıp ayaklarıyla çiğnemeye” başlamış, “Stadyumu bir anda yerden yükselen toz bulutları” kaplamıştı. Fethi Bey’in esasen “Bazı kimseler bizim şapkayı atıp yerine fesi getireceğimizi zann ediyorlar, yanılıyorlar. Gazi’nin inkılapları devam edecektir” diyerek tamamladığı cümlesinin yanlış anlaşıldığı kalabalığa güçlükle anlatılabildi:

Alanı derin bir sessizlik kapladı. Müthiş bir hayal kırıklığı içinde, demin o şapkalarını, kasketlerini yere çalan ve üzerinde

62 *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1934.

63 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 157.

64 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 334, 335.

hora tepenlerin şimdi eğilip yerden serpuşlarını alarak, tozlarını üfleyip silkeleyerek başlarına tekrar bir geçirişleri vardı ki, ömürdü doğrusu..⁶⁵

Alsancak hadisesi hükümetin ve basının görmezden geldiği bir “irtica hadisesi” olarak kaldıysa da Serbest Cumhuriyet Fırkası bu olaydan kısa süre sonra kapatılacaktı.

2. Tevhid-i Tedrisat ve Din Öğretiminin Yasaklanmasına Karşı

Yeni devletin milli eğitim ideolojine bağlı olarak önce medreselerin, daha sonra da tekke ve zaviyeler gibi örgütlü yapıların kaldırılması ve din eğitiminin aşamalı olarak ders programlarından çıkarılmasıyla meşru kanallar büyük ölçüde kapatılmış, geriye yalnızca Diyanet İşleri Reisliğinin cami ve Kur’an kurslarında yürüttüğü irşat çalışmaları ve sınırlı düzeyde Kur’an öğretimi kalmıştı. Bu meseleyle ilgili ihtiyaç ve talepler tek partili yıllar boyunca gerek Meclis’te gerekse basında sık sık gündeme getirilse de yeni bir düzenlemeye gidilmedi.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla medreselerin kapatılmasına ilk itirazlar ilmiye sınıfına mensup hocalardan gelmiş, ancak bunlara geçit vermemek üzere her türlü tedbire başvurulmuştu.⁶⁶ Buna rağmen kanunun hilafına özellikle Kur’an öğretimine yönelik ihlaller devam edince 4 Ocak 1932’de Arap harfleriyle eğitim yapmak üzere gizli ya da aleni dersane açarak buralarda eğitim verenlerin, Türk Ceza Kanunu’nun 526. maddesi gereğince üç aya kadar hafif hapis veya 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılacağına ilişkin bir talimatname çıkarıldı.⁶⁷

27 Haziran 1935’te Rifat Börekçi imzasıyla müftülüklere gönderilen yazıda, “mahalle arasında küçük cami ve mescitlerde başlarına topladıkları çocuklara gizlice dini dersler verdikleri” ve Arap harfleriyle yazılmış birtakım kitaplar okuttukları anlaşılan

65 Yazman’dan nakleden B. Berat Özipek, “Serbest Fırkanın Mürtecileri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -İslamcılık*, s. 249.

66 Örneğin Hoca Askeri lakabıyla tanınan Sivaslı Mehmet Efendi hilafet ve medreselerle ilgili inkılaplara karşı çıktığı gerekçesiyle 5 Haziran 1924’te İstiklal Mahkemesinde yargılanarak 6 ay hapse mahkum edildi; 1925’te ise Şeyh Sait isyanına katıldığı gerekçesiyle idam edildi.

67 Halim Alyot, *Türkiye’de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, s. 937.

kişilerden söz ediliyordu.⁶⁸ 4 Aralık 1933'te eski harflerle "elif-be" kitabı basmaya ve satmaya teşebbüs eden 5 kişi tutuksuz yargılanmış,⁶⁹ 1 Kasım 1935-30 Kasım 1936 arasında çeşitli illerde gizlice Arap harfleriyle eğitim yapan 35 kişi de tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişti.⁷⁰ 1937'de Gaziantep'te evinde çocuklara Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim öğreten bir kadın suçüstü yakalanarak mahkemeye çıkarıldı;⁷¹ Kastamonu'nun Tosya kazasında İbrahim kızı Feride ise on beş çocuğa Arap harfleriyle ders okuttuğu gerekçesiyle tutuklanarak adliyeye sevk edildi.⁷² 1938'de Çankırı, Kastamonu, Isparta, Bursa, Rize, Erzurum ve Çorum'da bazı şahıslar hakkında işlem yapılmış;⁷³ 1939'da Erzurum'un köylerinde bazı şahıslar yakalanarak adliyeye sevk edilmişti.⁷⁴ Bu gibi

68 Diyanet İşleri Reisliği Zat İşleri Müdürlüğü, 27.6.1935 tarih ve 1821/2268 sayılı yazı.

69 *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1933. (Bkz. Belge 10)

70 *EGMA*, Ankara, Dosya 13217-11, Karteks 1964, Dahiliye Vekaletince Maarif Vekaletine yazılan 12.1.1937 tarih ve 368 sayılı yazıdan nakleden Ali Dikici, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 164.

71 Yapılan baskında el konulan kitap ve eşyalar: 3 mevlüt kitabı, 5 Tebareke cüzü, 25 Amme cüzü, 1 Kadesemiallah, 7 Kur'an-ı Kerim, 10 elif cüzü, 2 minder, 1 sıra, 1 sopa. Bkz. *EGMA*, Dosya 13217-3, Karteks 596. Gaziantep Valiliğinin Dahiliye Vekaletine yazdığı 31.12.1937 tarih ve 1481 sayılı yazıdan nakleden Ali Dikici, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 165.

72 *BCA*, 490.01.87.25.1/30.

73 *EGMA*, Dosya 13217-3, Karteks 595, Çankırı Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 3.1.1938 tarih ve 21 sayılı yazı; Dosya 13217-5, Karteks 597, Kastamonu Vali vekili N. A. Keskin imzası ile Dahiliye Vekaletine gönderilen 10.1.1938 tarih ve Em.1/37 sayılı yazı; Dosya 13217-8, Karteks 906, Isparta Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 10.1.1938 tarih ve 26837/48 sayılı yazı; Dosya 13217-12, Karteks 287, Bursa Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 20.1.1938 tarih ve 175 sayılı yazı; Dosya 13217-13, Karteks 3109, Rize Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 29.1.1938 tarih ve 1087 sayılı yazı; Dosya 13217-13, Karteks 3109; Rize Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 29.1.1938 tarih ve 1087 sayılı yazı, Dosya 13217-14, Karteks 3119, Dahiliye Vekaleti Şükrü Kaya imzasıyla Adliye ve Maarif Vekaletlerine gönderilen 25.2.1938 tarih ve 8778 sayılı yazı. Nakleden Ali Dikici, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 165.

74 *EGMA*, Dosya 13217-146, Karteks 26563, Erzurum valisi Hilmi Balcı imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 2.3.1939 tarih ve Em. 430/159 sayılı yazıdan nakleden Ali Dikici, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 165.

T.C.
BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Protokol, Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

1336

Tarih : 4-12-1933
Gazete/Dergi : Vakıf
Sayfa : 4
Sütun : 2

Adliyyede

Eski harflerle

Elifbe kitabı basıp satmışlar !

Eski harflerle "Elifbe,, kitabı basmak ve satmağa teşebbüs etmek noktasından beş kişi mevcuden Sultanahmet birinci sulh ceza mahkemesine gönderilmişler ve sorguya çekilmişlerdir.

Dava edilenler, Mehmet Cemal, Raşit, Halil, Mustafa, Ali Ef. lerdir. Davaya göre, bu "Elifbe,, kitaplarından bir kısmının Anadoluya gönderilmesi için yapılan teşebbüs sırasında iş meydana çıkmış ve bu işle alâkadar görülenler mahkemeye verilmişlerdir.

Sorguya çekilenlerden Mehmet Cemal Ef., kendisinin 250 tane "Elifbe,, kitabını bu hareketin yasağ olduğunu bilmiyerek aldığını söylemiştir.

Raşit Ef., bunları kendisinin basmadığını, eskiden kalma olduğunu, Halil Ef., bu kitapları Cemal Ef. den ne olduğunu bilmiyerek aldığını, Mustafa Ef., bu işle bir güne alâkası bulunmadığını, kendisinin sadece Halil Ef. nin arkadaşı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Ali Ef. de, bulunan bir resmin, on dört sene evel yapılmış bir resim olduğunu anlatmıştır.

Mahkeme, muhakemenin dava edilenler mevkuf olmıyarak görülmesine, şahitlerin çağırılmasına ve 6 kânunuevel saat onda dinlenilmesine karar vermiştir.

Belge 10 Eski harflerle "elifbe" kitabı basmaya ve satmaya teşebbüs eden beş kişinin tutuksuz olarak yargılandıkları hakkında bir haber, *Vakit*, 4.12.1933

münferit hadiseler zaman zaman basının gündemine girse de özellikle evlerde sürdürülen din eğitiminin tespit edilmesi kolay değildi. 24 Ocak 1939'da Dahiliye vekili, Üçüncü Umum Müfettişliğine bir yazı yazarak evlerinde Kur'an eğitimi veren kişilerin tespit ve ihbar edilmesiyle ilgili Halk Partisi mensuplarının desteğini istedi. Yazıda kanuna aykırı olarak Arapça [Kur'an] eğitimi veren kişiler "sari mikroplar" olarak gösteriliyor ve Halk Partililerin bu gibilerle mücadeleleri takdir ediliyordu:

Kanunlarımıza ve rejime aykırı olan bu vak'a faillerinin fenalıklarını yerinde bastırmak ve "sâri mikroplar" gibi yurda dağıtmamak başlıca esastır. Binaenaleyh Halk Partisi ve evleri cihazı ile harekete geçilerek bu kötü propagandaları önlemek ve kötülerini adaletin pençesine vermek lazımdır. Bu yoldaki iyi çalışmalarınızı memnuniyetle takip ediyorum.⁷⁵

Alınan bütün tedbirlere rağmen tek partili yıllar boyunca Kur'an-ı Kerim ve din eğitimi evlerde ve belirlenen "gizli" mahallerde verilmeye devam etmiş; özellikle Kur'an'ın öğretilmesine yönelik yasal kovuşturmalar, bu yılların otoriter ve baskıcı niteliğine tanıklık eden kişisel hatıralara da yansımıştı:

Hoca, dersi ileride olan talebelerden ilk ders alanı, pencerenin sahanlık kadar geniş kenarına oturtur; jandarmaları kollamasını tembih ederdi. Bu görevi ben de çok yaptım. Çünkü o yıllarda, jandarmalar, ansızın camilere, Kur'an kurslarına baskın yapıyor; körpe çocuklara bağırıyor çağırıyor, takkelerini tüfeğin namlusu veya eliyle alıp yere fırlatıyor bazen dayak atıyor, hocalara ise hareketler yağıdırıyor, canı isterse alıp götürüyordu. Jandarmaların geldiği haber alındığı veya götürüldüğü zaman ilk yapılan şey Kur'an, cüz ve elifba nüshalarını, ortadan kaldırmak olurdu. Çünkü bunlara karşı tepkileri, her zaman daha sertti. Gizleme faaliyetinden sonra da, hoca dahil herkes bir tarafa sıvıştırdı.⁷⁶

Nitekim bu konuyla ilgili vakalar Emniyet Umum Müdürlüğü kayıtlarına girmeye devam etti. 1940 yılında Giresun'da Arapça

75 EGMA, Dosya 13217-148, Karteks 26602, 24.1.1939 tarih ve 6647 sayılı yazıdan nakleden Ali Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 165.

76 İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları -Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası*, s. 36.

tedrisat yaptıran şahsın yanısıra kanuni vazifesini yapmayan muhtar ve ihtiyar heyeti üyeleri; Urfa'da dükkanında Arapça harflerle basılmış Elifba, Amme, Tebareke cüzleri satan bir şahıs; Konya'da bir köy imamı; 1942'de Rize'de bir mahalle imamı adli-yeye sevk edilerek muhtelif cezalara çarptırıldı.⁷⁷

Diyanet İşleri Reisliği, Kur'an kurslarının sayısı ve kadroların yetersizliği sebebiyle din eğitimi ihtiyacını istenen düzeyde karşılayamadığı gibi, bu konuda taviz verdiği gerekçesiyle çeşitli kurumların eleştirisine maruz kalıyor; bu bağlamda Başvekalete yapılan çeşitli şikayetler Diyanet İşleri Reisliğine bazen soru bazen de uyarı şeklinde iletiliyordu. Örneğin 13 Ağustos 1941'de dönemin Maarif vekili Hasan Âli Yücel'in imzasıyla Başvekalete gönderilen bir yazıda, "bazı vilayetlerde açılan Kur'an kurslarına henüz ilk tahsil mecburiyetinde bulunan 7-16 yaşlarında çocukların alındığı öğrenilmiş", "sözü geçen çocukların mecburi tahsil yapmalarına mani olacağı aşikar olan bu halin tecviz olunamayacağının alakadarlara tebliği" istenmişti.⁷⁸ Başvekaletin durumu Diyanet İşleri Reisliğine bildirerek "henüz ilk tahsil çağını bitirmemiş çocukların bu kurslara alınmamasının teminini rica" etmesi üzerine kurum, Kur'an kurslarına bu öğrencilerin kabul edildiğini gösteren herhangi bir resmi kayıt bulunmadığını ancak "cami ve mescit gibi herkese açık bulunan Kur'an öğrenme mahallerine –mekteplerin tatili münasebetiyle– bazı çocukların giderek Kur'an-ı Kerim dinlemeleri"nin muhtemel olduğunu bildirdi.⁷⁹ Gaziantep'te de Şeyh Fethullah Camii imamı, okulların tatil döneminde çocuklara kendi evinde Kur'an-ı Kerim öğrettiği gerekçesiyle tutuklanarak mahkemeye sevk edilmiş, müftülükten aldığı izin belgesine rağmen valilik imamın görevden alınması-

77 EGMA, Dosya 13219-103, Karteks 26941, Giresun valisi Muhtar Akman imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 17.7.1940 tarih ve 379 sayılı yazı; Dosya 13219-107, Karteks 27219; Urfa valisi Kazım Demirer imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 5.2.1940 tarih ve 1.3-151 sayılı yazı; Dosya 13217-102, Karteks 22892, Konya valisi Nizamettin Ataker imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 5.4.1940 tarih ve Ş.1.509 sayılı yazı; Dosya 13217-133, Karteks 26572, Rize valisi Hüsnü Uzgören imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 6.10.1941 tarih ve 2681 sayılı yazı. Nakleden Ali Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 165-166.

78 BCA, 30.10.26.151.15.

79 BCA, 30.10.26.151.15.

nı istemişti. İlgili müftülüğün konuyu Diyanet'e iletmesi üzerine yazılan cevabi yazıda, imamın okul kurarak eğitim vermek amacıyla hareket etmediği ve tatil sırasında müzakere mahiyetinde olduğundan görevden alınamayacağı bildirilmişti.⁸⁰

19 Ağustos 1942'de Diyanet İşleri Reisi Şerefeddin Yaltkaya imzasıyla müftülüklere gönderilen başka bir yazıda ise "bazı Kur'an öğreticilerinin ilk tahsil çağındaki çocukları kursa devam ettirdikleri"nin "istihbar" olunduğu bildirilerek "bu gibi usulsüz hareketlere meydan verdirilmemesi" isteniyordu.⁸¹

Din eğitiminin gizli yollarla karşılanması basında "irtica" suçlamalarına yol açıyordu. 12 Ağustos 1944'te *Tasviri Efkar* gazetesinin "Edirne'de Evkaf İdaresi'nin din dersleri kursları faaliyete geçti" başlıklı haberi üzerine 20 Ağustos'ta *Tanin* gazetesi "Maskeli İrtica" başlığıyla haberi eleştiren bir yazı neşretti. Basın Yayın Umum müdürü Selim Sarper'in Başvekaleti bilgilendirmek üzere yazdığı yazı, önce Evkaf Umum Müdürlüğü, daha sonra Diyanet İşleri Reisliğine intikal edince Şerefeddin Yaltkaya, haberin yanıltıcı olduğunu ve sözü edilen kursun mahalli ihtiyaçlara uygun şekilde fahri bir görevli tarafından verildiğini bildirdi. Yazıda *Tanin* gazetesinin haberine de temas edilerek bu gibi "asılsız yazılara" meydan verilmemesi istendi:

Halkımızın ibadeti ile ilgili olan meselelerle meşgul olmak... kanunun reisliğimize tahmil eylediği en esaslı vazifelerden olduğu halde...Tanin gazetesinin, bunu memlekette bir irtica gibi göstermesi, hüsnüniyetle telif edilemeyecek bir harekettir. Bu gibi yazıların halk üzerinde ne fena tesir yaptığı, 20 Ağustos tarihli Tanin gazetesinde bu mevzua temas eden "Maskeli İrtica" serlevhalı ve Ali Rauf Akan imzalı yazı üzerine, dairemize vukû bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır. Yazılarında daha dikkatli olmaları ve memleketin en muhtaç olduğu huzur ve sükûnu ihlâl ve milli vahdet üzerine menfi tesirler yapmaktan hâli kalmayan bu gibi asılsız yazılara meydan verilmemesi...⁸²

80 HMKD, 25.10.1931 ve 669 no'lu karar.

81 Diyanet İşleri Reisliği Zat İşleri Müdürlüğü, 19.8.1942 tarih ve 3254 sayılı yazı. Belgenin aslı için bkz. Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, vesika 30.

82 BCA, 30.10.26.151.17.

3. Tekke, Türbe ve Zaviyelerin Kapatılmasına Karşı

Yeni rejimle tesis edilmek istenen düzene karşı bir tehdit addedilen kurumların başında tekke ve zaviyeler ile tarikatlar geliyordu. Zira bundan böyle “akıl ve mantık dini” olarak tanımlanan İslam’ın “medeni” yorumu “ilmin, fennin, bütün genişliğiyle medeniyetin ateşi karşısında filan veya falan şeyhin irşadiyle maddi ve manevi saadet arayacak kadar ilkel insanların, Türkiye medeni toplumunda mevcudiyetlerini” kabul edilemez kılıyordu.⁸³ 1925’te kurulan Şark İstiklal Mahkemesinin ilk icraatından biri, “bir fitne ve fesat ocağı haline gelen” tekkelerin amaçlarından sa- paraksiyasi bir nitelik kazandığını ve “ruhsatsız cemiyet”lere dönüştüğünü gerekçe göstererek görev bölgesindeki bütün tekke ve zaviyeleri kapatmak olmuştur. 2 Eylül 1925’te İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Tekaya ve Zevaya Hakkında Kararname çıkarılarak, “vatan mal ve canca birçok fedakarlıklar tahmil etmiş olan büyük irtica hadisesi üzerine” Şark İstiklal Mahkemesinde alınan kararın bütün tekke ve zaviyelerde uygulanması kabul edildi.⁸⁴ Kararnamede ulema kisvesiyle memleketin her tarafında dolaşan bazı kişilerin “efkârı ahaliyi temsil, tevcih ve maksatlarına göre teşviş için salahiyet ve vaziyet takındıkları”, bunların “masum vatan- daşları idlale fırsat buldukları ve zahiren samimi içtihat ve itikat namına makasıdı muzmerei siyasiye takip edebildikleri ve daima takip edebilecekleri” gerekçe gösteriliyordu.⁸⁵ Böylece “ulusça geri kalmamıza sebep olan” ve “bir miskinlik yuvası haline gelen” geleneksel tarikat yapılarının ortadan kaldırılması artık bir zorunluluk haline gelecek ve ufkunu medeni toplumlara çeviren genç Cumhuriyet’in yegâne tarikatı da bundan böyle “ilim ve fen tarikatı” olacaktı.⁸⁶

Bu kısmi müdahaleden dört ay sonra, 30 Kasım 1925’te Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men’ ve İlğasına Dair 677 sayılı kanun kabul edilerek bütün tarikat faaliyetleri yasaklandı.⁸⁷ Buna göre, kapatılmış

83 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-III, s. 225.

84 Mecmua, VGM, c. IV (1941), s. 11-12.

85 Mecmua, VGM, c. IV (1941), s. 12.

86 B. Berat Özipek, “İrtica Nedir?”, s. 237.

87 RG, sy. 243 (13 Aralık 1925), s. 743.

olan tekke, zaviye ve türbeleri açanlar, yeni kuranlar, tarikat töreni için geçici de olsa yer verenler...bunlara özel hizmetleri yapanlar ya da kılıkları giyinenler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere para cezası ile” cezalandırılacaktı.⁸⁸ Tarikat faaliyetleri yasaklanınca tarikat mensuplarının “hane masuniyeti”nden yararlanarak evlerde toplantılar düzenlemeye başlamaları üzerine, Dahiliye Vekaleti “inkılap ve Cumhuriyet fikir ve umdeleriyle kabil-i telif olmayan” bu duruma İstiklal Mahkemelerince müdahale edilmesi için Başvekaletten yetki istedi.⁸⁹

23 Aralık 1930 tarihinde Manisa’nın bir köyünden, kendisini mehdi ilan eden ve olayın baş faili olarak dikkat çeken Derviş Mehmet’in de aralarında bulunduğu 6 kişinin Menemen’e gelerek şeriat ilan etmeye kalkışmaları üzerine Menemen olayı patlak verdi. Kendilerine engel olmak isteyen Asteğmen Mustafa Fehmi [Kubilay] ve 2 mahalle bekçisini öldürdükten sonra ahalinin de karıştığı hadise şiddetle bastırılarak Derviş Mehmet’le birlikte 3 kişi olay yerinde öldürüldü ve “Nakşibendi Kutbulaktabı” Muhammed Esat (Erbili)’nin aralarında bulunduğu 8 kişi nezaret altına alındı.⁹⁰ Bir ay süreyle Menemen ve çevresinde sıkıyönetim ilan edilen hadisenin arka planında gizli bir örgütün bulunduğu (Nakşibendilik) iddiasıyla yapılan yargılamada 37 kişiye idam,⁹¹ 41 kişiye de hapis kararı verildi.⁹² Serbest Fırkanın feshedilmesinden kısa bir süre sonra patlak veren ve Mustafa Kemal’in talimatıyla tahkikatın genişletilerek siyasi bağlantılarının araştırıldığı⁹³ bu hadise, aslında Nakşibendilik üzerinden diğer tüm tarikatlara

88 TBMM ZC, Devre 2, c. 19, s. 284.

89 BCA, 1341: 18/229-21.

90 Vakit, 28 Kânunuevvel 1930.

91 Cumhuriyet, 3 Şubat 1931. İdam kararı verilen 37 kişiden 34’ü infaz edilip 2’sinin cezası Meclis tarafından iki yıl hapse tahvil edildi. Ayrıca 41 kişi 1, 3, 15 ve 24 yıl hapse mahkum edildi.

92 İdam kararı verilenler arasında bulunup yaşlılığı ve hastalığı sebebiyle cezası müebbet hapse çevrilen Şeyh Esad (Erbili) Efendi, İstanbul’dan Menemen’e getirilirken hastalandı ve tedavisi askerî hastanede devam ederken 4 Mart 1931’de vefat etti. Zehirlenerek öldürüldüğüne dair bir iddia için bkz. N. Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 166.

93 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi*, s. 304.

ciddi bir gözdağı ve siyasi muhalefetin önünü kapatan kritik bir siyasi müdahale işlevi görmüştü.

10 Mayıs 1935'te Dahiliye vekili Şükrü Kaya, kendisine "Bedi-üzzaman adını takan" Şeyh Said-i Kürdi'nin [Said-i Nursi] "dini siyasete alet yaparak irticai propagandalara girdiği ve birtakım saf adamları kandırarak doğru yoldan şaşırtmağa çalıştığı"nın anlaşıldığını, bu kapsamda Said-i Kürdi'yle birlikte 30 "mürteci"nin tevkif edildiğini, Şeyh Sait isyanına karışmak suçuyla Isparta'nın Eğirdir ilçesinin Borla (Barla) nahiyesine sürülen Said-i Kürdi'nin burada örgütlenerek tarikatçılık teşebbüsüne girdiğini bildirdi.⁹⁴

15 Ekim 1935'te Dahiliye Vekaletinin Cumhuriyet Halk Fırkasına gönderdiği başka bir yazıda, Trabzon'da yakalanan bir şahsın Nakşi şeyhi Sadi Gül tarafından Nakşi propagandası yapmak üzere görevlendirildiği, yapılan incelemede ilgili şahsın tarikata ait propaganda kitapları taşıdığı ve buraya mensup başka kişilerle de bağlantıya girdiği gerekçesiyle yakalanarak mahkemeye sevk edildiği bildirildi.⁹⁵ Aynı yılın Aralık ayında Sivas'ın Yozgat sınırına yakın bazı köylerinde Nakşi tarikatını ihya etmeye çalıştıkları gerekçesiyle 25 kişi Boğazlıyan Savcılığına teslim edildi.⁹⁶ 11 Aralık 1935'te Dahiliye Vekaleti umumi müfettişliklerle bütün vilayetlere bir tamim göndererek irticai tahrikat ve faaliyetlerin ciddi boyutlara ulaştığını, özellikle bayram ve ramazan gibi dini ay ve günlerde sıkı tedbirlerin alınması gerektiğini bildirdi.⁹⁷ 1936 Nisanında ise bu defa Trabzon'un bazı köylerinde aynı gerekçeyle 23'ü kadın toplam 40 tarikat mensubu mahkemeye sevk edildi.⁹⁸

Sünni geleneği sürdüren tarikat yapılarının yanısıra daha çok şifahi halk kültürü içinde biçimlenmiş tarikatlara karşı da yasal takip ve tecziye mekanizmaları uygulandı. Örneğin 1933 yılında Adana Ağır Ceza Mahkemesinde "Bahai tarikatı namı altında efkâr ve hissiyata müstenit gizli bir cemiyet teşkil etmekten mevkuf" elli üç kişiden kırk beşi 15 günle 3 ay arasında muhte-

94 *Kurun*, 10 Mayıs 1935.

95 *BCA*, 490.01.590.38.1/21.

96 *BCA*, 490.01.590.38.1/19.

97 *BCA*, 490.01.590.39.1/56.

98 *BCA*, 490.01.590.39.1/90.

lif hapis cezasına mahkum edilirken,⁹⁹ Çorum'da müritlerince "Allah" olarak kabul edildiği öne sürülen Mir Said'le iki müridi tutuklandı.¹⁰⁰ 1934'te ise Aydın'da Bektaşî ayini yaptıkları tespit edilen üçü kadın yedi kişi yakalanarak adliyeye sevk edildi.¹⁰¹ 14 Mayıs 1935'te Dahiliye Vekaletinin Cumhuriyet Halk Fırkasına gönderdiği yazıda, Erzincan'ın köy ve kazalarında gizlice tertip edilen Alevi ayinlerinde hükümet aleyhine propaganda yapıldığı bildirilmiş;¹⁰² Amasya'da bazı şahıslar un ve şeker satmak bahanesiyle dolaştıkları yerlerde gizli toplantı ve ayin yaptıkları gerekçesiyle tutuklanarak adliyeye sevk edilmiş;¹⁰³ Maraş'ta ise Muharrem ayı münasebetiyle ayin yaptıkları tespit edilen yedisi kadın yirmi yedi kişi tutuklanmıştı.¹⁰⁴ Aynı şekilde 15 Kasım 1936'da Eyüp Sultan'da yapılan bir Bektaşî ayini üzerine olaya karışan on yedi erkek ve on bir kadın adliyeye sevk edilmiş, Bektaşî babaları tevkif edilirken ayine katılanlar serbest bırakılmıştı. *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre Fatih Birinci Asliye Sulh Hukuk Mahkemesi mübaşiri Nihad Baba'nın evinde tertip edilen ayinde "rakı sofraları kurulmuş, sazlar çalmağa başlamış, Nihad ve Türibi babalar Bektaşîlere mahsus fahir ve kamberiye giymişler ve iddialara göre Bektaşî ayini yapmağa başlamışlar"dı. Olay yerinde ayrıca "afyon ve esrar" bulunmuştu.¹⁰⁵

1936'da Dahiliye Vekaleti başta Nakşî şeyhleri ve ileri gelenleri olmak üzere tarikat bağlantısı şüphesi taşıyan bazı kimselelerin evlerinde ve bulundukları mekanlarda yapılacak araştırmalar için bütün mülki idarelere ve Cumhuriyet Halk Fırkasının yerel temsilciliklerine tarikatlara karşı işbirliği çağrısında bulundu.¹⁰⁶ Bunun üzerine CHF genel sekreteri Recep Peker imzasıyla parti başkanlıklarına gönderilen 8 Şubat 1936 tarihli yazıda, ramazanda "Arapça ezan okumak, salâ vermek, tekbir almak, bazı yol-

99 *Vakit*, 24 Mart 1933, 27 Mart 1933.

100 *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1933.

101 *Vakit*, 16 Ağustos 1934.

102 *BCA*, 490.01.590.38.1/89.

103 *BCA*, 490.01.590.38.1/85.

104 *BCA*, 490.01.590.38.1/36.

105 *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1936.

106 *BCA*, 490.01.590.39.1/61.

suz telkinlerde bulunmak, gizli tarikat toplantıları yapmak gibi geri hareketlerin” önceki yıllara göre artış gösterdiği ve özellikle “Nakşi tariki” mensuplarının bu konuda ileri gittikleri bildirildi. Böylece “Yurtta inkılabı ve ileri gidişi koruma ve yayma ödevini üstüne alan ve bu gibi hareketlere karşı “çok yakından ilgili ve duygulu” olması icap eden parti mensuplarının hükümetle işbirliği yaparak “alacakları haberleri vakit geçirmeden hükümete bildirmeleri” isteniyordu.¹⁰⁷

Mahkemelere intikal eden çok sayıda davada söz konusu tarikatların usul ve erkânı ile davaya konu olan fiillerin tarikatçılık kapsamına girip girmediği Diyanet İşleri Reisliğine danışılıyordu.¹⁰⁸ Bu kapsamda Müşavere Heyeti karar defterlerine kaydedilen vakalar arasında örneğin 23 Kasım 1936’da Elazığ’da Nakşi halifesi Şeyh Kazım’ın pazartesi ve perşembe günleri müritleriyle evinde bir araya gelerek ayin düzenlediği tespit edildiği, ayrıca ilgili şahsın hükümet aleyhinde beyanda bulunduğu ve dönemin başvekili İsmet İnönü ile Genel Kurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın Elazığ’ı ziyaret etmeleriyle ilgili “bunları ayağımıza getirttik, yakında Gazi’yi de getirteceğiz... Yakında vaktimiz tamam olacak ve yeşil bayrağı açacağız” dediği naklediliyordu.¹⁰⁹ 5 Mayıs 1946’da Bergama’nın Hamzalı köyünden Melamilik ayini yaptıkları gerekçesiyle mahkemeye sevk edilen Şakir Öztürk ve sekiz müridi hakkındaki davada riyasetin görüşüne başvuruldu.¹¹⁰ 1947 yılında Bergama’da ayin yapmaktan sanık Yusuf oğlu Mustafa Eren ve arkadaşlarının duruşmasında, Uşşakilik tarikatının ayin ve merasimleri ile unvan ve lakapları Müşavere Heyetine sorulmuştu. Gelen cevabi yazıda, tarikatın Buhara kökenli olup yaklaşık bir asır önce ortaya çıktığı, ayinlerinin “başlıca ayakta,

107 BCA, 490.01.3.12.9. (Bkz. Belge 11)

108 Örneğin bkz. *HMKD*, 24.11.1943 tarih ve 151 no’lu karar; 29.8.1944 tarih ve 233 no’lu karar; 24.10.1949 tarih ve 217 no’lu karar; 2.5.1946 tarih ve 108 no’lu karar; 18.9.1946 tarih ve 252 no’lu karar, 12.3.1947 tarih ve 75 no’lu karar; Uşşakilik hakkında başka bir karar için bkz. 28.5.1947 tarih ve 145 no’lu karar; 22.7.1947 tarih ve 206 no’lu karar; 5.3.1948 tarih ve 81 no’lu karar, 19.7.1948 ve 252 no’lu karar.

109 BCA, 490.01.539.39.1/21. Tespit edilen diğer bazı tarikat ayinleriyle ilgili bkz. BCA, 490.01.590.38.1/3 ve BCA, 490.01.590.38.1/11.

110 *Ulus*, 5 Mayıs 1946.

kolkola tutunarak göğüsten gelen bir ses çıkarmak suretiyle devran yapmaktan ibaret” olduğu ve son 40-50 yılda Alevilik ve Bektaşılık tesirlerinin içine sızdığı bildirildi.¹¹¹ 18 Ağustos’ta Sivas’ta tarikat ayini yaptıkları gerekçesiyle 39 kişinin tutuklanması üzerine tespit edilen ayin şeklinin tarikatçılığın gereği olup olmadığı Müşavere Heyetine sorulmuş; gelen cevabi yazıda, ayinin Kadir gecesinde yapıldığı, bu gecede sakalı şerif ziyaretlerinin memleketin her yerinde yapıldığı ve dinen “müstahsen” görüldüğü, bu esnada ilahi okuma, tekbir ve salatüselam getirme gibi davranışların adetten sayıldığı, ancak “halka olup “Hu Allah Hu” diye zikretme âdetinin bulunmadığı bildirilmişti.¹¹²

Zaman zaman müftülükler de kendi bölgelerinde tespit ettikleri tarikat faaliyetleriyle ilgili riyasete başvuruyordu. Osmaniye Müftülüğünün “el vermeyince cennete girilmez” diyerek halkı ifsad eden Şeyh Kürt Mustafa’nın köy köy dolaşan müridi hakkında yapılacak muameleyle ilgili sorusuna cevaben, “tarikatçılık propagandası yapan ilgili kişiler hakkında kanuni takibat yapılmak üzere mahalli idare amirliğine müracaat edilmesi” gerektiği bildirilmişti.¹¹³ Dürzi veya Nusayri olduğu söylenen Mekkeli Şeyh namı şahsın durumunu soran Elbistan Müftülüğüne ise “Elbistan çevresinde birtakım tarikatların yayılması müftü ve vaizlerin vazifelerine karşı lakayt bulunmalarından ileri gelmiştir” cevabı verilerek gerekli tedbirlerin alınması için bir tamim yazılmasına karar verildi.¹¹⁴

18 Aralık 1947’de *Yeni Gazete*’de yayımlanan “Mezhep kavgaları mı başlıyor” başlıklı habere göre İstanbul müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen’e müracaat ederek Muaviye ve Ali hakkında sorular soran bir genç, aldığı cevaba öfkelenerek müftünün yüzüne tükürdükten sonra kaçmıştı. Beyoğlu Müftülüğünde yaşanan benzer bir hadisede müftü katibi darp edildi. Ayrıca bazı imam ve hatipler vaazları esnasında Alevi vatandaşlarca tehdit edilmiş; *Ehlisünnet* isimli gazeteye Alevilerce iki ayrı tehdit mektubu gönderilmişti.

111 HMKD, 12.5.1947 tarih ve 426 no’lu karar.

112 HMKD, 18.9.1946 tarih, 2364 no’lu karar.

113 HMKD, 28.12.1948 tarih ve 1 no’lu karar.

114 HMKD, 31.12.1949 tarih ve 310 no’lu karar.

CEYLAZ ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
Genel Sekreterliği
Sayı

3/672

24 12/146

Ankara : 8/2/936

C.H.P.Başkanlığına

Özeldir :

Geçen Ramazan ve bayramda Arapça ezan okumak , salâ vermek , tekbir almak, bazı yolsuz telkinlerde bulunmak , gizli tarikat toplantıları yapmak , gibi geri hareketlerin geçen senelere nisbetle daha çok olduğu ve bu hareketlerde en çok (nakşî)tariki mensuplarının ileri gittikleri anlaşılmıştır .

6 Haziran 935 tarihli ve 510 numaralı genelge ile de bildirdiğim gibi yurtda inkılâbı ve ileri gidişi koruma ve yayma ödevini üstüne alan ve bu gibi devrim ve durumu müteessir edecek geri hareketlere karşı çok yakından ilgili ve duygulu olması icap eden Partimizin bu hareketlere karşı duygulu bulunarak Hükümetle el ve iş birliği yapmalarını, alacakları haberleri vakit geçmeden Hükümete bildirmelerini bu vesile ile bir kere daha tekrarlamayı değerli bulurum .

C.H.P. Genel Sekreteri
Kütahya Seylavi

Dr. Peker

Bellet

490	01			2	12	9
-----	----	--	--	---	----	---

Scanned by CamScanner

Belge 11 CHP mensuplarının artış gösteren "irticai" faaliyetler karşısında Hükümetle işbirliği yapmaları hakkında talimat, BCA, 490.01.3.12.9

16 Şubat 1949 tarihinde Başbakan Şemseddin Günaltay, Cumhuriyet Halk Partisi Grup toplantısında tekke ve türbelerin “hortlamasına” müsaade edilemeyeceğini, bugünün ve yarının ihtiyaçlarını kavramış olan hiçbir idrak sahibi vatandaşın buna müsamaha göstermeyeceğini açıkladı.¹¹⁵

Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve bütün tarikat faaliyetlerinin yasaklanmasından sonra kanuna aykırı bütün fiiller “irtica” kapsamında değerlendirilmiş ve hepsine karşı topyekun bir mücadele yürütülmüştü. Başta Nakşibendilik olmak üzere ülke sathında faaliyet gösteren tarikat yapıları kökenlerine, dini mensubiyetlerine ya da siyasi tutumlarına bakılmaksızın toplumun yeni dünyasına karşı bir suikast olarak görülüp açıkça hedef gösterildi. Kendilerine mahsus ayin ve ritüelleriyle pek çok tarikat bu kapsamda kontrol altına alınmaya çalışılmış, kurucu ideolojinin icap ve kabullerine aykırı bulunan bu oluşumlara karşı sert ve caydırıcı tedbirler alınmıştı. Dahiliye Vekaleti başta olmak üzere söz konusu süreçlerin yönetilmesinde işbirliği içinde hareket etmeleri istenen resmi kurumların yanısıra parti teşkilatının da (Cumhuriyet Halk Fırkası) bu katılıma davet edilmesi dikkat çekiciydi. Tarikatların dini gelenek içindeki yerini tayin etmede güçlük çekmemesi gereken Diyanet İşleri Reisliğinin, Menemen olayından başlayarak ülke sathında kendine zemin bulabilen bu yapılara karşı mücadelede devlet aygıtıyla aynı refleksleri sergilemesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

4. İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesine Karşı

Laiklik uygulamalarının en tartışmalı alanlarından birisi de Türkçe ibadet meselesiydi. Büyük Millet Meclisinin Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme ettirilmesi için aldığı karardan sonra ibadetlerin de aşamalı olarak Türkçeleştirileceğine ilişkin iddialar dini muhalefetin başlıca meselelerinden birisi haline geldi. Esasen Türkçe ibadet konusunda belirlenen hedeflerin tamamına ulaşılamaması, din eksenli toplumsal muhalefetin özellikle bu alanda yoğunlaşmasıyla yakından ilgiliydi. En yaygın direnç ve tepkiler ise Türkçe ezan konusunda yaşandı.

¹¹⁵ *Akşam*, 16 Şubat 1949. (Bkz. Belge 12)

T.C.
BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Protokol, Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

2023

Tarih : 16.2.1949
Gazete/Dergi : AKŞAM
Sayfa : 1
Sütun : 1-3

Başbakanın mühim nutku

Bu memlekette artık bir daha tekke ve türbeler hortlayamaz

Herkes bilmeli ki Türkiye Cumhuriyetinde kurulmuş olan inkılâplar asla sarsılmıyacak

Vicdan hürriyeti bizim için mukaddesdir. Fakat bu maske altında memleketin hayatiyeti tehlikeye düşürülürse onu derhal olduğu yerde kanunlar bastırır

Ankara 15 -- Cumhuriyet Halk Partisi (Meclis Grubunun bugünkü toplantısında Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüregir'in, aşırı sağ, sol cereyanlara karşı alınacak tedbirler hakkındaki soru önergesi, münasabıyla tartışılmalar oldu.

Adalet Bakanı Fust Sirneo, takrire cevap vererek, aşırı sağ ve sol cereyanlar üzerinde hükümetin uzun samandan beri Grupla birlikte çalıştığını belirttikten sonra, komünist cereyanını memleketle sokmak isteyenlerin, din kıyesine bürünmüş olmaları ihtimalinin dahi derpisi edilerek durumun çok ciddi şekilde mütalâa edildiğini anlattı.

Takrir sahibi Ahmet Remzi Yüregir, mesleyle açık ve samimi olarak görüşmek zamanının geldiğine kanaat bulunduğunu söyleyerek;

« — Kara kuvvet baş kaldırmıştır dedi. Dini mahiyette neşriyat yaptığını iddia eden mecmualardan bazı satırılar okuyan Ahmet Remzi Yüregir, bu sırada söz alan İbrahim Arvas:

« — Herkesin dini var, imanı var, çok ileri gidiyorsun » dedi.

Başbakanın nutku

Bundan sonra kürsiye Başbakan Şemseddin Günaltay gelerek, şu açıklamada bulundu:

Akdaşlar; bugün grupta görüşülen fci sual önergesi, memleketin en hayati meselelerine taallük eden iki

mevzuu müzakere mevkiine koymuştur. Bu mevzular üzerinde, hükümetin noktalı nazarını izah etmeden evvel, bir cihetin bütün arkadaşlarca ve memlekete taayyün etmesi iktiza eder. Bu da girdiğimiz rejime sadık olmaktır. Rejimin bütün icaplarına riayetkâr olmak, bizim birinci vazife mizdir. (Bravo sesleri). Bu rejimin icaplarına sadakatlı olmak yolunda yürürken, rejim icabı olarak, her hürriyetin, diğer hürriyetlerle mahdud ve sınırlı olduğunu gös önünde bulundurmak, bütün vatandaşlarımızın vazifesi olduğunu burada belirtmek isterim. Fert olarak, her ferdin hürriyeti diğer fertlerin, yani cemiyet içinde yaşayan diğer vatandaşların hürriyetleriyle mahduttur. Bir vatandaş kendi hürriyetini kullanıyormuş diye diğer vatandaşların hürriyetine tecavüz etmezse mesuliyet mevkiine düşmüştür. Çünkü bu halde diğer vatandaşların hürriyetine tecavüz etmiş olur.

Vicdan hürriyeti bizim için mukaddesdir. Fakat vicdan hürriyeti maske altında memleketin hayatiyeti tehlikeye düşürülürse onu derhal olduğu yerde kanunlar bastırır. (Bravo sesleri).

Bunu herkesin kati olarak bilmesi lazımdır.

Hurafelere ve memleketi mahvedecek zihniyetlere müsaade edilmeyecek

Akdaşlar; on memlekette vicdan hürriyeti namı altında bir takım hurafelerin ve memleketi mahvedecek zihniyetlerin inkişafına hükümetin asla müsaade etmeyecektir. (Bravo sesleri, alkışlar). Bu hususta herkesin emin olmasını isterim. Biz, ne yaptığımızı, nereye gideceğimizi ve nerede duracağımızı bilen, memleket için faydalı görülen şeylerin ancak faydalı olacak derecede yapılmasını isteriz. (Bravo sesleri). Biz, inandığımız inkılâptan bir santimetre geri gitmeyi aklımıza getirerek o dimağı parçalayacak insanlara. (Bravo sesleri). Binaenaleyh kabul ettiğimiz matbuat hürriyeti, kabul ettiğimiz matbuat hürriyeti bu rejimin icabı olduğuna kanaat olduğumuzu içindir ki bunları mukaddes tanımlıyoruz. Fakat hepimizin kudsiyet hududunu muayyendir. Bu memlekette artık bir daha tekkelere, türbeler hortlamaması akdaşlar. Buna müsamaha edecek idrakli ve bugünün ve yarının ihtiyaclarını kavramış bir vatandaş bulunamaz.

İbrahim Arvas (Van) — İstiyen de yok.

Başbakan Şemseddin Günaltay (devamla) — Remzi Yüregir arkadaşımız bir takım mecmualardan bazı yazılar okudu. Fakat bu yazılar okunurken bu insanların fikren ne kadar geri ve zavallı olduklarını anlamış bulunuyoruz. Bunlara kunyet vermek için

Belge 12 Başbakan Şemseddin Günaltay'ın tekke ve türbeler hakkında açıklaması, Akşam, 16 Şubat 1949

1932 yılında ezanın Türkçeleştirilmesinden sonra 1933 ramazanında Bursa'da yaşanan bir dizi hadise bu konuyla ilgili toplumsal muhalefeti açığa çıkardı. Arapça ezan ve kamete izin verildiğine ilişkin bir rivayetin halk arasında yayılması üzerine yaklaşık 30 kişilik bir grup Evkaf Müdürlüğüne gelerek “ezan ve kametin İstanbul ve diğer yerlerdeki gibi Bursa'da da Arapça okunmasını” talep etmiş, daha sonra hükümet dairesine yönelmişken poliskuvvetlerince dağıtılmıştı.¹¹⁶ Olayın ardından gerekli uyarılar yapılarak Türkçe ezana döndüyse de bazı müezzinler “vazifelerine gelmemek gibi bir hatt-ı hareket” tutmuşlar, 1 Şubat günü Ulu Cami müezzini görevinin başında değilken cemaatten Halil isimli bir kişi minareye çıkarak Arapça ezan okumuş, olay yerine gelen polis memuru da “vazifesini yapmıştı”. Durumu haber alan cemaat namazdan sonra galeyana gelerek 80-90 kişilik bir grupla Evkaf Müdürlüğüne ulaşmıştı. Birkaç gün sonra Diyanet İşleri reisi Rifat imzasıyla bütün müftülüklere gönderilen tezkerede Dahiliye Vekaletinin Türkçe ezan hakkında Diyanet İşleri Reisliğince verilen karar ve tamimin her tarafta aynı hassasiyetle uygulanmadığının anlaşıldığı, “bu teşevvüş ve intizamsızlığın izalesini temin edecek kat'i ve sarih tebligatın te'kiden ve müstacelen ifası ve keyfiyetten vilayetlerin de haberdar edilmesi”nin istenildiği bildiriliyordu. Buna göre daha önce Diyanet İşleri Reisliğince tespit edilerek Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından vilayetlere gönderilen “Türkçe ezan ve kamet suretlerinin memleketin her tarafında, hatta en ücra köşesinde aynı şekil ve aynı zamanda bir ahenk, bir siyak dairesinde tatbiki zaruri olduğu halde” dinen yasaklanmayan Türkçe ezan ve kamet hakkında bazı müftülerce tereddüde meydan verildiği anlaşıldığından, bundan sonra ilmiye mensupları, imam ve hatiplerden “en ufak bir muhalefet irtikap edenler kat'i ve şedit mücazata” maruz kalacaklardı.¹¹⁷ 7 Şubat'ta *Vakit* gazetesi Bursa'da “bazı cahiller”in Türkçe ezana karşı çıktıkları “irtica” olayını şöyle duyuruyordu:

Bu cahiller iyi bilmelilerdir ki bugün diyanet işlerinin başında bulunan zat, muhterem hoca Rifat Efendi, Türk millerinin yalnız vatanına değil, aynı zamanda dinine ve mevcudiyetine kas-

¹¹⁶ *Vakit*, 6 Şubat 1933.

¹¹⁷ Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 262, 263.

tedildiği günlerde Ankarada mücadele bayrağının altına her-
kesten evvel koşmuş bir büyük âlim ve büyük bir Müslümandır.
Böyle büyük bir vatanperver Müslümanın vicdanî kanaati ile
verdiği bir emrin daha ibadetin manasını ve mahiyetini bilmi-
yen bir takım yobazlar tarafından itiraza uğraması insanı hay-
retler içinde bırakacak bir hâdise değil midir?¹¹⁸

Busırada İzmir’de bulunan Mustafa Kemal, Müftü Nureddin’in
de aralarında bulunduğu 30 kişinin tevkif edildiği¹¹⁹ gelişmeler
üzerine Bursa’ya intikal ederek dini siyaset ve herhangi bir tah-
rike vesile etmeye asla tahammül edilmeyeceğini, bunun “din”
değil “dil” meselesi olduğunu ve ezan reformundan hiçbir su-
rette geri adım atılmayacağını söyledi; “Türk milletinin milli dili
ve milli benliği bütün hayatında hakim ve esas” hale gelecekti.¹²⁰
Bu açıklamadan sonra söz konusu “irticai” hareketi tel’in etmek
üzere gazetelerde telgraflar yayımlanmaya başladı. Adapazarı
Belediye reisi M. Rifat, Belediye Meclisinin “Bursa’da birkaç bed-
baht ve cahil sefilin kıymet ve azametini idrak edemedikleri inkı-
lap hamlelerine karşı aldıkları evzai çok derin bir hissi teessür ve
nefretle” öğrendiğini ve “bu irticai teşebbüs ve nümayiş”in bütün
Adapazarı halkı tarafından büyük bir nefret ve infiale yol açtığını
bildiriyordu. Bolu Belediye reisi Vasıf ve Cumhuriyet Halk Fırkası
reisi Dr. Mitat “Bursa hadisesini yapan beş on cahil mürtecinin
çirkin ve şuursuz hareketleri”ni vilayet halkının “büyük nefret
ve asabiyetle” karşıladığını, Kırşehir Belediye reisi M. Turgut ise
“Ana dilimizin bütün benliğimize hakim bir mevkide bulunma-
sından gurur duymıyan Bursa’daki esir ruhlu mürtecileri” tel’in
ettiklerini bildirmişlerdi.¹²¹ Burada da Arapça ezan okuyan Ömer
ve Mustafa Avni efendilerin tevkif edildiği¹²² Bursa’daki olaylar
kısa sürede farklı illere de sıçradı. Birkaç ay sonra Çorum’da Hacı
Mehmet isimli şahıs camide sabah namazından sonra ayağa kal-
karak kaside okuduğu, daha sonra “Allah ekber tebdil edildi, tev-
hid değişti” diyerek “halk üzerinde heyecan ve teessür husulüne

118 *Vakit*, 7 Şubat 1933.

119 *Cumhuriyet*, 12, 15 Şubat 1933.

120 *Vakit*, 8 Şubat 1933.

121 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1933. Benzer telgraflar için bkz. *Vakit*, 11 Şubat 1933.

122 *Vakit*, 11 Şubat 1933.

saik ve bu sözlerle dil inkılabı aleyhine halkı tahrik mahiyetinde harekette bulunmak” suçundan bir yıl hapis cezasına çarptırıldı.¹²³ Çorum’da ise bayram namazından sonra Arapça ezan okuyan bir vatandaş “ağır cezada” yargılandı.¹²⁴

Cami ve mescitlerde muhtelif zamanlarda okunan tekbir ve salât u selamlarla ilgili de birtakım ihlaller yaşanmıştı. 8 Ocak 1936’da Dahiliye Vekaletinden Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, Trabzon Çarşı Camii’nde kılınan bayram namazı sırasında, Müezzin Hamdi adında birinin, hatibin hutbeye çıktığı andan itibaren hutbenin sonuna kadar Arapça tekbir getirmesinin Türkçe ezana tepki olarak değerlendirildiği ve hakkında tahkikat başlatıldığı bildirilmişti.¹²⁵ Yine Kuşadası kazasının Belevi köyünde Arapça salâ okumaktan ve halkın dini hissiyatını tahrik etmekten sanık Raşid Laba, salânın Arapça okunmasına ilişkin bir karar bulunmadığı gerekçesiyle serbest bırakılmış;¹²⁶ Afyon’un Şuhut ilçesinde Kavlan oğullarından Ömeroğlu Bekir isimli bir kişi miraç gecesi Türkçe salât u selam getirmek yerine eski usulü uyguladığı gerekçesiyle tutuklanarak mahkemeye sevk edilmiş;¹²⁷ 17 Şubat 1938’de ise Konya Emniyet Müdürlüğü, vilayet müftülüğünden camilerde “hükümetin inkılabına ve rejime aykırı davranan ve Arapça tekbir getiren cemaate ikaz ve ihtarda bulunulması için imam hatip ve müezzinlere tebligat yapıp yapılmadığının” bildirilmesini istemişti.¹²⁸

Bazı belgelerden anlaşıldığına göre ibadet dilinin Türkçeleştirilmesiyle ilgili kimi uygulamalarda yasağın sınırları usulsüz olarak genişletilmiş; örneğin, Kilis’teki bir kahvehanede radyodan her cumartesi günü Kur’an-ı Kerim’in halka dinletilmesi ve giderek kalabalık bir grubun buna tevessül ederek kendinden geçmesi, hatta bazılarının daha da ileri giderek başını sallama gibi

123 *Vakit*, 3 Nisan 1933.

124 *EGMA*, Ankara, Dosya 13219-133, Karteks 36252, Çorum Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 10.5.1933 tarih ve 180 sayılı yazıdan nakleden Ali Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 170.

125 *BCA*, 490.01.590.38.1/11.

126 *Kurun*, 14 Ocak 1937.

127 *BCA*, 490.01.590.38.1/20.

128 *BCA*, 51.12.102.13. (Bkz. Belge 13)

T.C.

GİZLİLİĞİ 3 177 1197 1000 100
67019sayılı Oranla KALDIRILDI

Konya Vilayeti

17/2/938

Emniyet Müdürlüğüne

U. K. T.
H. 212DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Vilayet Müftülüğüne

Camilerde Vaiz veya dua esnasında hükümetin inkılabına ve rejimine aykırı arapça tekbir vesair hususati yapan cemaata ikaz ve ihtaratta bulunulması hususunda tarafınızdan camilerin hatip, imam ve müezzinlerine tebliğat yapıp yapılmadığının bildirilmesini dilerim .

F.R.

Emniyet Müdürü

M. Kaya

051	V42			12	102	13
-----	-----	--	--	----	-----	----

Belge 13 Konya Emniyet Müdürlüğünün Arapça tekbir getiren cami cemaatinin uyarılması hakkında Vilayet Müftülüğüne gönderdiği yazı, 17 Subat 1938, BCA, 51.12.102.13

tavırlar sergilemeye başlaması üzerine olay bir "irtica" unsuru görülerek "kahvehanelerde radyodan Kur'an okunması" yasaklanmıştı.¹²⁹

Bazı vakalarda Diyanet İşleri Reisliğinin görüşüne de başvurulmuş; örneğin 29 Mayıs 1940'te Van Aşağı Nurşin imamı İs-

¹²⁹ BCA, 490.01.590.39.1/33.

mail oğlu Abdülmecit Perihan'ın Ramazan Bayramında hutbe okurken tekbir getirdiği için mahkemeye sevk edilerek konuyla ilgili Diyanet İşleri Reisliğinden görüş istenmesi üzerine, Türkçeleştirilen tekbirlerin Kurban Bayramı arefesi sabah namazından itibaren bayramın dördüncü gününün ikindi namazına kadar cemaatle kılınan farz namazlardan sonra alınan “teşrik tekbirleri” olduğu bildirilmişti.¹³⁰ Yine İzmir’de bir caminin tadilatı sırasında saçak altına yazdırılan “besmele-i şerif”le ilgili, vilayet “bu yazıda irtica kokusu var” diyerek kaldırılması için cami imamına tebligatta bulunmuş, meselenin Diyanet İşleri Reisliğine intikal etmesi üzerine, kanunda Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harflerinin yerine Türk harflerinin kabul edildiği, “besmele-i şerif”in ise Türkçe olmadığı bildirilmişti.¹³¹ 1945 yılında “lihye-i saadet” (sakal-ı şerif) ziyareti esnasında Arapça tekbir getiren ve etrafındakilere de bunu telkin ederek “hükümetin emirlerine muhalefet eden” Karamürsel müftüsü Mustafa Asım Karabulut’un yargılanması sürecinde, Diyanet İşleri Reisliğine “cami [cami-i] şerif dahilinde dini merasim esnasında alınması gerekli tekbir ve tehlillerin ne surette yapılacağı” sorulmuş, cevabi yazıda Türkçe tekbirin Kurban Bayramında getirilen teşrik tekbirleri için geçerli olduğu, bunun dışındakilerin Türkçe okunmasıyla ilgili bir emir bulunmadığı, müftünün cami içindeki dini merasimlere öncülük etmesinde de mahzur bulunmadığı bildirilmişti.¹³² Yine Arapça kamet getirmekten sanık Trabzon İçkule Mahallesinden iki kişi hakkında yapılan tahkikatla ilgili Trabzon Sulh Ceza Hakimliğinin yazısına verilen cevapta camide namazlardan evvel veya sonra hatim indirildiği sırada “Elemtere Keyfe” suresinden sonraki sureler arasında Arapça tekbir getirilmesini men edecek bir kanun ve emir bulunmadığı bildirilmişti.¹³³ Akhisar Cumhuriyet Başsavcılığının, hutbede Arapça tekbir okumaktan sanık Akhisar Paşa Camii imamı Mehmet Çankırılı’nın davasıyla ilgili, tekbirin Türk Ceza Kanunu’nun 526. maddesinin şümulüne girip girmediği sorusu üzerine verilen cevapta bunun bir suç teşkil et-

130 *HMKD*, 29.5.1940 tarih ve 250 no’lu karar.

131 *HMKD*, 5.12.1949 tarih ve 269 no’lu karar.

132 *HMKD*, 24.9.1945 tarih, 1149 sayı ve 238 no’lu karar.

133 *HMKD*, 25.10.1945 tarih ve 265 no’lu karar.

memekle birlikte durumun Heyetçe incelendiği ve bayramlarda tekbirlerin, “insicamı muhafaza için Türkçe okunması karar altına alındığı”ndan, Arapça tekbir alınmamasının ihtar edilmesine karar verilmişti.¹³⁴

1937 yılında cenaze salaları hakkında Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi imzasıyla müftülöklere gönderilen ilginç bir tamime göre “ölüm haberini ilan eden “salâ”nın hasta ve asabı bozuk insanlar üzerinde uyandırdığı acı tesirler dolayısıyla” bundan böyle minarelerden okunmaması isteniliyordu.¹³⁵ Halbuki 1929’da yine Rifat Börekçi imzalı başka bir yazıda Rize vilayeti Polis Serkomiserliği tarafından Merkez Müftülüğüne havale olunan müzekkereye cevaben şöyle denilmişti:

Bir asırdan fazla zamandan beri hürriyet ve medeniyet yolunda hatveendaziterakki olan muasır hükümetlerde bile ölü vukuunda Kiliselerde nakosi matem çalındığı meşhut ve bu hali takdir edenler yok farz edilse bile tenkit eyleyenlere tesadüf edilmezken meyyitin ehıbbasını keyfiyetten haberdar ederek merhuma karşı son vazifei ihtiram ve insaniyi ifaya davet mahiyetini de haiz ve medarı tesanüt olmak üzere verilen velyevm merkezi hükümetimizde de hürmetle telakki edilen cenaze vukuunda verilgelegen meyyit salasının verilmesinde maddi ve manevi hiçbir zarar melhuz ve meşhut olamayacağıının cevaben iş’arı tezekkür kılındı.¹³⁶

Özellikle Türkçe ezana karşı toplumsal tepkiler çok partili yıllara geçiş süreciyle birlikte alevlenmiş, 1947 yılında Arapça ezan okudukları gerekçesiyle 29 kişi tutuklanmıştı.¹³⁷ 4 Şubat 1949’da ise ezan konusundaki protestolar TBMM’ye sıcıramış, Ticani tarikatına mensup Osman Yaz ve Muhittin Ertuğrul isimli iki kişi, yasağı protesto etmek amacıyla oturumun ilk dakikalarında Arapça ezan okumaya başlamışlardı.¹³⁸ Emniyet memurlarınca

134 *HMKD*, 18.2.1946 tarih ve 402 no’lu karar.

135 Diyanet İşleri Reisliği Yazı İşleri Müdürlüğü, 14.4.1937 tarih ve 1378/526 sayılı yazı.

136 *HMKD*, 12.8.1929 tarih ve 328 no’lu karar. (Bkz. Belge 14)

137 Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 43.

138 *TBMM ZC*, Devre 8, c. 16, s. 20. Bkz. “Büyük Millet Meclisinde Arapça Ezan Okuyanlar”, *Akşam*, 6 Şubat 1949; “Mecliste Dünkü Hadise İki Dinleyici Arapça Ezan Okudu”, *Yeni Gazete*, 5 Şubat 1949. (Bkz. Belge 15)

salondan çıkarılan şahısların daha önce Eskişehir ve Ankara'nın köylerinde aynı gerekçeyle mahkum edildikleri anlaşılmış; yine 12 Nisan 1950'de Fevzi Çakmak'ın cenaze töreninde yasağı delen din adamları da tutuklanmaktan kurtulamamıştı.¹³⁹

5. Hükümet ve Devrimler Aleyhine Diğer Münferit Propagandalar

Dini reformların toplumda meydana getirdiği kimi hoşnutsuzluklar sebebiyle zaman zaman hükümet aleyhine ortaya çıkan münferit propagandaların ortak noktası dinin zayıflatılmasına yönelik adımların en sonunda “dinin kaldırılması”na varacağı endişesiydi. Urfa'da bir caminin duvarına hükümetin “ecnebi yolu”nu tuttuğu, kadınları açık gezdirdiği, bunlardan sonra cami ve mezarlıkların da kaldırılacağı, ayrıca Kur'an-ı Kerim'in, namazın ve orucun da halka terk ettirileceği öne sürülerek bu şartlar altında “dini terk etmektense başka bir hükümetin idaresi altında yaşamanın daha evla olacağı” yazılmıştı.¹⁴⁰ 1926'da resmi bir görevi olmadığı halde köylerde vaizlik yaparak geçimini sağlayan Yakup Hoca isimli şahıs Balıkesir'in Balya köyünde “şeriatçılık propagandası” yaptığı gerekçesiyle tutuklanmıştı.¹⁴¹ Kars vilayetinin Dahiliye Vekaletine gönderdiği başka bir yazıda ise iki şahsın nişanlı kadın ve erkeklere hac takılacağı ve camilerin kapatılacağına dair propaganda yaptıkları bildiriliyordu.¹⁴²

5 Eylül 1935'te Birinci Umumi Müfettişliğinin Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliğine şark vilayetlerindeki laiklik karşıtı propagandalarla ilgili gönderdiği raporda Erzurum vilayetinde hükümetin namaz kılanlara tebligatta bulunarak “kıbleye karşı namaz kılmak Arapların eski usulü olduğundan ve bu şeklin temâdisi Türklüğün tuttuğu yenilik prensibiyle kabil-i te'lif ol-

139 Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 46.

140 BCA, 30.10.102.669.21.

141 *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1926.

142 BCA, 30.10.102.668.1. Dahiliye vekili Şükrü Bey imzasıyla Başvekalete gönderilen başka bir yazıda, Elazığ'ın Palu kazası köylerinde camilere çan takılacağı ve Ankara'dan çan geleceği yönünde propaganda yapanların tutuklanarak Adliyeye sevk edildiği bildirildi. Bkz., BCA, 30.10.102.668.7. Kasımpaşa'da, “Avrupa'dan üç milyon hac getirilerek ahaliye dağıtılacağı” şeklinde propaganda yapan midyeci Mehmet namında bir şahıs tutuklanarak mahkemeye sevk edildi. Bkz. BCA, 30.10.102.668.10.

madığından bundan sonra şarka dönülmesini” bildirdiği yolunda propaganda yapıldığı bildiriliyordu. Hükümetin halk arasında İslam’ı tamamıyla ortadan kaldırmak amacıyla sistemli bir program takip ettiği, İslam âdet ve ananelerini unutturmaya çalıştığı, İslam’ın temel direği namazda bazı değişiklikler yapmayı amaçladığı ve bundan dolayı halkın camide namaz kılmaktan çekindiği yolunda yayılan haberler üzerine halk galeyana gelmişti. Birinci Umum Müfettişliği Erzurum’daki hadisenin diğer bölgelere de yayılması tehdidine binaen gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu.¹⁴³ Yine Aydın’da bazı kişilerin “Kaymakamın camide tiyatro oynattığı ve bunun üzerine caminin yıkıldığı”nı söyleyerek halkı galeyana getirmeye çalıştığı bildirilmişti.¹⁴⁴ Erzincan’da ise cami vaizi Hafız Sabri Efendi’nin bir vaazı esnasında mektep muallimleri aleyhinde konuşarak, bunların talebelere oruç tutmamaları için telkinde bulundukları, cennet ve cehennem olmadığını söyledikleri, asıl amaçlarının ise dini ortadan kaldırmak olduğu yolunda asılsız sözlerle propaganda yaptığı bildirilmişti.¹⁴⁵ 21 Haziran 1935’te Diyarbakır vilayetinden gönderilen bir yazıda hafta sonu tatilinin cumadan pazara alınmasının dine aykırı olduğu yolundaki menfi propagandanın halk arasında ciddi boyutlara ulaştığı haber veriliyor;¹⁴⁶ Tarsus’ta köylülere “Şapka giydirdikleri yetmedi, şimdi de pazar günü cuma yerine tatil günü oldu. Hep gâvur olduk, yarın da kiliseye gideceğiz” sözleriyle propaganda yapıldığı bildiriliyordu.¹⁴⁷

Çok partili yıllara geçerken camilerin de siyasi propaganda için kullanıldığı münferit hadiselerden birinde, 19 Mayıs 1944’te Süleymaniye Camii’nin minareleri arasına Başbakan Şükrü Saracoğlu hakkında “Saracoğlu faşisttir” yazılı bir bez afiş asmaya teşebbüs eden iki kişi cami görevlilerince engellenmişti.¹⁴⁸ 1946’da İzmit’in Yuvacık köyünde Hilmi Coşkun isimli bir şahıs camide

143 BCA, 490.01.590.38.1/23.

144 BCA, 30.10.102.668.6. İrticai faaliyetlerle ilgili ayrıca şu arşiv kayıtlarına da bakılabilir: BCA, 490.01.590.38.1/8.

145 BCA, 30.10.102.668.12.

146 BCA, 490.01.590.38.1/35.

147 BCA, 490.01.590.38.1/37.

148 Mihri Belli’nin anılarından aktaran İsmail Kara, *Müslüman İstanbul’a Mahsus Bir Gelenek Mahya*, s. 154.

Karar N: 328

Varide N: 554

Sadıra N: 440

Tarihi : 12/8/929

Leffi : 2

İmza : *J. Rıza*

Rize :

Meyyit salasının men,i hakkında Rize vilâyeti Polis Serkomiserliği tarafından makamı vilâyete takdim ve merkez Müftiliğine havale olunan 27/7/929 tarih ve 1344 - 24 numaralı müze-ekkere mutalea olundu .

Bir asırdan fazla zamandanberi hüriyet ve medeniyet yolunda hatveendaziterakkı olağ muasır hükümetlerde bile ölü vukunda Kiliselerde nakosi matem galındığı meşhut ve buhali takdirendenler yok farzedilse bile tenkit eyleyenlere tesadüf edilmezken meyyitin ehibbasını keyfiyetten haberdar ederek merhume karşı son vazifei ihtiram ve insaniyi ifaya davet mahiyetinde haiz ve medarı tesanüt olmak üzere verilen-velveym merkezi hükümetimizde de hürmetle tafakki edilen cenaze vukunda verilge-len meyyit salasının verilmesinde maddî ve manevî hiç bir zarar malhuz ve meşhut olamayacağının cevaben iş,arğ tezekkür kılındı :

12/8/929 ve 7 Rebiülevvel 1348

فدیه دار البروتیه -

Diyanet işleri reisi
Rifat

Haraldin
Pe

Mecliste dünkü hâdise

iki dinleyici Arapça ezan okudu

Polisler bunları hemen dışarı çıkardılar, bu işten sabıkalı birer meczup oldukları anlaşılır

Ankara, 5 — Büyük Millet Meclisinde dün saat 15,30 nlarında bir soru önergesi görüşülürken bir hâdise oldu. Salonun arka tarafından gelen Arapça bir ezan sesi duyuldu. Başlar, birdenbire gertye çevrildi ve tıklım tıklım dolu olan alt kat dinleyici locasında, 30 + 35 yaşlarında görülen temize giyilmiş ve üzerinde palto bulunan birinin, ellerini kulaklarına götürmüş olarak, ezana yüksek sesle devam ettiği görüldü.

— “Dışarıya çıkarın! Şunu yakalayın!”, sesleri duyuldu.

Başkan Raif Karadeniz zil çalarak müzakerecinin devam etmekte olduğunu ve bu işi yapan adamın salondan çıkarılacağını bildirdi. Filhakikta bu sırada Meclis zabıtası, bu şahsı, kohlunda tutmuş, dışarı götürmekte idi. Bu sefer, başka bir köşeden ayağa kalkan bir şahıs:

— “Allah! Allah!”, diye haykırıktan sonra ezana devam ettiği görüldü. Polisler, onu da yakalayarak dışarı çıkardılar. Her ikisi de Meclis karakoluna götürüldü. İlk sorguları sırasında idare emirleri de hazır bulundu.

Otunun sonuna doğru söz alan Meclis başkan vekillerinden Feridun Fikri Düşünsel, hâdiseyi şöyle açıkladı:

— “Bugünkü birliğimin ilk saatlerinde alt kat dinleyici sıralarında bulunulandan, evvelâ Muhittin Ertuğrul arabca ezan okumaya teşebbüs ettiğinden, emniyet memurları tarafından dışarıya çıkarılmış, bundan sonra Osman Yazın arabca ezan okumaya başladığı görülmüştür. Bunlar, salondan alınarak polis karakoluna götürülmüşlerdir. Muhittin Ertuğrul, Devlet Demiryolları Kayaş hareket memurluğundan üç dört ay evvel ayrılmıştır. Tarikat işleriyle uğraşmaktadır. Osman Yaz, Ticaret Bakanlığı mürdürlerindedir. Aslan Çubukluşur, Solfasol köylüleri arasında tarikat propagandası yapmaktadır. Bunlar, muhtelif zamanlarda Es

kışehr, Afyon, Kütahya camilerinde arabca ezan okumaktan adete vermiş ve mahkûm olmuşlardır.

Feridun Fikri, her ikisinin de Ankara Emniyetine teslim edilmiş olduğunu sözlerine ilâve etti. Bazı milletvekilleri:

— Bunlar deli mi imişler? diye sordular. Düşünsel:

— Şuurlarında bir ihtilâl amaresi olduğu meşhud değildir, dedi. Bir milletvekili sordu:

— Feki, ikisinin de buraya gelip arapça ezan okumaları tesadüf eseri midir?

Fikri Düşünsel:

— Tahkikatın halledilecek, cevabını verdi.

— Feki, bunlara kartlarını kim vermiş? dedi.

Feridun Fikri:

— Her ikisinin de kartı aynı arkadaş tarafından verilmiştir.

Sesler: Feki kim vermiş?

Feridun Fikri: — Kütahya milletvekili Şerif Özgen arkadaşımız.

Ve her hangi bir düşünceye meydan vermemek için, bunun hâdise ile hiçbir alakası olmadığını ilâve etti. C.H.P. milletvekillerinden bazıları da:

— Bana da kartlar verirdim, dediler.

Düşünsel, şöyle devam etti:

— Bu kartların ikisi de aynı şahsa verilmiş ve boz olarak imzalanmıştır. Bu vesile ile bütün arkadaşlarımızdan bir cihete dikkat tetkiklerini rica etmek gerekiyor:

Bu gibi vaziyetlerde kart verirken, verdikleri kimselerin isimlerini şahsan şahsın alacakların doldurmaları ve işi teradüfe bırakmamaları lâzımdır...

Oturumdan sonra tahkikat

Meclis başkanı Şükrü Saraçoğlu, oturumdan sonra, Mecliste bu hâdiseye zehit olan gazetecileri kabul etti.

Başkan vekilleri Feridun Fikri Düşünsel ve sona doğru Raif Karadeniz de bulunduğ bu toplantıda, Mec

lis idareci heyetlerinden Halid Bayrak ve Meclis karakolunda tanzim edilen zaptı gazetecilere okudu.

Bu toplantıda alınan tamamlanıyor: mahkûmat şudur:

Meclis iç tüzüğünün 216 nci maddesi mecliste birbiri ardından dışarı çıkarılarak karakola götürülen Muhittin Ertuğrul Osman Yazın eserleri aramıştır. Muhittin Ertuğrulda, Devlet Demiryollarına ald hüviyet ve rakası, ikinci mevki permi eyya kağıdı, nüfus kağıdı sureti ve bazı mek tulpar bulunmuş, hepâl kendisine tade edilmiştir. Osmanın üstünde hiç bir şey bulunmamıştır. Çubukyolu üzerinde çeyme karakolu civarında Abdurrahman Balcı yanında oturmakta olan Muhittin, Sinobludur, bekârdır; Kayaş hareket memuru İken ma-nerva anasından iki vagon arapça kalmış, kolu kırılmış, hastaneyeye yatırılmıştır. Akli muvazenesi bozmuş olduğundan Bakırköy Akli hastanesinde de iki ay yatmıştır. Halen Abdurrahman Balcın yanında yanına nasıyetincedir; çobaslık yapmakta olduğunu söylemiştir. Karakolda: “Ben de azk-ı ilâhî vardır. Aklıma geldikçe ezan okurum, demıştır.

Muhittin Ertuğrul, giriş kartını nasıl aldığını şöyle anlatmıştır:

— Abdullah, Abdurrahman Balcın yanında tanışım. Abdullah “Ben Meclise gidiyorum, İhsan Şeriften kart istiyecğim”, dedi. Bana da bir kart almak üzere beraberce Meclise geldik. İhsan Şerif gördük; üstlerinde kart yokmuş, alamadık. Bugün evine gittim, Abdullah için bir tane, kendim için de bir tane kart aldım. Abdullahın evine uğradım, bu lahayınca “neki Meclise gelir” dedim, yolda Osmanla rastladım. O da Meclisi dinlemek istiyordu. “Ben de bir kart var, Abdullah gelince sana veririm” dedim. Böylece geldik ve salonda ayrı ayrı yerlere oturduk. Her

Belge 15 İki kişinin Arapça ezan yasağını protesto etmek amacıyla TBMM’de ezan okudukları hakkında bir haber, *Yeni Gazete*, 5.2.1949

Kur'an okumuş, ardından uzun ve siyasi bir vaaz vererek “tek partinin fenalığından, hükümetin keyfi işlerinden” ve çok partili hayatın milleti tekâmüle götüreceğinden bahsederek Demokrat Partiden vekil adaylığını ilan etmişti.¹⁴⁹

1949 yılında Hacıbayram Camii'nde bazı Millet Partisi mensuplarının desteğiyle milliyetçi gençler tarafından “merhum Kenan Öner'in ruhu için bir mevlid töreni düzenleneceği” duyurulmuş; duyuru metni, “Türk milliyetçiliğinin müdafaasını” üzerine alan Profesör Kenan Öner'i anmak üzere Ankara Üniversitesinin muhtelif fakültelerindeki gençlik komisyonlarınca imzalanmıştı. Dönemin gazeteleri, İnönü'nün 19 Mayıs 1944'te yaptığı konuşmadan kesitlere yer verilen metnin siyasi bir beyanname niteliği taşıdığına dikkat çekti. İnönü'nün “şuursuz ve vicdansız fesadçılar” diye nitelediği 23 milliyetçi gencin tutuklanarak tabutluklarda işkenceye tabi tutuldukları ileri sürülen yazıda “Türk gençliği, memlekette komünizmle mücadele şuurunu uyandıran ve milliyetçiliği bir bayrak gibi tekrar vatan semalarına çeken profesör Kenan Öner'e ebediyen minnettardır” ifadelerine yer verilmişti.¹⁵⁰ *Ulus* gazetesinin “şimdi de dini siyasete karıştırıyorlar” başlığıyla verdiği habere göre söz konusu “siyasi beyanname”yi Ankara Üniversitesi gençliği değil, Millet Partisi başkanı Hikmet Bayur ve Avukat Vasfi Raşid Sevig hazırlamıştı. Bunun üzerine açıklama yapan Bayur, üniversite gençliğinin böyle bir işi başkalarına tertip ettirmeye ihtiyaçlarının bulunmadığını, kendilerinin bu törene yalnızca dinleyici olarak katılacaklarını açıkladı. Niha yet zabıta kuvvetlerinin müdahalesiyle tören engellendi.¹⁵¹

Dini Muhalefet ve Din Görevlileri

Rejimin, din görevlilerini (özellikle vaizleri) –dini muhalefete öncülük ederek halkı bu doğrultuda kışkırtacakları öngörüsüyle– sıkı takibata aldığı, arşivlere giren belgelerden de kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim, 14 Ocak 1923'te “ahkam-ı Şer'iyenin gösterdiği hudud dairesinde” çalışması gereken müftülerin siya-

149 *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1946.

150 *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1949.

151 *Yeni Gazete*, 24 Nisan 1949.

setle uğraşmaları halinde görevlerinden azledilecekleri bildiriliyordu.¹⁵²

8 Aralık 1923'te bu mahkemelerin ilk örneği olarak kurulan İstanbul İstiklal Mahkemesinin baktığı bir davada, 20 yaşındaki vaiz İbrahim Ethem Efendi Beyazıt Camii'nde tesettür konusunda verdiği vaazdan ötürü tutuklanmış ve dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle bir ay hapse mahkum edilmişti.¹⁵³ Bir yıl sonra da Adana, Urfa, Malatya, Elazığ'da halkı hükümet aleyhinde ayaklanmaya kışkırtmaktan ötürü Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanarak idama mahkum edilmişti.¹⁵⁴

Diyanet İşleri Reisliğinin kurulduğu ilk günlerde Rifat Börekçi imzasıyla bütün müftülüklere gönderilen bir tamimde “vaaz ve nasihat edeceklerin 27 Mart 1340 tarihli nizamname ahkâmına tevfikân intihap edilmeleri” hatırlatıldıktan sonra “gerek vaaz ve gerek hutbe esnasında, siyasi muhalefet, siyasi muvafakat gibi mevzulardan” uzak durmaları; cami kürsülerinde bu gibi konulara yer vermemeleri bildirilmişti.¹⁵⁵ Özellikle hilafetin ilgası hususunda, din görevlilerinin vaaz ve hutbelerinde aleyhte konuşmamaları için alınan kimi tedbirlere rağmen, cami kürsülerinden çeşitli konularda muhalefet sesleri yükselmeye devam etti. Örneğin İspir müftüsü Hacı Ahmet Necati Efendi –Milli Mücadele döneminde Ankara Fetvası'nı tasdik eden din adamları arasında yer almasına rağmen– hilafetin kaldırılmasının aleyhinde konuştuğu gerekçesiyle 8 Mayıs 1924'te geçici olarak görevinden uzaklaştırılmıştı.¹⁵⁶ 22 Temmuz'da da Hacı Bayram Camii vaizi Süleyman Efendi “ıfsatkarane” bir vaaz vermiş; hakkında zabıt tutulmasının ardından Dahiliye vekili Recep [Peker]'i ziyaret ederek yanlış anlaşıldığını bildirmişti.¹⁵⁷ Gazetede onunla ilgili habere “Mücadele-i Milliye'de hizmeti mesbuktur” açıklamasının iliştilmesi, Milli Mücadelenin din görevlilerinin rejime sadakatleri konusunda ayrıştırıcı bir işlev gördüğünü gösteriyordu.

152 BCA, 51.4.36.4. (Bkz. Belge 16)

153 *Vatan*, 8 Kânunusani 1340 [1924].

154 *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1341 [1925].

155 BCA, 51.2.4.20.

156 Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, s. 177.

157 *Akşam*, 22 Temmuz 1924.

مورت
 ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET ARŞİVİ

مفتیہ اسلام شریعت کونسل دیکھ حدود دارہ سندہ مختصراً ایضاً
 وظیفہ آمجہ مختلف بولوقدی حالہ و شوکوثر دہ مع التامف اور
 حوالہ دہ بعضہ مفتیک سیاستہ انتظام انتہائی کور و ملکہ و
 بعداً مفتیک سلیک قابل تألیف اولیان بوی وظیفہ خاجندہ
 سیاستہ انتظام ایدیک غزلدی مقر بولوقدی تقریباً بیان اولور

مورت
 مورت مفتیک

نوم
 ۱۶

امور شریعت ولایت جدید سنک ۷۹۷۷ و ۷۹۷۸ لایوایلیک تاغی امرنامہ
 حوتی عنایا بوی جیقایلیه اولغایه مذبحایه نوبتاً حرکت اولور تقریباً تابع
 اولور اندم ۱۴ لایوایلیک
 مرکز لایوایلیک

051	V33	1	4	36	4
-----	-----	---	---	----	---

Müftüler ahkam-ı Şer'iyyenin gösterdiği hudud dairesinde münhasıran ika-yı vazife etmekle mükellef bulundukları halde şu günlerde me'a't-teessüf evrak-ı havadiste bazı müftülerin siyasetle istigal ettikleri görülmektedir. Ba'dema müftülük meslekleriyle kabil-i te'lif olmayıp, bu gibi vazife haricinde siyasetle istigal edenlerin azilleri mukarrer bulunduğuna tamimen beyan olunur.

Mut Müftülüğüne

Umur-i Şer'iyye vekalet-i celilesinin 7127/20 ve 20 Kanun-ı Evvel sene 228 tarihli emirname sureti aynen balaya çıkarılmış olmağla mündericatına tevfiakan hareket olunması ta'mimen teblig olunur efendim. Fi 14 Kanun-ı Sani Sene 229.

Merkez Liba Müftüsü

Belge 16 BCA, 14 Ocak 1923, 51.4.36.4

Din görevlileri üzerindeki yasal denetim ve takibat Şeyh Said isyanının bastırıldığı, tekke ve zaviyelerin kapatıldığı ve Takrir-i Sükûn dönemine girildiği 1925 yılında daha da arttı. 27 Şubat 1925 tarihli bir habere göre Dahiliye Vekaletinin emriyle “dini alet ittihaz ederek halkı hükümet ve Cumhuriyet aleyhine tahrik ve teşvik için birçok hâcelerin camilerde vaaz verdikleri” haber alınan hocaların vaaz etmekten men edilmeleri bildirilmişti.¹⁵⁸ Habere göre bu kapsamda Fatih vaizi Süleyman Efendiyle birlikte on hoca yapılan tahkikat neticesinde vaaz etmekten men edilmişti. 1 Mart 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu’nun 241. maddesine göre “vazifesini ifa sırasında alenen hükümet idaresini ve devlet kanunlarını ve hükümet icraatını takbih ve tezyif” eden imam, hatip, vaiz, rahip, haham gibi dini reislerin bir aydan bir seneye kadar hapis ve 150 liraya kadar ağır para cezasına çarptırılmaları hükme bağlanmıştı. 242. maddeye göre “hükümetin idaresini ve kanun ve nizam ve emirleri ve dairelerden birine ait olan vazife ve salahiyeti takbih ve tezyife” kalkışanlarla “halkı kanunlara veya memuru görevinin icabına karşı itaatsizliğe tahrik ve teşvik” edenler üç aydan iki seneye kadar hapis ve 200 liraya kadar ağır para cezasına çarptırılacaklardı.¹⁵⁹

Yapılan hukuki düzenlemelere ve caydırıcı tedbirlere rağmen devam eden ihlaller zaman zaman Müşavere Heyetinin gündemine de girdi. Örneğin 31 Mart 1929’da Hacıbektaş kasabasında muhtarlık seçimlerini Halk Fırkası adaylarının kazanması üzerine, Müşavere Heyetine mahalle camii imam hatibinin seçim aleyhine propaganda yaptığı iletilerek “şedit” bir şekilde ikaz edilmesi istenmişti.¹⁶⁰ 1930 yılı Kadir gecesinde Ayasofya Camii’nde “hükümet icraatını tezyif yollu bazı sözler söylemekle maznun” Demir Hafız lakaplı vaiz bir ay hapse mahkum edilmiş;¹⁶¹ hutbe esnasında “Şapka giymekle gavur oluruz” dediği gerekçesiyle adliyeye sevk edilen Zeyrek Çivizade imam hatibi Abdülhay Efendi, sözlerinin yanlış anlaşıldığı ortaya çıkınca beraat etmişti.¹⁶² Yine

¹⁵⁸ *Cumhuriyet*.

¹⁵⁹ “765 Sayılı Türk Ceza Kanunu”, *RG*, sy. 320 (13 Mart 1926), s. 1097.

¹⁶⁰ *HMKD*, 7.4.1929 tarih ve 210 no’lu karar.

¹⁶¹ *Vakit*, 25 Nisan 1930.

¹⁶² *Vakit*, 15 Şubat 1931.

Mardin'in Derik kazasının Selmi nahiyesinde "imamlık maske-si altında dini siyasete alet ederek çalışmak istiyen ve saf kalpli ahalîyi aldatmağa yeltenen" Bitlisli Molla İbrahim, beraberindeki "muzır" yayınlarla birlikte yakalanarak tevkif edildi.¹⁶³ Bursa Ulu Cami hatibi Hafız Tevfik, hutbe esnasında Türkçe ezan okumanın caiz olmadığını söyleyince olay savcılığa intikal etmiş;¹⁶⁴ aynı şahıs ezan olaylarına karıştığı gerekçesiyle Müftü Nureddin Efendi'yle birlikte görevlerinden azledilmiş, iki hoca ve dört hafız ise tutuklanmıştı.¹⁶⁵ Biga'da Arapça ezan okuyan Müezzîn Mahmut ve başka bir müezzini Arapça ezan okumaya tahrik eden İmam Hacı Mehmet Efendi tutuklanarak adliyeye sevk edildi.¹⁶⁶

8 Şubat 1933'te *Vakit* gazetesi Salihli Aksekililer Camii vaizi Hoca Kamil'in "Dünya düzdür, fotoğraf çıkarmak günahdır, Arap harflerinden başka harfleri kullanmak dine uygun değildir" gibi sözler söylemesi üzerine camideki bazı münevverlerin vaize müdahale ettiklerini yazmış, ancak bu haber Salihli Müddeiumumi-liğince tekzip edilmişti. Haberin doğruluğunda ısrar eden gazete 10 Şubat 1933'te bu defa gerekli tedbirleri almayan yetkilileri suç-layarak hükümeti "dikkat"e davet etti. 1934'te de Fatma Sultan Camii imam hatibi Nevşehirli Abdullah Hayri Efendi,¹⁶⁷ Beyazıt Camii'nde vaaz verirken halkı tahrik edecek mahiyette sözler söylediği, Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren dine ala-kanın gevşediğini ve inhitatın başladığını iddia ettiği gerekçesiyle mahkemeye sevk edilmişti.¹⁶⁸

2 Ağustos 1939'da Diyanet İşleri Reisliği Başvekalete yazdığı bir yazıda vaaz ve hutbeler konusunda alınan tedbirleri açıklaya-rak "evvelce ehliyetli, ehliyetsiz birtakım kimseler, isteyince vaa-za çıkar, istedikleri gibi hutbe okur ve diledikleri yerde her zaman Kur'an talim edebilirlerdi" dedikten sonra Reisliğin bu serbestli-ğin mahzurlarını dikkate alarak "ne öyle herhangi birinin kürsü-

163 *Vakit*, 23 Ocak 1933.

164 *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1932.

165 *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1933, 15 Şubat 1933.

166 *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1933.

167 Hadisenin muhtelif günlerdeki takibine ilişkin haberlerde, Abdullah, Ab-dullah Hayri ve Hayrullah isimleri kullanılmıştı.

168 *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1934. Mahkemede beraat etti. *Cumhuriyet*, 4 Mart 1934.

ye, ne de hüviyeti ve ehliyeti gayri malum bir kimsenin minbere çıkmasına ve istediği gibi vaaz edip hutbe okumasına müsaade etmeyerek” bu konuda her hatip ve vaizin ellerine birer program verildiğini bildirdi.¹⁶⁹ Belirlenen programın dışına çıkan ya da iletilen şikayetler üzerine incelemeye alınan din görevlilerine çeşitli düzeylerde yaptırımlar uygulandığı ve vaazlarında siyasi konulara yer verenler hakkında tahkikat yapıldığına ilişkin birçok belge Müşavere Heyeti Karar defterlerine de yansımıştı.¹⁷⁰ Örneğin Dahiliye Vekaletinin Diyanet İşleri Reisliğine gönderdiği bir yazıda, “kötü niyet besleyen ve bozguncu ruh taşıyan bazı kimselerin bazı maksatlar için...kolayca elde ettikleri vaizlik belgesiyle vaiz maskesine bürünerek dini kendi gayelerine alet ettikleri” belirtilmiş, “cahil halkın safiyetinden faydalanarak tahrikâta” yeltenen bu gibi kişiler dikkate alınarak bundan böyle “vaaz belgesi isteyenlerin durumlarının kollukça sıkı bir incelemeye tabi tutulması” istenilmişti.¹⁷¹

Ramazanda dini faaliyetlerin artmasına bağlı olarak birtakım şikayetler ve denetim talepleri zaman zaman Başvekalet ve Diyanet İşleri Reisliğine iletiliyordu. 6 Ocak 1930’da Dahiliye vekili Şükrü Kaya’nın imzasıyla Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından Başvekalete yazılan yazıda, bir önceki yılın ramazanında bazı vaizlerin dini ve ahlaki esaslardan saparak “haklarında takibat-ı kanuniye icrasını mucip olacak derecede” TBMM’nin “tesis ve vaz’ ettiği esaslar, müesseseler aleyhinde mübalatsızca mütalaalarda

169 *BCA*, 30.10.26.151.13.

170 *HMKD*, 19.3.1931 tarih 148 no’lu karar.

171 Örneğin Urfalı vaiz Kamil Toker’in Süleymaniye, Beyazıt, Fatih ve Yeni Camii’de yaptığı vaazlarda dini konuların dışına çıkarak “İslam kardeşleri arasında ikilik çıkarıldığı, kadınların açık saçık gezerek modaya fazla düştükleri, Allah korkusu kalmadığı, ahlakın bozulduğu, yeni neslin bunun cezasını çekeceği...Beni İsrailin (Yahudilerin) her yere yerleştiği, matbuatın bunların elinde olduğu, paranın da hakimi oldukları” gibi sözleri devamlı tekrar ettiği, İtilaf ve Hürriyet Fırkasının Fatih Grubu başkanlığında bulunan bu adamın kötü niyet beslediği ve zararlı sözlerle halkı hükümet aleyhinde tahrik ettiği ve ikilik yaratmaya çalıştığı kanaatine varıldığından sıkı yönetim komutanlığınca bölge dışına çıkarılmasına karar verildiği; Kartal Müftülüğü vaizi Abdünnafi Yazar’ın da vaazlarında din konusu dışına çıkarak zararlı sözler söylediği gerekçesiyle Cumhuriyet Savcılığına verilerek elinden belgesinin alındığı bildirildi. *HMKD*, 12.12.1945 tarih ve 297 no’lu karar.

bulundukları”na dikkat çekilmiş ve buna müsamaha gösterilmesi istenmişti.¹⁷² Diyanet İşleri Reisliğinin konuyu müftülöklere iletmesi üzerine 20 Ocak 1930’da İstanbul Müftülüğü din görevlilerine “hükümet-i celilenin âmâl ve makâsıdı muvaffakiyetle başarmasına herkesten ziyade sarf-ı mesai etmelerinin akdem-i vezâiften bulunduğu”nu bildiren bir tebligat göndermiş,¹⁷³ ayrıca hutbelerin merkezden gönderilmesi uygulamasına geçilmişti.¹⁷⁴ Aynı konuda Cumhuriyet Halk Fırkasının desteği de bekleniyordu. 5 Şubat 1930’da parti müfettişliklerine bir tamim gönderilerek “kışın bilhassa bazı işsizlerin kahvelerde vesair toplantı yerlerinde kötü ruhlu adamların propaganda ve dedikodularına alet oldukları ve bu propagandaların revacını temin ettikleri”ne dikkat çekilerek bu menfi ve muzır propagandaların önüne geçilmesi ve “buna karşı gelmek için mukabil propagandalar” yaptırılması isteniyordu:

Menfi ve muzır propagandaların en ziyade revaç bulduğu zamanın Ramazan ayı olduğu tecrübelerimizle sabittir. Vaizlerin ağızlarının açıldığı ve oruç hâlile dinî tahrikatın yapıldığı bu ay zarfında, teşkilatımızın müteyakkız olması lüzumu âşikârdır. Bunun için hükümet teşkilatı ile el ele vererek bu gibi tahrikatın önüne geçilmesine bilumum teşkilatımızca himmet olunmasının icâb edenlere tebliği...¹⁷⁵

Cumhuriyet’in yıldönümünün ramazana rastladığı 1939 yılında İzmit Camii’nde vaaz veren ve “Ramazan-ı şerifte balo yapılması İslamiyet ve dine muğayir bir harekettir ve böyle şeyler yapılmamalıdır” beyanatında bulunan Vaiz Rıza hakkında tahkikat yapılmış; ancak mahkeme söz konusu beyanatı mevzuata ve rejime muhalif halkı tahrik mahiyetinde bulmayarak vaizin beraatına karar vermişti.¹⁷⁶ 1947’de cami içinde Arapça ezan okuyan Şarköy müftüsü Nasuh Gürer duruşmasında, müftünün camiye gelmeyen imama vekalet etmesinin usul ve kanuna göre bir za-

172 BCA, 30.10.26.150.12. (Bkz. Belge 17)

173 20.1.1930 tarihli belgenin orijinali için bkz. Sadık Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, vesika 22.

174 BCA, 51.3.19.7.

175 BCA, 490.01.1.3.19

176 HMKD, 16.12.1939 tarih ve 633 no’lu karar.

T. C.

SURET

33

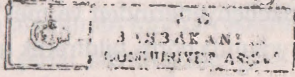
DAHİLİYE VEKÂLETİ

Emniyeti Umumiye Umum Müdürlüğü

Şube birinci K. I

Hususi

Umumi

Gegen sene ramazanda camilerde ders veren vaiz efendilerden bazıları, dinî ve ahlâkî olması lâzımgelen esaslardan inhiraf ederek haklarında takibatı kanuniye icrasını mucip olacak derecede Türkiye B.M. meclisinin tesis ve vaz ettiği esaslar, müessiseler aleyhinde mubalâtsizca mütalâa da bulundukları malûm riyaşetpenahileridir .

Milletimizin manevî ve maddî itâlâlarına ~~ba~~ dim olacak mevzulara inhisarı lâzımgelen bu mevi-zanın zatı riyaşetpenahilerince tecviz buyurulma-yacak şekli sureti cereyanına müsamaha olunma-masının icap edenlere emrî tebliğine müsaâde buyu-rulmasını istirham ederim efendim.

Aslı gibidir .

Mustafa

030	10			26	150	12
-----	----	--	--	----	-----	----

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarasının derci rica olunur.

2

Belge 17 Vaaz ve nasihat edecek kişilerin “siyasi muhalefet veya siyasi muvafakat yapmaması hakkında Dâhiliye Vekâletinin yazısı, BCA, 30.10.26.150.12

ruret olup olmadığı Müşavere Heyetine sorulmuştu. Heyet, böyle bir zaruretin bulunmadığı ve müftünün ezanı “laletta’yın bir fert sıfatıyla” okuduğu, dolayısıyla “resmi vazifeli hayrat hademesinin mükellefiyetlerinden ve mes’uliyetlerinden” sorumlu olmadıkları yolunda görüş bildirerek müftüyü müdafaa etti.¹⁷⁷

Öte yandan dini reformları eleştirerek, muhalefetin dinin ortadan kaldırılacağı söylemine katılan din görevlileri de vardı. Yozgat Merkez Büyük Camii vaizi Ethem Efendi, vaazlarında açık gezen kadınların “fahişe” oldukları tarzında sözler sarf ederek kadınları tahrik ettiği gerekçesiyle görevinden alınıp mahkemeye sevk edilmişti.¹⁷⁸ Benzer şekilde Trabzon Merkez vaizlerinden Hacı İsmail Hakkı Efendi, camide Kur’an’dan okuduğu bir ayeti, erkeklerin kadınları dayak altında bulundurmaları ve medeni gelişmelerden men etmeleri şeklinde yorumlayarak erkekleri kadınlar aleyhinde tahrik ve teşvik ettiği gerekçesiyle görevinden azl edilmiş ve bir ay hapis cezasına çarptırılmıştı.¹⁷⁹ Zonguldak’ta Vaiz Abdülmecit Efendi, hükümet aleyhinde propaganda yaptığı ve ulemayı halkı uyandırmadığı konusunda eleştirdiği gerekçesiyle mahkemeye sevk edildi.¹⁸⁰ Ankara’da Ahi Evran Camiinde, namaz kılmayan ve oruç tutmayanları ağır bir dille tenkit eden bir vaiz de, halkı tahkir ve tahrik ettiği gerekçesiyle görevinden alındı.¹⁸¹ Benzer şekilde Kayseri’de Bedesten Camii görevlisi Nurioglu Mehmet, 16 yaş üstü gençlere hafızlık dersi verirken Arap harfli kitapları kullandığı gerekçesiyle tutuklanarak mahkemeye sevk edildi.¹⁸² Yine, Kayseri vilayetinden gönderilen bir yazıda Kayseri Develi müftüsü Numan Efendi’nin cami kapısında yeni harflerle yazılı “fitrenin tayyare’ye verilmesi” hakkındaki resimli matbu ilanı yırtmak için cemaate telkinde bulunduğu, bundan sonuç alamayınca, “resimli kağıtlar cami kapısına yapıştırılmaz, şeriatsız yaşamaktansa ölmek iyidir” sözleriyle tahrikimiz hezeyanlarda bulunarak söz konusu ilanı yırttığı gerekçesiyle

177 *HMKD*, 25 Aralık 1947 ve 2802 no’lu karar.

178 *BCA*, 30.10.102.668.8.

179 *BCA*, 30.10.102.668.9.

180 *BCA*, 490.01.590.39.1/22.

181 *BCA*, 490.01.590.38.1/5.

182 *BCA*, 490.01.590.38.1/88.

işten el çektilmesi ve tutuklanarak mahkemeye sevk edilmesi istendi.¹⁸³ Dahiliye Vekaletinden Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliğine gönderilen bir yazıda ise Kırklareli Evrenli köyü imamı Mehmet, şapka inkılabı aleyhinde muhtarı eleştirdiği ve bazı köylülerin miraslarını eski şeriat hükümlerine göre taksim ederek Medeni Kanun'a aykırı davranışta bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı.¹⁸⁴

Hükümet aleyhinde propaganda yapmaktan yargılanan bazı din görevlileri hapis ve para cezasına çarptırılarak altı aydan uzun hapis cezası alanların görevlerine son verildi. Örneğin Biga kazasının Filibeliler karyesinde İmam Hafız Fehmi Efendi "reisi-cumhur hazretlerine lisanen tecavüzatta bulunduğu için bir sene hapis ve vazifesini suistimalden dolayı görevinden alınmış ve bir buçuk ay hapse mahkum edilmişti.¹⁸⁵ Dahiliye Vekaletinden gönderilen bir yazıya göre, Erzurum'un İspir kazasında müftü dua ve hutbe esnasında, mehdinin ortaya çıkışına kadar hilafet ve saltanatın Osmanlı ailesinde kalacağına ilişkin kutsal kitapta birtakım işaretler bulunduğunu söylediği gerekçesiyle görevinden alınarak adliyeye sevk edilmişti.¹⁸⁶ 14 Mayıs 1924'te Başvekalet, müftülüklere gerekli uyarıların yapılması için konuyu Diyanet İşleri Reisliğine havale etmiş; yine Andırın müftüsü Mustafa Efendi, halkı birbiri aleyhine tahrik etmek, asker kaçaklarını ve suçlu kimseleri himaye etmek ve halk üzerinde baskı kurmak suçlarından İstiklal Mahkemesinde yargılanarak görevinden alınmıştı.¹⁸⁷ 11 Aralık 1929'da Akşehir Müftülüğü Doğanhisar nahiyesi Ulu Cami hatibi İzzet Efendi'nin "hükümet icraatına karşı tehyiciefkâra [tehyic-i efkâr] cür'et eylediğinden" görevinden alınmasını talep etmiş; yazılan cevabi yazıda söz konusu hatibin mahkeme neticele-ninceye kadar görevine vekaleten devam etmesi bildirilmişti.¹⁸⁸ İstanbul Hacıbayram Haftani Camii imam hatibi Sami Efendi, tarikat mensubu olduğu gerekçesiyle görevinden alınarak altı ay

183 *BCA*, 30.10.102.668.13

184 *BCA*, 490.01.590.38.1/4-5

185 *HMKD*, 26.6.1929 tarih ve 348 no'lu karar.

186 *BCA*, 30.30.102.667.1.

187 *BCA*, 30.10.26.150.2.

188 *HMKD*, 11.12.1929 tarih ve 783 no'lu karar.

hapis ve 50 lira ağır para cezasına çarptırılmış;¹⁸⁹ Alaşehir Şeyh Sinan Camii imamı Mustafa Efendi de aynı gerekçeyle beş ay hapse mahkum edilmişti.¹⁹⁰

Ayrıca tarikatçılık yaptıkları gerekçesiyle haklarında işlem yapılan din görevlilerine dair pek çok belge Müşavere Heyeti Karar defterlerine yansımıştı. Bitlis Müftülüğünün 5 Mayıs 1930 tarihli yazısına göre Taş Camii imamı Bahaettin ve müezzini Mehmet Müsafir ile Merşin karyesinde bulunan Haydarbey Camii imamı Mehmet Baki Efendi'nin, "mülğa olan Nakşi tarikatını ihya ve şeyhlik ihdas ettikleri" gerekçesiyle tutuklanması üzerine kanuni azillerinin önüne geçilerek mağduriyetlerinin giderilmesi talebine, ilgili nizamnamenin 6. maddesi gereğince olumsuz cevap verilmişti.¹⁹¹

Menemen isyanına karışan Müftü Ziya Efendi, halkı hükümet aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle Menemen Askeri Mahkemesinde üç yıl hapse mahkum edilmiş;¹⁹² isyana karışarak en az altı ay süreyle hapis cezasına çarptırılan cami görevlilerinin vazifelerine, cezalarının sona ermesinden sonra Cami Hademeleri nizamnamesinin 36. maddesi gereğince son verilmişti.¹⁹³ Hadiseden sonra *Anadolu* gazetesinin bir haberine göre ise bazı din görevlilerinin isyana karışmalarından hareketle Diyanet İşleri Reisliğinin, ehli-yetsiz kişileri göreve getirdiği için "dökülen masum kanlar"dan sorumlu olduğu öne sürülüyordu:

Diyanet makamlarımız mümtaz bir ilmiye zümresi teşkilinden hâlâ aciz midir? Gene eskisi gibi önüne gelen başına sarık sarıyor. İmamlık ve dervişlik taşıyor. Yüksek kıymet-i ilmiyesi olmayanlara, sarık ve cüppe giydiren diyanet makamlarımız, dökülen masum kanların hesabını verecek midir? Biz, ezher-i cihet şayan-ı hürmet ve itimat bir ilmiye zümresi görmek isteriz. Az olsun, öz olsun. Zira çokluk huzuru ve sükûnu bulandırır. Böylelikle, hükümet vazifesini kolaylıkla görebilecek engellere tesadüf etmeyecek ve irtica karakuvveti, gizli faaliyetlerini göremeyecekti.¹⁹⁴

189 *HMKD*, 21.4.1931 tarih ve 253 no'lu karar.

190 *HMKD*, 17.5.1931 tarih ve 327 no'lu karar.

191 *HMKD*, 5.5.1930 tarih ve 311 no'lu karar.

192 *BCA*, 30.18.23.64.14.

193 *HMKD*, 10.10.1931 ve 628 no'lu karar.

194 *Anadolu*, 1 Ocak 1931.

Yine 1946 Haziranında Halk Partisi adına propaganda yapan Düzce müftüsü Mehmet Sıtkı Otluoğlu hakkındaki tahkikat basına yansımış; iddialara göre vaazında Demokrat Partiye girenleri kafir olmakla suçlayarak halkı ayaklandıran müftü,¹⁹⁵ olaylar üzerine *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada, vaazında mevcut hükümetin hizmetlerinden ve hükümete itaatin öneminden bahsettiğini, Cumhuriyet Halk Partisinin hizmetkarı olduğunu söylemiş ve kendisini, “ancak başka bir partiye girenleri lanetlemeye veya herhangi bir surette kötülemeye kalkışacak kimse değilim” sözleriyle savunmuştu.¹⁹⁶ Çarşamba vaizi Hüseyin Bilici’nin vaaz esnasında “ülülemre her zaman itaatle mükellefiz. Başımızda Cumhuriyet Halk Partisi oldukça başka partiye gitmeyiniz” sözleri üzerine cemaatten bir kişinin “Ey cemaat, bu hoca dini siyasete karıştırmak istiyor, dinlemiyelim” itirazıyla cemaatin camiye boşaltması hadisesi üzerine vaiz hakkında kanuni takibat başlatılmıştı.¹⁹⁷ 1949 yılında Isparta-Keçiborlu’da müftü, vaazında Halk Partisi icraatını överek “böyle bir partiye oy vermenin Allahın emri olduğunu” söyleyince cemaat onun üzerine yürümüş, olay Jandarma’ya ve adli makamlara intikal etmişti.¹⁹⁸ 12 Mayıs 1949 tarihinde Vakıflar Umum Müdürlüğünün, vakıf müdürlüklerine gönderdiği yazıda, siyasi partilere girerek propaganda yapan hayrat hademesinin bildirilmesi istenmiş; “siyasi fikir ve kanaati ne olursa olsun herkese karşı gönlünde aynı derecede tarafsız, pürüzsüz bir sevgi ve saygı yeri ayırarak bütün gönülleri ve ruhları kazanmak ve böylelikle hayır fikrini ve hayırseverlik duygusunu yayıp geliştirmekle vazifeli” bu kişilerin siyasi partilere girmesinin, temsil ettikleri fikirleri ve kendilerini inkar etmek manasına geldiği belirtilmişti.¹⁹⁹

Yukarıda zikredilen örneklerin de açıkça gösterdiği gibi bu süreçte devletin, Diyanet İşleri Reisliğini muhatap aldığı her durumda din görevlilerinin misyonuna vurgu yapılmış; onların, bütün itibarsızlaştırma girişimlerine rağmen, geleneksel toplumsal

195 *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1946, 29 Haziran 1946.

196 *Vatan*, 26 Haziran 1946.

197 *Vatan*, 24 Mart 1947.

198 *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1950.

199 1949-50 Yılı Genel Yazılar Dergisi, Ankara: VGM, 1951, s. 17, sayı: 64669/27.

gücü karşısında, öteden beri korkulan irticai bir kalkışmada rol almalarından çekinilmişti.

“Batıl İnanç” ve “Hurafe”lerle Mücadele

Din adına ileri sürülen ancak mantıki bir temeli bulunmayan anlayışları, asılsız inanç ve davranışları ifade eden “hurafe” kavramı, özellikle tek tanrılı dinlerde daha önceki inanç kalıntılarının yeni dine girmesiyle ortaya çıkan uygulamaları ifade etmektedir. Din dışı alanları da kapsamakla birlikte hurafelerin genellikle dini inanç ve davranışlar için kullanıldığı ve “otantik dini metinlerin zamanla yok olması ve geçmiş kavimlere ait batıl inançların yeni dine taşınması yoluyla oluştuğu” kabul edilmektedir.²⁰⁰ Böylece tarihi süreç içinde belirli bir kültürün kadim dini inançlarına aykırı uygulamalar hurafe olarak değerlendirilmiş; modern dönemde bu kavram geleneksel muhtevasının yanısıra “küçük görücü” ve “tasviri” bir anlam kazanmıştı.²⁰¹

İslam tarihinde Hz. Peygamberin irtihalinden itibaren eski Arap törelerinin yeniden canlanmaya başlamasının yanısıra fetihler yoluyla İslam’la tanışan geniş halk kitleleri Müslümanlıktan önce benimsedikleri inanç ve geleneklerine ait bazı unsurları yeni dinlerine taşıdılar. Türklerin İslamlaşma sürecinde ise özellikle sürekli yer değiştiren ve okuma-yazma dahi bilmeyen göçebe topluluklar arasında geniş çapta eski dinlerin kalıntılarıyla birleşerek şifahi ve mistik bir İslam yorumu gelişmeye başladı.²⁰² Ocak’a göre bu yorum eski atalar kültü ve Budizm’den kalan güçlü bir evliya kültü etrafında kurumsallaşarak “Türk halk Müslümanlığı”nın ana karakteristiğini meydana getirmişti.²⁰³ İslam’ın temel esaslarına belirli ölçülerde sadık kalmakla birlikte geleneksel yaşantının belirleyici olduğu hurafelerle karışık bu yorumun, zaman içinde medrese ve tekkelerde sunulan öğretileri etkileyecek bir güce ulaştığı söylenebilir.

200 Yusuf Şevki Yavuz, “Hurafe”, s. 382.

201 Ali Murat Yel, “Hurafe”, s. 381.

202 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 43, 44.

203 Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 45.

Türklerin İslam öncesi inançları Şamanizm, Zerdüştlük, Mazdeizm, Budizm ve Maniheizm kaynaklı birtakım efsanelerin, batıl inanç ve hurafelerin arka planında başta Çin gelmek üzere Hint, İran ve hatta Yunan mitolojilerinin etkili olduğu düşünülmüş;²⁰⁴ örneğin Alevi-Bektaşî kaynaklarında yer verilen tenasüh inancı, hulul anlayışı, geyik, kuş ve hayvan şekline girme gibi motiflerin genel olarak Budizm ve Zerdüştlüğe dayandığı, araştırmalarla ortaya konulmuştu.²⁰⁵ Öte yandan Melikoff, olağanüstü güçleri olduğuna inanılan, örneğin yağmur yağdıran, fenalıkları kaldıran, ruhlarla tesir ederek hastalıkları iyileştiren –“şaman” da denilen– “kam”ların İslam’dan sonra “baba” ve “dede”lere dönüşmüş olabileceğini söyler.²⁰⁶

Allah’ın herhangi bir şekle bürünmesi (hulul, tecessüm), yıldız, kahve, ok gibi çeşitli yöntemlerle gelecekte haber verme (falcılık), uğur ve uğursuzlukla ilgili telakkiler, ölümlerden medet umarak türbeleri ziyaret edip mum yakma, bez bağlama, taş yapıştırma, adak adama gibi hurafeler halk Müslümanlığının hem Sünni hem de heteredoks yorumu içinde sürdürüldü. Cumhuriyet devrine intikal etmiş bütün bu hurafeler, bazı varlıkların, nesnelerin ya da olguların olağanüstü güçlere sahip olduğu inancına dayanıyordu.²⁰⁷

1. Gayrimesru Unsurların Dinden Ayıklanması

Osmanlı modernleşmesinin temel meselelerinden biri de dinin geleneksel yüklerinden kurtarılarak yeni zamanlara uygun hale getirilmesiydi. Son dönem Osmanlı aydınları kendi modernleşme tahayyüllerine ayak bağı olmayan bir din tasavvuru geliştirilmesinde “hurafe” kavramından fazlasıyla yararlandılar.

Türk modernleşmesinin belli başlı argümanlarının Osmanlı aydınlarından mülhem söylemlerle inşa edildiğinde şüphe yoktur. Yaklaşık iki asırlık modernleşme arzusu, sonuçta geleneksel

204 Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 46.

205 Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 183-206.

206 Iréné Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 31.

207 Yusuf Şevki Yavuz, “Hurafe”, s. 383.

Osmanlı toplumunun dini bakiyesiyle hesaplaşmak ve yine toplumun bu yöndeki olası kaygılarını bir şekilde telafi etmek zordurdaydı. Türk modernleşmecileri Cumhuriyet kurulurken, hem eski olanı tasfiye hem de yeni olanı meşrulaştırma gibi kısmen paradoksal sayılabilecek bir ameliyede “İslam”ı nerede tutacaklarını sorguluyor, birçoğu da “İslam”ı eski mirasın asli olmayan unsurlarından kurtaracak ve onu yalnızca modern değil, bütünüyle Batılı bir din yapacak gerçekten elzem bir Türk reformasyonu ümit ediyordu”.²⁰⁸ Geniş toplumsal kesimlerin benimsediği ve çoğunlukla vulgarize edilmiş bir din anlayışı içinde gündelik hayatın bütün vechelerine biçim ve ruh veren halk İslamı, “düzenleme” fikrinin en önemli parçasıydı. Böylece, geniş manada yeniliklerin karşısında duran tüm dini muhalefet hareketleri irticayla özdeşleştirilirken öncüleri “üfürükçü, nüshacı” diye karalandı; ve dinselliğin içinin boşaltıldığı bir ortamda geleneksel dünyaya mensubiyeti açığa vuran bütün öğeler karikatürize edilerek itibarsızlaştırıldı.²⁰⁹ Nitekim “Türkiye Cumhuriyeti halkını asri ve bütün mana ve eşkaliyle medeni bir heyet-i içtimaiye” haline getirebilmek için zihinlerdeki mevcut hurafeler “kamilen tardolunmalıydı”, bu hakikati kabul etmeyen zihniyetleri “tarumar etmek” zaruriydi.²¹⁰ Süreç o kadar toptancı bir şekilde işledi ki, bizatihi geleneksel olanın dini ya da başka bir şey olmaksızın “hurafe” olarak değerlendirilmesi an meselesiydi. Halihazırda zaten “itikadi açıdan gayrimeşru hurafe ve batıl inanç vurgusu” böylelikle bir araç olarak kullanılacak ve bu söylem üzerinden halk dindarlığı zayıflatılacaktı.²¹¹

Bu noktada Diyanet İşleri Reisliğinden, öncelikle halkın hurafe ve batıl inançlara karşı bilinçlendirilmesi ve dinin

208 Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, s. 288.

209 Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan birkaç gün sonra, *Akbaba* dergisindeki – hocanın başındaki fesin etrafına üzerinde “irtica” yazan bir yılanın resmedildiği – bir haberde “irtica”nın başı ezilmesi gerekli bir yılan olarak hoca ve şeyh kılığında tasvir edilmesi buna tipik bir örnektir. Bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 281.

210 Mustafa Kemal'in 30 Kasım 1925'te Kastamonu'da halka hitaben yaptığı konuşma, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 225.

211 Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 79.

Cumhuriyet'in hedeflediği "asri" din tasavvuruyla bağdaşmayan asılsız inançlardan arındırılmasına öncülük etmesi isteniyordu; toplumsal hayatı bu "muzır" inançlardan kurtarmanın yolu ise öncelikle "cehalet" in izale edilmesi idi.²¹² En başta maarif müfredatının temeline oturtulan "cehaletle mücadele" fikri, böylelikle akıl ve mantıktan yoksun "an'ane ve akidelerin" meşruiyetini ortadan kaldıracak; nitekim "hayatı içtimaiye akıl ve mantıktan âri, bifaide ve muzir birtakım akideler ve an'anelerle meşbû olursa [dolarsa] mefluç [felç]" olacaktı.²¹³ Bunun için de dinin "her türlü hurafelerden tecerrüt ederek [sıyrılarak], hakiki ulum ve fünün nurlarile musaffa [arınmış] ve mükemmel" hale getirilmesi gerekiyordu.²¹⁴

Böylece dini reformlarla gündelik hayatın laiklik ekseninde yeniden şekillendirilerek kitlesel dindarlığın yönlendirilmesinde "dinin hurafe ve batıl inançlardan arındırılması koşulu" sürekli gündemde tutulmuş;²¹⁵ hutbe, vaaz ve dini yayın gibi araçlardan bu süreçte fazlasıyla yararlanılmıştı. Örneğin İslam Dini (1933) kitabına göre şer'i ve ilmi hiçbir delile dayanmayan "evham ve hurafat denilen...esassız şeylerden dimağı temizledikten sonra sahih ve hakiki ilimlerle tezyin etmek, bezemek" gerekiyordu. Müslümanlık "ilim, akıl, hikmet ve hakikat" diniydi, "bedene göre gıda ne ise ruha göre sahih ve müsbet ilimler de öyleydi".²¹⁶ İlk peygamber Hazreti Adem'den itibaren insanlar bir Allah'a ibadet etmişler, fakat sonradan inançlarında ihtilafa düşerek bir kısmı doğru yoldan sapmışlardı. Allah zaman zaman peygamberler ve onlar aracılığıyla kitaplar göndererek insanları doğru yola davet etmişti. İşte bu peygamberlerin yolundan gidenler hak din ve itikadını muhafaza ederken, bu yoldan sapanlar karanlıklar içinde kalmış ve "böylelikle birtakım hurafeler ve batıl itikatlar meydana gelmiş ve beşeriyet arasında yayılmıştı".²¹⁷ Çeşitli hayvanlarda ve tabiatla olağanüstü birtakım güçlerin bulunduğunu vehmetme ve bunlara tapınma, kâinatta iyi ve kötü olmak üzere

212 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III, s. 46.

213 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-III, s. 264.

214 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 194.

215 Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 66, 67.

216 A. Hamdi Akseki, *İslam Dini*, s. 346.

217 Akseki, *İslam Dini*, s. 19-20.

iki yaratıcı bulunduğuna inanma, ateşe, göğe, aya, güneşe ve yıldızlara, insanlara ve putlara tapınma gibi çeşitli batıl itikatların ilahi dinlerde yeri yoktu.²¹⁸

Batıl inanç ve hurafelere hutbelerde de yer veriliyor; Ahmet Hamdi Akseki'nin hazırladığı örnek hutbe kitabında "ilimde yeri olmayan, akla uygun düşmeyen, bir sebep ve hikmeti bulunmayan asılsız şeyler"e inanmanın dinde yeri olmadığı anlatılıyordu:

İnsan neyin nesi olduğunu bilmediği şeylere bel bağlayıp ta arkasından koşmamalı. Anlamadan dinlemeden her işittiğine hemen inanıp ta onu kabul edivermemeli. Gördüğünü iyi görmeli, duyduğunu iyi anlamağa çalışmalı. Görmediğine gördüm, işitmediğine de duydum dememeli. Yalan, yanlış her duyduğuna da inanıvermemeli. Hele dinde yeri olmıyan, aklü hikmete mügayir olan şeylere inanmanın dünya ve ahirette cezası pek elim ve ağırdır. Allah bize akıl vermiş, fikir vermiş, göz vermiş, kulak vermiş. Bunları öyle her duyduğuna, her gördüğüne hiç düşünmeden, muhakeme etmeden, ölçüp biçmeden inanıversin diye mi vermiştir? Hayır! Kat'iiyyen öyle değil... İyi biliniz ki Allah Teala Hazretleri sen aklını neden yerinde kullanmadın? Gözünü, kulağını niçin ters görmiye, yanlış anlamaya vasıta yaptın? Neden doğruyu görmiye, duymaya çalışmadın? Ben sana bu nimetleri bunun için mi vermiştim? Sen bu nimetlerin kadrini neden takdir edemedin? diye suale çekecekti.

Öyle ise ey cemaat-i Müslimin! Dinde yeri olmıyan birtakım evham ve hurafata kapılmayınız. Evham ve hurafata inananlar ruh hastalığına tutulurlar. Onların kuvvei maneviyeleri kırılır.²¹⁹

Dini istismar kapsamına giren hurafelerle ilgili Diyanet'in görüşüne başvurulmuş vakaların sayısı hiç de az değildi. Örneğin Emniyet Umum Müdürlüğünün, "Pazubent" diye tabir edilen levhanın dini bakımdan zararlı olup olmadığı ve halkın eline geçmesinde sakınca bulunup bulunmadığı sorusuna cevaben, levhanın "saf Müslümanların paralarını çekmek, şahsi menfaat temin etmek için yazıldığı" ve bazı kısımlarının "halkı hurafelere alıştırmak" bakımından sakıncalı olduğu bildirilmişti.²²⁰ Gümüş-

218 Akseki, *İslam Dini*, s. 17-32.

219 Akseki, *Yeni Hutbelerim*, s. 345, 346.

220 HMKD, 26.7.1948 tarih ve 262 no'lu karar.

hane Müftülüğünün Burhani adında bir halk şairine “bazı cahiller tarafından feyzi ilahiye atfedildiği” ve birtakım dini sorulara verdiği cevaplara ilişkin yazısına cevaben, incelenen cevapların birtakım hurafelerden ibaret bulunduğu açıklandıktan sonra “hükümetin bu şahsı ne dereceye kadar kontrol ettiğinin ve Tutak müftüsünün böyle bir dalalet karşısında aldığı vaziyetin” bildirilmesi istenmişti.²²¹ Din görevlilerinin halkı hurafelere alıstırdıkları yolundaki bazı şikayetler üzerine, Evkaf Umum Müdürlüğü, tarihi camilere gelen ziyaretçilere “herkese kendilerini güldürecek şekilde inanılmayacak hırafeleri tarihi ve dini vak’alar diye anlatıkları anlaşıldığından” vakıf müdürlüklerine bir yazı göndererek vaziyetlerinin daima kontrol altında tutulmasını istemişti.²²²

Halkın örf olarak benimsediği ve kanunen yasaklanmamış bazı uygulamalarda ise Diyanet İşleri Reisliği daha ölçülü ve özenli bir dil kullanmaya dikkat ediyordu. Örneğin fahri vaizlik yapan Hamdi Kasapoğlu’yla ilgili şikayetler üzerine yazılan yazıda “örfüam haline girmiş bitatların [bidatların] kürsüde söyleyerek değil, bizzat alakadarlarla temas ederek düzeltilmeye çalışılması, türbelere nezir gibi batıl itikatların ise “ilmi beyanat ve ahadis (hadisler) ile tashih edilmesi” bildirilmişti.²²³ Devrek Müftülüğünün, bazı camilerde şişe içinde (lihye) sakal-ı şerif bulundurduğu, bunun Hz. Peygambere ait olduğunu (lihye-i saadet) kabul etmenin ve takbilinin caiz olup olmadığı sorusu üzerine ise “sahabe döneminden o güne devam edegelen ve sırf Nebi aleyhisselamı tazim ve hürmet kastıyla yapılan uygulamada herhangi bir sakınca olmadığı” bildirilmişti.²²⁴ Yine İzmir Müftülüğünün, “sakal-ı şerif” olduğu iddiasıyla “uydurma bir şeyi” parayla satan

221 *HMKD*, 12.6.1944 tarih ve 124 no’lu karar. Tutak Müftülüğü cevaben, Seyfettin oğlu Burhani adlı şahıs hakkında “saz çalan bir halk şairi olduğu ve askerlikte bir kere kendisine mevhibe geldiğini söylediği ve fakat nazarı dikkati celp edecek hiçbir hali olmadığından şimdiye kadar hakkında ne hükümetçe ve ne de Müftülükçe bir tedbir alınmadığı ve kendisine bir daha böyle lüzumsuz sözler söylememesi için tenbihatı lazımede bulunduğu”nun bildirildiği”ni yazdı. *HMKD*, 11.10.1944 tarih ve 306 no’lu karar.

222 *Mecmua*, VGM, c. IV (1941), 81, sayı: 22311/67.

223 *HMKD*, 30.7.1947 tarih, 1575 sayı ve 237 no’lu karar.

224 *HMKD*, 28.12.1939 tarih ve 2 no’lu karar. Sakal-ı şerif ziyaretinin memnu olmadığı ile ilgili ayrıca bkz *HMKD*, 10.8.1946 tarih ve 39 no’lu karar.

sabık İzmir vaizi Sabit Genlik hakkındaki yazısı üzerine, bahis konusu olan şeyin uydurma olup olmadığının bilinmediği, ancak adı geçenin “sakal-ı şerifi faydalanma vasıtası yapması ve halkın imanlarını istismar etmesi”nin doğru olmadığı, sakal-ı şerif olduğu inancıyla halkın ziyaret ettiği şeyin “inneme’l-a’mâlu binniyat” [ameller ancak niyetlere göredir] düsturuna göre olduğu gibi bırakılması ve “vesile-i hürmet” sayılması kararı bildirilmişti.²²⁵ Sakal-ı şerif ziyaretlerinin kanunen men edilip edilmediğine ilişkin yazılara da, bu konuda çıkarılmış bir kanun bulunmadığı yönünde cevaplar verilmiş;²²⁶ sakal-ı şerifin toplumdaki yeri, ürettiği değer ve yüklenen anlamların ağırlığı sebebiyle Diyanet İşleri Reisliği bu konuda keskin bir dil kullanmaktan ısrarla kaçınmıştı.

Tekke ve zaviyeleri kapatan kanun ile “falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gayıptan [gaipten] haber vermek ve murada kavuşturmak maksadiyle nüshacılık” yapılması da yasaklanmış, bu fiilleri işleyerek şahsi menfaat temin eden kişilerin üç aydan az olmamak üzere hapis, elli liradan az olmamak üzere para cezasına çarptırılmaları kabul olunmuştu.²²⁷ Diyanet İşleri Reisliği, bu kapsamda yürütülen davalarda bir danışma mercii olarak suç konusu fiillerin mahiyetini ilgililere bildiriyordu. Örneğin 1939’da Ankara Müddei Umumiliğince yürütülen bir davada *Kenzü’s-Sıhha* kitabından bazı sayfaların büyücülük ve üfürükçülükte kullanılıp kullanılmadığının sorulması üzerine, bunun eski bir tıp kitabı olduğu ve büyücülükle ilgisi bulunmadığı bildirildi.²²⁸ Yine Of Asliye Ceza Mahkemesinin üfürükçülükten sanık Cafer oğlu Davud Kötev’e ait bazı kitap ve el yazılarının mahiyetinin araştırılması talebi üzerine, bunların “falcılık, üfürükçülük, nüshacılık mahiyetinde” yazılardan ibaret olduğu bildirilmiş;²²⁹ *Şeyh Ahmet Vasiyetnamesi* başlıklı varakayla ilgili Sorgun Mahkemesinin talebi üzerine yazılan yazıda ise, bunun “40-50 yıl önce uydurulmuş bir yazı olup Anadolu’da olduğu gibi Mısırda, Türkistanda

225 HMKD, 21.8.1946 tarih ve 2313 no’lu karar.

226 HMKD, 20.12.1939 tarih, 714 sayı ve 2 no’lu karar; 10.8.1946 tarih, 2319 no’lu karar; 30.6.1950 tarih, 8915 sayı ve 202 no’lu karar.

227 RG, sy. 243 (13 Aralık 1925), s. 743.

228 HMKD, 17.5.1939 tarih ve 342 no’lu karar.

229 HMKD, 7.3.1947 tarih, 536 sayı ve 71 no’lu karar.

ve diğer Müslüman memleketlerinde cahiller elinde dolaştığı ve inceleme neticesinde bazı cahillerce halktan para çekmek için kullanıldığı”na dikkat çekilmişti.²³⁰ Gördes’in Kıran köyünden Hüseyin oğlu Hasan Evcî’nin evinde bulunan kağıtlarla kitapların “üfürükçülük ve nüshacılık işlerinde kullanılmaya mahsus kitaplardan olup olmadığının tespitine dair” Gördes Asliye Ceza Mahkemesinden gelen talep üzerine ise, kitapların içinde bazı uydurma bilgilerin, kağıtlarda ise bazı ayet ve dualarla birlikte üfürükçülük ve nüshacılıkla ilgili yazıların bulunduğu cevabı verilmişti.²³¹

Müşavere Heyetine, maddi çıkar sağlamak için dua adı altında kağıtlar yazıp satanlar hakkında da sorular sorulmuş; örneğin Milas kasabasında ortaya çıkan, “ölmüş insanları kabir azabından vesaireden kurtarmak” adına “muhtelif vakitlerde beş defa mevlidi nebi kitabı okutmak, evvelce okunmuş hatmi Kur’an satmak” gibi hurafelere karşı yapılan neşriyatın arttırılması istenmişti.²³² Kadınlardan para toplayarak “iman duası” yazan vaizle ilgili soruya, bu gibi gafletin tekerrür etmemesi lüzumunun ilgili müftülüğe bildirilmesine karar verildi.²³³ Benzer şekilde semanın üçüncü katına çıktığını iddia ederek gaipden haber veren ve bazı kadınların falına baktıktan sonra çocukları olacağını iddia eden tarikatçılık ve üfürükçülükten sanık Ahmet Yılmaz’ın Cebelibereket Savcılığınca yürütülen soruşturmasında, bu fiillerin tarikatçılık veya şeyhlikle ilgisi olup olmadığı sorusuna cevaben, bunların “hayal mahsulü” şeyler olduğu bildirilmişti.²³⁴ Ayrıca falcılık, üfürükçülük ve nüshacılığın İslam’da yasaklandığına, Hazreti Peygamberin kehanet ve falcılıkla uğraşanları, gaipden haber verenleri ve sihir yapanları lanetlediğine ve halk arasında uğursuzluk telakki edilen bazı inançların dinde yeri olmadığına hutbelerde yer verildi.²³⁵

230 *HMKD*, 8.9.1947 tarih ve 245 no’lu karar. Ayrıca bkz. 19.2.1948 tarih ve 62 no’lu karar, 19.2.1948 tarih ve 63 no’lu karar.

231 *HMKD*, 14.11.1949 tarih, 10474 sayı ve 238 no’lu karar.

232 *HMKD*, 27.1.1938 tarih, 37 sayı ve 4 no’lu karar.

233 *HMKD*, 13.9.1939 tarih ve 568 no’lu karar.

234 *HMKD*, 5.6.1950 tarih, 5395 sayı ve 166 no’lu karar.

235 Örneğin bkz. A. Hamdi Akseki, *Kuvvet ve Tayıyare*, s. 346, 347.

2. “Batıl İnanç” ve “Hurafe”lerin Taşıyıcısı Olarak Tarikatlar

İslam tarihinin hemen her döneminde siyasi ve sosyal yapıların kurulmasında, yerleşik statülerin ve maddi ilişkilerin aşılmasında güçlü bir potansiyele sahip olan tarikatlar, aynı zamanda geleneksel hayatın yaşatılıp sürdürülmesinde önemli roller üstlendi.²³⁶ Dinin ve geleneğin bütün tezahürlerini içine alacak esneklikteki tarikat kültürü yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda çeşitlenen inanç ve kültür havzalarına uyarlanabilecek senkretik yapısıyla büyük halk kitlelerinin İslamlaşmasını kolaylaştırmış; özellikle Osmanlı tecrübesinde devlete yönelik bir tehdit içermedikleri müddetçe²³⁷ sosyal yapının önemli parçalarından biri haline gelerek halk Müslümanlığında hayli geniş bir statü kazanmıştı.

Milli Mücadele yıllarında kritik fonksiyonlar üstlenen tarikatların²³⁸ –en azından bir kısmının– geleneğin ve dini bakiyenin muhafızları olarak (toplumdaki karşılıklarının gücü nispetinde) yeni devletin ladini icraatına karşı menfi bir tavır geliştirmeleri tehdidine binaen daha başlangıçta ortadan kaldırılması öngörülmüş;²³⁹ kendi içindeki derin itikat farklılıklarına bakılmaksızın bu ameliyenin anahtar kavramları olarak “hurafe” ve “batıl inanç” tercih edilmişti. Nitekim tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılması “heyet-i içtimaiyenin hurafeperest, iptidai bir kavım olmadığını göstermek” bakımından elzemdi.²⁴⁰

Tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılmasıyla birlikte tarikatlar yasaklanarak özellikle örgütlü faaliyetlerin önü kesilmeye çalışıldı. Örneğin 2 Ocak 1929’da Birecik Müftülüğünün “memnuiyet-i kanuniyeye rağmen Bahayilik kaydı altında neşr-i tarikata yeltenen” 80’i aşkın kişi hakkında kanuni takibat yapılması talebi üzerine, Diyanet İşleri Reisliği konuyu Başvekaletle bildirmişti.²⁴¹

236 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 245.

237 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 245.

238 Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara: DİB, 1973; Recep Çelik, *Milli Mücadelede Din Adamları*, İstanbul: Emre Yayınları, 1999; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*.

239 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 248.

240 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 335.

241 HMKD, 16.1.1929 tarih ve 43 no’lu karar.

Aynı şekilde Seyhan Müftülüğü tarafından Biberiye tarikatıyla şöhret bulan halk şairi “İsmail adındaki şeyhin avanesiyle birlikte yaptıkları ayinlerde erkek ve kadın bir arada ud ve dümbelek çaldıklarının”, bu şahsın bir peygamber tarafından doğuşunda “Kur’an derecesine yükseltildiğini iddia ettiğinin” ve sözlerinin gençler ve halk arasında revaç bulduğunun” bildirilmesi üzerine, bu şahıs ve tarikat hakkında müftülükçe daha kapsamlı bir tahkikat yapılmasına ve “bu gibi mühim ve birinci derece vazife dahilinde bulunan işleri incelemekten geçmek doğru olmadığı mahrem ve mühim işaretle yazılmasına” karar verilmişti.²⁴² Vakıflar Umum Müdürlüğünün, bir vakfiyede geçen “tesbih-i şerif etmeğe vakfettim” ibaresinin kanunen men edilen tarikat zikriyle alakası ve tevliyyet cihetine mani bir mahiyeti olup-olmadığı sorusuna cevaben, “tesbihin asıl manasının Cenab-ı Hakk’ın zatını, sıfatını ve ef’alini her türlü noksanlardan tenzih etmek olduğu” ve her türlü ibadeti kapsayacağı, bu sebeple “ibarenin tarikat zikriyle bir ilgisi olmadığı ve tevcihe mani bir cihet görülmediği” bildirilmişti.²⁴³ Kuşadası Savcılığının, devam eden bir soruşturma kapsamında incelenmesini istediği defterlerde bulunan manzumelerin “tarikatçılık yapmak, tekke açmak ve ayin yapmak, bunların icrasına yer vermek ve buna mahsus hizmetten mağdur olup olmadığının” sorulması talebine cevaben ise “iki defterde yazılı bulunan ilahi, gazel, destur, nefes gibi birçok manzumenin insanları tarikate ve dervişliğe teşvik eder mahiyette görünmekle beraber, bunları kadınlı erkekli hususi bir toplantı halinde okumanın kendi aralarında bir ayin hevesinden olup olmadığının mahallen takdiri”nin mümkün olduğuna karar verildi.²⁴⁴

Diyanet İşleri Reisliğinden, tarikatların usul ve erkânını ihtiyaç duyuldukça ilgili makamlara bildirmesi de istenmiş; örneğin Kocaeli Savcılığının “Melamilğin şeyhliği ve müritliği icap ettirir ve intisap şekli muayyen bir ayini bir tarik mi, yoksa felsefi, tasavvufi bir meslek ve meşrep mi olduğu” sorusuna cevaben, böyle başlı başına bir tarikat bulunmayıp bunun bir meslek olduğu ifade edildikten sonra Melamilğin tarihi seyri ve güncel durumu

242 *HMKD*, 18.5.1948 tarih ve 172 no’lu karar.

243 *HMKD*, 10.3.1938 tarih ve 12 no’lu karar.

244 *HMKD*, 27.7.1948 tarih ve 264 no’lu karar.

hakkında bilgi verilmişti.²⁴⁵ Kanuna muhalefet ile ayin yapmaktan tutuklu 34 kişinin duruşmasında, Bergama Cumhuriyet Savcılığının aynı sorusuna bu defa “Melamilik vahdeti vücut meslekine dayanan bir tarikattır” cevabı verilmişti.²⁴⁶ Ankara Cumhuriyet Savcılığının, “Kadiri tarikine mürit toplamak için telkin ve icra edilen fiiller ve sözlerin nelerden ibaret olduğu” sorusuna cevaben, tarikatın Şeyh Abdülkadir Geylani evradı adı altında birçok evradının bulunduğu, tarikat mensuplarının haftanın belirli günlerinde bir araya gelerek öncelikle bu evradı okudukları, bundan sonra şeyhlerini takip ederek hep bir ağızdan “yüzlerce kelime-i tevhid”i oturarak tekrar ettikleri, daha sonra ayağa kalkarak ve birbirlerinin ellerinden tutarak halka halinde “Allah’ın esmasından birini” zikrettikleri bildirilmişti.²⁴⁷ Salihli Askeriye Ceza Mahkemesinin, Rufai şeyhi İbrahim Etem’in evinde toplanan sanıkların “ya Hayyu ya Kayyum diyerek her iki taraflarına sallanarak höykürmelerinin ve buna mümasil Arapça dini sözler sarf etmelerinin tarikat ayini mahiyetine olup olmadığı” sorusuna cevaben, bu tarikatın ayinlerinde “ayakta muntazam adımla gidip gelme suretiyle devranla birlikte höykürülür ve zikredilir” denilmiş, ayrıca ayinde def vurulduğu ve bazen şiş batırıldığı “toplu bir halde iki tarafa sallanarak evrat ve ezkar okuma”nın tarikatçılığa ve şeyhliğe temayülü ve teşebbüsü ifade ettiği bildirilmişti.²⁴⁸ Başka bir soruşturma kapsamında, ayin yapmaktan sanık bazı şahıslar hakkında Bergama Asliye Mahkemesinin, Uşşakilik tarikatının unvan ve lakapları, mensupları arasındaki mürşitlik ve müritlik durumlarıyla tarikattaki ayin ve merasimin bildirilmesi talebine cevaben, Uşşakiliğin tarihi seyri, usul ve erkanı hakkında bilgi verildikten sonra, son 40-50 sene içinde bu tarikata sızan Bektaşilik tesirlerinin giderek kuvvetlendiği ve diğer tariklerin mensuplarında da görüldüğü gibi Alevilik vasfının galip hale geldiği” bildirildi. “Unvanlar değişse bile içki, kadın erkek birlikte sema ve saz çalmak Aleviliğe; zikir ve devran, müritlik

245 HMKD, 24.11.1943 tarih ve 151 no’lu karar.

246 HMKD, 2.5.1946 tarih ve 108 no’lu karar.

247 HMKD, 29.8.1944 tarih ve 233 no’lu karar.

248 HMKD 5.3.1948 tarih, 81 sayı ve 435 no’lu karar.

ve halifelik nispetleri taç ve hırka ile toplu zikir ise tarikatlara ait umumi vasıflardan” idi.²⁴⁹ Sivas’ın Çayyurt mahallesinden Zekerîya Kaçav ve otuz arkadaşının yargılandığı davada, tanıkların ifadelerinde zikredilen “ya Hu, ya Hu, ya Kayyum, ya Allah” sözlerinin “şeyhlik ve müridlik çerçevesi altında bir zikir ayini” olup olmadığı sorusuna cevaben, bu kelimelerin zikir olduğu, ayrıca ifadelerde geçen omuz omuza vererek “hu, hu, hu” seslerinin duyulduğu, halka oldukları ve “höyküermelerin bir saat sürdüğü” yolundaki ifadelerin tarikat ayini olabileceği gibi “mevlüd kıraati-nin arasında ve sonunda mersiye ve kasideler okumak gibi bir coşkunluk eseri” olabileceği de bildirildi.²⁵⁰ Ayrıca Diyanet İşleri Reisliğine mahkemelerden sevk edilen “tarikatçılık” vakalarında bir rehber olarak kullanılmak üzere *Tıbyanü Vesâilî'l-Hakâyık fî Beyan-ı Selâsilü'l-Tarâik* isimli kitabın temin edilmesi istenmişti:

Memleketimizde muhtelif namlar altında gizli gizli bazı tarikatlar faaliyete geçmekte ve bu tarikatların saliklerinden bazı kimseler vakit vakit tarikatçılık yüzünden Emniyet Teşkilatı tarafından takip ve mahkemelere sevk edilmektedir. Bu yüzden gerek emniyet teşkilatı ve gerek mahkemeler tarafından bu tarikatların mahiyeti ve vasıfları Diyanet İşleri Reisliğinden sorulmaktadır. Bu soruları cevaplandırmak için bu mevzuda yegâne kaynak olan ve halen Fatih Kütüphanesinin İbrahim Efendi kısmında kayıtlı bulunan Tıbyanü Vesâilî'l-Hakâyık fî Beyan-ı Selâsilü'l-Tarâik adlı eserin tarikatların mahiyetleri ve vasıfları hakkında incelemelerde kaynak vazifesi görmek üzere bir nüshasının Kütüphanemizde bulunmak üzere zaruri olduğundan adigeçen kitabın fotoğraflarla istinsah ettirilerek kütüphanemize konulmasına karar verildi.²⁵¹

Bazı tarikat ayinlerinin camilere taşınmasıyla mahkemelere intikal eden kimi hadiseler de Diyanet İşleri Reisliğine soruluyordu. Örneğin Sivas Asliye Ceza Mahkemesinin, camide kaside okuyan kişilere ilişkin sorusuna cevaben, üzerine camilerde

249 *HMKD*, 12.3.1947 tarih ve 75 no’lu karar. Uşşakilikle ilgili başka bir örnek için bkz. 28.5.1947 tarih ve 145 no’lu karar.

250 *HMKD*, 24.10.1949 tarih ve 217 no’lu karar.

251 *HMKD*, 24.12.1948 tarih ve 405 no’lu karar.

veya cami müştemilatından bir yerde kaside okumanın tarikat ayini olarak kabul edilemeyeceği, bunların halkı camiye celp için teşvik mahiyetinde dinen makul bir hareket olduğu” bildirilmiştir.²⁵² Bingöl Savcılığında davaları devam eden sanıkların savunmalarında, “Şafii mezhebinde olduklarından namaz sonunda 33 defa ‘Lailahe illallah’ dediklerini iddia ettiklerine binaen, bu mezhepte mezkur tevhidin mevcut olup olmadığına ve def çalıp hu çekerek, başlarını sallayıp duvara vurarak yapılan ayinin hangi mezhebi alakadar ettiğinin bildirilmesi” talebine cevaben, bu mezhepte selamdan sonra bir defa Lailahe illallah demenin sünnet olduğu bildirildi; “def çalma, hu çekme, başını sallayıp duvara vurma”nın hiçbir ehlisünnet mezhebinde yeri yoktu.²⁵³

Kars Valiliğinin, camilerde Şiilerin ayin yapmalarına müsaade edilip edilmeyeceğine dair yazısına cevaben, “Hasaneyn hazeratına muhabbet bahanesiyle Müslüman kalplerinin müteakbil muhabbetlerle birleşmesi lazım gelen cami-i şeriflere bilakis hürmetsizlikte bulundukları ve vatandaşlar arasında husumet uyandırdıkları” anlaşılan Şiilerin bundan men edilmesi gerektiği bildirilmiştir.²⁵⁴ Bismil Müftülüğünün, “Hattabi, Revafidi, Alevi şialarından müteşekkil köylerde bu fırkaca tanınmış kimselere ne suretle vesika verileceğinin bildirilmesine dair” yazısına cevaben, köy imamlarında aranan şartların Köy Kanunu’nda belirtildiği ve bu hükümlerin şahıslara ve fırkalara göre değişmeyeceği bildirilmiş, ayrıca daireye söz konusu fırkalara ilişkin esaslı bilgi verilmesi istenmişti.²⁵⁵ Bismil Müftülüğü, bu fırkaların “Hazreti Aliye kadar ehli beyte mensup olanların uluhiyetlerine kail olup Kur’anı Kerim’de nass-ı kat’i ile emredilmiş olan namaz, oruç gibi birçok feraizin vücuplarını inkar ve şeyheyn ile Hazreti Osman ve Muaviyeyi tekfir eden bir fırkai dalle” olduklarını, ayrıca yüzde ikisinin “şeytana tapan Yezidiler” olup, bunların “itikaden ve amelen büsbütün ehli sünnete muhalif” bulunduklarını bil-

252 HMKD, 22.7.1947 tarih ve 206 no’lu karar.

253 HMKD, 19.7.1948 ve 252 no’lu karar.

254 HMKD, 10.10.1950 tarih ve 340 no’lu karar.

255 HMKD, 29.3.1948 tarih ve 114 no’lu karar.

dirmişti.²⁵⁶ Müftülüğün “ehli sünnete muhalif fırka” tanımlaması kadar, Müşavere Heyetinin cevabi yazısı da oldukça önemliydi:

Diyanet İşleri Teşkilatının başlıca vazifelerinden biri, memleketimizde bulunan bu gibi tarikatların ve mezheplerin mahiyetini öğrenmek ve fısıltıya meydan vermeden bunların bugünkü hayat şartlarını ve âdetlerini ve akidelerini ve ayinlerini ve kitaplarını ve hatta şeyhlerini öğrenmektir.²⁵⁷

Müşavere Heyetine göre, “fısıltıya meydan vermeden” bu gibi tarikatların ve mezheplerin mahiyetini öğrenmeyi vazife edinmesi, Diyanet İşleri Reisliğinin dini yapılar konusundaki kontrol ve denetim işlevini açıkça gösteriyordu. Nihayetinde kurumun, sünni olup olmamasına bakmaksızın tarikatlar hakkında genellikle müteyakkız sayılabilecek bir noktada durduğu açıktı. İlgili yazışmalar dikkatle incelendiğinde devletin diğer kurumları gibi Diyanet İşleri Reisliği de “bir irtica kaynağı hatta fideliği olarak” görülen tarikat yapılarına karşı dikkat kesilmiş, hurafe ve batıl inançlarla ilgili genelgeçer beklentilere uygun şekilde onları önemli birer hedef olarak tespit ve teşhir etmekten geri durmamıştı.

3. İhtilaf ve Tefrika Unsuru Taşıyan Batıl Akidelerle Mücadele

Devletin din tasavvurunda benimsediği Sünni/Hanefi yorum, özellikle Türklükle ilişkilendirilerek Kemalizm’e eklemlenmeye çalışılmış, böylece marjinal unsurlar ana akım Sünni literatürün dışında kaldıkları ve verili dini literatüre muhalefet ederek “tefrika” meydana getirdikleri gerekçesiyle sakıncalı görülmüştü.²⁵⁸ Örneğin Müşavere Heyeti, Ayaş Müftülüğünün “Hanefi akvaline [kavillerine, sözlerine]” muhalif vaaz ettiğini bildirdiği vaiz Nureddin’in görevden men edilmesini uygun görmüştü.²⁵⁹ Ancak bu durum din görevlileri için geçerliydi. Halkın –ehl-i sünnet mezhepleri içinde olmak kaydıyla– farklı mezheplere mensup oldukları durumlarda dini sorularına o mezhebe göre cevap verilmesi isteniyordu.²⁶⁰

256 HMKD, 29.3.1948 tarih ve 114 no’lu karar.

257 HMKD, 24.5.1948 tarih ve 193 no’lu karar. (Bkz. Belge 18)

258 Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 40.

259 HMKD, 22.2.1940 tarih ve 37 no’lu karar.

260 İmamette Hanefi usulleri geçerliydi. Malatya’da Şafiiler çoğunlukta olduğu için teravih namazlarının Hanefi imam tarafından Şafii mezhebine ➡

T. C.

/ / 193

247

DIYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ
Müşavere Kurulu

Sayı: 1930-2095
193

6/4/948 günlü yazıya cevap olarak Bismil Muftuluğundan

gelen ve içinde "Hattabiyye Hâreti Aliye kadar ehlibeyte mensup olanların uluhiyetlerine kail olup Kur'anî kerimde nasıkatı ile emredilmiş olan namas, Oruç gibi bir çok feraizin vücuplarını inkâr ve şeyheyne ile Hâreti Osman ve muaviyeyi tekfir eden fırakai dâledir. yûsde ikisi şeytana tapan yezidilerdirki itikaden ve amelân bûs bütün ehlişünnete mahalfidirlor" denilen 16/4/948 tarihli yazı okundu :

Ezvelce gelen teskerede de hattabi ve ravafat âlevi şia gibi isimler geçdiği için bu isimlerin men'şei tarikatını mezhepmi olduğu mensupları ve şeyh veya dede ocakları olup olmadığı nasıl bir akide göttükleri ve ne gibi ibadetlerde ve âyinlerde bulunduklarının bildirilmesi istenilmişti . O civar halkının yûsde ikisi de şeytana tapan yezidilerdir . Bu yezidilerin orada tapdıkları şeyh adlı türbeside vardır . Sonra bunların bir takım kitapları da vardır . Diğerlerinin ellerinde nefesler ve gizli kitaplar olduğu gibi Diyanet İşleri teşkilâtının bağlaca vasifelerinden biri mese memleketimide bulunan bu gibi tarikatların ve mesheplerin mahiyetini öğrenmek ve hiç kimseye sezdirmeden ve zıslıtiya meydan vermeden bunların bu günkü hayat şartlarını ve adetlerini akidelerini ve âyinlerini ve kitaplarını ve hatta şeyhlerini öğrenmektir . Deyanet Başkanlığı Şiâi sabbe ile Şiâi galiyenin tarihteki akidelerini bilir ve tarihinde mevcut Hattabiyye tarikatınıda bilir . Ancak bu gün mevcut olan Hattabiler onların bakayasıdır . Yoksa bu isim yenini çıkartır . ve nereden neş'et etmiştir .Şeyhan taraflarında Ömeriye diye bir tarikat çıktığından bahsedilmektedir . Bu Ömeriye ile Hattabiye isimleri arasında münasebep vardır .Gerek Hattabiyyeye ait ve gerek Yezidilere ait malûmatın oldukça bize bir fikir verecek surette incelenerek yazılması hususlarının tekiden mahalline bildirilmesi için keyfiyetin Yüksek Başkanlığa arsına karar verildi . 24/5/948

Âza

Âza

Âza

Âza

Âza

Uygundur .

Başkan

Cevaben yazılacak mahallere ait olduğu halde tarih ve numarasının derzi rica olunur.

Belge 18 Hattabiye tarikatı hakkında, 24 Mayıs 1948 tarih ve 193 no'lu Müsavere Heyeti kararı

Herhangi bir mezheple ilişkili ya da değil, Sünni anlayışın dışına çıkarak özellikle kelami konulardaki farklı görüşlerini cemaate telkin eden din görevlileri hakkında da zaman zaman uyarılar yapılyordu. 7 Nisan 1929'da Rize Müftülüğünün Müşavere Heyetine gönderdiği yazıda, Osman Recep adında bir şahsın "hazreti ademin [Adem'in] babası ve anası olduğunu ve hazreti isanın [İsa'nın] da haşa babası olduğunu ve hazreti peygamber efendimizin miraca uruc etmediğini iddia ve müçtehidini kiram aleyhinde lisanı galiz" sarf ettiğinin bildirilmesi üzerine ahali arasında "şikak" (fitne) ve tefrika meydana getireceği Dahiliye Vekaletine bildirilmişti.²⁶¹ 25 Temmuz 1943'te Burdur'da Hatib oğlu Mehmet Öğütçü'nün²⁶² hutbe esnasında "Hanefi usullerine muhalefet etmesi ve Zahirilik mezhebini telkin ettiği"ne ilişkin şikayet üzerine yazılan cevabi yazıda "dinimizin emrettiği mühim işlerden birisinin iman ve ibadet hususunda vahdet husule getirmek" ve "tefrikaya yol açan mezhep mücadelelerine sapmamak" olduğu beyan edilmiş, hatibin "bu gibi hareketlere sureti katiyede nihayet vermesi konusunda daha önce uyarıldığı halde telkinlerine devam ettiği anlaşıldığından cemaat arasında tefrika işinde ısrar etmesi halinde görevden el çektirileceği" bildirilmişti.²⁶³

Diyanet İşleri Reisliğinin farklı itikat ve dini görüşlere yaklaşımını cemaat içinde "tefrika" meydana getirip getirmeyeceği meselesi belirliyor; bu kapsamda örneğin Alevilikle ilgili batıl akidelere dikkat çekilirken hayli keskin bir dil kullanıldığı halde, cemaat içinde tefrikaya yol açabilecek konularda Aleviliğin "tekfir" edilmesi doğru bulunmuyordu. Bigadiç Müftülüğünün, "müminlere yezid unvanını veren" Alevilerin "cünüp halinde yaptık-

uygun şekilde kaldırılması talebine cevaben, cemaatin imama tabii olmasının şart olduğu ve Hanefi'nin Şafii'ye, Şafii'nin Hanefi'ye iktidasının caiz olduğu hatırlatılarak teklifin yerinde olmadığı bildirildi. *HMKD*, 14.10.1940 tarih ve 131 no'lu karar. Kurtalan Müftülüğünün, ilçe sakinlerinin çoğunluğu Şafii mezhebinden oldukları için suallerine bu mezhebe göre cevap verilmesinin caiz olup olmadığı sorusuna cevaben, "bu kişilere mensup oldukları mezhep ahkâmına göre cevap verilmesinde mahzur olmadığı" bildirilmişti. *HMKD*, 28.9.1949 tarih ve 201 no'lu karar.

261 *HMKD*, 7.4.1929 tarih ve 200 no'lu karar.

262 Bu kişi daha sonra "Hatipoğlu" soyadını alan, "Hatip Hoca" lakaplı Mehmet Hatipoğlu'dur.

263 *HMKD*, 25.9.1943 ve 125 no'lu karar.

ları ekmek ve yağların” yenmesinin caiz olup olmadığı sorusuna verdiği cevapta, Alevilerin kendilerini İslam ve mümin olarak tanımladıkları ve “lailahe illallah” dedikleri halde “peygamberimizin de “Kim lailahe illallah derse cennete girer” hadisi şerifince ve “Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başka dilediğini bağışlar. Allah’a ortak koşan kimse, şüphesiz büyük bir günahla iftira etmiş olur” (Nisa, 48) ayeti celilesi ve ulemanın “ehli kible tekfir olunmaz” hükümleri karşısında, bunların yaptıklarını ve kestiklerini tahir kabul etmek ve bu gibi ikilik doğurabilecek meselelerin vakıfane önüne geçerek uyanık bulunmak gerektir denilmişti.²⁶⁴

1947 yılında Hekimhan müftüsünce yazıldığı anlaşılan yazıda, ilçe halkının çoğunluğunu oluşturan Alevi topluluğun “Türk milletinin manevi birliğini ihlal edecek” akidelere sahip olduğu, özellikle *Hasaniye* başlıklı kitapta “batıl fikirler ve hurafeler” bulunduğu gerekçesiyle bunlarla mücadele için “direktif verilmesi” talebine cevaben, Alevilerle “irşat” yoluyla mücadele edilmesi gerektiği söyleniyordu:

Alevilik milletin manevi birliğini parçalayarak şeyhlik postundan hükümdarlık tahtına atlamak için siyasi maksatla kurulmuş bir ihtilal partisi iken bilahare yalnız ocaklı denilen dedelerin şahsi menfaatlerine hizmete yarayan ve cehalet yüzünden bütün ömürleri boyunca bu ocaklılar için çalışan köylülerin gizli bir tariki haline gelmişti. Bunlar da Alevilik, Bâtınlık ve Hurufilik akideleri o kadar kökleşmiş ve bir hurafeler silsilesi halinde o kadar sistemleştirilmiştir ki, bunları söküp atmak ancak cehaleti kaldırmakla mümkündür. Binaenaleyh bunları tahsile teşvik etmeli ve dedelerin bunlar üzerinde müessir olmalarını ve faaliyette bulunmalarını önlemeye çalışmalıdır. Hurafelerle mücadele maksadı ile ilim, din bakımından kendilerine karşı harekete geçmek aralarındaki batıl ve hatta siyasi propagandaları uyandıрмаğa hizmet eder. Yalnız şeyhlerin kendilerini esir gibi kullandıkları ve ellerinden kazançları alındığı ve bu hürriyet devrinde böyle dedelere köle gibi çalışmanın manasızlığını anlamak zamanı geldiği ve bu bakımdan kendilerinin şayanı merhamet oldukları söylenebilir. Bu sözlerin müessir olması

264 *HMKD*, 6.12.1945 tarih ve 246 no’lu karar.

için ehli beyte muhabbetin faziletinden ve kendilerinin hakikî Türk oldukları halde aldanarak boş yere tefrikaya alet olduklarından ve hatta umumi meclislerde ve va'zlarda Alevilik diye isim vermeyerek hurafelerden ve bunlardaki batıl akidelerden bahsetmek lazımdır.²⁶⁵

1948 yılında Müşavere Heyetine yapılan bir başvuruya ilgili olarak, bir vatandaşın, kendisine “Türkiyede Müslümanlardan bir kısmı Sünni bir kısmı Şafii bir kısmı Alevi mezhebındendir. Bunlara kız verilmez, bunların Müslüman olmaları için evvela kafır sonra Müslüman olmaları lazım olur” diyen müftüyle ilgili dilekçesine cevaben, Aleviliğin gizli bir tarikat olup akideleri arasına birtakım hurafelerin ve efsanelerin karıştığı, “Kızılbaş”ın tarihte Şah İsmail’in ordusuna verilen askeri ve siyasi bir isimken daha sonra Alevilere teşmil edilmesinin doğru olmadığı bildirilmiştir. Ayrıca kanunen tarikatların ilga edilmesi üzerine “millet arasındaki” ikiliğin ortadan kaldırılarak birliğin sağlanması gerektiği, dolayısıyla “münevver Aleviler”in “böyle bir tefrikacılığın kaldırılması için cahil olanları uyandırmaları ve bazı dedelerin gizli ve menfaatçı hareketlerini önlemeleri” istenmiştir.²⁶⁶

Diyanet İşleri başkanı Ahmet Hamdi Akseki’nin Vakıflar Genel Müdürlüğüne yazdığı 29 Kasım 1947 tarihli yazıda, kendilerine tayin edilen mevzular hilafına söz söyleyen “ve hele halkın zihnini teşviş edecek ve tefrikayı mucip telkinlerde bulunan” vaizlerin kanuni muameleye tabi tutularak vaaz vesikalarının alınacağı bildirildi.²⁶⁷ Diyanet İşleri Reisliğinin Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderdiği 5 Mart 1948 tarihli yazıda ise, “halkın

265 HMKD, 1.2.1947 tarih ve 34 no’lu karar.

266 HMKD, 5.1.1948 tarih, karar no verilmemiş. Gördes’te ayin yapmaktan şanık bazı kişilerin Asliye Ceza Mahkemesinde görülen duruşmasında Aleviliğin mahiyeti hakkında bilgi istenmesi üzerine yazılan cevabi yazıda, Aleviler arasında kullanılan Bismi Şah (Ali adıyla), destur erenler, Ali gülleri, muhabbet bağının gülleri, hak, dost gibi tabirleri kullandıkları, 12 imama bağlı oldukları akidelerine “tenasüh ve hulul” inancının karışmış olduğu, ayrıca bazı Hurufi ve Bâtîni fikirleri kabul ettikleri bildirildi. HMKD, 26.4.1946 tarih ve 106 no’lu karar.

267 1947 Yılı Genel Yazılar Dergisi, Ankara: VGM, 1948, s. 33, sayı: 1462. Verilen fetvalara aykırı şekilde yazılar yazan Eyüp müftüsü hakkında ise “halkın zihinlerinde tereddüte yol açtığı” gerekçesiyle gerekli muamelenin yapılması bildirildi. HMKD, 7.2.1950 tarih ve 47 no’lu karar.

zihinlerini karıştıracak, dini ve milli itikadını sarsacak kötü telkinler yapılmasına mahal bırakmamak için” yalnızca Diyanet’in vaizlik vesikası verdiği kişilere vaaz ettirilmesi istendi.²⁶⁸

Dini modernleştirmek ve daha kişisel bir forma dönüştürmek için tek partili yıllar boyunca geleneksel ve çoğunlukla şifahi halk kültürü içinde yaşatılan pek çok unsur “hurafe” olarak değerlendirilirken, çok partili yıllara geçiş sürecinde dahi özellikle tarikatlara karşı mücadeleden taviz verilmedi. Cumhuriyet Halk Partisi’nin 16 Şubat 1949 tarihli grup toplantısında, Başbakan Şemseddin Günaltay “memlekette vicdan hürriyeti namı altında birtakım hurafelerin ve memleketi mahvedecek zihniyetlerin inkişafına” müsaade edilmeyeceğini açıklamış ve vicdan hürriyetinin ancak “memlekete zararlı olmadıkça” korunacağına dikkat çekmişti. Nitekim bütün özgürlüklerin “kudsiyet hududu muayyen”di ve onları korumak adına inkılaplardan asla taviz verilemezdi.²⁶⁹

Akseki de 1950 yılında yazdığı raporda, tek partili yıllar boyunca yürütülen katı laiklik politikalarının din eğitimi konusunda bir boşluk meydana getirerek “batıl akide ve tarikatların üremesine” yol açtığını savunmuştur:

Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları birtakım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karıyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müspet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır.²⁷⁰

Akseki’nin sözünü ettiği “müspet ilimlerle mücehhez münevver din adamları” İmam Hatip okulları ve İlahiyat fakültelerinde yetişecek; böylece “hurafelerden kurtarılmış bir İslam”, komünizm gibi yıkıcı ideolojilere karşı da en büyük dayanak noktası haline gelecekti.²⁷¹

268 1948 Yılı Genel Yazılar Dergisi, Ankara: VGM, 1949, s. 7, sayı: 44538/6.

269 Akşam, 16 Şubat 1949.

270 Akseki, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-III”

271 Millet, V/113 (1948), s. 12. Dergideki başka bir yazıda, hurafelerle mücadelede asıl maksadın “Hak dinini hiçbir zaman unutmamış ve her şeye rağmen unutmayacak olan bu İslam memleketinde, dini, Cumhuriyet ve halk idaresine karşı kuvvet saymak” olmadığını, asıl davanın “Cumhuriyetlerin ➤

Dini Neşriyatın Denetimi

Tek partili yıllar boyunca, genel olarak dönemin kendine has koşullarını yansıtan dini içerikli yayınların ve gündelik hayatın laiklik ekseninde yeniden düzenlenmesine karşı direnç gösteren her türlü eğilimin sıkı takip edildiği bu süreçte, dini düşüncenin gelişiminden söz etmek güçtür.²⁷² Zira Cumhuriyet Türkiye'si'nin hafızasına sahip yeni nesillerin yetiştirilmesi, rejimin ideallerini yansıtan yeni bir dinselliğin inşa edilmesine bağlıydı. Bu yöndeki ilk radikal düzenleme olan Tahrir-i Sükûn Kanunu (1925) ile hükümet "İrtica ve isyana ve ülkenin sosyal düzenini, huzur ve sükûnu ve emniyet ve asayişini ihlale yönelen örgüt, kışkırtma, özendirme, girişim ve yayınına doğrudan doğruya yasaklamaya yetkili" kılınmıştı.²⁷³ Kanunun kabulünden hemen sonra Mustafa Kemal, Cumhuriyet karşıtı yayınların şiddetle kovuşturularak önleneyeceğini açıklamış,²⁷⁴ akabinde *Tevhid-i Efkar*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *İstiklal*, *Orak Çekiç*, *Sebilürreşad*, *Resimli Ay*, *Vatan*, *Tanin*, *İkaz*, *Doğrusöz*, *Sadai Hak*, *İstikbal* ve *Kahkaha* gibi gazete ve dergiler kapatılmıştı.²⁷⁵ 3 Mayıs'ta ise Havalî-i Şarkiye'de İdare-i Örfiye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Talimatnamesinin kabulüyle basın özgürlüğü giderek daha fazla daraltıldı.²⁷⁶

Tahrir-i Sükûn Kanunu'nun 1929'da kaldırılmasından sonra görece serbestlik ortamının ardından yeni Matbuat Kanunu (25 Temmuz 1931) ile basın suçları düzenlenerek hükümetin iç ve dış politikaları aleyhine yayın yapan gazete ve dergilerin toplatılması ve kapatılmasına ilişkin esaslar hükme bağlandı. Buna göre gazete ve mecmualar "memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı" İcra Vekilleri Heyeti kararıyla belirli bir süre

ve halk idarelerinin en idealini bünyesinde saklayan İslam dinini -eğer varsa ve kalmışsa- hurafelerden ve israiliyetten kurtararak ahlaklı, faziletli güller yüzü bir cemiyetin manevi inşasına temel yapmak" olduğu vurgulanıyordu. Bkz. Cemal Kutay, "Sağcı Dedikleri Acaba Bunlar mıdır?", s. 3. Ayrıca bkz. K. Nami Duru, "İslam Dini 'Aslına Dönüş' İnkılâbının Eşiğindedir", s. 6.

272 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 93.

273 4.3.1925 tarih ve 589 no'lu kanun.

274 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri-I*, s. 357.

275 Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür*, s. 6.

276 3.5.1925 tarih ve 1846 sayılı Kararname.

tatil edilebilecek, ayrıca Türkiye dışında yayımlananların ülkeye girişi yasaklanabilecek ve dağıtılan nüshalar toplatılabilecekti.²⁷⁷ 1 Haziran 1934'te Matbuat Umum Müdürlüğü Kanunu yeniden düzenlendi. Müdürlük bundan böyle “siyasi, iktisadi, içtimai” gelişmelerle ilgili yerli ve yabancı neşriyatı takip edebilecek, “milli matbuatın inkılap prensiplerine, devlet siyasetine ve millet ihtiyaçlarına uygun olmasını” temin etmek üzere “memleket içinde milliyet ve demokrasi esaslarına mugayir fikir cereyanlarının yayılmasına mani olmak için tedbir alabilecek, bu gibi fikir cereyanları ile neşriyat vasıtasıyla” mücadele edebilecekti.²⁷⁸ Nitekim 1935 Mayıs'ında toplanan Matbuat Kongresinde dönemin Matbuat umum müdürü Vedat Nedim Tör, gazetelerin “devrim prensip ve ideallerinin geniş halk yığınları içinde yayılması için en kuvvetli propaganda aracı” olduğunu savunmuş, bunları irticayla mücadelede, halkın siyasi, ekonomik ve kültürel eğitimini vermede bir okul olarak göstermişti. 1938'de çıkarılan Türk Basın Birliği Kanunu'yla önemli denetim olanaklarına kavuşan hükümet, 1940'ta Matbuat Umum Müdürlüğünü Başvekalete bağlayarak basın üzerindeki kontrolünü arttırdı.²⁷⁹

Nihayetinde rejime ve Cumhuriyet'e ya da inkılaplara muhalefet ederek “zararlı” yayın yaptıkları öne sürülen gazete, dergi ve kitapların satış ve dağıtımlarının durdurulması, ülkeye girişlerinin yasaklanması, gazete ve dergilerin geçici veya sürekli olarak kapatılması tek partili yıllar boyunca yaygın şekilde devam etti. Bu kapsamda “kamuoyunun huzurunu bozucu”, “komünizm, misyonerlik ve dini propaganda” içeren, “bölücü ve muzır” nitelik taşıyan yayınlar yasak kapsamına alınmıştı.²⁸⁰

Dönemin büyük ölçüde resmi yayınlardan müteşekkil dini neşriyatı ise rejimin din konusunda ürettiği yeni çerçeveyi yansıtabilecekti. Nitekim dini reformlara, “inkılaplara ve rejime muhalif”, “dini propaganda, irticaya teşvik” ve “dini/dindarları rencide edici” mahiyet taşıyıp taşımadıkları, “hurafe ve batıl

²⁷⁷ *Resmî Gazete*, no: 1881, 25 Temmuz 1931

²⁷⁸ 1 Haziran 1934 tarihinde Matbuat Umum Müdürlüğünün Kanunu.

²⁷⁹ Seçkin Yiğitsoy Şakacı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Basın ve İktidar İlişkisi (1938-1945)*.

²⁸⁰ Yılmaz-Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür*, s. 22 vd.

inançlar” içerip içermedikleri gibi kriterler gözetilerek denetleniyorlardı.

Bu konuda oldukça kritik bir fonksiyon üstlenen Diyanet İşleri Reisliğine, basılmadan önce incelenmesi için çok sayıda yayın gönderilmiş; basıldıktan sonra sakıncalı bulunan yayınlar ise tetkik edilmek üzere Müşavere Heyetine havale edilmişti. Bununla birlikte teftiş işi için Diyanet İşleri’ne yasal bir yetki ve sorumluluk verilmemiş; sadece yasaklama kararlarının meşrulaştırılmasına aracılık etmesi ve birtakım dini ifadelerin anlaşılmasına yardımcı olması istenmişti. Pek çok dini yayın çoğunlukla Diyanet İşleri Reisliğinin görüşü alınmadan yasaklanmış; Eşref Edib’in Dahiliye Vekaletince toplatılan *Kur’an’dan İktibaslar* kitabı buna çarpıcı bir örnek teşkil etmişti. Dönemin Matbuat Umum müdürü Vedat Nedim Tör yasaklama kararına ilişkin, ülke genelindeki dini neşriyatı bir bütün olarak değerlendirdiği ve dini bir atmosferin yaratılmasına yol açtığı gerekçesiyle “günün bu kabil neşriyata tahammülü olmadığı”nı öne sürdü:

Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideiği vücuda getirilmesine taraftar değiliz.²⁸¹

1945 yılında Matbuat Umum Müdürlüğü bu defa da “dinden bahis yazı, mütalaa, ima ve temsillere” yer veren gazetelere bir yazı göndererek “din mevzuu üzerinde gerek tarihi, gerek temsili ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale ve fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakkı edilmesi [sakınılması]”ni istedi.²⁸²

Yürürlüğe konulan bütün tasfiye ve tecziye mekanizmalarına rağmen ayakta kalmayı başaran irili ufaklı tarikat ve kapalı cemaatlerle İslamcı kimlikleriyle tanınan simaların öncülüğünde çıkarılan bazı dergiler dini muhalefetin esaslı bir temsilini ortaya koyarak geniş kitlelere ulaşmayı başardılar. Eşref Edib’in 1908

281 Bkz. Eşref Edib, *Kara Kitab*, s. 24. Eşref Edib’in bildirdiğine göre bu yazının tarihi 17 Mayıs 1942’dir. Ancak Düccane Cündioğlu’na göre en geç 1933-1937 arasında gönderilmiş olmalıdır. Zira yazının altında imzası bulunan V. Nedim Tör bu tarihlerde Matbuat Umum Müdürlüğü yapmıştır. Bkz. *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-I*, s. 155.

282 Eşref Edib, *Kara Kitab*, s. 27.

yılında önce *Sırat-ı Müstakim* daha sonra 1912'de *Sebilürreşad* adıyla neşrettiği mecmua, Takrir-i Sükûn Kanunu'yla kapatılmış ve 1948'de yayın hayatına geri dönmüştü. Dini, milli ve edebi bir çizgide İslamcı reflekslerin canlı tutulmaya çalışıldığı *Sebilürreşad*, yayımlandığı tek partili yıllarda dine ve dini kurumlara yönelik her türlü eleştiriye ve müdahaleye karşı sürekli bir teyakkuzu canlı tutmayı başardı.

Nurettin Topçu'nun öncülüğünde 1 Şubat 1939'da yayımlanmaya başlayan *Hareket* dergisi ise İslamcı-Anadolucu çizgiye bağlı bir söylemin öncülüğünü üstlendi.²⁸³ 1960'lardan itibaren İslam sosyalizmi tezleriyle dikkat çeken dergi, Batılılaşmaya karşı beklenen Rönesans'ın hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini savunarak "Tek şef rejimi"nin sakıncalarına sık sık vurgu yapmıştı.²⁸⁴

Necip Fazıl [Kısakürek]'ın 1943'ten itibaren *Büyük Doğu* sloganıyla neşrettiği dergisi ise edebi ağırlığının yanı sıra siyasi polemikleri ve iktidara yönelik eleştirileriyle kendisine özgü bir muhalefet söylemi geliştirmiş; ilk sayısında "ideolocya örgüsü" olarak tanımlanan misyonunu "Tanzimat'tan beri devam eden sahte inkılaplar ve bu inkılapların türettiği sahte kahramanlar, davamızın müşahhas planda baş meselesidir" sözleriyle duyurmuştu. Batı'ya karşı Doğu'yu sloganlaştıran "Büyük Doğu hareketi", Osmanlı'yla özdeşleşen ve Türkler sayesinde güç kazanan İslam kültürünü gelecek kuşaklara aktarmak üzere insanları göreve çağırıyor;²⁸⁵ çok partili yıllara geçiş sürecinde toplumsal muhalefetin bir kamuoyuna dönüşmesinde etkili rol oynuyordu.²⁸⁶

Çok partili yıllara doğru artış gösteren dini neşriyat üzerindeki baskılar kısmi bir iyileşmeyle birlikte devam etti. "İrtica tehdidi"ne karşı teyakkuz halinde olan hükümet yetkilileri bu artışı "dine dönüş" arzusu olarak yorumluyordu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 16 Şubat 1949 tarihli grup toplantısında "aşırı sağ ve

283 Necdet Subaşı, "1960 Öncesi İslamî Neşriyat: Sindirilme", s. 217.

284 Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", s. 49.

285 Elizabeth Özdalga, "Tasavvuf Bahçelerinde Dolaşan bir Milli Kahraman: Necip Fazıl Kısakürek", s. 190.

286 Necdet Subaşı, "1960 Öncesi İslamî Neşriyat", s. 225. 1947-1949 arasında Ömer Rıza Doğrul'un öncülük ettiği *Selamet Mecmuası* da İslam dünyasının ilmi birikimini yansıtan çizgisiyle öne çıkıyordu.

aşırı sol cereyanlara karşı alınacak tedbirler” hakkında bir soru önergesi veren Seyhan vekili Ahmet Remzi Yüreğir, “dini mahiyette neşriyat yaptığını iddia eden mecmualardan bazı satırlar” okuyarak “kara kuvvet”in başkaldırdığını öne sürdü. Başbakan Şemseddin Günaltay ise rejime sadakatten taviz verilemeyeceğini, bu bağlamda rejimin bir gereği olan hürriyetlerin “mahdud ve çevrilmiş” olduğunu söyledi.²⁸⁷

1. Devrimlere Yönelik Dini Muhalefet İçeren Yayınlar

Cumhuriyet’in yeni değerlerinin benimsetilmesinin önünde engel oluşturarak “ülke aleyhine” ve “kamuoyunu bozucu” yayın yaptıkları gerekçesiyle kimi gazete ve dergiler geçici veya sürekli olarak kapatılırken, pek çok kitap da İcra Vekilleri Heyeti kararıyla toplatıldı. Bunların büyük bir kısmı, devrimlere muhalef gerekçesiyle yasaklanmıştı. Hilafetin ilgasına muhalefet eden ve buna ancak İslam ülkelerinin bir araya gelerek karar verebileceklerini savunan *Turan* gazetesi, İzmir’de bu amaçla bir Hilafet Kongresi toplanacağını haber verince geçici olarak kapatıldı.²⁸⁸ 1925’te Şapka inkılabına muhalefet eden *Koca Balkan* gazetesi²⁸⁹ (Bulgaristan) ile 1934’te din adamlarının kıyafetleriyle ilgili düzenlemeleri eleştirerek inkılapların azınlıkları Türkleştirdiğini iddia eden Ermenice *Aramazt* gazetesinin (Atina) ülkeye girişi yasaklandı.²⁹⁰ Ayrıca Mısır’da basılan ve Tekke ve Zaviyeler Kanunu’na muhalefet içeren dört kitap,²⁹¹ Gümülcine’de basılan *Müdafaa-i İslam* gazetesi, Halep’te basılan *İslamiyette Tesettür-ü Nisvan*²⁹² ve Mehmet Salih imzalı *Din Muallimi*²⁹³ isimli kitaplar da inkılaplara aykırı bulunarak İcra Vekilleri Heyeti kararıyla yasaklandı.

287 *Akşam*, 16 Şubat 1949. Özellikle dini neşriyat konusunda uygulanan sansür ve yasaklamalar ilerleyen yıllarda ciddi eleştirilere yol açtı. Örneğin Eşref Edib tek parti döneminde Cumhuriyet Halk Fırkasının “dini neşriyata katliam emirleri verdiği”ni öne sürdü. Bkz. *Kara Kitab*, s. 29.

288 *BCA*, 030.18.01.19.15.12.

289 *BCA*, 030.18.01.014.44.14.

290 *BCA*, 030.18.01.50.89.17.

291 *BCA*, 18.86.192.19.35.

292 *BCA*, 030.18.01.67.61.2.

293 *BCA*, 030.18.01.71.9.14.

İnkılap, devrim ve rejim aleyhinde yazılar içerip içermediğinin bildirilmesi talebiyle Emniyet Umum Müdürlüğünden ve muhtelif savcılıklardan incelenmek üzere Diyanet İşleri Reisliğine gönderilen çok sayıda yayın, Müşavere Heyeti tarafından tetkik edildikten sonra neşredilmesinde herhangi bir sakınca olup olmadığı ilgili makamlara bildiriliyordu. Örneğin Said-i Nursi'nin 1945 yılında yazdığı birtakım yazılar,²⁹⁴ 1947 yılında bazı kişilerce çoğaltılmaya çalışıldığı anlaşılan *Mucizat-ı Kuran Risalesi ve Zeyilleri*,²⁹⁵ 1948'de *Asayî Musa Mecmuası* ile *Zülfikarî Mucizâtı Ahmediyye ve Kur'aniyye Mecmuası*,²⁹⁶ *Risalei Nurdan Gençlik Rehberi*,²⁹⁷ *Risalei Nur Burhanlarından Bismillahirrahmanirrahim*²⁹⁸ başlıklı kitaplar incelenmek üzere Müşavere Heyetine gönderilmiş ve yayımlanmalarında sakınca görülmemişti. Yine muhtelif yıllarda bazı yazma Arapça kitaplar,²⁹⁹ Abdurrahman Karabaş'ın *Karabaş Tecvidi* ve Mustafa Rakım hattıyla yazılan *Mızraklı İlmihal*'in³⁰⁰ neşredilmesinde bir mahzur görülmedi.

Bazı kitaplar ise incelendikten sonra düzeltilmek üzere yazarlarına gönderiliyordu. Örneğin Kemal Pilavoğlu'nun, Emniyet Umum Müdürlüğünün inceleme talebi üzerine düzeltme kararı verilen *Kırk Hadis-i Şerif* kitabında, herhangi bir şer'i hatada bulunan kişi "zalim" olarak nitelendiriliyor ve zulme karşı "her ferdi müslimin lisan ile temin edemediği adaleti yazı yani neşriyat ile, anınla da olmazsa kılınç ve silah ile te'min eylemesi ve bu suretle zulmü kaldırarak hürriyeti elde eylemesi"nin gerekli olduğu öne sürülüyordu. Karar yazısında ise İslam'da üç türlü cihadın bulunduğu, bunlardan kılıç ile yapılan cihadın yalnızca devlete ve hükümete, irşad ile cihadın ilim adamlarına ait olduğu, "bunlara muktedir olmayan diğer Müslümanlar"ın ise ancak kalp ile cihat

294 HMKD, 10.7.1945 tarih, 839 sayı ve 175 no'lu karar. Said-i Nursi adıyla kitaplarını imzalayan Said [Okur], 1948'e kadar Müşavere Heyeti kayıtlarında Said-i Kürdi olarak, 22 Ekim 1948 tarihli bir belgede ise ilk kez Said-i Nursi diye anıldı.

295 HMKD, 12.6.1947 tarih, 733 sayı ve 166 no'lu karar.

296 HMKD, 22.10.1948 tarih, 4191 sayı ve 323 no'lu karar.

297 HMKD, 12.1.1948 tarih ve 2365 sayı ve 15 no'lu karar.

298 HMKD, 5.1.1948 tarih ve 2682 sayı ve 3 no'lu karar.

299 HMKD, 20.7.1945 tarih, 930 sayı ve 179 no'lu karar.

300 HMKD, 22.12.1947 tarih, 2768 sayı ve 342 no'lu karar.

edecekleri, “aynı zamanda bunların icrasında basiret üzerine hareket edilüp hususi ve umumi fitneye bais olmamasile mukayyet bulunduğundan eserin ilgili bölümünde gerekli düzeltmenin yapılması istenmişti.”³⁰¹

2. Dini Propaganda yahut Tezyif İçerikli Yayınlar

Din propagandası yahut dini tezyif edici yayın yaptıkları gerekçesiyle, hangi dine yönelik olduğuna bakılmaksızın yasaklanan neşriyatın bir kısmı yurtdışında basılan gazete, dergi ve mecmualardı. Örneğin İslam birliği mesajı veren *Març* gazetesi³⁰² (Şam) ile *The Islamic Review* mecmuasının³⁰³ (Londra) “Müslüman milletler arasında dini esaslara dayalı bir birlik oluşturmak” için yayın yaptıkları gerekçesiyle ülkeye girişleri yasaklandı. Aynı şekilde Bulgaristan’da çıkarılan *Dostluk* gazetesi,³⁰⁴ Ali Ulvi imzalı *Doğru Yol* adlı kitap, Arif Oruç’un Paris’te bastırdığı *Yarın* broşürü ve *Yarın Kurtuluş Neşriyatı* altında çıkarılan tüm yayınların ülkeye girişi yasaklandı.³⁰⁵ Ayrıca İsmail Nazım Ergenel’in *En’am-ı Şerif*,³⁰⁶ Eşref Edib’in *Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı*,³⁰⁷ Ömer Fevzi Mardin’in *Din Dersleri*,³⁰⁸ Mustafa Kocabaş’ın *Din Kılavuzu*³⁰⁹ başlıklı eserlerinin yanısıra *İman ve Ame*³¹⁰ ve *Tam İlaveli Mevlüd-ü Nebi*³¹¹ adlı kitaplar da din propagandası yapıldığı gerekçesiyle yasaklanan yayınlar arasındaydı.

Dönemin Matbuat Umum müdürü Selim Sarper’in 22 Kasım 1943’te *Litilavetülkur’anülkerim* kitabı hakkında Başvekalete yazdığı yazı, söz konusu yayınların yasaklanma gerekçeleriyle ilgili bir açıklık olmayışına tipik bir örnektir. Nitekim Arap harf-

301 HMKD, 27.12.1950 tarih, 23319 sayı ve 453 no’lu karar.

302 BCA,18.86.102.1930.

303 BCA,030.18.01.20.40.5.

304 BCA,030.18.01.33.6.3.

305 BCA,030.18.01.37.46.14.

306 BCA,030.18.01.85.77.15.

307 BCA,030.18.01.107.103.13.

308 Kamil Büyüker, “İstanbul’da Mardinli Bir Asker Mutasavvıf: Ömer Fevzi Mardin, *Makalelerle Mardin*, c. IV, İstanbul, 2007, s. 89.

309 BCA, 030.18.01.85.97.17.

310 BCA,030.18.01.86.14.16.

311 BCA,030.18.01.108.43.9.

lerini öğretmek maksadıyla yazıldığı anlaşılan kitaptaki bazı duaların din propagandası mahiyeti taşıdığı öne sürülüyordu.³¹² Yine Hafız Naci Gürses'in *Doğru Yol* kitabıyla ilgili Basın Yayın Umum Müdürlüğünün hazırladığı dikkat çekici raporda, "Dini duyguların hareket halinde olduğu" ramazan ayında neşredilmesi teklif edilen kitabın bir "ilmihal kokusu" taşıdığı öne sürülüyordu:

Hafız Naci Gürses tarafından yazılıp İstanbul'da Ak-ün matbaasında basılan bu broşür, adından da anlaşılacağı üzere cennete giden yolu ima etmektedir...Yazıcı, 20'nci medeniyet asrında Türk çocuklarının zihnini cennet hülyaları, cehennem korkularıyla bulandırmakta, manzumelerinde milli, ahlakî hislerin örgüsü içinde koyu İslamcı propagandalar yapmaktadır...Yedinci sahifedeki şu kıt'a Kemalizmin altı umdesinden biri olan Laikliğin zıddı bir mana taşımaktadır: "Her Türk İslamım demeli - birden elele vermeli - Aynı düşen kalır geri - Tanrı birlik olun demiş"...Tamamen bir "ilmihal" kokusu duyulan kitapta abdeste, namaza, oruca oldukça mühim kıt'alar tahsis edilmişti... Muharririn neşir için ramazan ayını seçmesi de dikkate değerdir...Kitap din duygularının hareket halinde olduğu bu ayda, okuyanlar zihninde rejimimize karşı antipatiler oluşturabilecek bir mahiyet taşımaktadır.³¹³

Dini propaganda yapıldığı gerekçesiyle yasaklanan neşriyatın önemli bir kısmı ise farklı din ve mezheplere ilişkin yayınlardı. Bulgaristan'da çıkarılan ve Protestanlığı teşvik eden *Şahidu'l-Hakayık* adlı risale,³¹⁴ İstanbul'da misyonerlerce çıkarılan *İsanın Dağdaki Vaazı*,³¹⁵ *Imitation yahut Mesihe Uymak*,³¹⁶ Fransa'da yayımlanan *Deo Graitas* adlı misyoner risale,³¹⁷ *Bahai News* gazetesinin³¹⁸ ve Napoli'de çıkarılan *Ricordati di Tua Madre* adlı İtalyanca mecmua³¹⁹ bu doğrultuda İcra Vekilleri Heyetince yasaklanmıştı.

312 BCA, Başvekalet Evrakı, 22.11.1943 tarih ve 2115/2639 no'lu yazı.

313 BCA, Basın Yayın Umum Müdürlüğü, 5.9.1944 tarih ve 86 no'lu yazı.

314 BCA, 030.18.01.37.48.7. Ayrıca Risale için bkz. BCA, 18.86.131.1933.

315 BCA, 030.18.01.51.8.13.

316 BCA, 030.18.01.85.101.16.

317 BCA, 030.18.01.76.57.16.

318 BCA, 030,18,01.69.88.18.

319 BCA, 030.18.01.82.17.3.

Müşavere Heyetine gönderilen *Eyüp*³²⁰ ve *Rahmet Damlaları*³²¹ isimli eserler Hristiyanlık propagandası yapıldığı gerekçesiyle, Ömer Fevzi Mardin'in *Kurtuluş* kitabı ise Bahai misyonerliğiyle alakalı görüldüğü için mahzurlu bulunmuştu.³²² Emniyet Umum Müdürlüğünün talebi üzerine, Mardin'in *Hakikat İlmi ve İrfan* eseriyle ilgili hazırlanan raporda, yazarın Amerika'da tabileri bulunan Bahai misyonerleriyle ilgisi bulunduğu ve daha önce seri halinde neşrettiği *Dinler Arası İlmihal, İzdirap, Ümit ve Kurtuluş* gibi kitaplarında "gizli bir gayeye doğru yürüdüğü" belirtilerek bu kişinin "Müslümanlık perdesi altında Hristiyanlık propagandası" yaptığı ve "kendine göre gizli bir tarikat kurucusu" olup olmadığı hususunda şüphe uyandırdığı bildirilmişti.³²³

Süleyman Külçe'nin *Müslümanlar Dikkat* kitabının, misyonerlerin propaganda şekillerini ve araçlarını gösterdiği; ayrıca Tevrat ve İncil metinlerinde sonradan bozulmuş sözleri karşılaştırarak "Hristiyan ve Siyonist propagandanın ne derece çürük ve manasız olduğunu ilmi bir usul dairesinde gösterdiği" için faydalı bulunması³²⁴ gibi kimi örneklerden ise misyonerliğe karşı bazı yayınların teşvik edildiği anlaşılmaktadır.

Dini tezyif edici yayınlar hangi dine yönelik olursa olsun yasak kapsamına alındı. Örneğin Divrik Ortaokul müdürü Fikri Madaralı'nın *Top Patladı Oruç Bozuldu*³²⁵ kitabı "camide kılınan namazı istihza edecek bir tarzda hikaye yazıldığı" gerekçesiyle Milli Eğitim Bakanlığına gönderilmiş; yine "Hazreti Adem ile Hazreti Havvanın muhayyel suretlerini gösteren levha"³²⁶ İslamların akidesini tezyif ve tahkir maksadıyla tasvir ve neşir edildiği" gerekçesiyle mahzurlu bulunarak yazarları hakkında kanuni takibat yapılması mütalaa edilmişti. Kırşehir Orta Mektep müdürü Adil B.'nin *Türk Teolojisi* kitabı, "yurttaşların vicdanlarını ceriha-

320 HMKD, 15.10.1946 tarih ve 270 no'lu karar.

321 HMKD, 6.10.1948 tarih ve 312 no'lu karar.

322 HMKD, 30.3.1946 tarih ve 84 no'lu karar.

323 HMKD, 12.3.1947 tarih ve 84 no'lu karar.

324 HMKD, 8.12.1948 tarih ve 378 no'lu karar (bkz. Belge 19). Ayrıca kitaptan bir miktar satın alınması kararı için bkz. 8.12.1948 tarih ve 376 no'lu karar.

325 HMKD, 12.5.1944 tarih, 1220 sayı ve 163 no'lu karar.

326 HMKD, 16.11.1950 tarih, 401 sayı ve 1 no'lu karar.

T. C.

/ / 193

DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

85

UŞÂVEKE KURULU

Sayı 3043
T. 378Ön : " Müslümanlar Dikkat " adlı
eserin yayını faideli ol-
duğu Hk.

Süleyman Külge tarafından yazılan, İzmir Nefaset Matbaasında, 1948 de tabedilen " Müslümanlar Dikkat " adlı kitabın muhtevyatı hak-
kindaki düşüncelerin bildirilmesi ve kitabın iadesine dair, Amiyet Ge-
nel Müdürlüğünün Şube 9.B.- 1,34666 numaralı ve 15/6/48 tarihli yazı-
sı okunarak ilgilik eser incelendi :

İzmirde, Nefaset Matbaasında basılmış olan Süleyman Külgenin
" Müslümanlar Dikkat " adlı 78 sahifelik eserinin kabında açıklandığı
üzere, Hristiyan misyonierlerinin din propogandalarını önlemek için ya-
zılmıştır. Mevlîf kitabında, misyonierlerin propoganda şekillerini ve va-
sıtalarını dikkatle tesbit etmiş ve bunların memleketimizde dini vahde-
ti ihlal maksadını güttükleri ve bunlara karşı savunmak lüzumuna belirt-
miş, Tevratlarda ve İncillerde bozulmuş ve sonradan sokulmuş sözleri kar-
şılaştırmak lüzumunu hissederek bu mevzuda Hindistan ulemasının reisi
Rahmetullah Hindi tarafından yazılan ve Tevrat ile İncilin tahlilinden
sonra Kur'anı Kerim'in asalet ve azametini belirten meşhur eseri " İz-
harül Hak " dan ve bunun iki tercemesinden istifade ederek bu hristi-
yan ve siyonist propogandanın ne derece çürük ve menasiz olduğunu ilmi
bir usul dairesinde göstermiştir.

Bu eser, son zamanlarda alıp yürüyen hristiyan misyonierlerinin
hareketlerine karşı savunmak ihtiyacının bir ifadesinden ibaret olup,
yayınının teşviki faideli olacağı mütalaasıyla keyfiyetin Yüksek Baş-
kanlığın arsına karar verildi. 8/12/48 .

Aza

Aza

Aza

Aza

Aza

Uygundur.

K. Burçlan

H. İbrahim

E. İbrahim

Aza

Uygundur.
Başkan

Çeviren yazılacak muhterretata ait olduğu süresinin tarih ve numarasının deret rica olunur.

Belge 19 Müşavere Heyetinin *Müslümanlar Dikkat* isimli kitap hakkında yazdığı
8.12.1948 tarih ve 378 no'lu karar

dar eylediği” gerekçesiyle mahzurlu görülmüş;³²⁷ “Bab-ı İctihadi İstanbul’da Açtım” başlıklı mülakat sebebiyle *Resimli Cuma Mecmuası* halkın dini duygularını rencide edici yayın yaptığı gerekçesiyle 13 Eylül 1927 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla geçici olarak kapatılmıştı.³²⁸ Celal Sılay’ın *Boşlukta Duran Taş* kitabında dini hislerle istihza edilmekle birlikte bunlar mitoloji mahiyetinde görüldüğünden dini konuların haricinde sayıldığı kararı verilmiş;³²⁹ Isparta’nın Kuleönü köyünden Mustafa Ertürk’ün evinde bulunan sekiz kitap ve defterin içlerinde suç teşkil edecek ve halkın dini hissiyatını rencide edici, halkı devlet kuvvetleri aleyhine teşvik veya fena yollara sevk edecek mahiyette olup olmadığı hakkında, Isparta Cumhuriyet Savcılığının inceleme talebi üzerine yazılan raporda, söz konusu kitap ve defterlerin mahzurlu olmadığı bildirilmişti.³³⁰ Nasyonal sosyalizm ve Yahudi düşmanlığı yaptıkları gerekçesiyle *Ulusal Birlik* gazetesi üç yıl süreyle kapatılmış; *Yahudilik ve Masonluk*, Yahudiler aleyhinde yazılar ihtiva ettiği, *Hep Bir Ağızdan* adlı kitap ise azınlıkların bir yerde toplu olarak oturmalarına ve azınlık okullarına karşı yayın yapıldığı gerekçesiyle yasaklanmıştı.³³¹

3. “Batıl İnanç” ve “Hurafe” Unsuru Taşıyan Yayınlar

Geleneksel dini neşriyat içindeki “hurafe” ve “batıl inanç” unsurları da reformların bir parçası olarak yasaklanmış ya da sansüre uğramış; bu kapsamda halk inançlarına ait motifler taşıyan pek çok kitap inceleme ve denetim altına alınmıştı. Genelde şifahî geleneğe dayalı şiir ve hikâye formundaki mistik rivayetleri yansıtan bu gibi eserler daha akli bir çizgiye çekilmeye çalışıldı. Örneğin Basın Yayın Umum Müdürlüğünce incelenmesi talep edilen, Hafız Naci Gürses’in derlediği *Kasideler ve Mevlüt Şerif* kitabı, hurafe niteliğinde birtakım bilgiler taşıdığı ve bu gibi yayınlarla halkın dini neşriyata olan rağbetinin istismar edilerek

327 *HMKD*, 10.6.1934 tarihli karar. (Bu karara tarih ve sayı verilmediği için işleme konulmadığı anlaşılmaktadır.)

328 *BCA*, 030.18.01.126.55.2.

329 *HMKD*, 29.11.1948 tarih, 4749 sayı ve 358 no’lu karar.

330 *HMKD*, 13.4.1945 tarih, 404 sayı ve 84 no’lu karar.

331 *BCA*, 030.18.01.54.36.14.

hurafelerle menfaat teminine kalkışıldığı bildirilmişti.³³² Cemil Bardakçı'nın *Risale-i Ahadiye* kitabının, ele aldığı hulul, tenasüh, tecsim akidesi gibi mahzurlu konuların “bilhassa cahiller arasındada Müslümanlığa aykırı ve yanlış anlayışlara yol açacağı” gerekçesiyle umuma yayılması sakıncalı görülüp ancak mütehasşisların ellerinde dolaşabileceği ifade edildi.³³³ Yine “eski ve muzır kitap okumak ve halka telkinat yapmak” suçundan sanık iki şahsın davasında, incelenmesi talep edilen S. Nizamoglu Seyfullah'a ait *Divan*'ın satır aralarında Hurufiliğe ilişkin imalar içerse de, halk edebiyatı tarzında yazıldığına ve “devlet teşkilatına ve mevzuata aykırı” bulunmadığına karar verildi.³³⁴

Mudanya Müftülüğünün gönderdiği, Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet* eserinden bir parça olduğu öne sürülen bir kitapla ilgili Müşavere Heyetinin raporunda ilginç ifadeler yer alıyordu. Raporda “Türk edebiyatının en eski menbalarından şiir ve hikmet bakımından en kıymetli numunelerini veren eserlerdendir” denildikten sonra, buluntu parçanın “800 sene evvel Türkiştanda Müslüman halkın dini hissiyatını terennüm etmek ve zamanın seviyesini göstermek bakımından edebi ve tarihi kıymetinin bulunduğu, ancak dini kıymet taşımayıp edebi hurafelerden olduğu” bildirilmişti:

Bu hurafe mevlit kitabında basılmış olan Kesikbaş ve göğercin hikâyeleri gibi edebi hurafelerdendir. Müftülerden bunların mahiyeti sorulunca dinî kıymeti olmadığı suretinde ve lazım geldiği veçhile cevap verilir. Fakat şiirlerin kıymeti hakkında hüküm ve mütalaa yürütmek ve asırlarca Türk edebiyatına müessir olan bir zatın hikmetleri üzerinde durmak edebiyatçılara aittir.³³⁵

Benzer şekilde Hz. Ali Mührü Süleyman Peşinde, Yedi Kal'a Cengi, Hayber Kal'ası Cengi, Muhammet Hanefi Cengi, Hazreti Ali ve Maliki Ezderi, Hazreti Ali ve Amr ibni Madi Kerp Cengi ve Tam Seyfizülyezen kitaplarıyla ilgili toplu değerlendirmede bu gibi hikâyelerin “zehinleri (zihinleri) uyuşturmak, saf kafaları hu-

332 HMKD, 6.3.1944 tarih ve 66 no'lu karar.

333 HMKD, 6.12.1948 tarih ve 373 no'lu karar.

334 HMKD, 30.5.1944 tarih ve 102 no'lu karar.

335 HMKD, 12.10.1944 tarih ve 379 no'lu karar.

rafelerle doldurmak” amacıyla yazıldığı öne sürülmüş ve özellikle Hz. Peygamber ve Hz. Ali’nin isimlerinin kullanılmasına tepki gösterilmişti:

(Bu) kitaplar ne masala, ne de hal tercümelerine benzemedikten başka dinî, ilmi ve ahlakî hiçbir kıymeti de haiz değildir. Bunlar zehinleri uyuşturmak saf kafaları hurafelerle doldurmak ve maalesef hurafeler arasına Hazreti Peygamberi veya Hazreti Aliyi de karıştırarak mevzuu dinî imiş gibi göstermek ve bulan-dırmak maksat ve cüretinin mahsulüdürler. Hazreti Ali Mührü Süleyman peşinde göstermek ne demektir? Maliki Eşter Nehai-yi ejder gibi göstermek nedir? Hayber Kal’ası hikayesi ise Hazreti Peygamberle Safiye hakkında uydurulmuş bir aşk macerasını tasvir ediyor. Bunun gibi Muhammet Hanefî Cengi, Yedi Kal’a Cengi ve Seyfzülyezen hikayeleri de tamamen hurafe ve kötü mübalağalardan ibaret ve para kazanmak için yapılmış uydur-malardır.³³⁶

Geyik, güvercin, kesik baş ve deve hikayelerinin dini bir eser içinde yayımlanması sakıncalı görülen³³⁷ *İlaveli Tam Mevlid-i Şerif* kitabı da İcra Vekilleri Heyeti kararıyla toplatılmış, ancak *Tekmil ve Musahhah Mevlid-i Şerif* ismiyle yeniden basılarak Müşavere Heyetine incelenmek üzere gönderilmişti.³³⁸ *Mevlid-i Şerif Hazreti Muhammet Mustafa* kitabında geçen Mevlüdü Ali, Hikayei Geyik, Hikayei Güvercin, Hikayei Kesikbaş ve Hikayei Deve, İslam ve Yahudi, İsmail, İbrahim hikayesi ve Kerbela Vakası gibi hikayeler de Şii propagandası olarak değerlendirildi; “bu gibi batıl hurafeleri ve uydurma resimleri dini göstermek ve dini mevzuları propagandaya vesile ve adi menfaatlere alet ederek dini hisleri rencide etmek müsahamahayla karşılanamaz”dı.³³⁹ Benzer şekilde Maarif Kütüphanesinin neşrettiği *Tam Mevlid-i Şerif Muhammedi* isimli kitapta “Dört kılıç peyda olup birdenbire/Birisi de uçtu çıktı ta göğe/Bir gişi yaklaştı yalnız aslana/Bu gelen idi şerifü’l-müznibin/Adına derler Muhammed Mustafa” beyitleri ve Hz. Ali’yle ilgili olarak “Alinin nurdan yaratıldığı”, “Düşman ol

336 HMKD, 20.12.1944 tarih, 1469 sayı ve 353 no’lu karar. (Bkz. Belge 20)

337 HMKD, 30.3.1945 tarih, 330 sayı ve 131 no’lu karar.

338 HMKD, 19.4.1945 tarih, 423 sayı ve 104 no’lu karar.

339 HMKD, 30.3.1945 tarih, 330 sayı ve 131 no’lu karar (Akseki imzasıyla).

T. C.

Diyanet İşleri Reisliği

Müşavere Heyeti

466

Sayı : 1468

4353

İlgilik Kitapların incelenmesine dair Basın ve Yayın Umum Müdürlüğünün 9396 sayılı ve 7/II/944 günlü Tekreresi ve bağlı Aitablar okundu:

1-Şemseddin Kegel tarafından yazılan Hazreti Muhammet adlı Kitabın yayımında ilmi mahzur yoktur.

2- Hazreti Ali Mührü Süleyman peşinde, Yedi Sal'a Cengi, Hayber Kal'ası Cengi, Muhammet Hanefi Cengi, Hazreti Ali ve Maliki Esder, Hazreti Ali ve Karibni Hadi Kerp Cengi ve Tam Seyfizülyezen adlarını taşıyan kitaplar, Ne "asala, ne de hal tercümelerine benzemedikten başka dinî, ilmi ve ahlakî hiç bir kıymet de haiz değildir. Bunlar Zehinleri uyuşturmak saf Kafaları hurafelerle doldurmak ve maalesef hurafeler arasına "Hazreti Peygamberi veya "Hazreti Aliyi de karıştırarak mevzuu dinî imiş gibi göstermek ve bulandırmak maksat ve cürretinin mahsulüdürler. Hazreti Ali -Mührü Süleyman peşinde ne demektir. Maliki eşter Nehaiyi *esder* gibi göstermek ne dır. Hayber Kal'ası hikâyesi ise "Hazreti Peygamberle Safi-*halefemola uyandırılmış tür* yendi ağk macerasını tasvir ediyor. Bunun gibi Muhammet Hanefi Cengi, Yedi Sal'a Cengi Ve Seyfizilyezen hikâyeleri de tamamen hurafe ve götâ mahsulagatından ibaret ve para kazanmak için yapılmış uydurmalarıdır. Binaen aleyh bunların yayımı mahsurlu görülmüştür. Keyfiyetin yüksek resmise arsına karar verildi. 20/12/944

AZB H.S.Ş.İ. Baş H.Ş.Ş.İ. Baş H.Ş.Ş.İ. Baş H.Ş.Ş.İ. Baş
Uygundur Reis
Cevaben yazılacak muharrerete alt olduğu gubenin tarih ve numarasının karşı rias olunur.

Belge 20 Müsavere Heyetinin bazı kitaplar hakkında 20 Aralık 1944 tarih ve 353 no'lu kararı

sen de Alinin düşmanına”, “Ona esrarın vasiyet eyledi” ifadeleri sakıncalı bulunmuş, ihtiva ettiği hurafeler ve Şiilik propagandası yapıldığı gerekçesiyle kitabın yayını mahzurlu görülmüştü.³⁴⁰

Yine içeriğindeki bazı hikâyeler sebebiyle Süleyman Çelebi’nin *Mevlid* kitabının vefatlarda okutulmaması hakkında Hayrebolu Müftülüğünün başvurusu üzerine, mevlithanlara kitaptaki “vefat” bahsini okumamalarının söylenmesi; halka ise bunlar yalandır yanlışdır diye değil, icap ettiği zaman dini edebiyattır, şiirdir, şiirler ekseriya hakikate uygun olmaz diye bahsedilebilir. Bununla beraber mevlit kitaplarına girmiş Deve, Geyik, Kesikbaş gibi hikâyelerin kitaplardan çıkarılması ve sahih bir mevlidin vücade getirilmesi için gerekli tedbirler alınmaktadır” denilmesi bildirilmişti.³⁴¹ Kararda halka yönelik izahların küçük düşürücü olmamasına gösterilen hassasiyet dikkat çekiciydi; ancak yeni basılan eserlerde bu tür hikayelere yer verilmemesi istenmişti. Örneğin İstanbul Maarif Kitabevinde neşredilen *En Büyük Mevlidi Şerif* kitabında Geyik, Güvercin, Kesik Baş, İslam-Yahudi, Deve gibi hikâyelerin konulmaması ihtar edilmişti.³⁴² Akhisar Savcılığının talebi üzerine incelenen, Bozkurt Matbaasının neşrettiği *Süleyman Dede ve Kurbanlı Mevlid* isimli eserin, benzer hikayelerle hurafe resimleri içerdiği ve bunların dini hakikatleri teşviş ve dini hisleri istismar mahiyeti taşıdığı gerekçesiyle satışı uygun görülmedi.³⁴³

1945 yılında Matbuat Umum Müdürlüğünün, *İsmail Emre Hayatı ve Eserleri* isimli kitapta din ve tarikat propagandası yapıp yapılmadığının bildirilmesi talebi üzerine, eserdeki manzumelerin umumiyetle “Anadolunun Alevi köyleri dillerinde dolaşan Bektaşî Nefesleri tarzındaki sofuluk ve halk şairleri deyişleri nevinde” olduğu bildirildikten sonra şu değerlendirmeye yerleştirildi:

Bu nevi nefesler ve deyişler Nesimi ve Turabi gibi fadlı [fazl-ı] Hurufî tesiri altında, Niyazi Mısri ve Yunus Emre gibi panteistlik tesiri altında ve Şah Hattabi [Hatayî] ve Pir Sultan gibi Ali’yi telih

340 HMKD, 17.10.1944 tarih ve 304 no’lu karar.

341 HMKD, 24.6.1947 tarih, 1461 sayı ve 183 no’lu karar.

342 HMKD, 3.6.1947 tarih, 979 sayı ve 163 no’lu karar. Ayrıca bkz. HMKD, 5.7.1946 tarih ve 229 no’lu karar, 19.4.1945 tarih ve 104 no’lu karar.

343 HMKD, 30.1.1947 tarih, 183 sayı ve 26 no’lu karar.

edenlerin tesiri altında ve ekseriya Kaygusuz ve Abdal Musa gibi zahidlerle ve ibadetlerle istihza edenlerin tesiri altındadırlar. Alevi köylülerinin ellerinde matbu olarak dolaşan Faziletname ve Kumru gibi çok muzır tarikatci, tefrikacı ve doğrudan Şii ve Alevi propagandası yapan kitaplara nispetle bu eser ya Alevilikten itizal etmiş ve normal halk şairi sistemine istihale etmiş veya Alevilikle alakası olmadığı halde farkında olmayarak bazı yerlerde o nevi tesirler altında kalmış bir mahiyet arz etmekte Alevilik, sofilik ve tarikatçılık gibi bir gaye takip etmiş görünmektedir. Diyanet bakımından bu manzumelerde diğer Alevi ve Bektaşî nefeslerinde olduğu gibi dinî esaslara karşı münkir ve müstehzi bir hava yaşatılmak istenildiğinden ve sonuç itibariyle bu ülkemizde ikiliğe yol açtığından red olunmak gerektir. Diğer taraftan bu gibi nefesler edebiyat kitaplarına varınca[ya kadar] girmiş olduğundan yayınında mahzur vardır da denilemez.³⁴⁴

1949 yılında Selim Seyfettin Uysal'ın *Nifakın Maskelerini Yır-tıyoruz* kitabına ilişkin raporda ise kitabın öne sürdüğü görüşlerle "ikilik yarattığı" ve "ehlibeyt perdesi altında istismarcılık" yaptığı bildirilmiş;³⁴⁵ içeriğinde yer verilen, din riyasetinin Ali'ye ve evlatlarına münhasır iken sonradan başkalarına da geçtiği, vilayet ve imamet ehli beyte ait olup Müslümanlığın anayasasının da bu olduğu" gibi görüşler ilmi ve tarihi bir dayanaktan yoksun bulunmuştu. Rapora göre bu sözler "lâyuhâtî" dini bir makamın ihdas edilmesi anlamına geldiği için "hükümet içinde hükümeti ve anarşiyi" ifade ediyordu:

344 *HMKD*, 10.4.1945 tarih, 136 sayı ve 110 no'lu karar. (Bkz. Belge 21)

345 Rapora göre müellifin "güney bölgelerindeki Alevileri korumak için Alevilik Sünnilik konularını incelemekte milli bir zaruret hissettiği" ve fikirlerini üç temel prensibe bağladığı tespit edilmişti: "Aleviliğin ve Sünniliğin iç yüzlerini tanımak için Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında çıkan büyük ihtilafı ele alarak illet ve sebeplerini formüle etmek gerektir. Aleviler dünya işlerini hilafetin din işlerini de imametnin tedvir ettiğini, imametnin ise ehli beyte ve Hz. Ali ahfadına nihayet pir'lere münhasır bulunduğunu kabul ederler. Aleviler ilmi ehli beytten almışlardır. Menba'ı ehli beyt olmayan ilim merduttur. Batınlık ise Hz. Peygamber'in ehlibeyte telkin ettiği ilimdir. Muharrire göre "Alevi kimdir? Ali'nin yolunda yürüyen Müslümandır. Ali'nin yolu nedir? Hz Muhammed'in Ali'ye emanet ettiği İslamiyetin gerçek yoludur." *HMKD*, 12.5.1949 tarih, 3183 sayı ve 77 no'lu karar.

Bu layufti [lâyuhâtî] bir makam ihdası demektir ki hükümet içinde hükümeti ve anarşiyi ifade eder. Bilhassa ilmin kaynağını muayyen bir aile efradına hasretmek ve gizli bir batın ilmi kabul etmek tamamen ilim ve tefekkür hürriyetini imha eder. Bu sözler halkı cehalete sevk eder ve ehlibeyt perdesi altında istismarcılıktan başka bir şey değildir. İkilik yaratan tefrikacı ruh da budur. Nifakın maskelerini yırtmak ve tefrikanın ilerlemesini önlemek için bu kitabın ve benzerlerinin yayından kaldırılması gereklidir.³⁴⁶

Aynı şekilde Kutbettin Türkani'nin *Alevilik, Doğuşu, Yayılışı ve Hususiyetleri* kitabıyla ilgili raporda, “baştan aşağı ve sistemli bir surette hurafeler yazılmış ve tarihi hakikatler kasten tahrif edilerek Aleviliğin meşru bir yol, Sünniliğin ise Muaviyenin arkasından gitmeden ibaret olduğu fikri telkin edilmiştir” denildikten sonra içeriğindeki sakıncalı fikirlere yer verilmiş ve sonuç olarak “Müslümanlığı parçalamak ve milli bünyeyi tefrikaya uğratmak ve netice itibarıyla rejim aleyhine bir hareket gayesi aşıkardır” kararı verilmişti.³⁴⁷ *Ashaba Hörmət Sövenlere Lanet* başlıklı broşürde “Hazreti Osmanın katli, Hazreti Alinin muharebeleri, geçen bir fitneyi uyandırmak gibi kötü bir gaye takip edildiği, bazı şahıslara tecavüzkarane lisan kullanıldığı”, eserin sonunda ise “Lailahe illallah Muhammedurrasulullah Ali Veliyullah denildiğine göre bu kışkırtma hareketinin Şii propagandası olduğu anlaşılmaktadır” denilmişti.³⁴⁸ İlkokullara yönelik *Yamyamlar Arasında* adlı kitapta Hz. Ali'nin peygamber şeklinde tasvir edildiği ve çocuklara bazı hurafelerin telkin edildiği şikayeti üzerine yapılan incelemede ise, söz konusu hikaye efsane hüviyetinde olsa bile körpe dimağlara telkininin caiz olmadığına mahalli Milli Eğitim Müdürlüğüne bildirilmesi mütalaa edilmişti.³⁴⁹

T. Meftuni ismiyle neşredilen *Hakikat Esintileri ve Aşkımın Kitabı*'ndaki “Bir türbedarın rüyasına atfen Peygamberimiz sağ elim Atatürk'tedir”, “Bunun için Atatürk'ü Peygamber tanırız”, “Sen oldun ahirzaman Peygamberi Atatürk, sana salât ile selam

346 HMKD, 12.5.1949 tarih, 3183 sayı ve 77 no'lu karar.

347 HMKD, 13.5.1949 tarih, 4606 sayı ve 76 no'lu karar.

348 HMKD, 15.2.1949 tarih ve 21 no'lu karar.

349 HMKD, 12.1.1949 tarih ve 9 no'lu karar.

T. C.

İYANET İŞLERİ
RİSMİLİĞİ
ŞAVERE KURULU

/ / 193

72

y. 3183
n. 77

10/5/949 tarih ve 4203/66 sayılı karara saydırı

Selim Seyfeddin Uysal tarafından yazılıb 1949 da Antakyada İktisad Basımevinde bastırılan 20 sahifelik " Nifakin Maskelerini Yırtıyoruz " adlı eserde, yazar; güney bölgelerindeki alevileri korumak için alevilik sünnilik konularını incelemekçe millî bir zaruret hissettigini yazıyor ve aleviliğin tarihini ve prensiblerini ortaya atıyor. Yazar kitabındaki bütün fikirlerini şu üç prensibe bağlıyor :

a - Aleviliğin ve sünnilığın iç yüzlerini tanımak için Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar arasında çıkan büyük ihtilafı ele alarak illet ve sebeplerini formüle etmek (3.5) gerektir.

b - Aleviler dünya işlerini hilafetin din işlerini de imametnin tedvir ettiğini, imametnin ise ehlibeyte ve Hz. Ali ahfadına nihayet pir'lere münhasır bulunduğunu kabul ederler.

c - Aleviler ilmi ehlibeyten almışlardır. Menba'ı ehlibeyt olmayan ilim merduttur. Batıniliğin ise Hz. Peygamber'in ehlibeyte talkin ettiği ilimdir.

Bu üç prensibden sonra yazar şu mütalâaları ilave ediyor: Alevi kimdir ? Ali'nin yolunda yürüyen müslümandır. Ali'nin yolu nedir ? Hz. Muhammed'in Ali'ye emanet ettiği islamiyetin gerçek yoludur (3.11).

Ali Ebu Bekirin yalnız hal feligine biat etti. İmamlığı kendi şak siyetinden ayırmadı ve ahfadına sakladı, on ikinci imam Mehmet Mehdinin teğayyüb etmesinden sonra din mercilerine alışan aleviler mercisiz kalmamak için büyük alimlerden Ebu Suayib Muhammedi din riyasetine getirdiler. Ondan sonra diğerlerini... Görüldüğü gibi muharririn eserinde yazdıkları birbirini tutmuyor. İleri sürülen prensibler hiç biri ilmi hakikata ve tarihi vesikaya dayanmıyor. Eserde din riyaseti Ali'ye ve evlatlarına münhasır iken sonradan başkalarına da geçiyor. Vilayet ve imamet ehlibeyte ait olup müslümanlığın ana yasası da bu idi (3.6) deniliyor. Halbuki müslümanlıkta böyle bir esas olmakla beraber bu layufta bir makam ihdası demektir ki hükümet içinde hükümeti ve anarşiyi ifade eder. Bilhase ilmin kaynağını muayyen bir aile, efradına hasretmek ve gizli bir batın ilmi kabul etmek tamamen ilim ve tefekkür hürriyetini imha eder. Bu sözler halkı cehalete sevk eder ve ehlibeyt perdesi altında istismarcılıktan başka bir şey değildir. İkiliği yaratan tefrikacı ruh da budur. Nifakin maskelerini yırtmak ve tefrikanın ilerlemesini önlemek için bu kitabın ve benzerlerinin yayından kaldırılması gereklidir. İskenderun Müftülüğinden gelen bu babbaki yazıya aynı şekilde cevap verilmesi uygundur. Keyfiyetin Yüksek Başkanlığa arzına karar verildi. 12/5/949

AZA

AZA

AZA

AZA

AZA

[Signature] *[Signature]* *[Signature]* *[Signature]* *[Signature]*

Uygundur.
Başkan

Belge 21 Müsavere Heyetinin Nifakin Maskelerini Yırtıyoruz isimli kitap hakkında 12.5.1949 tarih ve 77 no'lu kararı

olsun”, “Hakiki masonluğa hörmət etmelidir”, “Bence elektirik Cibril, Rasuldür radyo” gibi ifadeler üzerinden “bu gibi ifadelerin dinen mahzurlu olduğu” bildirilmişti.³⁵⁰ Benzer şekilde İbrahim Tevfik Ermin’in *Feza Kudreti* kitabıyla ilgili, “kainatın Allah’ın hem vücudu hem de mevcudu”, fezanın “nihayetsiz bir elektirik kudreti” ve “bu kudretin de Allah’ın kendisi olduğu”nun iddia edilmesi, insanın bir makine, dinin de bu makinenin katalogu olarak sunulması, güneşin ise Allah’tan bir cüz olarak gösterilmesinin Müslümanlık esaslarına aykırı ve dinen mahzurlu olduğu bildirildi.³⁵¹

Bazı yayınlar da birtakım “batıl akide”ler içerdikleri için Müşavere Heyetine gönderilmiş; örneğın Abdülkadir Kemali Öğütçü’nün *Ayır- Çocuklarımın Din Kitabı*, “dini esasların tevilile tağıir edilmesi ve tenasüh gibi iptidai bir akideyi ileri sürdüğü” ve Müslümanlık akidelerini yıkmak gibi hususi bir maksadın güdüldüğü gerekçesiyle mahzurlu görölmüştü.³⁵² Lütfü Aygün’ün *İman ve Akaid* kitabı “batıl itikat telakki edici mahiyette” olduğu gerekçesiyle İcra Vekilleri Heyeti kararıyla toplatılmış;³⁵³ Ahmet Hamdi Acar’ın *Amel ve İtikat Mezhepleri Hakkında Birkaç Söz* kitabının, “tarih sahifelerinden silinmiş mezheplerin batıl akidelerini reddetmekle uğraşıldığından ve bazı husus rüyaya istinat ettirildiğinden” yayını uygun görölmemişti.³⁵⁴ Benzer şekilde, İstanbul’da Maarif Kütüphanesince neşredilen *Namaz Hocası ve Şurut Salat* isimli kitapların pek çok yanlışlar ihtiva ettiğı ve birtakım batıl fikirleri yaydığı belirtilerek bu kütüphanenin yayımladığı dini eserlerin incelenmesi teklif edilmişti.³⁵⁵ Mehmet Salih’in *Ulemaya Açık Mektup* kitabı “tarihte cereyan etmiş siyasi kavgaları dini mahiyette göstererek ashabi kıramı sebbedici ve ezhanı teşviş edici mahiyette” bulunduğu için;³⁵⁶ Şemseddin Yeşil’in *Din*

350 HMKD, 9.12.1948 tarih ve 377 no’lu karar.

351 HMKD, 3.12.1948 tarih ve 363 no’lu karar.

352 HMKD, 17.2.1948 tarih ve 50 no’lu karar.

353 Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür*, s. 26.

354 HMKD, 7.10.1947 tarih ve 284 no’lu karar.

355 HMKD, 29.3.1944 tarih ve 75 no’lu karar.

356 HMKD, 13.1.1948 tarih ve 14 no’lu karar.

Nuru kitabı ise Hululiye ve Batıniye fikir ve akidelere yer vermesi sebebiyle neşredilmeleri mahzurlu görülmüştü.³⁵⁷

Beyşehir Müftülüğünün, Şemseddin Yeşil'in çıkardığı, Şiilik propagandası yapan *İslamiyet* gazetesinin genç propagandacılar tarafından köylere meccanen dağıtıldığının bildirilmesi üzerine yazılan cevabi yazıda, Şemseddin Yeşil ve Salih Yeşil'in gizli bir teşkilata mensup olduklarının daha önce mütalaa edildiği belirtilmiş, gerekli tedbirlerin alınması için keyfiyetin Başvekalete bildirilmesine karar verilmişti.³⁵⁸ Fehmi Tandaş'ın neşrettiği *Öz Söz* kitabının incelenmesi neticesinde, eserin Muhyiddin İbni Arabi'nin vahdeti vücud nazariyesini müdafaa gayesiyle yazıldığı, bu meyanda Kur'an'dan alınan "Ashabı Kehf", "Hıdır", "Asay Musa" gibi kelimelerin tevillerinin mistik bir şekilde ifade edildiği ve içeriğinde ayrıca birtakım sahih olmayan hadislerle yer verildiği belirtilmiş, ancak yayımlanmasında mahzur görülmemiştir.³⁵⁹

4. Tarikatçılık İddiasıyla İncelenen Yayınlar

Dönemin dini neşriyatının, –resmi yayınları da içerecek biçimde aynı zamanda mevcut dini anlayışların bir tezahürü olduğundan– rejimin dini öğretileriyle çelişkili öğelerden arındırılması istenmiş; ancak bu tezahürün kayda değer bir bölümü tarikat öğretilerinden beslendiği için pek çok yayın "tarikatçılık" unsuru taşıdığı gerekçesiyle sansüre uğramıştı. Örneğin Isparta'da bazı kişilerce çoğaltılmaya çalışılan *Mucizat Kuran* adlı bir eserin "devrim ve rejim aleyhine matuf yazıları, mana ve mefhum itibarıyla da din ve tarikatla ilgili konuları ihtiva ettiği" iddiasıyla Emniyet Umum Müdürlüğünden gelen inceleme talebi üzerine hazırlanan raporda, "tarikatçılık karşısında ve dini siyasete alet etmemek bahsinde gösterilen hassasiyet takdire layık" olmakla birlikte eserin dini mahiyette olduğu; tarikat, ayin icra veya tesisi gibi bir mana veya gizli topluluk teşkili gibi bir gaye ifade etmediği belirtilmişti. Bununla birlikte eserin ihtiva ettiği birçok yazının cifir ve ebcet hesaplarına, tevafuklara ve işaretlere dayandığı, bu

357 HMKD, 12.1.1948 tarih ve 15 no'lu karar.

358 HMKD, 6.11.1948 tarih ve 318 no'lu karar; ayrıca bkz. HMKD, 28.9.1949 tarih ve 194 no'lu karar.

359 HMKD, 12.12.1944 tarih, 1373 sayı ve 352 no'lu karar.

gibi sufiyane izah ve tefsirlerin ilmi ve dini hiçbir kıymet taşımadığı ifade edildi.³⁶⁰

Osmaniye Müftülüğünün, isim vermeksizin bazı kitaplar hakkında “sahte şeyhlik, remilcilik, tarikatçılık, tasavvufçuluk, cincilik gibi hareketlerin önüne geçilmesi için lazım gelen teşebbüslerin yapılması” talebine cevaben, sözü edilen kitapların adlarının bildirilmesi istenmiş, “bahsedilen vukuatın tasrih edilmesi, eğer bunlar vaz-ı nasihat ile giderilecek ise hükümet kuvvetlerinden bahsetmeye lüzum olmadığına kendisine bildirilmesi” uygun görülmüştü.³⁶¹ Şemseddin Yeşil’in *Kızlar Ne İçin Evlenmiyor Evlenenler Neden Çabuk Boşanıyor* kitabının, içeriğinde geçen tasavvufi terimlerin arkasında sofuluk propagandası yapıldığı ve “içtimai ve ahlaki bir mesele olan evlenme ve boşanmayı hayali bir mistisizmle esrarlı bir şey gibi” gösterdiği için “spekülatif mahiyet taşıdığı”na karar verildi.³⁶² Din ve tarikat propagandası yapıp yapmadıklarının tespiti için Diyanet İşleri Reisliğine gönderilen *Tam Namaz Hocası*³⁶³ hatalı dini bilgiler içerdiği; *Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal* ise “bir ilmihal kitabına yakışmayacak hafiflikler görüldüğü ve birtakım hurafeler içerdiği”³⁶⁴ gerekçeyle mahzurlu görülmüş; ancak bunlarda tarikatçılık bulgusuna rastlanmamıştı.

“Tarikatçılık” iddiasıyla incelenen yayınlarda çok partili yıllara geçiş sürecinde ciddi bir artış görüldü. Örneğin, 1947 yılında Seyhan vekili Ahmed Remzi Yüreğir “din ve tarikat güden neşriyatın alabildiğine artışı karşısında Parti hükümetinin ne düşündüğüne dair” bir önerge vermiş;³⁶⁵ alınan kararlar daha sert bir dille yazılmaya başlamıştı. Örneğin İsmail Hakkı Kanık’ın *İnsan-ı Kamil* kitabında sahih olmayan hadisler ve Hurufiliğe delalet edecek birtakım bilgiler tespit edilerek “Memleket içinde memnu

360 HMKD, 12.6.1947 tarih ve 166 no’lu karar.

361 HMKD, 27.5.1946 tarih ve 428 no’lu karar.

362 HMKD, 26.5.1945 tarih ve 144 no’lu karar. Ancak dönemin Diyanet İşleri reisi Şerefeddin Yaltkaya’nın isteğiyle yeniden yapılan incelemede “eserin yayınında sakınca görülmediği” kararı yazıya sonradan eklendi.

363 HMKD, 29.4.1946 tarih ve 96 no’lu karar.

364 HMKD, 24.5.1946 tarih ve 129 no’lu karar.

365 *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1947.

olduğu halde tarikatçılık hareketleri gizli gizli faaliyette bulunduğ u bir sırada bu gibi kitapların çıkmasının bu hareketi teşvik ettiğ i ve hatta meşru göstermeye çalıştığı” öne sürüldü.³⁶⁶ İzmir vaizi Osman Altay’ın *Sübhanek ve Tespih* kitabında ise “tarikatçılığı terviç eder mahiyette” yazılar bulunması ve kendisinin “fazilet ufuklarına yükseldiğ inden bahisle övünmesi” vaizlik vazifesine aykırı bulundu.³⁶⁷

5. “Hanefi Akvaline” ve “Cumhur-u Ulemaya” Muhalefet

Müşavere Heyetine incelenmek üzere gönderilen bazı kitaplara Hanefi fık hına ve “cumhur-u ulema”ya aykırı hüküm beyan edildiğ i gerekçesiyle olumsuz görüş bildiriliyordu. Örneğ in Afyon Müftülüğ ünün, 1947 yılında Mehmet Hatipoğ lu’nun *Ana Kaynaklara Göre İslam Dini Usul ve Tatbikat* kitabında “Hanefi mezhebine uymayan kanaatlar ve içtihatlar bulunduğ u” yazısına cevaben şöyle denilmişt i:

İslam Dini Usul ve Tatbikat adlı kitapta yeni görüş diye ortaya atılan bir kısım sözler her biri evvelce söylenmiş sözlerden olup din imamları ve din bilginlerinin çoğ unluğ unca kabul edilmemişt i. Ş imdiye kadar revaç bulmayan ve ehli sünnet mezhebine uymayan bu sözleri yeniden ortaya atmakta zihinleri teşviş etmekten başka bir fayda görülmemiş olduğ u neticesine varılmış tı. Binaenaleyh bu gibi fikir yazıların yayınına yardım edilmemesi ve bu kitabı okumuş olanların müh im noktalarda tenvir edilmeleri muvafıktır.³⁶⁸

Özellikle farklı mezheplerin fıkhi görüşlerini yansıtan ilmihal kitapları sakıncalı bulunuyordu. Örneğ in 1949 yılında Abdurrahim Zapsu’nun *Şafi’i İlmihali* adlı kitabı, “Şafii, Hanefi, Maliki

366 HMKD, 2. 12. 1948 tarih ve 372 no’lu karar.

367 Altay daha önce eseri 1.3.1948 tarihinde Müşavere Heyetine sunduktan sonra gerekli düzeltmeleri yapmadan bastırıldığı için ihtar edilmiş, “bundan sonra va’zlarında ve yazılarında tarikatçılık ve kerametfuruşluk gibi öğünmelere veya herhangi bir hurafeciliğ e dair bir hal görülürse hakkında me-murin kanununun ahkam ı tatbik edileceğ i” bildirilmişt i. HMKD, 31.3.1948 tarih ve 117 no’lu karar.

368 HMKD, 21.9.1947 tarih ve 274 no’lu karar (bkz. Belge 22). Heyete gönderilen İslam Dini adlı diğ er kitap için de benzer ifadeler kullanılsa da yayınında mahzur görülmedi. Bkz. 26.3.1947 tarih ve 96 no’lu karar.

ilmihali gibi ayrılığı ifade eden namlarla ilmihal yayınlanması” doğru olmadığından mahzurlu görülmüş; kararda ayrıca “Memlekette hakim mezhep Hanefi mezhebidir. Bu mezhebe göre metinler yazılarak şerh ve haşiyelerde diğer mezhepler de gösterilebilir” denilmiş;³⁶⁹ Dersiam Abdullah Kazancı’nın *Şafî İlmihali* de benzer sebeplerle sakıncalı bulunmuştu:

Şimdiye kadar memlekette çoğunluk mezhebi olan Hanefi mezhebi üzere yayınlanmış eserlerden haşiyeler ve not olarak diğer mezheplerin noktai nazarları da gösterilmiş olup ayrıca diğer mezheplere ait ilmihal yayınlanmasına lüzum görülmediğinden ve esasen bugüne kadarki ilmihallerde Hanefi ilmihali diye bir isim yer almadığından mumaileyhin yazısının incelenmeyerek kendisine iade edilmesi ve böyle mezhebi ayrılıkları alevlendirecek şeylerden tevakkı olunması lüzumunun bildirilmesi muvafık...³⁷⁰

Maarif Vekaleti tarafından İsmail Hakkı [İzmirli]’nin *Gençlere Din Dersleri* kitabının öğretici ve faydalı olup olmadığının sorulması üzerine, içeriğinde kaydedilen mezhep farkları ve eimme ihtilaflarının zihinleri karıştıracak gerekçesiyle eserin öğrencilere ve umum halka faydalı olmayacağı kararı verilmişti.³⁷¹

Kimi kitaplar ise “ehli sünnet mezhebine” yahut “cumhur-u ulema”nın görüşüne aykırı düştükleri gerekçesiyle mahzurlu bulundu. Örneğin Said Nursi’nin *Zülfükar Mucizâtı Ahmediye ve Kur’aniye* ve *Risalei Nur Mizanlarından İman ve Ahiret Burhanlarından* 9 Söz adlı mecmualarında “halkı hırafata (hurafata) sevk edecek bir konu, rejim ve inkılap aleyhinde zararlı bir mevzu bulunup bulunmadığı” hususunda Emniyet Umum Müdürlüğünün inceleme talebi üzerine, yayımlanmalarında sakınca görülmeyen iki kitabın ayrıntılı raporundan sonra şöyle deniliyordu:

Bu zat kendisinden bazen eski Sait, yeni Sait diye bahsediyor ki, eski devirde dünya işlerine karışmış. Şimdi ise ondan tamamen feragat etmiş olduğunu anlatıyor. Ve kendini bir din hocası yerine koyuyor. Ve talebesine *Risalei Nur* şakirtleri adını veriyor. Bu zatın bir taraftan çok muhterem buluşları vardır. Bir yerde

369 HMKD, 31.12.1949 tarih 12852 sayı ve 311 no’lu karar.

370 HMKD, 31.10.1950 tarih, 6994 sayı ve 373 no’lu karar.

371 HMKD, 23.7.1949 tarih 7664 sayı ve 117 no’lu karar.

/ / 193

**PLANET İŞLERİ
RUBRİĞİ**

90

mūgavere;

Soyu

Mehmet hatipoğlu tarafından yazılan " Anakaynaklara göre İslam dini" adlı eserde haneî mezhebine uymayan kanaatler ve ihtihatlar bulunduğuna dair yüksek başkanlıktan havale buyruğu Afyon muftuluğunun 12/9/947 tarih ve 83 sayılı yazısı okundu.

Mehmet Hatipoglu'nun İslam dini adlı kitabı kuruluşu tarafından incelenerek 26/3/947 tarih ve 96 sayılı kararda: İslam dini usul ve tatbikat adlı kitapta yeni görüş diye ortaya atılan bir kısım sözler her biri evvelce söylenmiş sözlerden olup din imamları ve din bilginlerinin göğünluğunca kabul edilmemiştir. Şimdiye kadar revaç bulmayan ve ehli sünnet mezhebine uymayan bu sözleri yeniden ortaya atmakta zihinleri teğviş etmekten başka bir fayda görülmemiş olduğu neticesine varılmıştır.

Binaenaleyh bu gibi fikir yazılarının yayımına yardım edilmemesi ve bu kitabı okumuş olanların mühim noktalarda tenvir edilmeleri muvafıktır.

Keyfiyetin cevaben Afyon müftülüğüne bildirilmesinin yüksek başkanlığa arzına karar verildi.

21/9/947

Aza

828

828

828

Uygundur.
Başkan

Belge 22 Müsavere Heyetinin *Ana Kaynaklara Göre İslam Dini Usul ve Tatbikat* başlıklı kitabı hakkında 21.8.1947 tarih ve 274 no'lu kararı

kimin Allahı varsa herşeyi vardır diyor...Cezaevlerini Medresei Yusufiye diye isimlendirerek buraların bir ıslahhane ve terbiye odağı haline sokulması ve halkın seviyesine inerek birtakım temsili ifadelerle telkin ettiği ahlakı ve dinî fikirleri bunlar yerindedir. Ve iyi buluşlardır. Diğer taraftan bu zatın ebcet hesabına, cifri camiye, tevafuklara ehemmiyet verdiği görülüyor. Bunlardan remzî birtakım manalar çıkarıyor. Halbuki ehli sünnet mezhebine göre ilmi huruftan ve ilhamattan bahsedenlerin sözüne ittiba edilmez. Keza tevafuklarda tesadüfi şeylerdir. Bunlar hiçbir kıymet ifade etmezler. Ve eserde başlıca görülen kusur budur.³⁷²

Basın Yayın Genel Müdürlüğünün talebi üzerine incelenen, Dr. İsmail Hakkı Milaşlı'nın *Dinimizi Bilelim ve Bildirelim* adlı kitabı ise Allah'ın görülmesi, İsrâ ve Miraç olayı domuz etinin haramlığı ve hadislere itimat edilip edilmeyeceği konularında "cumhur-u ulemanın görüşlerine aykırı" bilgiler içermesi sebebiyle sakıncalı bulunmuştu.³⁷³

Gerek Hanefî mezhebine gerekse ehl-i sünnet ve cumhur-u ulemanın görüşlerine aykırı düştüğü için sakıncalı bulunan eserlerle ilgili olumsuz kararların özünde, "mezhep ayrılıkları"nın birliği bozacağı ve zihin karışıklığına yol açacağı gibi ifadeler tekrar ediliyordu. 1947-1950 yılları arasında incelenen bütün bu eserler, çok partili yıllara geçiş sürecinde dahi Diyanet İşleri Reisliğinin "mezhep birliği" konusunda kurumsal, sıkı bir refleks geliştirdiğini açıkça göstermekteydi.

6. Dinde Reform Önerileri

Dini reformlara dair bazı yayınlar da denetime tabi tutulmuş ve bir kısmı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla yasaklanmıştı. Bu kararlar incelendiğinde, reform isteğinin ancak devletin çizdiği çerçeveye sadık kalındığı ölçüde meşruiyet kazandığı anlaşıyordu. A. İbrahim imzalı *Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini* (1934) adlı kitabın, "gayrimillî" olan İslam'ın yerine "millî ve mütekâmil bir dinin" tesis edilmesini ve bu doğrultuda "ibadet usullerinin değiştirilmesi"ni önerdiği için, 16 Ocak 1935 tarih ve 2/1868 sa-

372 HMKD, 18.7.1947 tarih, 1570 sayı ve 209 no'lu karar.

373 HMKD, 12.3.1947 tarih, 3059 sayı ve 72 no'lu karar.

yılı kararnameyle “memleketimiz aleyhinde zararlı yazıları taşıdığından Matbuat Kanunu’nun 51. maddesi hükmüne göre” yasaklanması bu minvalde ilginç bir örnektir.³⁷⁴ Kitapta bir taraftan İslam’da reform fikrinin altı çizildiği halde, öbür taraftan “Tanrı” fikri reddediliyordu:

Ufak bir reform ile İslamiyet dinini ibtidailikten kurtararak medenî bir şekle sokmak yani benimsiyerek millileştirmek herhalde şu medeniyet asrında çok kolay olacaktır...şimdilik tanrı diye bir mebde’ kabul etmemekle beraber insanların ihtiyacına uygun yeni bir din şekli bulunmak zaruridir. Bununla beraber tabiatın şuurlu kanunlarını ideal kudret ve fazileti temsil eden bir tanrı mefhumu olarak kabul edip asrî bir dinin lüzumuna iman hakikata tekarrüp için yeni bir mebde’ teşkil eder.³⁷⁵

Devlet eliyle hayata geçirilen ve özellikle ibadet dilinin Türkçeleştirilmesiyle ilgili reformların esas hareket noktası, dinin “milli” esaslara uygun hale getirilmesiydi. Bu çerçevede yeni bir dinin tesis edilmesi gibi radikal tekliflerin önü kapatıldı. Aynı şekilde H. Veli Yücebay’ın *Müslümanlığın Beş Şartı Yahud İslam Dininde Yenilik* (1937) kitabı da yasaklanan yayınlar arasındaydı.³⁷⁶

Örneğin Köprülüoğlu F. Atatoprak’ın *Kainat Hakkın Hüviyetidir* kitabının, ıslahat yapma perdesi altında dini yıkıcı fikirlerin öne sürüldüğü ve “halkı şaşırtmak ve zayıf iradeli kimseleri avlamak maksadıyla” yazıldığı gerekçesiyle mahzurlu görülmesi³⁷⁷ gibi, Diyanet İşleri Reisliğine incelenmek üzere gönderilen yayınlar da vardı. Benzer şekilde Ömer Fevzi Mardin’in *İslam Muhtırası* broşüründe, İslam dinine ait bir eser görüntüsü altında “dinler arası ad ile” propaganda yapıldığından yazarın “kendince keyfi bir reform” girişiminin dini ve ilmi kıymet taşımadığı bildirilmişti.³⁷⁸ Abdullah Niyazi Çetintürk’ün *İnsaniyet Güneşi* kitabı ise, “ezmanın tebeddülü ile ahkâmın tebeddül edeceği” kaidesini yanlış yorumlayarak dini konularda “hiçbir esasa dayanmayan ve

374 BCA, 030.18.01.51.4.5.

375 A. İbrahim, *Milli Din Duygusu ve Öz Türk Dini*, s. 8.

376 BCA, 030.18.01.78.76.20.

377 HMKD, 16.4.1948 tarih ve 138 no’lu karar.

378 HMKD, 13.3.1944 tarih ve 69 no’lu karar.

ilmi kıymetten mahrum” görüşler serdedilmesi sebebiyle mahzurlu görülmüştü:

Namaz, oruç gibi mesaili diniye hakkında serd edilen mütaalealar hiçbir esasa dayanmayan ve ilmi kıymetden mahrum ve İslam esaslarına tamamen muhalif bulunan birtakım indi sözlerden ibaret olduğunun ve ezmanın tebeddülü ile ahkâmın tebeddül edeceği kaidesinin şumuli sahası da yanlış tefsir edildiğinin ve bu gibi eserler hakkında lazım gelen muameleye tevessül edilmekte olduğunun bildirilmesi tezekkür kılındı.³⁷⁹

7. Kur'an-ı Kerim Basımına ve Öğretimine Dayalı Neşriyat

Diyanet İşleri Reisliğine gönderilen yayınlar arasında, Kur'an-ı Kerim ve meali ile Kur'an eğitimi amacıyla yazılan eserler başta geliyordu. 27 Nisan 1924 tarihinde Rifat Börekçi imzalı basın açıklamasında, birçok vatandaşın gittikçe artan Türkçe Kur'an tercümelerinin güvenilir olup olmadığını Reisliğe sorduğu belirtilerek *Nur'ul-Beyan* adlı tercümeden örneklerle yapılan hatalara dikkat çekilmiş ve bu tür meallerin işin gerçeğini bilmeyen insanların zihinlerini karıştıracak ifade edilmişti.³⁸⁰ 1 Ekim 1924'te bu defa Cemil Said'in tercümesiyle yayımlanan *Türkçe Kur'an-ı Kerim* meali, "Kur'an-ı Azimüşşan ile karşılaştırıldığı zaman serapa muharref olduğu anlaşılan bu esere 'Türkçe Kur'an' demek esasen caiz olmadığı gibi Kur'an-ı Kerim'in tercümesi diye itimat etmek de caiz değildir. Binaenaleyh gû-nâgûn maksatlarla neşredilen bu gibi eserlere aldanmamalarını müslümanlara tavsiye etmeyi bir vazife addederiz" şeklinde değerlendirildi.³⁸¹

Kur'an-ı Kerim'in çeşitli yayınevlerince basılan nüshaları, ancak Diyanet İşleri Reisliğinin onayıyla yayımlanabilse de, izinsiz basılmış çeşitli nüshalar da incelenmek üzere Mushafları Tetkik Heyetine sevk ediliyordu. Dahiliye Vekaleti tarafından incelenmek üzere gönderilen *Tefsirli Yasin* bu durumun tipik bir örneği. Diyanet İşleri reisi adına Ahmet Hamdi Akseki'nin imzasını taşıyan 21.5.1934 tarih ve 22 no'lu karar metninde, daha çok tica-

379 HMKD, 24.8.1943 tarih ve 110 no'lu karar.

380 Mehmet Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İlk Yılları", *Diyanet Aylık Dergi* (Temmuz 2009).

381 Mehmet Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İlk Yılları", s. 103.

ri kaygılarla basılan bu gibi eserler üzerindeki denetimin önemi-ne dikkat çekiliyordu:

Rastgele herkes tarafından sırf ticaret maksadiyle yazılarak tab ettirilmekte olan bu gibi eserlerde tercüme ile birlikte Kuranın asıl lafzı ve nazmı da yazılmaması ve ait olduğu makam tarafından tetkik edilmeden tab ettirilmesi her noktai nazardan caiz görülmeyecek bir keyfiyettir.³⁸²

Bu kapsamda cüzler halinde basılan pek çok nüsha, aslına uygun olup olmadığının incelenmesi için Müşavere Heyetine havale edildi. Örneğin, Kütüphanesi-i Hilmi tarafından neşredilen *Kur'an-ı Kerim* hakkında Başvekaletten gelen tezkireye cevaben, hareke, harf ve imla hatalarına dikkat çekilerek Mushafları Tetkik Heyetince incelenmeyen hiçbir Kur'an-ı Kerim'in basılamayacağı bildirildikten sonra Hilmi Bey hakkında "lazımgelen muamelelerin yapılması" talep edilmişti.³⁸³ Yine 1948 yılında Ülkü Matbaasında basılan *Kur'an-ı Kerim*'de bazı bölümlerin art arda mükerrem olarak verildiği, bazı bölümlerin de eksik basıldığı tespit edilmiş,³⁸⁴ *İlaveli Amme Cüzü* ve *İlaveli Yasin-i Şerif* kitaplarının neşri "kullanılan harflerin Arapça kelimeleri edaya gayri kâfi bulunması" sebebiyle mahzurlu görülmüştü.³⁸⁵

Ayrıca Kur'an-ı Kerim neşirlerinde kullanılan transkripsiyon da inceleniyordu. Örneğin İzmir Müftülüğünün başvurusuyla yapılan incelemede, "Hilmi Kitabevi ve diğer bazı tâbilerin kullandıkları Arapçayı okutma işaretlerinin gayri ilmi ve özel mahiyet" taşıması sebebiyle tasdiklenmediği ve transkripsiyonlarının Türk Dil Kurumu tarafından incelenmesinin uygun görüldüğü bildirilmişti.³⁸⁶ Hayrebolu müftüsü Şehabettin Ergin'in *Türk Çocuklarına Kur'an Öğretmeni* kitabının neşri, transkripsiyon kullanılmaması ve bazı harflerin karşılığının bulunmaması sebebiyle uygun görülmedi.³⁸⁷ Yine *el-Miftahü'l-Ulûm li-Tilaveti'l-Kur'an-ı Kerim ve Miftahü'l-Kur'an* isimli kitap İcra Vekilleri Heyeti kararıyla top-

382 HMKD, 21.5.1934 tarih ve 22 no'lu karar.

383 HMKD, 28.5.1932 tarih, 6/1446 sayı ve 134 no'lu karar.

384 HMKD, 17.8.1948 tarih, 3479 sayı ve 276 no'lu karar.

385 HMKD, 3.6.1947 tarih, 979 sayı ve 163 no'lu karar.

386 HMKD, 31.5.1946 tarih, 1652 sayı ve 141 no'lu karar.

387 HMKD, 6.12.1948 tarih, 4881 sayı ve 365 no'lu karar.

latıldığı halde, ismi *Talim-i Kıraatî'l-Kur'an* (Kur'an-ı Kerim'i Öğrenmek İsteyenlere Kolaylık) şeklinde değiştirilerek yeniden basılmış ve yeni nüsha Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından Diyanet İşleri Reisliğine gönderilmişti. Müşavere Heyeti kitapta Arap alfabesinin “en iptidai” surette yer aldığını, ancak “alfa-be için uydurma transkripsiyon işaretleri kullanılmayıp Türkçe izahlar Arap harfleriyle yazılmadıkça bu yanlış ve metotsuz alfabenin yayımlanmasını men eden herhangi bir kanuni düzenleme bulunmadığı”nı bildirdi.³⁸⁸ Kur'an-ı Kerim'in latin harfleri ve bazı özel işaretlerle tab edilmesi talebi üzerine, bu harflerle ilgili zorunluluk Türkçe kitapları içerdiğinden bu talebin hiçbir şekilde uygun bulunmayıp söz konusu yayının sahibi Kütüphane-i Hilmi hakkında gerekli işlemin yapılması Başvekaletle bildirildi.³⁸⁹

Din eğitimi ihtiyacının daha yüksek sesle dile getirilmeye ve Kur'an eğitimine dayalı eserlerin daha fazla basılmaya başlandığı 1945-1950 arasında şahıs yahut özel yayınevleri aracılığıyla basılan pek çok eser incelenmek üzere Diyanet İşleri Reisliğine sunuldu.³⁹⁰ Hayli ilginç bir örnekte, Matbuat Umum Müdürlüğü, içeriğindeki Arapça ibareler sebebiyle Muhammed Şakir'in *Tam Namaz Hocası* kitabı için Diyanet İşleri Reisliğinden görüş istemiş, riyasetin onu zararsız bulması üzerine kitabı bu defa Emniyet Umum Müdürlüğüne göndermişti. Burası da yeniden incelemek üzere kitabı tekrar Diyanet'e iletince cevaben, namaz bahsindeki “Allahuekber” tabirinin, Fatiha'nın ve diğer surelerin Türkçe okunması konusunda bir kanun ve yüksek bir emir bulunmadığı belirtildikten sonra şöyle denildi:

Bir devlet meselesi olan bu işe müdahale salahiyetimizin fevkindedir. Her işte salahiyet ve ehliyet gerektir. Alakadarlara bildirilmesi dileğiyle keyfiyetin Yüksek Başkanlık makamına arzına karar verildi.³⁹¹

388 HMKD, 20.12.1947 tarih, 2685 sayı ve 344 no'lu karar.

389 HMKD, 27.12.1939 tarih ve 14 no'lu karar.

390 Örneğin Yüksek Ziraat Enstitüsü müdürü Dr. Münif Çelebi'nin hazırladığı *Kur'an Dili Alfabeti*, “Müslüman Türklere kendi kendine Kur'an-ı Kerim okumayı öğretmek için yazıldığı”ndan basımı uygun görüldü. Bkz. HMKD, 2.1.1945 tarih ve 371 no'lu karar. Ayrıca bkz. 30.4.1949 tarih ve 61 no'lu karar; 31.5.1947 tarih ve 150 no'lu karar, 28.7.1947 tarih ve 216 no'lu karar.

391 HMKD, 26.6.1945 tarih ve 156 no'lu karar.

8. İlmî Hatalar Sebebiyle Yayını Mahzurlu Görülen Eserler

Müslüman Yurtdaşlara Şuurlu Hakiki Tanrı Bilgisi örneğinde görüldüğü gibi, bazı yayınlar da ilmî açıdan içerdikleri muhtelif hatalar sebebiyle mahzurlu bulunmuştu:

Mümaileyhin Türk yurtdaşlara şuurlu, hakikî tanrı bilgisi veril-mek lüzumu hakkındaki düşünceleri şayanı takdir olmağla be-raber bu mevzua dair yazmış olduğu iş bu mevzuun ehemmi-yeti ile mütenasib bir bilgiye istinad etmeyub dirme çatma ve hatta bazı mühim noktaları da hatalı olduğu tedkik neticesinde anlaşıldığından bu şekli ile basılması münasib olamayacağı te-zekkür kılındı.³⁹²

Benzer şekilde İstanbul Müftülüğünün talebiyle incelenen *Asr-ı İman* için de “hüsnü niyyetle kaleme alındığı anlaşılan ve fakat ilmî metodlara, mevcut ve mütearef mevzulara mutabık görülemeyen işbu eserin sahibine iadesi münasib olacağı” kararı verilmişti.³⁹³ Kemal Pilavoğlu’nun *Dua Dergisi* kitabı birtakım mevzu dualara yer verildiği gerekçesiyle;³⁹⁴ yine Ziya Şakir’in *Din Dersleri* kitabı ise dini esaslara aykırı bilgiler içerdiği için neşri uygun görülmemiştir.³⁹⁵ Benzer şekilde, müsevvid öğretmen Said Sami Yüksel’in *Şahsiyat ve Mezahibi Felsefîye*’den tercüme ettiği *Yunan ve İslam Feylesofları*’nda çok sayıda tercüme hatası tes-pit edilmiş;³⁹⁶ Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Salih’in yazdığı *Ulu Tanrı* broşürü felsefî, tasavvufî ve daha ziyade indi mütalaalarla yazılmış hitabi bir yazı olarak değerlendirilmiş;³⁹⁷ *Okumalı, Al-lahın İmtihan Sualleri ve İzahı, İslam Dini Aşk ve İhlas Dinidir* kitabı için “yanlışlıklar ve garabetlerle dolu olmakla beraber ya-yının yasaklanmasını gerektirecek bir dayanak görülmemiştir” denilmişti.³⁹⁸ Yine “Muhammed aleyhisselamı Tanrı vekili olarak gösteren ve yanlış dini bilgiler içeren” *Genç Müslümanın Kitabı*,

392 HMKD, 6.4.1935 tarih ve 11 no’lu karar.

393 HMKD, 15.5.1936 tarih ve 30 no’lu karar.

394 HMKD, 8.9.1949 tarih ve 174 no’lu karar.

395 HMKD, 9.8.1948 tarih ve 270 no’lu karar.

396 HMKD, 1.6.1948 tarih ve 207 no’lu karar.

397 HMKD, 6.11.1944 tarih ve 373 no’lu karar.

398 HMKD, 3.6.1947 tarih, 979 sayı ve 163 no’lu karar.

salahiyetli bilginlerce yazılmadığının anlaşıldığı;³⁹⁹ *Namaz Rehberi* broşürü “ilmi ve dini bir kıymet taşımayıp namaz kılmayı bilmeyenlere bir şey öğretmediği”;⁴⁰⁰ Daniş Remzi Korok’un *Muhammediye Külliyyatı* serisinin *Hiz. Muhammed’e Göre Çok Karı Almak ve Boşamak* kitabına, Ali Tüzmen’in reddiye olarak yazdığı ancak ismi belirtilmeyen eser ise ilmi eserlerin daha ciddi ve bitaraf olarak ele alınması gerektiği şeklinde mütalaa edilmişlerdi.⁴⁰¹ İbrahim Demirkan’ın *Kur’an’dan Fenne İşaretler* kitabının ilmi usullere göre yazılmadığı ve müellifin “fennin son vasıl olduğu merhalelerle ilgilendikten sonra bu mühim işe kalkışmasının uygun olacağı” bildirilmiş;⁴⁰² emekli yüzbaşı Raif Kinikarslan’ın “orta tahsilde bulunanların istifadelerini temin maksadıyla” yazdığı *Mecmua-i Salat* için “din ilimlerine vâkıf olmayıp ordan burdan toplayarak din ilmihali yazmak, doğru bir iş değildir” kanaatine varılmıştı.⁴⁰³

Neticede sınırlı ve güdümlü bir yayın özgürlüğünün görüldüğü tek partili yıllar boyunca dini neşriyat genelde oldukça dar bir alanda faaliyet gösterebilmişse de, öte yandan bazı İslamcı yayınlar dönemin kendine has koşulları içinde sürüp giden tartışmalar karşısında reaksiyoner bir tavır sergileyebilmiştir. Yine de dini muhalefet eksenindeki yayınlarda bile dini muhtevalı tartışmalara yön verecek yahut ortaya çıkan gerilimleri azaltabilecek bir yaklaşımdan söz etmek güçtür.

399 *HMKD*, 1947. (Tarihsiz ve numarasız)

400 *HMKD*, 30.6.1948 tarih, 3132 sayı ve 234 no’lu karar.

401 *HMKD*, 16.4.1947 tarih, 668 sayı ve 129 no’lu karar.

402 *HMKD*, 26.5.1948 tarih, 1725 sayı ve 191 no’lu karar.

403 *HMKD*, 31.3.1948 tarih, 274 sayı ve 116 no’lu karar.

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Kur'an-ı Kerim	Kütüphane-i Hilmi	28.5.32	Mahzurlu	İlmi hatalar
Tefsirli Yasin	İsimsiz	21.5.34	Mahzurlu	İlmi hatalar
Türk Teolojisi	Adil B. (Kırşehir Orta Mektep Müdürü)	10.6.34	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Müslüman Yurttaşlara Suurlu Hakiki Tanrı Bilgisi	Nuri (Acıklayıcı bilgi yoktur)	6.4.35	Mahzurlu	İlmi hatalar
Asr-ı İman	Lütfi (Zonguldak Sabık Ziraat Müdürü)	15.5.36	Mahzurlu	İlmi hatalar
Müslümanlıkta Yüksek İçtimai Duygular Külliyyatı: Din ve Sıhhat	Selman Canbolat	10.11.41	Düzeltilme	İlmi hatalar
el-Kavlü'l-Müfid alâ Vesîletü'l-Abîd	Muhammed Bahit (cev. Resid Baban)	10.11.41	Faydalı	
Benim Dinim	Serefeddin Yaltkaya	21.7.42	Faydalı	
Askere Din Dersleri	Ahmet Hamdi Akseki	12.12.42	Faydalı	
Huccetullah el-Baliga	cev. Hasan Basri Cantay	27.2.43	Faydalı	
Camili Kur'an-ı Kerim	İsimsiz	27.2.43	Mahzurlu	İlmi hatalar
Genclere Felsefî Bir İlmihal yahut Vaizlere Yeni Mevzalar Numuneleri	İsimsiz	27.4.43	Düzeltilme	İlmi hatalar
Vaizlar	Serefeddin Yaltkaya	13.5.43	Faydalı	
Peygamberimiz	M. Asım Köksal	13.5.43	Faydalı	
İnsaniyet Güneşi	Abdullah Niyazi Cetin	24.8.43	Mahzurlu	İlmi hatalar
Vaz Örneği	Mehmet Sabit Genlik	29.5.43	Düzeltilme	İlmi hatalar
İman Güneşi	Mehmet Sabit Genlik	29.5.43	Düzeltilme	İlmi hatalar
Peygamberimizin Son Öğütleri	Mehmet Sabit Genlik	29.5.43	Düzeltilme	İlmi hatalar
Namaz Surelerinin ve Fatıha-ı Şerifenin Manası	İsimsiz	2.2.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
Kasideler ve Mevlüt Şerif	der. Hafız Naci Gürses	6.3.44	Mahzurlu	Batıl inanç ve hurafeler
İslam Muhtırası	Ömer Fevzi Mardin	13.3.44	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Namaz Hocası	İsimsiz (Maarif Kitabevi)	29.3.44	İncelenmek üzere istenilmiştir	Batıl akideler
Surut Salat	İsimsiz (Maarif Kitabevi)	29.3.44	İncelenmek üzere istenilmiştir	Batıl akideler

Tablo 2 Müşavere Heyeti tarafından incelenen yayınlar (1930-1950)

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Tam Mızraklı İlmihal	İsimsiz (Bozkurt Kitabevi)	29.3.44	İncelenmek üzere istenilmiştir	Batıl inanc ve hurafeler
Din Bilgisi	Hafız Etem Okur	29.3.44	Düzeltilme	İlmi hatalar
Allah'ın Varlığı ve İmanın Şartları	Mustafa Naci	5.4.44	Uygun	
Yeşil Mevlüt	Hafız Naci Gürses	22.6.44	Uygun	
Dini Makalelerim	M. Serefeddin Yaltkaya	27.6.44	Faydalı	
Kur'an'da Neler Var	Abdullah Koruman	4.7.44	Uygun	
Din Bilgisi	Yusuf Ziya Yörükkan	17.7.44	Faydalı	
İmam Hatip Kitabı ve Din Bilgileri	İsimsiz	2.10.44	Uygun	
Tam Doğru ve Hakiki Namaz Hocası	İsimsiz (Maarif Kütüphanesi)	6.10.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal	İsimsiz (Maarif Kütüphanesi)	6.10.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
Tam ve Tekmil Şurut-u Salat	İsimsiz (Maarif Kütüphanesi)	6.10.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
İnsanlık Ödevleri	Lütfullah Baydoğan	7.10.44	Uygun	
Namaz Hocası ve Namaz Sureleri	Muharrem Zeki Korgunal	7.10.44	Uygun	
İmanın Şartları Amentü	Muharrem Zeki Korgunal	7.10.44	Uygun	
Ennefaisül Münthebebe fi'l Mevazı'l-Mühezzabe	İsimsiz	7.10.44	Uygun	
Din Yolu	Muharrem Sadıç	10.10.44	Uygun	
Divan-ı Hikmet'ten buluntu bir parça	İsimsiz	12.10.44		Edebi birtakım hurafelerin bulunduğu kaydı düşülmüştür
Dua Mecmuası	Seyyit Mehmet Rahmi	12.10.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
Envarü'l Aşıkîn	Muharrem Zeki Kurunal	12.10.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
Tam Mevlud-u Serif Muhammedî	İsimsiz	17.10.44	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif, batıl inanc ve hurafeler
54 Farzlı Büyük ve Tam Namaz Hocası, Türkçe Namaz Sureleri	Hafız Melek Üsküdar	17.10.44	Düzeltilme	İlmi hatalar
İlaveli Amme Cüzü Namaz Sureleri ve Duaları	İsimsiz (İstanbul Maarif Kitabevi)	17.10.44	Mahzurlu	İlmi hatalar
Süryani Kadim Kilisesi Namaz Kitabı	İsimsiz	27.10.44	Uygun	Kitabın mahiyeti hakkında bilgi verilmiştir
Ulu Tanrı, Her Varlığın Sahibi İnkâr Edilebilir mi?	Yeşilzade Mehmet Salih	6.11.44	Mahzurlu	İlmi hatalar

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Öz Söz	Fehmi Tandac	12.12.44	Uygun	Birtakım hurafelerin ve batıl akidelerin bulunduğu kaydı düşülmüştür
Hayber Kal'ası Cengi	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Hazreti Ali ve Amr İbni Madi Kerp Cengi	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Hazreti Ali ve Maliki Ezder	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Hız. Ali Mührü Süleyman Peşinde	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Muhammed Hanefi Cengi	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Tam Seyfzülyezen	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Yedi Kal'a Cengi	İsimsiz	20.12.44	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler, batıl akideler
Hazreti Muhammed	Semsetdin Yeşil	20.12.44	Uygun	
Halka Din Bilgisi	Sükrü Eren Hamdi Kasapoğlu	26.12.44	Uygun	
Kur'an Dili Alfabeti	Münif Celebi	2.1.45	Faydalı	
Divan-ı Hikmet'ten buluntu bir parça	Ahmet Yesevi	12.1.45	Uygun	
Hilye-i Fahr-i Alem	Mustafa Fehmi Gerçek	16.1.45	Uygun	
Yeni Amentü Serhi	Numan Kurtulmuş	29.1.45	Uygun	
Cocuklarımıza Din Kitabı	Esref Edib [Fergan]	15.2.45	Uygun	
Ahlaki Bozan Sebepler Ruh Afsaları	H. Onal	23.2.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
Esma-ül Hüsnâ Serhi yahut Tanrının Güzel İsimleri	İsimsiz	23.2.45	Faydalı	
Dini Bilgiler Oğluma Öğütlerim Serhi	Abdullah Develioğlu	24.2.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
İsmail Emre Hayatı ve Eserleri	İsimsiz	10.4.45	Uygun	Eserde çok sayıda hurafenin bulunduğu ancak bunların edebi hurafelerden olduğu kaydı düşülmüştür
Cocuklarımıza Din Okuma Kitabı	Esref Edib [Fergan]	12.4.45		
Ahkam-ı Kur'anıye	İsimsiz	13.4.45	Uygun	
İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suç teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Divan-ı Harb-i Örfi ve Saîd-i Kürdî	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suç teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Hakikat Çekirdekleri Hikem-i Bediliyye	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suç teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Sünühat Bediüzzaman	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suc teşkil edecek Nitelikte Olmadığı Bildirilmiştir
Denizli Hapsinin Bir Meyvesi	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suc teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Hizbü'l-Virdi'l-Ekber min Risaleti Nurıyyeti	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suc teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Yeni Delalil-i Hayrat	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suc teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Münacat	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suc teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Dua-ı Cevşen-i Kebir	İsimsiz	13.4.45	Uygun	Suc teşkil edecek nitelikte olmadığı bildirilmiştir.
Hüccetül İslam türkçe Eyyühe'l Veled	İsimsiz	12.4.45	Düzeltilme	Batıl inanc ve hurafeler
Halka Din Bilgileri	Hamdi Kasaboğlu Sükrü Eren	12.4.45	Uygun	
Izdırıp	Ömer Fevzi Mardin	17.4.45	Uygun	
Tam Namaz Hocası Namaz Sureleri ve Duaları 54 Farz	M. Sakir	18.4.45	Uygun	Birtakım ilmi hataların bulunduğu kaydı düşülmüştür
Tekmil ve Musahhah Mevludu Serif	İsimsiz	19.4.45	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Resimli ve İlaveli Tam Mevlid-i Nebevi	Süleyman Dede	30.4.45	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Büyük İlmihal İman, Ahlak, İbadet Hocası	Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Salih Kadiri	10.5.45	Uygun	
Akide-i İslam	Resit Halil Inanc	10.5.45	Uygun	
Hazreti Muhammedin Öğütleri Hadis-i Serifler ve Güzel Misaller	İsimsiz	11.5.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
Mevludu Serif Hazreti Muhammedenil Mustafa	İsimsiz	30.5.45	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
İlaveli Tam Mevludu Serif	Resat Özbas	30.5.45	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Kızlar Ne İçin Evlenmiyor Evlenenler Neden Çabuk Boşanıyor	Semsetdin Yeşil	26.5.45	Uygun	Kitapta sofuluk propagandası yapıldığı kaydı düşülmüştür
Risale-i Nur Kur'an-ı Hakım Mücellayı Hak	Said Nursi	26.5.45	Uygun	İrticai nitelik taşımadığı bildirilmiştir
Ümit	Ömer Fevzi Mardin	26.5.45	Uygun	
Kur'an-ı Kerim Alfabeti, Din Duygusu, Ahlak ve İnsan	Murat Öztin	29.5.45	Düzeltilme	İlmi hatalar

Eser Adı	Tarih	Durum	Gerekçe	
Dinimiz yahut Malumat-ı Diniyeli Büyük Namaz Hocası	İbrahim Karaaslan	13.6.45	İncelenmesi	Müellifin hal tercemesi istenilmiştir
Tam Namaz Hocası	M. Sakir	26.6.45	Uygun	Birtakım ilmi hataların bulunduğu kaydı düşülmüştür
Yeni Harflerle Kur'an Alfabeti	İsimsiz	1.7.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
İmanın Sıfatları ve İslamın Şartları	Ömer Lütfi Özkıış	3.7.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
Kadın Halleri	Ömer Lütfi Özkıış	3.7.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
Fırak-ı Dalle Mezhepleri	Ömer Lütfi Özkıış	3.7.45	Mahzurlu	İhtilaf ve tefrika meydana getirecek bazı fikirler bulunduğu bildirilmiştir
Şurut-u's-Salat	Ömer Lütfi Özkıış	3.7.45	Düzeltilme	İlmi hatalar
Kur'an-ı Hakım Mücella-yı Hak ve Denizli Hapishanesinin Tatlı Bir Meyvası	Said-ı Kürdi (Said Nursi)	7.7.45	Uygun	İrtical nitelik taşımadığı bildirilmiştir
Siyer-i'n-Nebi	Ali Vahit Uryani	28.8.45	Faydalı	
Ulu Tanrı	Mustafa Kazım Dursun	13.8.45	Faydalı	
Bal Tefsiri	Hasan Alkış	22.8.45	Mahzurlu	İlmi hatalar
Taharet-İbadet	M. Naci Saraçlar	13.9.45	Faydalı	
Dini Celilli İslamda En Mesut Aile Kimdir?	Semseddin Yeşil	16.10.45	Uygun	Birtakım düzeltmeler yapılması kaydı düşülmüştür
İslam Ahlakının Esasları	Ahmet Naim	16.10.45	Uygun	
Hadis-ı Şerif Tercemeleri	Esat İleri	16.10.45	Uygun	
Esmâül Hüsnâ yahut Tanrının Güzel İsimleri Serhi	İsimsiz (Biga Müftüsü)	16.10.45	Uygun	
Milletler Arası Birlik ve Kardeşliğin Hakiki Çaresi	Pertev Demirhan	16.10.45	Uygun	
Türk Evlâdlarına Din Bilgisi	Nazım İcşel	18.1.46	Uygun	
Kenzü'l Mesail fî Halli'l-Müşkilat	Mustafa İnan	25.2.46	Mahzurlu	İlmi hatalar
Kurtuluş	Ömer Fevzi Mardin	30.3.46	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Müslümanlık Bilgi ve Ödevleri	İsimsiz	30.3.46	Uygun	
Kur'an-ı Kerim Alfabeti, Din Duygusu, Ahlak ve İnsan	Murat Öztin	11.4.46	Düzeltilme	İlmi hatalar
Hristiyanlaşan Kızlara Acık Mektup	Apdullah Korunan	19.4.46	Düzeltilme	Birkac yerde yazı adabı ve nezaket kaideleri haricine cıkıldığı bildirilmiştir.
İlim Bakımından İslam Dini	M. Zerrin Akgün	19.4.46	Faydalı	
Tam Ayetli Namaz Hocası	İsimsiz	29.4.46	Düzeltilme	İlmi hatalar

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
İman ve İbadet Yolu	M. Asım Köksal	7.5.46	Faydalı	
Halk Din Bilgilerinden İman	A. Sükrü Eren M. Salih Tanrıbuyruğu	7.5.46	Faydalı	
Namaz Niçin Kılınır ve Hakiki Namaz Nasıl Kılınır	Osman Altay	7.5.46	Uygun	
Milaslı İsmail Hakkı'nın İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi adlı Risalesine Reddiye	İsmail Erzen	9.5.46	Düzeltilme	Böyle bir reddiyeye lüzum olmadığı şerhi düşülmüştür.
Kible ve Mi'kat-ı Şer'iye	Mehmet Celal Saygı	9.5.46	Düzeltilme	Bazı yerlerde sadeleştirmeye gidilmesi istenilmiştir.
Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal	İsimsiz (Maarif Kütüphanesi)	24.5.46	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Hız. Muhammede Göre Çok Kadın Almak	İsimsiz	24.5.46	Uygun	
Nuru'l-İslam fî Mevlid-i Seyyidi'l-En'am	Nurettin Mehmet	28.6.46	Uygun	
Allah Nasıl Anılır ve Hakiki Namaz Nasıl Kılınır	Osman Altay	29.6.46	Uygun	
Namaz Niçin Kılınır ve Hakiki Namaz Nasıl Kılınır	Osman Altay	3.6.46	Uygun	M. Serefeddin Yaltkaya karara sonradan eserde Ehl-i İslam'ı rencide edecek bazı manasız tercihler bulunduğu, başkanlıkca tab'ının mümkün olmadığı notunu düşmüştür.
Eczayı Şerife	İsimsiz	1.7.46	Düzeltilme	İlmi hatalar
Birinci Yüzbir Hadis-i Şerif	Bıcalıazade Hakkı Altınuz	2.7.46	Düzeltilme	İlmi hatalar
Yeni Yazılı Tecvid	Muharrem Sağdıç	3.7.46	Düzeltilme	İlmi hatalar
Ruh-u İslam Namaz ve Taharet Kısmı	Hamdi Erdem	4.7.46	Uygun	
Doğruyol	Ali Ziya Topac	21.8.46	Uygun	
Din Dersleri	Ömer Fevzi Mardin	23.8.46	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Beş Vakit Namaz Nasıl Kılınır	Abdurrahim Zapsu	11.9.46	Uygun	
Kur'an-ı Kerim Esaslı Tatbikat Dersleri	Demir Hafız Mehmet	11.9.46	Uygun	
İslam'ın Özü ve Kur'an'ın Ruhunu	Ömer Rıza Doğrul	27.9.46	Uygun	
Fuyuzat	Şemseddin Yeşil	27.9.46	Uygun	
Hazreti Muhammed'in Büyük Sözleri	İsimsiz	10.10.46	Uygun	
İslamlık	İsimsiz	10.10.46	Uygun	
Lokman Hekim'in Sıhhi Emirleri	Hafız Cemal	10.10.46	Uygun	
Genç Müslümanın Kitabı	İsimsiz	1.1.47	Mahzurlu	İlmi hatalar

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Genclere Din Kılavuzu	Mustafa Asım Köksal	6.1.47	Faydalı	
Üçüncü Yüzbir Hadis Serif	Hafız Nazmi Altinkalem	6.1.47	Düzeltilme	İlmi hatalar
Ruh-u İslam Namaz ve Taharet Kısmı, Akait ve Oruç, Kurban, Zekat ve Hac	M. Erdem	6.1.47	Uygun	Eserlerin bir arada basılmasının uygun olduğu bildirilmiştir.
Bir Garplı Gözüyle Müslümanlık	İsimsiz (cev. Ali Kemali Aksüt)	11.1.47	Faydalı	
Yedinci Sua	Said-ı Kürdi (Said Nursi)	11.1.47	Uygun	Tarikatçılık mahiyetinde olmadığı serhi düşünülmüştür.
İslam Dini	Mevlana Mehmet Ali (cev. Naciye Öncül)	11.1.47	Faydalı	
Genclere Din Dersleri	Asım Köksal	11.1.47	Faydalı	
İslam Dini Rehberi	Hamza Kuru	25.1.47	Uygun	Gerekli düzeltmelerin yapılması serhi düşünülmüştür.
En'am-ı Serif	İsimsiz	30.1.47	Mahzurlu	İlmi hatalar
Kurbanlı Mevlüt	Süleyman Dede	30.1.47	Mahzurlu	Batıl inançlar ve hurafeler
Tatbikatlı Feraiz ve İntikal Kanunları	Sadullah Seyhan	20.2.47	Faydalı	
Doğru Tam Hakiki Namaz Hocası	İsimsiz	25.2.47	Uygun	
Acıklamalı Sıfa-ı Serif Tercemesi	Ali Rıza Doksanyedli	12.3.47	Uygun	
Dinimizi Bilelim ve Bildirelim	İsmail Hakkı Milaslı	12.3.47	Mahzurlu	Hanefi Akvaline ve Cumhuriyet'e Ulemaya muhalefet
Hakikat İlmi ve İrfan	Ömer Fevzi Mardin	12.3.47	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Yeni Tecvit	Muharrem Sadık	12.3.50	Mahzurlu	
Abdest Nasıl Alınır?	Abdurrahim Zapsu	17.3.47	İncelenmesi	
Din ve Kin	Abdurrahim Zapsu	17.3.47	Uygun	
İslam Dini Usul ve Tatbikat	Burdurlu Mehmet Hatipoğlu	26.3.47	Uygun	Bazı görüşlerin din imamları ve din bilginlerinin çoğunluğunca kabul edilmediği serhi düşünülmüştür.
Ezanlar-Dini Duygular	Mustafa Asım Köksal	31.3.47	Uygun	
Genç Müslümanın Kitabı	Bir heyet	31.3.47	Düzeltilme	İlmi hatalar
Nerede Sevgi Orada Allah	Fahrettin Öztürk	31.3.47	Uygun	
Danış Remzi Koruk'un Hz. Muhammed'e Göre Çok Karı Almak ve Boşamak adlı Eserine Reddiye	Ali Tüzmen	16.4.47	Mahzurlu	İlmi hatalar

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Hız. Muhammede Göre Çok Karı Almak ve Boşamak isimli Esere Reddiye	Ali Tüzmen	16.4.47	Uygun	İlmi usullere riayet edilmediği serhi düşülmüştür.
Tarifli Kur'an-ı Kerim Alfabeti	Celal Işık	16.4.47	İncelenmesi	
İslam ve Türk Büyüklerinin Büyük Sözleri	Rifat Aras	16.5.47	Faydalı	
Radio ile Namaz Dört Mezhepte Sahih Degildir	Ashap Alper	31.5.47	Düzeltilme	Batıl akideler
Kur'an Dili Alfabeti ve Okuma Kaideleri	Münif Celebi	31.5.47	Uygun	
İlaveli Amme Cüzü	İsimsiz	3.6.47	Mahzurlu	İlmi hatalar
İlaveli Yasin-i Şerif	İsimsiz	3.6.47	Mahzurlu	İlmi hatalar
Okumalı, Allahın İmtihan Sualleri ve İzahı, İslam Dini Ask ve İhlas Dinidir	İsimsiz	3.6.47	Uygun	Bazı ilmi hataların düzeltilmesi serhi düşülmüştür.
Tam Ayetli Namaz Hocası	İsimsiz	3.6.47	Uygun	
Tam İlaveli ve Musahhah Mızraklı İlmi Hal	İsimsiz	3.6.47	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Kur'an-ı Kerim Alfabeti	İshak Muammer Fındıklı	3.6.47	İncelenmesi	
En Büyük Mevlid-i Şerif	İsimsiz	3.6.47	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Ehl-i Sünnet İnanışlarından Değişmez Metinler	A. Seref Güzelyazıcı	7.6.47	Uygun	
Mucizat-ı Kur'aniye Risalesi ve Zeyilleri	Said Nursi	12.6.47	Uygun	Tarikatçılık mahiyetinde olmadığı serhi düşülmüştür.
Asık Hasan	Ümmî Asık Hasan (der. Veli Recai Ünsal)	18.6.47	Uygun	Amiyane ve sofiyane temayüller olduğu serhi düşülmüştür.
Babamızın Öğütleri	Sadık Ambarcı	21.6.47	Faydalı	
Kur'an-ı Kerim Dürüsü't-Tatbikatı'l-Esasiye	Demir Hafız	21.6.47	İncelenmesi	
Yeni Amentü Serhi, Büyük İlmi Hal	Numan Kurtulmuş	24.6.47	Uygun	
Mevlid	Süleyman Celebi	24.6.47		Kitaptaki bazı kısımların Süleyman Celebi'ye ait olmadığı ve birtakım edebi hurafelerin bulunduğu; sahih bir Mevlid kitabı üzerinde çalışıldığı bildirilmiştir.
Mematü'l Hayvan ve Mefatihü Ebvabi Kenzü'd-Dini'l-İslam	İsimsiz	4.7.47	Düzeltilme	İlmi hatalar
Namaz	Münif Celebi	7.7.47	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Nurlu Yol	Hafız Naci Gürsel	7.7.47	Uygun	
Kur'an Dili Alfabeti	Münif Celebi	7.7.47	İncelenmesi	
Büyük İslam İlmi Halı [1. Kitap, 1. Cüz]	Ömer Nasuhi Bilmen	15.7.47	Faydalı	
Din ve Diyanet Rehberi	Hamza Kuru	15.7.47	Uygun	

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Risale-i Nur Mizanlarından İman ve Ahiret Burhanlarından 9 Söz	Said-i Kürdi (Said Nursi)	18.7.47	Uygun	Halkı hurafata sevk edecek yahut rejim ve inkılap aleyhine bir husus bulunmadığı bildirilmiştir.
Zülfikar-ı Mucizat-ı Ahmedîyye ve Kuranîyye	Said-i Kürdi (Said Nursi)	18.7.47	Uygun	Halkı hurafata sevk edecek yahut rejim ve inkılap aleyhine bir husus bulunmadığı bildirilmiştir.
Kur'an-ı Kerim Esaslı Tatbikat Dersleri	Demir Hafız Mehmet	28.7.47	Uygun	
İkinci Hayat	Mustafa Sefik Öz	5.8.47	Uygun	
Kur'an Meraklılarına Hediye	Numan Kurtulmuş	8.7.47	Uygun	
Ba'sü Ba'de'l-Mevt	Abdülmecid (Ügüp Müftüsü)	23.8.47	Uygun	
İslam İlmihali	Ömer Nasuhi Bilmen	2.9.47	Uygun	
İnsani Varlığımız	Mithat Atakurt	9.9.47	Uygun	
Müslümanlara Yakışmayan Uydurmalar	Ali Rıza Açıkanal	12.9.47	Düzeltilme	İlmi hatalar
Ana Kaynaklara Göre İslam Dini Usul ve Tatbikat	Mehmet Hatipoğlu	21.9.47	Mahzurlu	Hanefi Akvaline ve Cumhuriyet-i Ulemaya muhalefet
Büyük İslam İlmihali [3. Kitap]	Ömer Nasuhi Bilmen	30.9.47	Uygun	
Çocuklarımıza Suallî Cevaplı Küçük Kıt'a	Hüseyin İkiz		Uygun	
Oruc	İhsan Ozanoğlu	30.9.47	Uygun	Bazı ilmi hataların düzeltilmesi şerhi düşülmüştür.
Ahkam-ı Kur'aniye	Mehmet Vehbi	30.9.47	Uygun	
Tarifli Kur'an-ı Kerim Alfabeti	Hafız Celal Aşık	30.9.47	Uygun	
Tanrıya Dualar	Enver Tuncalp	30.9.47	Uygun	
Amel ve İtikat Mezhepleri Hakkında Bırkaç Söz	Ahmet Hamdi Acar	7.10.47	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Kesgöl	Hüseyin Aksakal	7.10.47	Düzeltilme	İlmi hatalar
Yüksek Örnek Harika	Bahaeddin Uygur	7.10.47	Uygun	
Kur'an-ı Kerim'in Terceme ve Tefsiri Tanrı Buyruğu	Ömer Rıza Doğrul	22.10.47	Uygun	
Cuma Namazı	Esat Sezai Sünbüllük	13.11.47	Uygun	
Din Bilgisi	İsimsiz (Mustafa Hilmi Öztürk Kitabevi)	13.11.47	Uygun	
Dinimizin Mübarek Geceleri	Mehmet Sıtkı	13.11.47	Uygun	
İlaveli Büyük Tam Namaz Hocası Türkçe Namaz Sureleri	Abidin Karaaslan	13.11.47	Uygun	

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
İman ve İbadet Dersleri	Demir Hafız Mehmet	13.11.47	Uygun	
Kur'an-ı Kerim Alfabeti ve Namaz Sureleri	Esat Sezal Sünbüllük	13.11.47	Uygun	
Kıraat-i Aşara	Esat Sezal Sünbüllük	13.11.47	Uygun	
Oğlumun Dini Bilgileri	Abdullah Develioğlu	15.12.47	Uygun	İslam akidelerine dair olan eserlerin manzum yazılmasının doğru olmadığı, nesren yazılması serhi düşülmüştür.
Aşık Molla	Molla Rahmi	20.12.47	Mahzurlu	Kullanılan Arap alfabesinin en iptidai ve metotsuz alfabe olduğu serhi düşülmüştür.
Talim-i Kıraat'lî-Kur'an	İsimsiz	20.12.47	Uygun	
Karabaş Tecvidi	Abdurrahman Karabaş	22.12.47	Uygun	
Mızraklı İlmihal	Taş Matbaa baskısı (Mustafa Rakım hattı)	22.12.47	Uygun	
Genç Müslümanın Kitabı	Bir heyet	22.12.47	Uygun	
Cocuklarıma Nasihat ve Vasiyet	Abdullah Arda	30.12.47	Uygun	
Varidat	Mustafa Rahmi Balaban	30.12.47	Uygun	
Sıfı-i Şerif Tercümesi	Ali Rıza Doksanyedi	31.12.47	Uygun	
Tekvin Musanın Birinci Kitabı	Kitab-ı Mukaddes Şirketi	26.11.48	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Risale-i Nur Burhanlarından Bismillahirrahmanirrahim	Said Nursi	5.1.48	Uygun	
Din Nuru	Semseddin Yeşil	12.1.48	Mahzurlu	Batıl akideler
Kötü Göz	Wester March (cev. S. N. C.)	12.1.48	Uygun	
Risale-i Nur'dan Gençlik Rehberi	Said Nursi	12.1.48	Uygun	
Gazali: Sapıklıktan Kurtuluş	M. Rahmi Balaban	13.1.48	Uygun	
Hece Kılavuzu	Yakup İhtiyaroğlu	13.1.48	Uygun	
İlme, Ulemaya Acık Mektup	Mehmet Salih	13.1.48	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Muhiddin-i Arabi Fusus-u Nakşı	M. Rahmi Balaban	13.1.48	Uygun	
Seven Yaşar	Uzman Erkan	13.1.48	Uygun	
İlme, Ulemaya Alt Acık Mektup	Mehmet Salih	13.1.48	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Ayır Çocuklarımla Din Kitabı	Abdükadir Kemali Öğütçü	17.2.48	Mahzurlu	Batıl akideler

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Kur'an Anahtarı	Hüseyin Karagözoğlu	18.2.48	Uygun	
Hz. Muhammed Hayatı, Devrimi	Salih Akcakanad	4.3.48	Uygun	
Cocuklarımıza Din Kitabı	Eşref Edib [Fergan]	24.3.48	Faydalı	
Ruhu İslam	M. Hamdi Erdem	26.3.48	Uygun	
Mecmua-ı Salat	Mehmet Ralif Kinikarslan	31.3.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
Akide-i İslamiye	Mehmet Tahir Yalınız	5.4.48	Düzeltilme	
Büyük İslam İlmihali [9. cüz]	Ömer Nasuhi Bilmen	6.4.48	Uygun	
Kur'an-ı Kerim Esaslı Tatbikat Dersleri	Demir Hafız Mehmet	6.4.48	Uygun	
Hayatın Hayatı Dinin Ruhu Başlangıç	Servet Akdağ	7.4.48	Uygun	
Hazreti Muhammed'in Mektupları	Selami Münir Yurdatap	7.4.48	Uygun	
İman ve İbadet Dersleri	Mehmet Hulusi Demir	10.4.48	Uygun	
Müslümanlık ve Otuzüç Farz	Ahmet Ofisci	10.4.48	Uygun	
Sübhanek ve Tesbih	Osman Altay	3.1.48	Mahzurlu	Tarikatçılık
Akide-i İslam	Reşit Halit İnanc	16.4.48	Uygun	
İslam Feylesofları Tarihi	T. J. De Boer (cev. Sehit Oral)	16.4.48	Faydalı	
Kainat Hakkın Hüviyetidir	Köprülüoğlu S. F. Atatoprak	16.4.48	Mahzurlu	Dinde reform önerileri
Kesf-i Esrarı'l-Batıniyye	Muhammed İbni Malik cev. İsmail Hakkı Erzen	16.4.48	Faydalı	Başkanlıkta bastırılması uygun görülmüştür
Ogluma Din Bilgileri ve Ogluma Öğütlerim	Abdullah Develioğlu	16.4.48	Uygun	
Mushaf-ı Serif	Danıştay azasından Mahir	18.4.48	Düzeltilme	İlmi hatalar
Tecvit	Ahmet Köyay	16.4.48	Uygun	
Top Patladı Oruç Bozuldu	Fikri Madaralı	12.5.48	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Dr. Milaslı'nın Etlerin Tezkiyesi Hakkındaki Rislaesine Reddiye	Hatay Müftüsü (İsimsiz)	14.5.48	Uygun	Muğlak istilahlar çıkartılarak eserin iki-üç Formaya indirildikten sonra Başkanlıkta basımının değerlendirilebileceği bildirilmiştir.
Müslümanlıkta İbadet Tarihi	Tahir Olgun	14.5.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Kur'an'dan Fenne İşaretler	İbrahim Demirkan	26.5.48	Mahzurlu	İlmi hatalar

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Kesf-i Esrarı'l-Batıniyye Tercemesi	cev. İsmail Hakkı Erzen	27.5.48	Faydalı	Gerekli düzeltmelerin yapılması serhi düşülmüştür
Yunan ve İslam Feylesofları	cev. Said Sami Yüksel	1.6.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
Felsefetü'l-Ahlak fî'l-İslam	cev. Salih Cemal Esirgerer	1.6.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
İki Hutbe	Zeki Ural	19.6.48	İncelenmesi	
Namaz Rehberi	İsimsiz	30.6.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
Tatbikatlı Feraiz	Sadullah Seyhan	15.7.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Pazubent	İsimsiz	26.7.48	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Ebedi Elçilik	Abdurrahman Azzam (cev. Hasan Hüsnü Erdem)	7.8.48	Faydalı	Başkanlıkça bastırılması uygun görülmüştür
Din Dersleri	Ziya Sakır	9.8.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
Dualar, Namaz Sureleri	Mehmet Nuri Pazarbaşı	9.8.48	Uygun	
Kur'an-ı Kerim	Ülkü Matbaası	17.8.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
Riyâzâtü's-Salîhî	cev. Kıvâmettin Burslan, Hasan Hüsnü Erdem	17.8.48	Faydalı	Başkanlıkça bastırılması uygun görülmüştür
İlim, Ahlak ve İman Hakkında Son Düşünceler	Mustafa Rahmi Balaban	5.9.48	Faydalı	Başkanlıkça bastırılması uygun görülmüştür
Ahkam-ı Kur'aniye	Mehmet Vehbi Celik	9.9.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Hilye-i Fahr-i Alem	Mustafa Fehmi Gerceker	9.9.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Ashab-ı Kiram	Ömer Nasuhi Bilmen	11.9.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
İslam İlimihali	Ömer Nasuhi Bilmen	11.9.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler	Ömer Nasuhi Bilmen	11.9.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Müslümanlara Kurban Bilgisi	Salih Akçakanad	21.9.48	Düzeltilme	İlmi hatalar
Rahmet Damlaları	Jesie Orton Jones	6.10.48	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Seyh Ahmet Vasiyetnamesi	İsimsiz	19.10.48	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Hayat-ı Muhammed	Salih Akçakanad	20.10.48	Uygun	
Sıfâ-ı Şerif Tercemesi	Ali Rıza Doksanyedi	20.10.48	Uygun	
Yavrularımıza Din Dersleri	Ahmet Hamdi Akseki	20.10.48	Faydalı	
Asayi Musa Mecmuası	Said Nursi	20.10.48	Uygun	Rejim ve inkılap aleyhine zararlı bir mahiyet görülmediği bildirilmiştir.

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Zülfikar-ı Mucizat-ı Ahmedîye ve Kur'aniye Mecmuası	Said Nursi	20.10.48	Uygun	Rejim ve inkılap aleyhine zararlı bir mahiyet görülmediği bildirilmiştir.
Hayatın Hayatı Dinin Ruhü	Servet Akdağ	5.11.48	Uygun	
Türk Çocuklarına Kur'an Öğretmeni	Sehabettin Ergin	5.11.48	İncelenmesi	
Müslümanlıkta Dört Mezhebe Göre Süt Annelik ve Süt Kardeşliğinin Hükümleri	İsimsiz	6.11.48	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
Fetva Eminleri	Vamık Sükrü	11.11.48	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
Kur'an'ı Azimüşşan'ın Aynen Tercemesi	Trabzonlu Ali	11.11.48	İncelenmesi	
Ahiret Nedir?	Remzi Engin	16.11.48	Uygun	
Ahlak, Çocuklarda Ana-Baba Saygısı	Mehmet Cemal Öğüt	16.11.48	Uygun	
Din Hikmetleri Yolu	Etem Okur	16.11.48	Düzeltilme	İlmi hatalar
Fatiha-ı Şerife Tefsiri	Ahmet Hamdi Akseki	16.11.48	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
Halk İçin Din Kitabı	İsimsiz	16.11.48	Uygun	
İhlas Tefsiri	İbni Sina (cev. Ahmet Hamdi Akseki)	16.11.48	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
İslamiyette Kaza ve Kader İnanması	Münir Derman	16.11.48	Uygun	
Kur'an Duası	Mehmet Nuri Pazarbaşı	16.11.48	Uygun	
Küçük İlmihal	Heyet	16.11.48	Uygun	İlmi hatalar
Miraciye	Abdullah Azmi	16.11.48	Uygun	
Namaz ve Ahkamı	Abdurrahim Zapsu	16.11.48	Uygun	
Oruc ve Ahkamı	Abdurrahim Zapsu	16.11.48	Uygun	
Ramazan ve Oruc	Sükrü Eren	16.11.48	Uygun	
Takvimü's-Sünne	Geredeli Emin	16.11.48	Uygun	
Tanrı Yolcusu	E. T. Çulha	16.11.48	Uygun	
Temizlik ve Ahkamı	Abdurrahim Zapsu	16.11.48	Uygun	
Ve'l-Asr Tefsiri	Ahmet Hamdi Akseki	16.11.48	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
Zekât ve Fitra Risalesi	Ali Ziya Topac	16.11.48	Uygun	
Melamiye ve Sofiye ve Fütüvvetçilerin Menşeleri Hakkında	cev. Tahir Harimi Balcioglu	17.11.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Muğla-Mentese Büyükleri	Ali Rıza Hakses	17.11.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Sandıklıya Bir Ziyaret	Ali Rıza Hakses	17.11.48	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Çocuklarımıza İlk Din Bilgisi	Elmalılı Mustafa Şefik Öz	23.11.48	Uygun	
Müslümanlık ve Otuziki Farzı	Ahmet Ofisci	23.11.48	Uygun	
Ruh-u İslam	M. Hamdi Erdem	26.11.48	Faydalı	
Boşlukta Duran Taş	Celal Sılay	29.11.48		Mitoloji edebiyatı mahiyetinde olduğundan dini mevzuat haricinde olduğu bildirilmiştir.
Ramazan Duası	Demir Hafız Mehmet	29.11.48	Düzeltilme	İlmi hatalar
Tefvizname	Nazmi Türe	29.11.48	Uygun	
İnsan-ı Kamil	İsmail Hakkı Kanık	2.12.48	Mahzurlu	Tarikatçılık
Recep Tanrı'nın Ayıdır	Salih Cemal Esirger	2.12.48	Uygun	
Feza Kudreti	İbrahim Tevfik Ermin	3.12.48	Mahzurlu	Batıl akideler
Nefsini Bilen Rabbini Bilir	Cemil Bardakçı	6.12.48	Uygun	
Türk Çocuklarına Kur'an Öğretmeni	Sahabettin Ergin	6.12.48	Mahzurlu	İlmi hatalar
Risâle-i Ahadiye	Cemil Bardakçı	6.12.48	Mahzurlu	Batıl akideler
Bilgi ve Ahlak	Lütfullah Baydoğan	9.12.48	Uygun	
Hakikat Esintileri ve Aşkımın Kitabı	T. Meftuni	9.12.48	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Ahadis-i Nebeviye	Ali Vahid Üryani	10.12.48	Faydalı	
Ahlak ve İman	M. Hilmi Nural	21.12.48	Uygun	
Büyük Peygamberimiz Hz. Muhammed ve Gazveleri	M. Abdülkadir Ulusoy	21.12.48	Uygun	
Sözün Özü	Feridüddin Attar (cev. Hakkı Eroğlu)	21.12.48	Uygun	
Tarifeli Kur'an-ı Kerim Alfabeti	Celal Aşık	21.12.48	Uygun	
Hac Rehberi	İsa Ruhi Bolay	21.12.48	Uygun	
Abdest Nasıl Alınır, Temizlik ve Ahkamı	Abdurrahim Zapsu	27.12.48	Uygun	
Bin bir Hadis Tercümesi	Numan Kurtulmus	28.12.48	Uygun	
Hakikate Dikkat	İsimsiz	28.12.48	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif
Tarih-i Mukaddes	Ali Şevket Çolakoglu	28.12.48	Uygun	
İman Kitabı	Abdurrahim Zapsu	6.1.49	Uygun	
Yamyamlar Arasında	İsimsiz	12.1.49	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Ashaba Hörmət, Sövenlere Lanet	Salih Kadiri	15.2.49	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif, batıl akideler
Din Rehberi	Kemal Pilavoglu	24.2.49	Mahzurlu	İlmi hatalar

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
Dine Dönüş	İsimsiz (cev. Ömer Rıza Doğrul)	18.3.49	Uygun	
Doğru Söz ve Öğüd	Mehmet İlhami Tekin	18.3.49	Uygun	
İnsan ve Ruh	Ahmet Yaşnar	18.3.49	Uygun	
İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı	Muhammed el-Behly (cev. Fuat Sezgin)	18.3.49	Uygun	
Din Bilgisi I-II	M. Asım Köksal	30.4.49	Uygun	
İslam Dini ve Mübarek Günler	Rahmi Senses	30.4.49	Uygun	
Kur'an Dili ve Okuma Kaideleri	Münif Celebi	30.4.49	Uygun	
Ashabdan Ukase'nin Hikayesi	Nuri Tapcalap	10.5.49	Uygun	
Muhammed Aleyhisselamın Ahlakı ve Adetleri	Kemal Pilavoglu	10.5.49	Uygun	
Hız. Ali'nin Yüz Vecizesi	Kemal Pilavoglu	10.5.49	Uygun	
Nifakın Maskelerini Yırtıyoruz	Selim Seyfeddin Uysal	12.5.49	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif, batıl akideler
Alevilik Doğuşu Yayılışı ve Hususiyetleri	Kutbettin Türkani	13.5.49	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif, batıl akideler
Hukuk Mantığı	Ali Himmet Berki	16.6.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Veraset	Ali Himmet Berki	16.6.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Kurullara Yardım	Ali Rıza Altay	20.6.49	Uygun	
Gençlere Din Dersleri	İzmirli İsmail Hakkı	23.7.49	Mahzurlu	Hanefi Akvaline ve Cumhur-u Ulemaya muhalefet
3., 4., 5. Sınıflar İçin Din Dersleri Kitapları	İsimsiz (Türk Neşriyat Yurdu)	3.8.49	Mahzurlu	Kitabın müfredat programına uygun olmadığı, ayrıca müftülerin bu meselelerle ilgisinin bulunmadığı bildirilmiştir
İslam Tarihi ve Hazreti Muhammet'in Hayatı	Zuhuri Danışman	23.8.49	Uygun	
İslam İtikadı	Mehmet Emin Doğu	23.8.49	Uygun	
Hac Kitabı	Hacı Hafız Rahmi Senses	23.8.49	Uygun	
Temel İlimihal	Hasan Bilge	23.8.49	Uygun	
Allah Var mı?	İsimsiz	23.8.49	Uygun	
Ebu Hanife İslam'da Tesamut ve Hürriyet Kahramanıdır	Abdülhalim Cündi (cev. Ali Aksoy)	11.8.49	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
İlim Ahlak İman	Mustafa Rahmi Balaban	11.8.49	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
İslam Dini	Ahmet Hamdi Akseki	7.9.49	Faydalı	Başkanlıkça bastırılması uygun görülmüştür
Tatbikatlı Feraiz ve İhtikâl Kanunları	Sadullah Seyhan	7.9.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Dua Dergisi	Kemal Pilavoglu	8.9.49	Mahzurlu	İlmi hatalar
İslam Dininin Temellerini Bildirir Temel İlmi Hal	Hasan Bilge	15.9.49	Faydalı	
Müslümanlık Özetleri	Hasan Hayri Bilgin	22.9.49	Uygun	
Müslümanlığa Yakışmayan Uydurmalar	Ali Rıza Acanal	27.9.49	Uygun	
Ehl-i Bedirin Secereleri	Abdülkadir Kav	11.10.49	Mahzurlu	İlmi hatalar
Namaz Surelerinin Türkçe Terceme ve Tefsiri	Ahmet Hamdi Akseki	15.10.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Enisü'l-Abidin	Mehmet Nahif	27.10.49	İncelenmesi	
Kur'an-ı Kerim	Hafız Osman	27.10.49	İncelenmesi	
Eyyühe'l-Veled	İmam Gazali (cev. Hacı Tevfik)	27.10.49	İncelenmesi	
İsimsiz	Mehmet Emin	27.10.49	İncelenmesi	
Kenzü'l-İrfan	Mehmet Esad	27.10.49	İncelenmesi	
Serencam	İsimsiz	27.10.49	Uygun	
Münacat	İsimsiz	27.10.49	Mahzurlu	Batıl inanc ve hurafeler
Telhis Ebyatının Serhi, Binbir Hakikat	Ahmet Selim Kafkas	1.12.49	Uygun	
Esmaü'l-Hüsna Serhi	Ali Osman Tatlısu	8.12.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Müslümanlar Dikkat	Süleyman Külçe	8.12.49	Faydalı	
Hak Emri	der. Tayyar Culha	9.12.49	Faydalı	
Ramazan Musahabeleri	Kamil Miras	9.12.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Hilye-i Fahriâlem	Mustafa Fehmi Gerçekler	9.12.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Acıklamalı Sıfâ-ı Serif	Ali Rıza Doksanyedi	9.12.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Öğretmen ve Öğrencilere Acıklamalı Din Dersleri	M. Naci Akseki	9.12.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Rubu Tahtası, Nazariyatı ve Tersimi	Fatin Gökmen	21.12.49	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
17. Asra Kadar İslam Felsefesi ve Kelam Tarihi	Tahir Harlmi Balcıolu	23.12.49	Düzeltilme	İlmi hatalar
Mufasssal Hüccetü'l-İslam -Tam Mızraklı İlmi Hal-	Sehabettin Ergin	31.12.49	Düzeltilme	İlmi hatalar
Safî'î İlmi Halı	Abdurrahim Zapsu	31.12.49	Mahzurlu	Hanefî Akvâline ve Cumhur-u Ulemaya muhalefet
Tarihten Sahifalar ve Hırsitiyanlığın Kurucusu İsa	İsimsiz	1.1.50	Mahzurlu	Faydalı
Kur'an Yolu	Emin Arslan	21.3.50	Uygun	
Nasihat	Emin Arslan	21.3.50	Düzeltilme	İlmi hatalar
Din Dersleri	Sükrü Varan	13.4.50	Düzeltilme	İlmi hatalar
Hakikat Nurları	İsimsiz	6.6.50	Faydalı	

Eser Adı		Tarih	Durum	Gerekçe
İslam İlmihali ve Din Esasları	Fethi Zafir	12.6.50	Düzeltilme	İlmi hatalar
Kur'an Alfabeti	Saban Cebeli	23.6.50	Düzeltilme	İlmi hatalar
Açıklamalı Sıfı-i Şerif Tercemesi	cev. Ali Rıza Doksanyedi	31.7.50	Faydalı	
Rehber-i Necat	Kamil [soyadı okunamadı]	4.9.50	Mahzurlu	İlmi hatalar
Allah'a Yalvarışlar	İbrahim Kutluk	11.9.50	Faydalı	Bir miktar satın alınması istenilmiştir
Din Kılavuzu	İsimsiz	10.10.50	Uygun	
İslâm Teşri' Tarihi	İsimsiz (cev. Mehmed Mecceddin)	13.10.50	Mahzurlu	İlmi hatalar
Garp Feylesofları ile Sark Feylesofları Arasında Bir Mukayese	İzmirli İsmail Hakkı	23.10.50	Faydalı	Başkanlıkca bastırılması uygun görülmüştür
Safii İlmihali	Abdullah Kazancı	31.10.50	Mahzurlu	Hanefi Akvaline ve Cumhur-u Ulemaya muhalefet
Hakka Taparım	Cemal Bora	8.11.50	Faydalı	
Hazreti Adem ile Hazreti Havvanın muhayyel suretlerini gösteren levha		16.11.50	Mahzurlu	Dini propaganda yahut tezyif

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında “asri” ve milli” bir toplum düzenine ulaşmanın temeline yerleştirilen “laiklik” ilkesi, başta hukuk ve siyaset olmak üzere toplumsal hayatın bütün cep-heleriyle dönüştürülmesinde bir meşruiyet zemini olarak dikkat çeker. Laiklikle ulaşılmak istenen, –sıklıkla ifade edildiği gibi– di-nin geleneksel fonksiyonlarının zayıflatılarak itikat, ibadet ve ah-lak sınırlarına çekilmesi ve bireylerin vicdanlarına emanet edil-mesidir. Bunun yanı sıra, bireyselliğe ve kısıtlanmış bir toplumsal mevcudiyete mahkûm edilmiş bir dini hayatın her şeye rağmen denetlenmesi ya da yeni rejimin ideallerine uygun bir şekilde ya-pılandırılması hedeflenmiştir. Bunun için devletin “laiklik” ideali çerçevesinde ortaya koyduğu icraatı meşrulaştıracak bir dinselli-ği toplumsal zemine yayması gerekmektedir.

Bu amaca yönelik olarak hayata geçirilen ve yalnızca resmi/kurumsal yapıları değil, toplumsal hayatı da ilgilendiren ve bu bağlamda simgesel düzenlemeleri kapsayan laiklik uygulamaları tek partili yıllara damgasını vurmuştur. Bu dönemde sıkı tecrit politikalarını ve radikal düzenlemeleri içeren bir siyasetin gereği olarak geleneksel tarz ve üslubuyla halk İslamının başlıca bile-şenlerine karşı yürütülen mücadele toplum ve devlet arasında ciddi bir gerginlik kaynağına dönüşmüştür. Böylece toplumu dö-nüştürme sorumluluğu ve yükünü üzerine alan devletin toplum katındaki geleneksel meşruiyeti de zarar görmüştür.

Bu süreçte geleneksel biçimini korumaya çalışan Nakşiben-dilik, Kadirilik ve Rufailik gibi irili ufaklı çok sayıda dini yapı sis-temin dışına itilirken, mevcut koşullarda biçimlenen Süleyman-

cılık ve Nurculuk gibi eklektik dini yapılar dönemin hakim kavramlarını kullanarak devletten bağımsız bir şekilde yeni bir tür dinselliği ayakta tutmaya çalışmışlardır.

Rejimin dine dayalı hizmetleri tanımlı bir çerçeve içinde yürütmek üzere ihdas ettiği Diyanet İşleri Reisliğinin bu süreçte üstlendiği rol ise bugüne kadar yeterince ele alınıp incelenmiş değildir. Kurumsal süreklilik açısından Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık, geçiş döneminde ise Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin lağvından sonra ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliğine tanınan statü bir taraftan ciddi bir daralmayı göstermekle birlikte, öbür taraftan İslam'a sistem içinde yer verilmesini laikliğe aykırı bulanların gözünde bir tür dinselliğe de işaret eder. Halbuki bu tercihin bir dinselliğe işaret etmediği gibi, İslam'ın geleneksel nüfuzunu kullanarak topluma ulaşma konusunda pragmatik bir gerekçeden beslendiği de öne sürülebilir. Nitekim Diyanet İşleri Reisliğine tanınan statü ve açılan alan açısından oldukça temkinli hareket edildiği açıkça görülmektedir. Ayrıca dinin, dini kurumların ve toplum katındaki dinselliğin devlet tarafından kontrol altında tutulabilmesi için Diyanet İşleri Reisliğini zorunluluk olarak görenler de vardır. Buna göre laik devlette Diyanet İşlerinin idari yapıda yer alması ve devlet adına dini hizmetleri yürütmesi Türk devriminin özelliklerine uygun bir laikliğin uygulanabilmesi dışında herhangi bir anlam taşımaz. Nitekim Cumhuriyet Türkiye'sinde din alanının başlangıçtan itibaren devletin gözetiminde tutulmak istendiği de bilinen bir husustur. Nihayetinde dinin yeni devlet ve toplum modeli içinde "tahkim" mi yoksa "tasfiye" mi edildiğine ilişkin yaklaşımlar arasında, "takviye" genel toplumsal beklentileri yansıtan bir amaç olarak değer kazanmakla birlikte, Cumhuriyet'i kuran iradenin böyle bir amaçtan çoktan vazgeçtiği açıktır. Hatta eldeki bulgular İslam'ın kayda değer bir bölüm ya da biçiminin bu dönemde kademeli olarak tasfiye edildiğini kanıtlamaktadır. Diyanet İşleri Reisliğinin bütün bu süreçlerin neresinde durduğunu tespit etmek, kurumun tarihi açısından olduğu kadar Türkiye'de İslam'ın kurumsal statüsünün kuruluş evresindeki durumunu göstermesi açısından da oldukça önemli bir meseledir.

Bu çalışmada Diyanet İşleri Reisliğinin tek partili yılların sosyo-politiğinde din ve laiklik politikaları açısından konumu,

toplumsal talepler ve resmi yükümlülükler arasındaki ilişki ve gerilimi nasıl yönettiği ve kullandığı belli başlı araçlar üzerinden topluma nasıl bir din anlayışı sunduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Dönemin, çoğunluğu resmi yazışmalardan oluşan arşiv kayıtları her şeyden önce devletin çeşitli kurumları ile Diyanet İşleri Reisliği arasında yazılı olmayan bir hiyerarşinin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Dahiliye ve Maarif Vekaletleri gibi “kritik” bakanlıkların kurumla resmi yazışmalarında kullandıkları denetleyici ve yer yer buyurgan dil dikkat çekicidir. Nitekim Diyanet İşleri Reisliğine bağlı din görevlisi kadrolarının tek partili yıllar boyunca tahkir ve tezyif edici birtakım muamelelere maruz bırakıldıkları, yeni rejimin yüceltilen değerlerine sadakatlerine dair olumsuz birtakım değerlendirmelerin hem siyasi mecralarda hem de basın yoluyla dile getirildiği ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Din görevlilerine yönelik olarak her zaman bir karşılık bulmakta zorlanmayan tutumların her şeyden önce söz konusu kişileri Osmanlı mirasıyla ilişkilendiren bir hafıza ve önyargıdan beslendiği açıktır. Hem köken itibarıyla yetkin ve nitelikli özellikleri üzerinden tanımlanabilecek Osmanlı bakiyesi ulemanın, hem de bu çerçeveye dahil olmak isteyen ancak yetersizlikleriyle yeni dönemin ihmalkar dinselini yansıtan din görevlilerinin sonuçta modern ve ilerlemeci bir dünya görüşü karşısında “itici” ve “dışlanmayı hak eden” bir kadro olarak işaretlendiği söylenebilir. Zira dini devrim aleyhtarı bir memba olarak değerlendiren yeni rejimin hayatın farklı alanlarında dini olana karşı gerçek bir infiale kolayca savrulabilecek bir hassasiyete sahip olduğu ve münferit alanlarda İslam’la özdeşleşmiş pek çok tarz-ı hayatı giderek İslam’dan azade kılacak steril bir hale çevirmek istediği açıkça gözlenmektedir. Bu niyet üzere korunan kararlılık, İslami olanın hemen her biçimine karşı zapt edilmez bir öfkeyi ve dışlayıcı bir dili devreye sokmaktadır.

Esasen din görevlileri aynı zamanda topluma açılan bir kanal olarak başlangıçtan itibaren siyasetin gündeminde yer almaktaydı. Devletin “laik” niteliğine rağmen tek partili yıllar boyunca özellikle siyasi bir proje olarak yürütülen ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine ve camilerde topluma aktarılan dini bilginin “asri” ve “milli” öğelerle buluşturulmasına yönelik politikaların camiler

ve din görevlileri eliyle ancak yürütülebilmesi de bu kadroların fark edilen yeni ve hassas konumlarını ortaya koymaktadır. Ancak devletin, dini reformları meşrulaştırma konusunda gerek din görevlilerinden gerekse karar verici mekanizmalardan beklediği desteği yeterli ölçüde göremediği de açıktır. Nitekim din alanının uygulama zeminindeki kararlarda Diyanet'in açık ve örtük müdahalelere fırsat vermeyen bir muhtariyet içinde kendi kendini inşa gayretinde adımlar attığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır.

Araştırma kapsamında incelenen belgelerin açığa çıkardığı hususlardan birisi de Diyanet İşleri Reisliğinin bu dönemde “hurafelerden arındırılmış” bir dinselliğin topluma benimsetilmesinde ciddi bir fonksiyon üstlenmiş olduğudur. Bu kapsamda hutbe, vaaz ve resmi/dini neşriyat aracılığıyla topluma ulaştırılan dini bilginin muhtevası yeni gereklilikler ekseninde güncellenirken, “hurafe” olarak değerlendirilen neşriyata ilişkin devletin ilgili kurumlarıyla yakın işbirliği içinde hareket edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan devletin çeşitli mercileri tarafından incelenmek üzere Diyanet İşleri Reisliğine gönderilen dini neşriyata dair raporlar da oldukça geniş bir konu çeşitliliği içinde bu dönemde inşa edilmeye çalışılan dinselliğin tabiatıyla ilgili ciddi bir malzeme sunar. Devrimlere yönelik “dini muhalefet”, “dini propaganda ve tezyif”, “tarikatçılık”, “cumhur-u ulemaya muhalefet” gibi çeşitli gerekçelerle yayını mahzurlu ya da uygun bulunan söz konusu neşriyat mevcut durumun hangi kritik noktalara evrildiğini göstermesi açısından bir hayli önemlidir. Söz konusu kararlarda Müşavere Heyetinin geleneksel halk İslamının menkıbevi ve mitolojik unsurlarına karşı ciddi bir tavır geliştirdiği anlaşılmaktadır. Hurafe ve batıl inanç kategorisinde değerlendirilen pek çok yayının bu bağlamda Alevi ve Sünni geleneğin şifahi karakterini yansıttığı ve –bir kısmı “edebi hurafeler” arasında değerlendirilmekle birlikte– genel olarak mahzurlu bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Sünni ve yer yer “Hanefi” fıkına bağlı kalınması yönündeki uyarılar bu dönemde ulus-devlet yapılanmasına uygun bir şekilde monolitik bir dini hafıza oluşturulmaya çalışıldığını kanıtlar. Bu kapsamda “dini propaganda” niteliği taşıdığı öne sürülen yayınların mahzurlu bulunduğu, “tezyif” içerikli yayınların ise aynı kategoride değerlendirilerek hangi dine yönelik olduğu-

na bakılmaksızın yasak kapsamına alındığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır.

İllerleyen süreçlerde kamusal hayat bağlamında daha sıkı ve derinlikli tartışmalarla sık sık mevcut yeri ve konumu gündeme getirilen Diyanet'in, tek partili yılların siyasal evreninde her zaman sınırdan tutulmaya uygun bir vasatta değerlendirildiği ve bütün bu kararlılığın hiçbir tartışmaya mahal vermeyen bir zihniyet içinde sürdürüldüğü rahatlıkla gözlemlenebilir.

Tek partili dönemde bu atmosferin çok partili yıllara geçiş döneminin başladığı yıllara kadar devam ettiği iyi bilinmektedir. CHP iktidarının toplumsal tabanının giderek zayıfladığı çok partili yıllara geçiş sürecinde ise laiklik politikaları, Partiye yönelik başlıca eleştiri konularından birisi olacaktır. 17 Kasım-4 Aralık 1947 tarihinde gerçekleşen Yedinci CHP Kurultayı da bu çerçevede tek partili dönemin din politikalarının eleştirisine sahne olmuş, kurultayda laiklik uygulamaları konusunda adeta bir dönemin kapandığının açık işaretleri verilmiştir. Dini alanının oldukça sert müdahalelerle inanç ve ibadet alanına indirgenip kamusal ve siyasi hayatın dışına itilmesinin yol açtığı sorunların giderilmesine yönelik toplumsal tazyik ve beklentiler artık siyasi partilerin de göz ardı edemeyeceği bir boyuta ulaşmıştır. Nitekim 1945-1950 yılları arasındaki din politikaları yeni rejimin kuruluşundan itibaren ilk defa resmi olarak "dini inkişaf"ı gerçekleştirecek düzenlemelere sahne olmuş; böylece Kemalist geleneğe ters düşmeyi göze alan Cumhuriyet Halk Partisi hükümetleri, giderek kontrolden çıkması muhtemel bir hareketin hızla toplumsallaşan yapısını kontrol altına almaya çalışmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının devlet içindeki konumu söz konusu düzenlemelerin temel bileşenlerinden birisi olsa da bu süreçte elde ettiği kazanımlar ancak kısmi iyileştirmelerden ibarettir.

Geleneksel dini norm ve değerlerin yerine yeni bir dinselliğin inşasına yönelik düzenleyici adımların atıldığı, ilaveten kontrol ve denetim mekanizmalarıyla rejim karşısında birer tehdit olarak görülen seslerin bastırılmaya çalışıldığı tek partili yıllarda devlet ile halk arasında bir müzakere zemini haline gelen Diyanet İşleri Reisliği bu çifte kimliğin gerilimlerini fazlasıyla yansıtmaktadır. Devletle ilişkilerinde kendi başına buyruluk özlemini açığa çık-

ran mesafe bilinciyle kendi sınırlarını tahkim eden Diyanet'in bu süreçte din alanını kuşatma arzusundaki diğer dini grup ve belli başlı dini temsillerin üstünde bir hiyerarşiyi temerküz etmeyi başardığı rahatlıkla söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- 05 I.V. Diyanet İşleri Başkanlığı Kataloğu
- 030.10. Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğu
- 030.18. Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu
- 490.01. Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı Kataloğu

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

Müşavere Heyeti Karar Defterleri (1921-1951)

Belgesel Kaynaklar

- A- TBMM Zabıt Cerideleri
- B- TBMM Gizli Celse Zabıtları
- C- TBMM Tutanak Dergisi
- D- Mecmua, Vakıflar Genel Müdürlüğü
- E- Düstur
- F- Gazete Koleksiyonları: (*Akşam, Bugün, Cumhuriyet, Hürriyet, İkdam, İleri, Millet, Milliyet, Kurun, Resmi Gazete, Tanin, Ulus, Vakit, Vatan, Yeni Sabah, Yeni Gazete*)

Kitap ve Makaleler

- A. İbrahim, *Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini*, Türkiye Matbaası, 1934.
- Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", *İctihad*, sy. 60 (17 Nisan 1913), s. 1303-1306.
- Ağaoğlu, Ahmet, "Türkçe Haram Lisan mıdır?", *Milliyet*, 11 Nisan 1926.
- Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *SM*, III/64 (1325).

- Ahmet Cevdet, "Tanrıya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmam", *İçtiha* (15 Nisan 1926).
- Ahmet Şirani, "Şeyhülislamın Vezaifi Cümlesinden", *Beyanü'l-Hak*, sy. 142 (1330).
- Akça, Gürsoy, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar*, İstanbul: Palet, 2010.
- [Akçura] Akçuraoglu Yusuf, "Birinci Türk Tarih Kongresi", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, I/1 (Şubat 1933).
- , *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul: Matbaa-ı Kader, 1911.
- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul: İletişim, 2008.
- Akman, Ş. Taylan, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2011), s. 80-109.
- Akseki, A. Hamdi, *Ahlak Dersleri*, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1925.
- , *Askere Din Kitabı*, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1945.
- , *İslam Dini*, Ankara: DİB, 1950.
- , *İslam Futri, Tabii ve Umumi Bir Dindir*, İstanbul: İrfan, 1966.
- , *Kuvvet ve Tayyare*, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1935.
- , *Yeni Hutbelerim*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936-1937.
- , *Türkçe Hutbe*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1927.
- , "Din, Devlet yahut Hilafet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?", *SR*, c. XIV (1334), sy. 351, s. 99.
- , "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor", *SR*, c. V (1951), sy. 101, 102, 104.
- , "İslamiyet ve Terakki", *Selamet*, 38 (1948).
- , "Namazda Kur'an Okumak Meselesi: Meselenin Esası Hakkında Dinî ve İlmi Tahkikat", *SR*, c. II (1949), sy. 34, s. 134.
- , "Müslümanlıkta Demokrasi Esasları", *SR*, c. II (1949), sy. 48, s. 354-356.
- Aksoy, Mehmet, *Şeyhülislamlıktan Bugüne: Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş*, Köln: Önel, 1998.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: İş Bankası, 1983.
- , *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009.
- Aktay, Yasin, "Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -İslamcılık*, İstanbul: İletişim, 2005, s. 68-96.
- Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslam Akademisi Daru'l Hikmeti'l-İslamiye*, İstanbul: İz, 1998.
- , *Şeriat'ten Laikliğe Türkiye'de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi*, İstanbul: Sebil, 1977.
- Ali Suavi, "Lisan ve Hatt-ı Türkî", *Ulum*, 2-3 (15 Ağustos 1869), s. 123-131.

- Ali Şeyhu'l-Arab, "Hutbeler Nasıl Olmalı", *SM*, III/61 (1325).
- Alimcan el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *SM*, V/120 (20 Kanunuevvel 1326 [1911]).
- Althusser, L., *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim, 1989.
- Altuntaş, Halil, *Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Ankara: TDV, 1998.
- Alyot, Halim, *Türkiye'de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara: Kanaat Basımevi, 1947.
- Arık, R. Oğuz, *İdeal ve İdeoloji*, İstanbul: Kurtulmuş Basımevi, 1947.
- Arslanpay, Nail, *Diyanet İşleri Başkanlığı -Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması 1924-1973-*, Ankara: DİB, 1973.
- Artam, Nurettin, "Mecburi Din Öğretimi", *Ulus*, 21 Ekim 1950.
- Arun, Fuad, *Muallim Refik Kırış -Hayatı ve Eserleri: 1868-1945-*, Ankara: Başnur Matbaası, 1968.
- [Atatürk], Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, I-II, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- , *Din Politikası Üzerine Konuşmalar* (ed. Kemal Aytaç), Ankara Üniversitesi, 1986.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-II-III, Ankara: TTK, 1997.
- Atatürkçülük Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1998.
- Atay, F. Rıfki, *Çankaya*, İstanbul: Doğan Kardeş, 1969.
- Atıf Hoca, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, İstanbul, 1340 [1924].
- Aybars, Ergun, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982.
- Aydın, Mustafa, "Süleymancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -İslamcılık*, s. 308-322.
- Aydın, Suavi, "Türk Tarih Tezi ve Halkevleri", *Kebikeç*, yıl II, 3 (1996), s. 107-130.
- Aytürk, Nihat, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi*, Ankara: DİB, 1987.
- Baktır, Mustafa, "Hutbe", *İA*, 18 (1998), s. 424-428.
- Baltacıoğlu, İsmail H., "Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Yeytaş ile Görüşüm", *Yeni Adam*, 9 Aralık 1943.
- Banguoğlu, Tahsin, *Kendimize Geleceğimiz*, İstanbul: Bayrak, 1984.
- Başar, A. Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara: AİTİA, 1981.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, İstanbul: Yağmur, 1982.
- Başgöz, İlhan, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995.
- Başgöz, İlhan; H. E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk*, Ankara: Dost, 1968.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, İstanbul: Baha, 1967.

Bayur, Y. Hikmet, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XXII/88 (1958), s. 599-605.

Bein, Amid, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişimin Failleri Geleniğin Muhafızları* (çev. Bülent Uçpınar), İstanbul: Kitap, 2012.

Bereketzade Safvet, "Hutbelere Dair", *SM*, II/27 (1324).

Berger, P. L., *Dinin Sosyal Gerçekliği* (çev. Ali Coşkun), İstanbul: İnsan, 1993.

Beriş, H. Emrah, "Cumhuriyet'in ilk Yıllarında Din-Devlet İlişkileri", *Türkiye Günlüğü*, 61 (2000), s. 30-40.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi, 2002.

—, *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam, 1997.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İzmir: Yitik Hazine, 2013.

Biberiye Tarikatı Hakkında, Ankara: DİB, 1964.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi (1-5 Mayıs 1939) Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabutları, Ankara: Maarif Vekilliği, 1939.

"Biz Kur'an Öğretmeni İstiyoruz", *SR*, c. IV (1951), sy. 95, s. 320.

Borthwick, B. M., "The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication", *Middle East Journal*, XXI/3 (1967), s. 299-313.

Boyacıoğlu, Ramazan, *Hıla fetten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 1992.

Bozan, İrfan, *Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul İmam-Hatip Liseleri Bir Kurum Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: TESEV, 2007.

Bozkurt, M. Esat, *Atatürk İhtilali*, İstanbul: Kaynak, 2003.

Bozkurt, Nebi, 2003, "Mahya", *İA*, 27 (2003), s. 397.

[Börekçi], Rifat, "Sebilürreşad Cemiyet-i İslâmiyesi Müdiriyyet-i Aliyyesine", *SR*, c. XXIV (1342), sy. 604, s. 87.

Bulut, Mehmet, "Şer'îye Vekâletinin Din Eğitimi Hizmetleri", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXI /1 (Ocak-Şubat-Mart 1995), s. 63-78.

—, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1997.

—, "Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) 1341 (1925) Mali Yılı Bütçe Müzakereleri", *Diyanet İlmi Dergi*, 36/1 (2000), s. 99-128.

Câhız [Şerafettin Yaltkaya], "İslamiyetin İnhitatinin Bazı Sebepleri", *Bilgi Mecmuası*, 2, s. 173.

Carretto, G., "1930'larda Kemalizm-Faşizm-Komünizm Üzerine Polemikler", *Tarih ve Toplum*, 17 (1985).

Cebesoy, Ali Fuad, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul: Vatan Neşriyat, 1957.

Cenap Şahabettin, "Siyasi Hasbihaller", *Peyam-ı Sabah* (3 Kanunısani 1921).

- "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin Hükkam-ı Şer'i Kısmı Tarafından Mebusan-ı Kiram'a Takdim Olunan Layiha", *Beyanü'l-Hak*, sy. 28-34 (1327 [1909]).
- CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924) (haz. Yücel Demirel, O. Zeki Konur), İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2002.
- CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı, Ankara: Ulus Basımevi, 1948.
- Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1937.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, Ankara: TBMM, 1927.
- Cündioğlu, Dücan, "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", *II. Kur'an Sempozyumu*, 1996, s. 157-212.
- , *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-I*, İstanbul: Kitabevi, 1999.
- Çağlar, B. Kemal, "Dinimiz", *Ulus*, 6 Ekim 1940.
- Çakır, Ruşen; İrfan Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, İstanbul: TESEV, 2005.
- Çelebi, Mevlit, *Heyeti Nasiha Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, İzmir: Akademi, 1992.
- Çiğdem, Ahmet, "İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -İslamcılık-*, s. 26-34.
- , *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim, 2009.
- Dağlı, Nuran; Belma Aktürk (ed.), *Hükümetler ve Programları 1920-1960*, I, Ankara: TBMM Basımevi, 1988.
- "Dar'ul-Hilafet Bâb-ı Fetvasının Bir İftâsı", *İslam Mecmuası*, I/6 (1330 [1914]).
- Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1955.
- Davison, A., *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik* (çev. Tuncay Birkan), İstanbul: İletişim, 2006.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim, 1994.
- , *İlk Meclisin Vekilleri*, İstanbul: İletişim, 2010.
- Demirel, Yücel; O. Zeki Konur, *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2002.
- Demirkol, Bekir, *Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı İmam ve Müftülerin Liderlik Davranışları*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 1999.
- "Devletimiz laik-lâdinî midir?", *SR*, c. XXIV (1342), sy. 617, s. 301.
- Dikici, Ali, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 42 (2008), s. 161-192.
- Dinçer, Nahit, *1913'ten Bugüne İmam Hatip Okulları Meselesi*, İstanbul: Yağmur, 1974.

- “Diyanet Reisinin Mühim Beyanâtı”, *SR*, c. IV (1950), sy. 86, s. 163-167.
- Doğan, Recai, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, *Dini Araştırmalar*, I/2.
- Doğrul, Ö. Rıza, *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim'in Terceme ve Tefsiri*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1934.
- , “Hakiki Laikliğe Doğru-II”, *Selamet*, I/15 (27 Ağustos 1947).
- Dursun, Davut, *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul: İşaret, 1992.
- , *Yönetim ve Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul: İşaret, 1989.
- Duru, K. Nami, “İslam Dini ‘Aslına Dönüş’ İnkılâbının Eşiğindedir”, *Millet*, V/109 (4 Mart 1948), s. 6.
- Egeli, M. Hayri, *Atatürk'den Bilinmiyen Hatıralar*, İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1959.
- Eğdirici, Nazmi, *Atatürk'ün Kılık Kıyafet-Şapka Devrimi ve İnebolu*, Ankara: Demircioğlu Matbaası, 2002.
- Enginün, İnci; Zeynep Kerman, *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, İstanbul: Dergâh, 2008.
- [Erbil] Haşim Nahit, *Türkiye için Necat ve İ'tila Yolları*, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi, 1913.
- Erendil, Muzaffer, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1988.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul: Eser, 1977.
- Ersanlı Behar, Büşra, *İktidar ve Tarih -Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu-*, İstanbul: Afa, 1992.
- Eşref Edib [Fergan], “Aydın İmam Değil, Müslümanlar Arasında Fitne Çıkaran İmam”, *SR*, c. II (1949), sy. 34, s. 143-144.
- , *Kara Kitab*, İstanbul: Sebilürreşad, 2. bs., 1967.
- , *Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1938.
- , “Dinî Neşriyatı Kösteklemek İstiyenler”, *SR*, c. I, (1948), sy. 24, s. 372-374.
- “Ezan Hakkında Kanun Teklifleri”, *SR*, IV (1950), sy. 82, s. 100-103.
- Ezanın Yasaklı Yılları Yarının Ezanları* (ed. Ayhan Yıldırım), İstanbul: Özge, 2010.
- Gellner, E., *Uluslar ve Ulusçuluk*, İstanbul: İnsan, 1992.
- Gentizon, P., *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu* (çev. Fethi Ülkü), Ankara: Bilgi, 2001.
- Georgeon, F., *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999.
- Gez, Başak Ocak, “Fikirden Eyleme Türkçe Namaz Meselesi: 1920'lerin Cesur Bir Hocası”, *Toplumsal Tarih*, sy. 47 (1997), s. 15-19.

- Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi - Üçüncü Meşrutiyet-*, İstanbul: İletişim, 2010.
- , *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Gökalp, Ziya, “Diyanet ve Kaza”, *İslam Mecmuası*, sy. 35 (27 Ağustos 1331 [1915]).
- , *Yeni Hayat*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918.
- , *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- , *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.
- Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
- [Gölpınarlı] Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf: 5*, İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1929.
- , *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf: 4*, 1929.
- , *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf: 3*, 1931.
- Görmez, Mehmet, “Mûsâ Cârullah Bigiyef’ten Tarihçi-Yazar Cemal Kutay’a Cevab”, *İslamiyat*, c. I, sy. 2 (1998), s. 85-97.
- [Gözyaydın] İhtar (Tarhanlı), *Müslüman Toplum, Laik Devlet: Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: Afa, 1993.
- , *Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim, 2009.
- Gün, Fahreddin, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik*, İstanbul: Beyan, 2001.
- [Günaltay], Mehmed Şemseddin, *Hurâfattan Hakıkata*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1332.
- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009.
- Hâdimuddin, “İrşad Tarikleri I-II”, *İslam Dünyası*, sy. 2 (1329 [1913]).
- Hafız Sani, “Hutbelere Dair”, *SM*, c. 1, sy. 14 (1324).
- Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî, “Hutbelere Dair”, *SM*, sy. 69 (1327).
- “Hasan Ali Yücel Avukatının Tuhaf Davası”, *SR*, c. IV (1950), sy. 92, s. 261-263.
- Hasan Hikmet, “İctimaîyâtta Garpcılık ve Bozgunculuk: Lâiklik-Asrîlik”, *SR*, c. XXV, sy. 630 (1323), s. 89.
- Heyd, U., *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979.
- “Hutbe ve Mevaiz Hakkında Sebilürreşad’ın Meslek ve Programı”, *SR*, c. VIII (1330), sy. 183, s. 12.
- Hemedanizade Ali Naci, *Softalar ve Medreseler*, İstanbul: Necm-i İstiklal Matbaası, 1913.
- “İmam-ı Azam’ın Cevaz Verdiği Bir Mesele: Namazda Kur’an’ın Türkçesini Okumak Caiz Değil midir?”, *Vakit* (13 Eylül 1925).

- Hodgson, M. G. S. *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* (çev. Ercüment Akar vd.), İstanbul: İz, 1993.
- İmece, M. Selim, *Atatürk'ün Şapka Devrimi'nde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri* (1925), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
- İnalçık, Halil, "Büyük Bir Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme", *Doğu Batı*, sy. 3 (1998).
- İnan, Afet, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, c. II, Ankara: Bilgi, 1985.
- İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri: 1919-1946*, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1946.
- İstiklal Mahkemeleri -Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları-* (haz. İrfan Neziroğlu), c. I, Ankara: TBMM Basımevi, 2015.
- [İzmirli], İsmail Hakkı, *Meani-i Kur'an*, İstanbul: Kütüphane-i Hilmi, 1927.
- "İzaha Muhtaç Bir Nokta", *SR*, c. XXIV (1342), sy. 600, s. 30.
- Jäschke, G., *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Ankara: Bilgi, 1972.
- Kafadar, Osman, *Türk Eğitim Sisteminde Batılulaşma*, Ankara: Vadi, 1997.
- Kaplan, İsmail, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İstanbul: İletişim, 2011.
- Kara, İsmail, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", *Toplum ve Bilim*, sy. 29/30 (1985), s. 153-177.
- , "İmam Hatip Liselerini Yeniden Tartışmak", *İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: DEM, 2005.
- , *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: İz, 1994.
- , *Kutuz Hoca'nın Hatıraları -Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası-*, İstanbul: Dergâh, 2000.
- , "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka planı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları", *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi*, Ankara: DİB, 2004, s. 23-31.
- , *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergâh, 2008.
- , "Osmanlılara Mahsus Bir Ramazan Geleneği Mahya", *Toplumsal Tarih*, 201 (Eylül 2010), s. 16-27.
- , *Sözü Dilde Hayali Gözde*, İstanbul: Dergâh, 2013.
- , *Mahya -Müslüman İstanbul'a Mahsus Bir Gelenek-*, İstanbul: Dergâh, 2016.
- Karabekir, Kazım, *Günlükler*, İstanbul: Yapı Kredi, 2009.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, İstanbul: Timaş, 2014.
- Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair", *SM*, c. I, sy. 13 (18 Eylül 1324), s. 189.
- Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik Softalık Meselesi", *İçtihad*, sy. 62 (1 Mayıs 1913), s. 1349-1353.

- , “Pek Uyanık Bir Uyku”, *İçtiḥad*, sy. 55 (1328 [1913]), s. 1226-1228; sy. 57 (1329 [1914]), s. 1261-1264.
- Kısakürek, N. Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul: Büyük Doğu, 1974.
- Kili, Suna ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri-I*, İstanbul: İş Bankası, 2006.
- Koçak, Cemil, *Muhalif Sesler*, İstanbul: İletişim, 2011.
- Koloğlu, Orhan, *İslam'da Başlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim, 1990.
- Köprülü, Fuad, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara: Akçağ, 2005.
- Kurtoglu, Zerrin, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslâm’ın Siyasallaşmasına Katkısı”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce -İslâmcılık-*, s. 201-216.
- Kushner David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, İstanbul: Kervan, 1979.
- Kutay, Cemal, *Kurtuluşun Kuvvacı Din Adamları*, İstanbul: Aksoy, 1998.
- , *Atatürk’ün Beraberinde Götürdüğü Hasret Türkçe İbadet*, İstanbul: İklim, 2004.
- , “Sağcı Dedikleri Acaba Bunlar mıdır?”, *Millet*, c. 128 (22 Temmuz 1948).
- Kutluay, Fahri, “Aydınlatan İki Mühim Sır”, *SR*, c. IV (1951), sy. 99, s. 375-376.
- Küçük Hamdi (Elmalılı), “İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiye”, *Beyanü'l-Hak*, sy. 22 (1327).
- Landau, J. M., *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Boulder: Westview Press, 1984.
- , “The Politics of Panislamism”, *Ideology and Organization*, Londra: Clarendon Press, 1990.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (çev. Metin Kırıtlı), Ankara: TTK, 2000.
- Lewis, Geoffrey, *Trajik Başarı Türk Dil Reformu* (çev. Mehmet Fatih Uslu), İstanbul: Paradigma, 2007.
- Madran, Emre, “Cumhuriyet’in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi”, *ODTÜ MFD*, c. 16, sy. 1-2 (1996), s. 59-97.
- “Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle”, *İslam Mecmuası*, yıl I, sy. 9 (İstanbul 1330 [1914]), s. 261-266.
- Mardin, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursî Olayı ve Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, İstanbul: İletişim, 1992.
- , *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim, 1992.
- , *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim, 1992.
- , “Türkiye Cumhuriyeti’nde Laik Modelin Oluşumu”, *Devlet ve Din İlişkileri -Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler-*, İstanbul: Konrad Adenauer Vakfı, 2003, s. 81-86.

- , *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim, 1999.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim, 2012.
- Mecmua*, c. I-V, VGM, Ankara: İdeal Matbaa.
- Mehmed Asım, “Namazda Türkçe”, *Vakit* (7 Nisan 1926).
- Mehmed Bahaüddin, “Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle”, *İslam Mecmuası*, sy. 9 (1330 [1914]), s. 261-266.
- Mehmed Şükrü, “Medrese Mektep Birleşmeli”, *SR*, c. XII (1332), sy. 285, s. 399.
- Mehmed Cemaleddin, “Halkın Fıtrat-ı Dinine Doğru: Kur’an’ın Tercümesi ve Sahib-i Mezhebimiz İmam-ı Azam”, *İctihad*, sy. 177 (1 Nisan 1925), s. 3541-3543.
- Mehmed Ferid, “Hutbeler”, *SM*, c. II, sy. 30 (1325).
- Mehmed Tevfik, “Hutbe V’az u Tezki’den İbarettir”, *Ceride-i Sufiye*, c. 5, sy. 153 (9 Teşrinisani 1334).
- Melikoff, Irené, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos, 2006.
- Milashlı İsmail Hakkı, “Kur’an-ı Kerim Terceme Olunabilir mi?”, *SR*, c. XV (1335), sy. 390, s. 447-444.
- Miras Kamil, “Kur’an Tercümesi Hakkında”, *SR*, c. II, sy. 38, s. 194-195.
- Muallim Naci, “Hutbe-i Uhra”, *Medrese Hatıraları*, 1302.
- Mumcu Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, 1974.
- Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler yahut Türkiye için Necat ve İtilâ Yollarında Bir Rehber*, İstanbul, 1341.
- , *Mes’ele-i Tercemeti’l-Kur’an*, Kahire, 1351 [1932].
- Necati Lugal Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.
- Nurculuk Hakkında*, Ankara: DİB, 1964.
- Ocak, A. Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim, 2003.
- , *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim, 2003.
- Ogan, Raif, “Kur’an Diliyle Ezan”, *SR*, c. IV (1950), sy. 81, s. 82-91.
- Okumuş, Ejder, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, Ankara: Pınar, 2003.
- Okur, H. Yaşar, *Atatürk’le On Beş Yıl Dini Hatıralar*, İstanbul: Sabah, 1962.
- Orkun, H. Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ortak, Ş., “İnkılaplara Karşı Silifke’de bir Provakasyon: Hoca Askeri Olayı (1924)”, *19-22 Kasım Mersin Sempozyumu*, c. 1, s. 2317-2330.
- Ostrorog, Count Leon, *Ankara Reformu* (çev. Y. Ziya Kavakçı), İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1972.
- Öcal, Mustafa, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat-I*, İstanbul: Ensar, 2008.

- Önen, Y. Ragıp, "Dün Evkaf Binasında 30 defa Ezan Okundu", *Kurun*, 16 Ekim 1936.
- Özdalga, Elizabeth, "TasavvufBahçelerinde Dolaşan bir Milli Kahraman: Necip Fazıl Kısakürek", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, İstanbul: Bağlam, 1997.
- Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, İstanbul: Ada, tz.
- Özipek, B. Berat, "İrtica Nedir?" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -İslamcılık-*, s. 236-260.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: TDV, 1995.
- Parmaksızoğlu, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966.
- Pınar, M. Razi. "Çeyrek Asırlık Vatan Hasretinin Muhasebesi En Büyük Felsefenin Allah Korkusu Olduğunu Neden Unutturdunuz?", *Millet*, c. VIII, sy. 202 (22 Aralık 1949).
- Ragıp Hulusi, "Türk Dili Tetkik Cemiyeti", *Ülkü Halkevi Dergisi*, sy. 1 (1933).
- Reed, Howard A., "Revival of Islam in Secular Turkey", *The Middle East Journal*, c. 8, no. 3 (1954), s. 267-82.
- Rustow, Dankwart A., " Politics and Islam in Turkey: 1920-1935", *Islam and the West*, (ed. R. N. Freye), The Hague: s.n., 1957.
- Sakallı, Bayram, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- , *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi -Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri-* İstanbul: İz, 1997.
- Sarıkoyuncu, Ali, 2007. *Milli Mücadelede Din Adamları*, I-II, Ankara: DİB, 2007.
- Savaş, Mevhibe, "Mustafa Kemal Amasya ve İki Din Adamı", *Atatürk Yolu*, sy. 19 (1997).
- Sertel, Zekeriya, "Türkiye'nin Siyasi Tarihi", *Resimli Yıl*, 1925, s. 11-18.
- Seufert, Günter, "Stat und Islam in der Türkei", *SWP-Studie*, sy. 29 (Ağustos 2004), s. 1-29 [Türkçesi: "Türkiye'de Devlet ve Din", çev. Hilal Görgün].
- Sitembölükbaşı, Şaban, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Ankara: TDV, 1995.
- , "İrtica", *İA*, c. 22 (2000), s. 459.
- Sorokin, Pitrim, *Social and Cultural Dynamics*, New York: American Book Co, 1941.
- Subaşı, Necdet, "1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce -İslamcılık-*, s. 217-231.
- , *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre, 2005.
- [Süleymanov], Niyaz Mehmed, *Türkî Hutbeler*, Orenburg: Vakit Matbaası, 1911.

- , “Hutbe-i Ula”, *İslam Dünyası Mecmuası*, sy. 2 (1329 [1913]), s. 26, 27.
- , “Hutbe-i Cuma”, *İslam Dünyası Mecmuası*, sy. 6 (1329 [1913]), s. 89, 90; sy. 10 (1329), s. 156, 157.
- Şapolyo, E. Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Berkalp Kitabevi, 1944.
- Şeyh Ubeydullah Afganî, *Kavm-i Cedid*, İstanbul: Dersaadet, 1331.
- “Şeyhülislam Meclis-i Mebusan’a Gelmeli mi, Gelmemeli mi?”, *Mizan*, sy. 76 (1327).
- Tanör, Bülent, *Kuruluş Üzerine 10 Konferans*, İstanbul: Der, 1996.
- Tekin, Mustafa, “Ticanîlik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -İslamcılık-*, s. 260-264.
- Temel, Mehmet, *Atatürk Dönemi Din Hizmetleri*, Ankara: Akçağ, 2010.
- Toprak, Binnaz, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul: Beta, 1986, s. 359-368.
- , “Islam and Political Development in Turkey”, *Social, Economic and Political Studies of the Middle East*, c. XXXII, Leiden: E. J. Brill, 1981.
- Toprak, Zafer, *Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı - Türkiye’de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, İstanbul: Gelişim, 1984.
- Toynbee, Arnold J., *1920’lerde Türkiye -Hilafetin İlgaı-*, İstanbul: Yöneliş, 2000.
- Tör, V. Nedim, *Dinimiz*, İstanbul: Yedigün, tz.
- Tunaya, T. Zafer, *İslamcılık Akımı*, İstanbul: Simavi, 1991.
- , *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul: Doğan Kardeş, 1952.
- , “Atatürkçülük”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, I, s. 89, 90.
- , “Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul: İletişim, 1983, s. 238-244.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2010.
- “Türkçe Hutbe”, *İctihad*, sy. 105 (23 Teşrinisani 1922), s. 3120, 3121.
- Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İstanbul: İnsan, 1995.
- Uluğ, N. Hakkı, *Hemşehrimiz Atatürk*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1997.
- Uzun, Turgay, “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 28 (2010).
- Ülgener, M. Fehmi, *Dinî, İdarî Malûmat Mecmuası ve İmtihan Rehberi*, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1940.
- Ünver, Süheyl, “Mahya ve Mahyacılık”, *İstanbul Risaleleri*, I, İstanbul: İBB, 1995.
- Üstel, Füsün, *Makbul Vatandaş’ın Peşinde*, İstanbul: İletişim, 2011.
- Voll, J. Obert, *İslam, Süreklilik ve Değişim* (çev. Cemil Aydın vd.), İstanbul: Yöneliş, 1991-1995.

- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap, 2005.
- Yalman, A. Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, II, İstanbul: Rey, 1970.
- , “Din ile Devletin Tefriki”, *SR*, c. XV (1334), sy. 380, s. 295.
- Yavaş, Gürkan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Din ve Din Adamı*, yayımlanmamış doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2014.
- Yavuz, M. Hakan, “Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -İslamcılık-*, s. 264-295.
- Yavuz, Y. Şevki, “Hurafe”, *İA*, c. 18 (1998), s. 382.
- Yazıcı, Nesimi, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, *İFD Özel Sayı -75. Yıldönümüne Armağan-*, Ankara, 1999, s. 209-216.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1935.
- Yel, Ali Murat, “Hurafe”, *İA*, c. 18 (1998), s. 381.
- Yılmaz, Mustafa; Yasemin Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007.
- Yiğitsoy Şakacı, Seçkin, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Basın ve İktidar İlişkisi (1938-1945)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 1999.
- Yirminci Cumhuriyet Yılında Vakıflar*, Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943.
- [Yörükân], Yusuf Ziya, “Meani-i Kur’an, Kur’an Tercemesi Hakkında Münakaşa ve İzmirli İsmail Hakkı Bey’den İztizah”, *Mihrab*, sy. 28 (1 Nisan 1341).
- , *Dinimiz*, İstanbul: Kanaat, 1928.
- , “Dinî İnkılap ve Islahat Hakkında”, *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c. II, sy. 73 (15 Haziran 1947).
- Yularkıran, Cevat, *Reşit Paşa’nın Hatıraları*, İstanbul: Muallim Halit Kitabevi, 1940.
- Zürcher, E. Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* (çev. Yasemin Gönen), İstanbul: İletişim, 2000.

- A. İbrahim 43, 311
 Abdullah Cevdet 145
 Abdurrahman Azzam 185, 329
 Abdülmecit Efendi (halife) 55, 56, 73, 97, 139
 Adivar, Halide Edip 230
 Ağa Han 49, 56, 57
 Ağabeyoğlu, Abdi 173
 Ağaoğlu, Ahmet 41
 Ahmet Hulusi Efendi 49
 Ahmet Vefik Paşa 41
 Akçura, Yusuf 39, 41, 44, 77
 Akmansü, Halit 80
 Akseki, A. Hamdi 24, 56, 90, 120, 128, 141, 142, 144, 148, 149, 180-184, 198, 199, 205, 206, 222, 226, 260, 272, 285, 286, 313, 318, 329, 330, 333
 Akyol, M. Hulusi Akyol 71
 Alevilik 226, 242, 278, 280, 283-285, 302, 303, 332
 Ali Suavi 124, 136, 137
 Alsancak hadisesi 230, 231
 Amasya Tamimi 48
 Ankara Fetvası 50, 51, 73, 257
 Ankara hükümeti 51
 Ankara İstiklal Mahkemesi 217-219, 228
 Aras, T. Rüştü 73
 Arvas, İbrahim 118
 Atatürk 21, 27, 30, 31, 42, 43, 48, 50-55, 57, 58, 62, 69, 75-78, 82, 83, 90, 95-101, 104, 105, 108, 112, 125, 128-131, 139-141, 149, 188, 191, 197, 215-217, 219-221, 230, 238, 247, 287
 Atay, F. Rıfki 103
 Ayasofya 124, 129, 130, 138, 155, 203, 259
 Ayni, Mehmet Ali 148
 Ayırım, Halil Hulki 83
 Babanzade Ahmed Naim 179
 Bahailik 239, 295
 Balaban, M. Rahmi 185, 327, 329, 332
 Balıkesir hutbesi 55, 140, 197
 Baltacıoğlu, İ. Hakkı 30, 148, 159, 173
 Banguoğlu, Tahsin 118, 119
 Basın Yayın Umum Müdürlüğü 294, 297
 Başar, A. Hamdi 28, 97
 Başvekalet 37, 85, 86, 88, 91, 115, 127, 141, 154, 157, 159, 162, 163, 167, 171, 192, 195, 197, 213, 216, 218, 235, 236, 238, 260, 261, 265, 276, 288, 293, 306, 314, 315
 batıl inanç/akide 226, 268-271, 276, 281, 283, 285, 286, 297, 305, 318-320, 325, 327, 331, 332, 338 *ayr. bkz. hurafe*
 Batılılaşma 22, 31-34, 39, 42, 67, 83, 95-97, 104, 124, 150, 176, 177, 187, 220, 224, 230, 290
 Bayar, Celal 50, 90
 Bayur, Y. Hikmet 44, 128, 133, 148, 256
 el-Behiy, Muhammed 185, 332
 Bektaşilik 226, 242, 278
 Bele, Refet 216
 Beşe, Hakkı Kamil 175
 Bigiyef, Musa Carullah 125, 142, 143
 Bilmen, Ömer Nasuhi 185, 242, 325, 326, 328, 329
 Birinci Büyük Millet Meclisi 59, 106
 Birinci Dil Kurultayı 132
 Birinci Türk Neşriyat Kongresi 112, 176, 177
 Bolak, M. Vehbi 89, 92, 140, 151, 188, 190, 198
 Bozkurt, M. Esat 25, 227
 Börekçi, Rifat 37, 48, 90, 98, 113, 114, 127, 129, 132, 140, 141, 143, 146-148, 171, 192, 199, 212, 231, 251, 257, 313

Bursa hadisesi 246, 247,
Büyük Doğu (dergi) 290

Cebesoy, Ali Fuat 57, 216,
Cemaleddin Efendi (Göztepe Camii
imam hatibi) 145-147,149
cenaze salası 251
cihat 47, 49, 52, 292, 213, 292
Cumhuriyet 21, 23-28, 30-33, 35, 40-43,
55, 56, 58, 59, 64, 67, 69, 73, 75-81,
84-88, 93, 95, 96, 99, 103, 107, 108,
110-112, 121, 122, 124-126, 129, 130,
134, 139, 154, 176, 177, 180-182, 187,
193, 201, 203, 211, 215-218, 220-223,
225, 237, 238, 259, 262, 269-271, 287,
288, 291, 335, 336
Cumhuriyet Halk Fırkası 32, 79, 116,
125, 135, 173, 201, 239, 240, 244,
247, 248, 252, 262, 265, 267, 286,
290, 339

Çakmak, Fevzi 90, 134, 183, 241, 252
Çambel, H. Cemil 44, 131
Çelik, M. Vehbi (Şer'iye vekili) 54, 55, 60,
72, 90
Çelikalay, İsmail Şükrü 53, 64
Çınar, Vasıf 70, 77, 109
Çobanzade, B. Sıtkı 103

Dahiliye Vekaleti 100, 192, 194, 210, 213,
214, 228, 238-240, 244, 246, 248, 252,
259, 261, 265, 283, 289, 313
Damat Ferit Paşa 50
Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi 66
Darülfünun İlahiyat Fakültesi 109, 113,
116, 148, 171
Demiralay, İbrahim (hafız) 74
Demokrat Parti 116, 119, 120, 134, 174,
256, 267
Dini İslahatın Esasları Hakkında Layiha
148, 171
Dini Türkçülük 124
Doğrul, Ömer Rıza 29, 178, 185, 290, 323,
326, 332
Doğruyol, M. Taki 71
Dursun Yalvaç 71

Dürrizade Abdullah (şeyhülislam) 51
Dürzilik 226

Ebu Hanife (İmam-ı Azam) 124, 143, 148
Ebuzziya Velid 218
Egeli, Münir Hayri 43, 149
Eker, İsmet 73
Emre, A. Cevat 103
Erbili, M. Esat 238
Erdem, H. Hüsnü 185, 329
Erişirgil, M. Emin 41, 78, 103
Ersoy, Mehmet Akif 127, 128, 179
Erzurum Kongresi 48
Evkaf Umum Müdürlüğü 88, 89, 132,
151, 152, 154, 155-159, 161-165,
171-173, 175, 191, 200, 236, 246, 273
Eyüboğlu, C. Reşit 135

Fergan, Eşref Edib 145, 320

Gaspıralı, İsmail 41
Gerçekler, M. Fehmi (Şer'iye vekili) 59,
60, 65
gericilik 23, 28, 101, 195, 215, 217, 219
Gökaltın, Ziya 41, 42, 124, 130, 143
Gökmen, Fatin 118, 333
Gölpınarlı, Abdülbaki (Muallim Abdül-
baki) 111, 150, 177
Gözübüyük, Ziyaeddin 74
Grandi (Grantay), İbrahim 103
Günaltay, Şemseddin 63, 90, 244, 245,
286, 291
Güneş Dil Teorisi 105, 122
Güney, Abdülkadir 117
Güres, A. Remzi 153
Gürkan, Ahmet 120

halifelik *bkz.* hilafet
Halvetilik 226
Hanefilik 148, 179, 185, 210, 281, 283,
308, 309, 311
Hareket (dergi) 290
harf devrimi 105, 113
heyet-i nasiha 49
Heyet-i Temsiliye 48

- Hiyanet-i Vataniye Kanunu 53, 73, 217
 hilafet 23-25, 29, 30, 47-58, 66, 75-83, 87,
 97, 106, 107, 112, 139, 151, 201, 216,
 217, 222, 257, 265, 279, 291
 Hint Hilafet Komitesi 49
 hurafe 36, 112, 185, 200, 201, 222, 268-
 273, 275, 276, 281, 284-288, 297-299,
 301, 303, 307, 318, 319, 321-326, 329,
 331, 333, 338 *ayr. bkz. batıl inanç*
 İbrahim Hilmi 125, 203
 İcra Vekilleri Heyeti 52, 59, 71, 108, 151,
 153, 154, 159, 237, 287, 291, 294,
 297, 299, 305, 311, 314
 İlahiyat Fakültesi 109, 113, 116, 119, 148,
 171
 İleri, Tevfik 121
 İlmiye medreseleri 68, 109
 İmam Hatip; -okulları 112, 113, 118,
 120, 121, 181, 190, 212, 286; ~ yetiş-
 tirme kursları 118, 119
 İncedayı, C. Kerim 158
 İnönü, İsmet 30, 55-57, 81, 90, 105, 218,
 241
 irtica 93, 107, 135, 215-218, 220-223,
 227, 228, 230, 231, 236, 237, 239,
 243, 244, 246, 247, 249, 250, 266,
 268, 270, 281, 287, 288, 290, 321
 İsfendiyaroğlu, Y. Ziya 140
 İskilipli Atf Hoca 229
 İslah-ı Medaris nizamnamesi 66, 67
 İslam Ansiklopedisi 178
 İslamcı 23, 26, 28, 65, 81, 89, 127, 178,
 180, 289, 290, 294, 317; -lık 32, 34,
 40, 77, 181
 İstanbul Fetvası 50, 51, 73
 İstanbul hükümeti 48-50, 53, 73, 75
 İstiklal Mahkemesi 96, 217-219, 221,
 222, 227, 228, 231, 238, 257, 265;
 Şark ~ 100, 101, 219, 237, 257
 İttihat ve Terakki 41, 138
 İzmir suikastı 217, 223
 İzmirli, İsmail Hakkı 63, 148, 178, 309,
 332, 334
 Jön Türkler 41
 Kadirbeyoğlu, Zeki 80
 Kadirilik 226, 278
 Kam, Ferid 64
 Kansu, Mazhar 69, 140, 188
 Karabekir, Kazım 57, 216
 Karaosmanoğlu, Y. Kadri 103
 Karay, R. Halid 164
 Kargı, Yahya Galip 198
 Kaya, Şükrü 93, 232, 239, 261
 Kılıçzade Hakkı 30, 125, 192
 kılık kıyafet devrimleri 98, 99, 213, 227
 Kısakürek, N. Fazıl 290
 Kıvamüddin Burslan 185
 komünizm tehdidi 116, 117, 205, 206,
 256, 286, 288
 Konyalı, İ. Hakkı 158
 Konyar, N. İbrahim (Sakallı Nureddin
 Paşa) 99, 102, 227, 228
 Koraltan, Refik 99, 101, 227, 228
 Köksal, M. Asım 185, 318, 323, 324, 332
 Kubilay, M. Fehmi 65, 238
 Kurutluoğlu, Müfit 53, 69, 140
 Kutay, Cemal 29, 126
 Kuva-yı Milliye 50
 M. Hayri Efendi (şeyhülislam) 66
 M. Sabri Efendi (şeyhülislam) 125, 138,
 142
 Maarif Vekaleti 26, 71, 82, 104, 109, 111-
 114, 118, 151, 154, 155, 157, 176,
 177, 197, 309, 337
 Magamiz, Zeki 125
 Mecelle 106, 107
 Medeni Kanun 81, 106, 107, 208, 210,
 265
 medrese 61, 64-70, 72, 82, 88, 92, 97, 109,
 110, 112, 116, 151, 162, 173, 174,
 197, 217, 223, 231, 268
 Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutaba 66
 Medresetü'l-İrşad 112
 Medresetü'l-Mütehassisin 66
 Medresetü'l-Vaizin 66
 Mehmed Bahaüddin 143
 Mehmet Seyyid Bey (Adliye vekili) 54, 80
 Melamilik 226, 241, 277, 278, 330
 Menderes, Adnan 90, 135

Menemen olayı 223, 238, 244, 266

Mevlana Şibli (Şibli Numani) 185

Millet Mektepleri 105, 200

Millet Partisi 133, 256

milli din 12, 17, 18, 29, 35, 38, 43

Milli Mücadele 47-51, 53, 58, 59, 70, 73,
95, 202, 215, 216, 218, 226, 257, 276

Milli Müdafaa Vekillliği 157, 162

milliyetçilik 40-43, 256

Miras, Kamil 126, 178, 179, 333

misyonerlik 178, 288, 294, 295

Muallim Naci 137

Muhammed Hammadi 185

Muhyiddin Nevevi 185

Müdafaa-i Hukuk 47-49, 51

Nakşibendilik 225, 226, 238, 244, 335,
238, 244, 335

Nedvi, Süleyman 185

Nurculuk 224, 336

Nusayrilik 226, 242

Okur, Hafız Yaşar 129, 131, 150

Okyar, Fethi 25, 57, 90, 152, 218, 230

Onar, Musa Kazım (Şer'iye vekili) 60, 80,
90, 153

Onay, Ahmet Talat 140

Oral, Kazım 93

Orbay, Rauf 57, 90, 216, 217

Oruç, Arif 93, 293

Öğütçü, Mehmet 283

Ökten, Celalettin (Celal Hoca) 121

Öner, Kenan 256

Örgeevren, Süreyya 79

Özdamar, H. Hüsnü 72, 329

Özdem, R. Hulusi 103, 122

panislamizm 23, 39

Pars, M. Baha 116

Peker, Recep 90, 116, 240, 257

Pilavoğlu, M. Kemal 225, 292, 316, 331-
333

Rahmetullah Efendi 49

Reşit Galip 43, 44, 129, 131, 149

Rıza Nur 53, 64

Rize, Ekrem 80

Rufailik 278, 335

Sahran, M. Fevzi (Şer'iye vekili) 60, 90

Said-i Nursi 225, 239, 292

Saka, Hasan 90, 117, 118, 174

saltanat 23, 47, 49-54, 58, 76-78, 80, 97,
107, 112, 201, 216, 217, 265

San, Hasan Tahsin 153

Saracoğlu, Şükrü 73, 74, 90, 253

Sarper, Selim 236, 293

Saydam, Refik 90

Serbest Fırka 238

Serdaroğlu, Mustafa 56

Sertel, Zekeriya 97, 98, 221

Sevig, Vasfi Raşid 256

Seyfettin, Ömer 41

Sezgin, Fuat 185, 332

Sivas Kongresi 48, 50

Soyadı Kanunu 107

Soyak, R. Zühtü 214

Sungu, İhsan 103

Süleymanlık 225, 226

Sürenkök, Tahsin 73

Şafilik 185, 224, 280-283, 285, 308

Şapka Kanunu 98-101, 212, 214, 227-230

Şarlan, Hamdi 201

şer'iye mahkemeleri 88, 97

Şer'iye ve Evkaf Vekaleti 26, 52, 59, 61,
63, 64, 67, 70, 75, 82-88, 90, 90, 97,
160, 336

Şeyh Sait isyanı 96, 100, 216, 217, 219,
223, 225, 226, 231, 239, 259

Şibay, Halim Sabit 41, 137

Şiilik 80, 280, 299, 301-303, 306

Takrir-i Sükûn Kanunu 218, 219, 230,
287, 290

Talat Paşa 142

Tandoğan, Nevzat 167

Tanrıöver, H. Suphi 50, 71, 116, 126, 188

Tayyare Cemiyeti 180, 199y, 203, 204

TBMM 52, 55, 84-86, 88, 126, 131, 151,
192, 219, 251, 255, 261

- Tekelioğlu, Sinan 135
- Tekinalp, Munis (Moiz Kohen) 41
- tekke ve zaviyelerin kapatılması 88, 100-102, 112, 151, 231, 237, 238, 244, 259, 274, 276
- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 216, 217
- Terzen, İ. Hatib 185
- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 25, 26, 30, 84, 93, 192
- Tevcih-i Cihat nizamnamesi 66, 67, 151
- Tevhid-i Tedrisat Kanunu 67, 75, 82, 88, 108-110, 118, 151, 222, 225, 231, 270
- Ticanilik 134, 225, 251
- Toker, Metin 119
- Topçu, Nurettin 290
- Torun, A. Azmi (şer'îye vekili) 59-62, 79, 90, 92, 126, 178, 330
- Tönük, Ali Süruri 73
- Tör, V. Nedim 26, 27, 288, 289
- Tunahan, S. Hilmi 114, 225
- Tunalı Hilmi 80, 84, 103, 127
- Türk Dili Tedkik Cemiyeti 103, 105, 122
- Türk İslam Ansiklopedisi* 178
- Türk tarih tezi 44, 105
- Türkçe ezan 130-135, 146, 194, 225, 244, 246-248, 251, 260
- Türkçe hutbe 56, 124, 135-144, 146, 147, 180, 194, 199, 202
- Türkçe Kur'an 125-131, 137, 143, 313
- Türkçe namaz 127, 141-143, 145-150, 179
- Türkçülük 32, 39-42, 103, 124
- Ubeydullah Efendi 142
- ulus devlet 38, 40, 42, 83, 95, 150, 338
- Uşşakilik 226, 241, 278
- Ülgener, M. Fehmi 82, 199, 201
- Ünaydın, M. Emin 103
- Vahdettin (Mehmet IV) 48, 54, 73
- Veled Çelebi İzbudak 41
- Yalçın, Hüseyin Cahit 218
- Yalman, A. Emin 24, 218, 219
- Yaltıkaya, Şerefeddin 90, 148, 149, 185, 192, 195, 236, 318, 319, 323
- Yazıksız, Necip Asım 41
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi 127, 128, 179, 222
- Yetkin, Safvet Kemalettin (Şeyh Safvet Efendi) 79, 80, 140
- Yöntem, Ali Canip 41
- Yörükân, Y. Ziya 149, 319
- Yurdakul, M. Emin 41, 78
- Yücel, Hasan Âli 176, 177, 186, 235
- Yüreğir, A. Remzi 291, 307
- Zeytinoglu, Kemal 174

MİHRAP, MİNBER VE DEVLET

TEK PARTİ DÖNEMİNDE
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

HİCRET K. TOPRAK

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, CUMHURİYET'İN KURUCU KADROSU TARAFINDAN İSLAM'I YENİ REJİME UYGUN HALE GETİRMENİN BİR PROJESİ OLARAK PRATİĞE GEÇİRİLDİ. KURUMUN ASIL GÖREVİ, İNKILAPLARIN YAVAŞ YAVAŞ DEVREYE SOKULMAYA BAŞLADIĞI NAZİK BİR DÖNEMDE MUHAFAZAKÂR TOPLUMU İKNA VE KONTROL ETMEKTİ. İKİNCİ GÖREVİ İSE İNKILAPLAR ÇERÇEVESİNDE İSLAM'A NASIL BİR STATÜ TAYİN EDİLMESİ GEREKTİĞİ GİBİ YORUCU BİR MESELEYİ KURUMSAL ÇERÇEVEDE DÜZENLEMEK İDİ.

YAZAR, DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN BU ZOR SÜRECİ NASIL YÖNETTİĞİNİ, DAHA DOĞRUSU YÖNETMEYE ÇALIŞTIĞINI, TEŞKİLAT ARŞİV BELGELERİ DAHİL, MECLİS ZABITLARI, KANUN TEKLİFLERİ İLE ZAMANIN BASININDA ÇIKAN YAZILAR VE MEVCUT AKADEMİK YAYINLARI DA İÇİNE ALAN ZENGİN BİR LİTERATÜR EŞLİĞİNDE TARİHSEL VE SOSYOLOJİK BİR METOTLA ELE ALIYOR.

OKUYUCU, ZAMANIN TÜRKİYE'SİNİN HER BAKIMDAN ZORLANDIĞI BİR DÖNEMDE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN BİR YANDAN DEVLET, DİĞER YANDAN MUHAFAZAKÂR TOPLUM ARASINDA SIKIŞAN İLİŞKİLERİNİ YÖNETEBİLMEK İÇİN NE KADAR KILI KIRK YARARCASINA BİR MESAİ SARF ETMEK ZORUNDA OLDUĞUNU BU KİTAPTA ADIM ADIM İZLEYECEKTİR.

AHMET YAŞAR OCAK

Hicret K. Toprak, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (2003). Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünde yüksek lisans (2008) ve doktorasını (2017) tamamladı. 2004-2018 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın çeşitli kademelerinde görev aldı. Halen Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Din Sosyolojisi alanında doktor öğretim üyesidir.

